НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
РАДА МОЛОДИХ ВЧЕНИХ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК 2012

(Випуск 15)

Київ–2012

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК – 2012 (Випуск 15)
Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Інституту історії України НАН України

Редколегія:
Чухліб Тарас, д. і. н., головний редактор
Блануца Андрій, к. і. н., заст. головного редактора
Андрощук Олександр, к. і. н., голова Ради молодих вчених ІІУ НАНУ
Блащук Світлана, к. і. н., відповідальний секретар
Ващук Дмитро, к. і. н.
Даниленко Віктор, член-кор. НАНУ, д. і. н., проф.
Гуржій Олександр, д. і. н., проф.
Рубльов Олександр, д. і. н., проф.
Віднянський Степан, д. і. н., проф.
Касьянов Георгій, д. і. н.
Сарцевічене Йоліта, к. і. н. (Литва)
Кукса Олександр, к. і. н. (Білорусь)

Редакційна рада:
Смолій Валерій, академік НАНУ, д. і. н., проф., голова ради
Реєнт Олександр, член-кор. НАНУ, д. і. н., проф.
Кульчицький Станіслав, д. і. н., проф.
Леп'явко Сергій, д. і. н., проф.
Корзо Маргарита, к. і. н. (Росія)
Черкас Борис, к. і. н.

Збірник складають праці молодих вчених Інституту історії України НАН України, інших наукових і освітніх вітчизняних та зарубіжних установ. Розкривається широке коло проблем української та всесвітньої історії з найдавніших часів до сучасності. Розраховано на викладачів, науковців та студентів. Тексти подаються в авторській редакції.

Інститут історії України НАН України
вул. Грушевського, 4, к. 509, 01001 Київ, Україна
an_blan@mail.ru, blashchuk_sv@mail.ru

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації Серія КВ № 6935

© Інститут історії України
НАН України, 2012
© Автори, 2012

Зміст

І. Історія середньовіччя і нового часу

Сергій Каріков. Зміни в територіальній системі освіти курфюршества Саксонського за часів Конфесіоналізації 6

Іван Бартош. Антиягеллонська коаліція на теренах Східної Європи наприкінці XV — початку XVI ст. 18

Олександр Тригуб. Сімейні зв'язки як фактор соціальної взаємодії роду Туманських у XVIII ст. 27

Василь Кононенко. Історія Гетьманщини в перспективі методологічних підходів «Кембриджської школи» 39

ІІ. Проблеми історії XIX–XXI ст.

Остап Горобець. Інститут предводителя дворянства в структурі місцевого управління першої половини XIX ст.: правовий статус та його реалізація (на матеріалах Київської губернії) 50

Андрій Шевченко. Формування сільськогосподарського комплексу Буджаку першої половини XIX ст. 59

Анатолий Дзагалов. Дворяне Черниговской губернии и Кавказ: (Генерал-майор Николай Михайлович Демидовский 1824–1891 гг.) 68

Володимир Милько. Київський одноденний перепис населення 2 березня 1874 р.: організація, проведення, результати 85

Денис Козлов. Смерть митрополита Київського Володимира (Богоявленського): три слідства та їх результати через призму системного аналізу 94

Роман Тимченко. Земельна реформа в ЗУНР (ЗОУНР) 1919 р. 105

Святослав Даниленко. Українське Товариство Шкільної Освіти в культуротворчому процесі (1917–1920 рр.) 118

Олег Разиграєв. Становлення державної поліції в Другій Речі Посполитій: 1918–1922 рр. 129

Ірина Скубій. Державні акціонерні торгівельні підприємства в Харкові в роки НЕПу 140

Віктор Бернацький. Релігійні настрої православного населення на Волині–Житомирщині у 1920-х рр. 147

Роман Шляхтич. Форми і методи агітації українських націоналістів під час рейдів країнами Центральної та Східної Європи (1945 — середина 1950-х років) 157

Лариса Капітан. Етнонаціональний аспект організації шкільництва в повоєнному Закарпатті 165

Василь Ільницький. Кадрове наповнення Дрогобицького окружного проводу ОУН (1945–1952 рр.) 174

Олександр Лук'яненко. Девіантна поведінка у вищій педагогічній школі УРСР часів десталінізації 192

Віктор Крупина. Звернення громадян як інструмент впливу на владу (середина 1950-х — перша половина 1960-х рр.) 200

Юлія Грищенко. Російська Православна Церква: адміністративні реформи на сучасному етапі 208

III. Джерелознавство та історіографія

Андрій Блануца. Ленне землеволодіння у Великому князівстві Литовському: аналіз джерел 220

Ірина Хромова. Монетне карбування на території Середнього Подніпров'я: від наслідувань до офіційних емісій. Питання іконографії 229

Наталія Сухоліт. «Гистория Свейской войны» Петра I про участь України у Північній війні 1700–1721 рр. 238

Ореста Шевченко. Культурно-освітня діяльність митрополита о. Тита Войнаровського 247

Валентина Лазарєва. До історіографії досліджень державницько-правових ідей у творчості Пантелеймона Куліша 258

Геннадій Корольов. Східна Європа в уявленнях Михайла Драгоманова 273

Валерій Саєнко. Археологічно-краєзнавча і музейна діяльність О.І. Тереножкіна у 1920-ті роки 281

Павло Ямполець. Матеріальне становище міського населення України в період НЕПу: історіографія проблеми 292

Марина Парахіна. Теорія «боротьби двох культур» — у пошуках російсько-українського історіографічного консенсусу (минуле і сучасне однієї концепції) ... 303

Вадим Бондар. Сучасна історіографія націєтворення в Україні 1990–2000-х рр. ... 317

IV. До джерел

Владислав Безпалько. Посольські та адміністративні справи у Київському воєводстві 1540-х рр. (за листами кн. Януша Гольшанського) 332

Роман Росляк. «Вся господарча й художня система ВУФКУ стоїть тепер догори ногами» 339

V. Огляди та рецензії

Андрій Блануца. Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVI ст. — К.: Темпора, 2012. — xxii + 450 с., іл. 352

Віталій Скальський. Разиграєв О.В. Польська державна поліція на Волині у 1919–1926 роках / О.В. Разиграєв. — Луцьк: ДП «Волинські старожитності», 2011. — 432 с. 354

Олександр Пономарьов. Двохсотліття Бухарестського трактата і форми економічної експлуатації Дунайських князівств (роздуми над книгою доктора габілітованого Алексія Агаки «Румынские Княжества под русской военной оккупацией 1806–1812 гг.») 358

Дмитро Ващук. На пути к самоопределению народов Беларуси и Украины в 1917–1918 гг. / А.Н. Кукса. — Минск: БНТУ, 2012. — 341 с. 366

Андрій Блануца. Советская модель государственности в истории Беларуси и Украины в 1919–1922 гг. / А.Н. Кукса. — Мн.: БНТУ, 2012. — 351 с. 369

І. ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І НОВОГО ЧАСУ

УДК 94 (430) «1525–1580»

***Сергій Каріков**[*]*
(Харків)

ЗМІНИ В ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ СИСТЕМІ ОСВІТИ КУРФЮРШЕСТВА САКСОНСЬКОГО ЗА ЧАСІВ КОНФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ

У статті проаналізовано трансформації саксонських шкіл та університетів в умовах конфесіоналізації XVI століття. Схарактеризовано основні зміни у навчальній програмі, проблеми фінансування навчальних закладів, їх відносини з владою. Визначено, що територіальна система освіти протягом конфесійної доби стає важливим соціальним інститутом, засобом впливу влади на суспільство.

Ключові слова: *конфесіоналізація, Реформація, Священна Римська імперія, курфюршество Саксонське, освіта, школа, університет.*

В статье проанализированы трансформации саксонских школ и университетов в услових конфессионализации XVI века. Охарактеризованы основные изменения в учебной программе, проблемы финансирования учебных заведений, их отношения с властью. Определено, что территориальная система образования на протяжении конфессиональной эпохи становится важным социальным институтом, средством влияния власти на общество.

Ключевые слова: *конфессионализация, Реформация, Священная Римская империя, курфюршество Саксонское, образование, школа, университет.*

In the article the transformations of Saxony schools and universities in the conditions of the confessionalization of XVIth century are analyzed. The main changes in an school program, problems of financing of educational establishments, their relationships with authority are characterized. It is defined that the territorial educational system during confessional age has become an important social institute, the mean of influence of authority on society.

Keywords: *confessionalization, Reformation, Holy Roman Empire, Electoral District of Saxony, education, school, university.*

---

[*] ***Сергій Каріков*** *— кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Національного університету цивільного захисту України (Харків).*

Розглядаючи трансформації соціальних інститутів німецького суспільства раннього Нового часу, дослідник не повинен оминати увагою сферу освіти. Вплив Реформації на зміни у свідомості різних соціальних верств є незаперечним. Наслідком цих змін стали зрушення в системі навчання та виховання, що охопили всі німецькі території — як ті, населення котрих масово підтримало євангелічний рух, так і ті, де католицизм зберіг провідні позиції.

На цей час розвиток системи освіти в німецьких землях в епоху Реформації знайшов відображення в низці узагальнюючих праць[1]. Водночас порівняно менш дослідженими є процеси розбудови освітніх закладів у різних територіях Німеччини протягом конфесійної доби. Регіоналізація суспільного життя — логічний наслідок політичної роздробленості Священної Римської імперії — позначилася і на діяльності німецьких шкіл та університетів. Ці заклади відіграли помітну роль у подіях конфесіоналізації XVI ст. Тому є актуальним звернення до подій розбудови територіальної системи освіти Німеччини конфесійної епохи.

У межах нашої розвідки головну увагу приділено розвитку шкіл та університетів курфюршества Саксонського. Воно посідало одне з центральних місць у конфесійно-політичних перетвореннях на території Священної Римської імперії раннього Нового часу. Мета роботи — визначити головні зміни в територіальній системі освіти (початкової, середньої, вищої) Саксонії за часів конфесіоналізації. Хронологічно статття охоплює події 1525–1580 рр. — від завершення Селянської війни в Німеччині, після якої почали окреслюватися контури нових конфесійних структур, до ухвалення Великого Саксонського церковного статуту, який офіційно закріпив низку принципових зрушень в освітній сфері, визначених подіями конфесіоналізації. Головними джерелами дослідження є матеріали візитацій, церковні та шкільні статути курфюршества Саксонського. Крім того, враховуючи зміни кордонів між володіннями у цьому регіоні (у зв'язку з переходом частини земель від ернестинської до альбертинської лінії правлячої династії Веттінів після Шмалькальденської війни), нами залучено і деякі матеріали, які характеризують розвиток освіти в тій частині герцогства Саксонського, що пізніше потрапила під контроль курфюрста.

У першій половині 20-х рр. XVI ст. освітні заклади Німеччини перебували у кризовому стані, зумовленому руйнуванням старих соціальних структур, що визначали розвиток навчання та виховання протягом Середньовіччя. Реформатори виступали проти домінування Католицької Церкви в освітній сфері, проте

---

[1] *Heppe H.* Geschichte des deutschen Volksschulwesens / H. Heppe. — Gotha: Perthes, 1858. — Bd. 1; *Hahn F.* Die evangelische Unterweisung in den Schulen des 16. Jahrhunderts / F. Hahn. — Heidelberg: Quelle und Meyer, 1957; *Hettwer H.* Herkunft und Zusammenhang der Schulordnungen vom 16. bis 18. Jahrhundert / H. Hettwer. — Mainz: Hase und Koehler, 1965; *Fraas H.-J.* Katechismustradition: Luthers kleiner Katechismus in Kirche und Schule / H.-J. Fraas. — Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1971; *Hammerstein N.* Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte / N. Hammerstein. — München: Beck, 1996. — Bd. 1; *Kreiker S.* Armut, Schule, Obrigkeit: Armenversorgung und Schulwesen in den evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts / S. Kreiker. — Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte, 1997.

на практиці це призводило до руйнування системи матеріального забезпечення шкіл та університетів, а також до падіння престижу освіти в очах учнівської й студентської молоді. Зокрема, у 1526 р. до Ростоцького університету вступило тільки 5 студентів, до Ерфуртського — 13, а Грейфсвальдський університет взагалі був закритий з 1526 до 1538 рр.[2].

Не було винятком і курфюршество Саксонське. Віттенберзький рух 1521–1522 рр. спричинив відплив студентів з місцевого університету. Саме студенти, разом із бюргерами, брали участь у заворушеннях у листопаді–грудні 1521 р., під час яких була сформульована перша міська програма реформаційних перетворень[3]. Наступного року внаслідок виступів радикального бюргерства, очолюваних професором Андреасом Карлштадтом, учитель Георг Мор змушений був погодитися на те, щоб батьки забрали дітей із міської школи, яка після цього була закрита[4]. І хоча невдовзі діяльність віттенберзької школи за ініціативи новообраного міського проповідника Йоганна Бугенхагена була відновлена, це не вирішило всіх питань розвитку освіти в регіоні. Особливо складною ситуація була в сільській місцевості, де рівень освіченості традиційно залишався нижчим ще з часів Середньовіччя.

Подолання кризи вимагало невідкладних заходів. Вони почали здійснюватись у річищі загальної політики євангелічних князів, які ще під час Селянської війни були зацікавлені у викоріненні впливу ідей Томаса Мюнцера серед парафіяльних священнослужителів[5]. Перші візитації, проведені на території курфюршества Саксонського у 1526 рр., переконливо довели необхідність урегулювання проблем освіти на місцях. Проповідник з Готи Фрідріх Міконій, який брав участь у цих заходах, у своєму звіті запропонував, зокрема, фінансово підтримувати існуючі школи і дбати про відкриття нових навчальних закладів[6]. Надалі в межах курфюршества Саксонського загальний порядок здійснення візитацій було визначено інструкцією курфюрста Йоганна Постійного (1525–1532) від 16 червня 1527 р.

Необхідність виконання розпоряджень курфюрста зумовила створення «Настанови візитаторів пасторам курфюршества Саксонського», написаної Філіпом Меланхтоном. Розділ «Про школи» цього документа, що іноді визначається дослідниками як Саксонський шкільний статут 1528 р. (хоча остання назва в самому тексті «Настанови візитаторів…» і не фігурує), безпосередньо стосу-

---

[2] *Голубкин Ю.А.* Первые визитации в курфюршестве Саксонском / Ю.А. Голубкин // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. — 2002. — № 566: Історія. — Вип. 34. — С. 69.

[3] *Дятлов В.О.* Реформи і Реформація у Німеччині (XV–XVI століття) / В.О. Дятлов. — Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2010. — С. 222.

[4] *Brecht M.* Martin Luther: Ordnung und Abgrenzung der Reformation 1521–1532 / M. Brecht. — Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. — S. 140.

[5] *Steinmetz M.* Deutschland von 1476 bis 1648 (Von der frühbürgerlichen Revolution bis zum Westfälischen Frieden) / M. Steinmetz. — Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1965. — S. 177.

[6] *Голубкин Ю.А.* Первые визитации в курфюршестве Саксонском / Ю.А. Голубкин // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. — 2002. — № 566: Історія. — Вип. 34. — С. 69.

вався устрою освітніх закладів у регіоні. З цього часу важливою складовою євангелічних церковних статутів стають шкільні статути[7]. Цей правовий статус зберігається до середини XIX ст.[8]. Така ситуація, на нашу думку, засвідчує важливе місце розбудови територіальної системи освіти на засадах євангелізму у загальному процесі лютеранської конфесіоналізації. Тож спробуємо з'ясувати, як відбувалося реформування цієї системи.

Меланхтон визначив низку принципів устрою реформованої школи. У розділі «Про школи» було розкрито загальну мету освіти, яка, на думку реформатора, полягає в підготовці людей, здатних проповідувати євангелічне учення, а також у підготовці фахівців для ведення справ світської влади. Виконання зазначених завдань покладалося на «латинську» школу — тип освітнього закладу, який існував уже в Середньовіччі, проте у період становлення лютеранства (фактично — як нової конфесії) мав бути реформований на засадах євангелізму.

Запропоновані Меланхтоном нововведення передбачали поділ учнів на три групи залежно від рівня їхніх знань, дотримання простоти та доступності у навчанні. Остання вимога мала бути реалізована завдяки поєднанню авторитету Святого Письма з увагою до кращих надбань античної словесності. Водночас Меланхтон радив уникати надмірного захоплення класикою — зокрема, він не рекомендував поєднувати у школі вивчення латини з давньогрецькою і давньоєврейською мовами, вважаючи надмірне розмаїття навчальних дисциплін не тільки не корисним, а навіть шкідливим[9].

Сформульовані Меланхтоном принципи навчання стали основою подальшої розбудови євангелічних шкіл Саксонії, що засвідчують більш пізні джерела. Зокрема, візитаційні статті 1539 р. наголошують, що проповідник має закликати всіх віруючих відправляти дітей до школи. У цьому документі було збережено принцип поділу учнів на три групи, кожна з яких вивчає певне коло дисциплін. У першій групі головними дисциплінами є читання (як Святого Письма, так і латинських авторів — Доната і Катона), письмо й музика. У другій групі основним навчальним предметом стає граматика. На цьому рівні учні знайомляться з творами Езопа, Овідія, Теренція, Плавта, Петра Мозелляна, діалогами Еразма Роттердамського. Нарешті, у третій групі передбачено вивчення діалектики й риторики; навчальний матеріал охоплює твори Цицерона та Вергілія. Щотижня учні мали брати участь у відправі богослужіння[10]. Було передбачено,

---

[7] *Tokuzen J.* Pädagogik bei Luther / J. Tokuzen // Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546. — Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1983. — Bd. 1. — S. 324.

[8] *Scheible H.* Die Reform von Schule und Universität in der Reformationszeit / H. Scheible // Lutherjahrbuch. Organ der internationalen Lutherforschung. — 1999. — 66. Jg. — S. 251.

[9] Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherrn im Kurfrstentum Sachsen / H.-U. Delius [Hg.] // Martin Luther. Studienausgabe. — Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1983. — Bd. 3. — S. 402–462.

[10] *Blanckmeister F.* Sächsische Kirchengeschichte / F. Blanckmeister. — Dresden: Sturm, 1899. — S. 148.

що заняття, присвячені вивченню основ християнського віровчення відбуваються щосереди або щосуботи[11].

Отже, навчання в реформованих «латинських» школах до певної міри нагадувало структуру середньовічного «тривіуму», однак суттєво відрізнялося за змістом дисциплін. Синтез гуманістичних та реформаційних ідей, неодноразово відзначений дослідниками євангелічної системи освіти[12], мав сприяти подальшим конфесійним перетворенням.

Досягнення цієї мети мали забезпечити і новостворені освітні заклади. Новим типом навчальних закладів, що може бути віднесений до рівня середньої освіти, стали «князівські» школи, засновані 1543 р. у Мейссені, Мерзебурзі (з 1550 р. була перенесена до Грімми) та Пфорті за розпорядженням герцога Моріца Саксонського. Заняття у цих школах мали тривати 6 років, забезпечуючи відповідну підготовку до подальшого навчання в університеті, тому тут вивчалась не тільки латина, а й грецька мова[13]. Окрім мовної підготовки і традиційних «семи вільних мистецтв», у цих закладах увага приділялась вивченню Біблії, лютеранського Катехізиса, релігійно-догматичних текстів, а також географії й історії[14]. Учні, які вчилися у «князівських» школах, окрім харчування, отримували також одяг, книги та папір для навчання. Було передбачено, що кожна така школа утримує спеціально призначеного проповідника для відправи євангелічного богослужіння. Для лікування і нагляду за хворими учнями при «князівських» школах створювались шпиталі. У школі в Мейссені мали навчатись 60 дітей, у Мерзебурзі — 70, у Пфорті — 100[15]. Відповідно, в останній школі штат педагогів було збільшено на одну особу: крім магістра (ректора) і кантора, навчання дітей тут здійснювали троє (а не двоє) бакалаврів.

---

[11] *Hahn F.* Die evangelische Unterweisung in den Schulen des 16. Jahrhunderts / F. Hahn. — Heidelberg: Quelle und Meyer, 1957. — S. 31.

[12] *Паульсен Ф.* Исторический очерк развития образования в Германии / Ф. Паульсен. — М.: Тип. товарищества Н.Д. Сытина, 1908. — С. 76; *Гаврюшенко А.А.* Филипп Меланхтон: гуманист и реформатор (1517–1524 гг.): автореф. дис. … канд. ист. наук / А.А. Гаврюшенко; Харьковский государственный университет им. А.М. Горького. — Харьков, 1988. — С. 22; *Тронь А.В.* Гуманистическое обучение в понимании Рудольфа Агриколы и Филиппа Меланхтона / А.В. Тронь // Европейская педагогика от античности до Нового времени. — М.: Изд. ИТП и МИО РАО, 1994. — Ч. 3. — С. 54; *Hofmann F.* Philipp Melanchthon und die zentralen Bildungsprobleme des Reformationsjahrhunderts / F. Hofmann // Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae. — Berlin: Akademie-Verlag, 1963. — Bd. 1. — S. 104; *Steinmetz M.* Deutschland von 1476 bis 1648 (Von der frühbürgerlichen Revolution bis zum Westfälischen Frieden) / M. Steinmetz. — Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1965. — S. 187.

[13] *Thomas R.* Die Neuordnung der Schulen und der Universität Leipzig / R. Thomas // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. — Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. — S. 125.

[14] *Steinmetz M.* Deutschland von 1476 bis 1648 (Von der frühbürgerlichen Revolution bis zum Westfälischen Frieden) / M. Steinmetz. — Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1965. — S. 187.

[15] *Arnhardt G.* Schulpforte — eine Schule im Zeichen der humanistischen Bildungstradition / G. Arnhardt. — Berlin: Volk und Wissen, 1983. — S. 21.

Територіальна влада звертала увагу на освітній рівень шкільного персоналу: зокрема, викладачі і перший ректор школи у Пфорті Й. Гігас були випускниками Лейпцизького університету[16].

Лютеранська конфесіоналізація не тільки посилила зв'язки між середніми та вищими навчальними закладами, а мала безпосередній вплив і на університети, розташовані на території Саксонії. Згадана вище криза в системі вищої освіти 20-х рр. XVI ст. тут була подолана швидше, ніж в інших регіонах. Так, зокрема, у Лейпцизькому університеті за часів пізньої Реформації навчалося 4400 студентів, у Віттенберзькому університеті — 2000[17]. Можливо, це пов'язано з планомірною підтримкою університетів князівською владою, зацікавленою в підготовці кадрів священнослужителів та службовців. Наприклад, у Лейпцизькому університеті надавалося 100 князівських стипендій для занять на теологічному факультеті.

Матеріальне становище викладачів університетів на цей час покращувалося, передусім, завдяки регламентації заробітної платні. Найвищою вона була у професора грецької та латинської мови (цю посаду в Лейпцизькому університеті обіймав видатний гуманіст і реформатор Йоахім Камерарій) — 300 гульденів на рік; професор грецької філософії отримував 150 гульденів, професор математики — 100 гульденів, інші професори — 50 гульденів. У 1543 р. на теологічному факультеті Лейпцизького університету відбувається перше присудження вченого ступеня доктора євангелічної теології. Його було присуджено Вольфгангу Ширмейстеру (останньому пріору домініканського монастиря), ректору Каспару Борнеру, викладачу єврейської мови Бернгарду Циглеру, суперінтенденту Йоганну Пфеффінгеру, який читав курс з тлумачення Біблії, й Андреасу Самуелю[18]. Ця подія засвідчує прагнення реформаторів зберегти академічні традиції і в умовах конфесійно-політичних перетворень.

Навчання в університетах у конфесійну епоху зазнало деяких трансформацій порівняно з початком XVI ст. Більшої ваги тепер набуло навчання на юридичному факультеті. Рецепція римського права як основи діючого імперського законодавства та розбудови державного бюрократичного апарату зумовлювали збільшення кількості місць, для яких потрібна була вища освіта. Відповідно і здобуття вищої освіти на теологічному факультеті за часів конфесіоналізації стає неодмінною умовою ординації євангелічних священнослужителів, що відрізняло цю систему від середньовічних традицій[19].

Після завершення Шмалькальденської війни 1546–1547 рр., коли внаслідок перемоги католицького угруповання відбувся перехід курфюршества Саксон-

---

[16] *Arnhardt G.* Schulpforte — eine Schule im Zeichen der humanistischen Bildungstradition / G. Arnhardt. — Berlin: Volk und Wissen, 1983. — S. 22.

[17] *Blanckmeister F.* Sächsische Kirchengeschichte / F. Blanckmeister. — Dresden: Sturm, 1899. — S. 147–148.

[18] *Thomas R.* Die Neuordnung der Schulen und der Universität Leipzig / R. Thomas // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. — Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. — S. 123–124.

[19] *Паульсен Ф.* Исторический очерк развития образования в Германии / Ф. Паульсен. — М.: Тип. товарищества Н.Д. Сытина, 1908. — С. 68.

ського під владу альбертинської лінії, постало питання щодо самої можливості подальшого розвитку євангелічних освітніх закладів. Новий курфюрст Моріц Саксонський мусив рахуватися з громадською думкою, що рішуче заперечувала нав'язування реставрації католицизму на рівні територіальної церковної (і відповідно — шкільної) організації. Імовірно, через це Моріц (який, вочевидь, приєднався до католицьких сил не з ідейних, а із суто прагматичних міркувань) провадив порівняно лояльну політику до євангелічної освіти. Так, зокрема, вже наприкінці 1547 р. було відновлено лекції у Віттенберзькому університеті, а 7 січня 1548 р. курфюрст підтвердив гарантії його фінансового забезпечення. Це дало можливість університету і надалі продовжувати діяльність як центру лютеранства[20]. Водночас у 1548 р., коли було прийнято Аугсбурзький інтерим, що фактично зводив нанівець учення євангелізму, у курфюршестві Саксонському (особливо в колишніх володіннях ернестинської лінії) відбулась низка антикатолицьких виступів[21]. Урегулювання спірних питань стало можливим за декілька років, після перемоги євангелічного угруповання у «князівській війні» й укладання Пассауського мирного договору 1552 р., згідно з яким євангелічне вчення могло поширюватися в тих територіях Священної Римської імперії, правителі яких дотримувалися Аугсбурзького віросповідання[22].

Новий період розвитку саксонських шкіл за часів конфесіоналізації охоплює 1555–1580 рр. — від ухвалення Аугсбурзького релігійного миру до прийняття Саксонського церковного статуту. Весь цей період пов'язаний із перебуванням на територіальному курфюршеському престолі Августа (1553–1586) — брата Моріца Саксонського, загиблого в битві під Зіверсгаузеном. Курфюрст Август вважається в історіографії послідовним прибічником євангелічного вчення. Подальше впровадження лютеранства за часів його правління на території курфюршества Саксонського було пов'язане зі збереженням уваги до розвитку навчальних закладів.

Перевірки шкіл, здійснені в курфюршестві Саксонському протягом проведення генеральної візитації 1555 р., засвідчують: діяльність навчальних закладів підлягала детальній перевірці й оцінці[23]. Яскравим доказом, на нашу думку, постає інструкція для здійснення згадуваної візитації. У цьому документі, зокрема, наголошено: всі шкільні вчителі, як і парафіяльні священнослужителі, мають бути проекзаменовані щодо знання принципів Аугсбурзького віросповідання 1530 р., підтвердженого на території Саксонії у 1551 р. Крім того, візитатори мали перевіряти поведінку шкільного персоналу, наявність потрібного

---

[20] *Junghans H.* Martin Luther und Wittenberg / H. Junghans. — München; Berlin: Koehler und Amelang, 1996. — S. 124.

[21] *Herrmann J.* Einführung. Die Ereignisse vom 26. Mai 1548 bis zum 8. Januar 1551 / J. Herrmann, G. Wartenberg // Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen. — Berlin: Akademie-Verlag, 1992. — Bd. 4. 26.5.1548 — 8.1.1551. — S. 19–20.

[22] Der Ausgang des «Fürstenkriegs»: Passauer Vertrag 1552 / R.A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. — Stuttgart: Reclam, 2001. — Bd. 3. — S. 462–466.

[23] *Wartenberg G.* Visitationen des Schulwesens im albertinischen Sachsen zwischen 1540 und 1580 / G. Wartenberg // Luther in der Schule. — Bochum: Brockmeyer, 1985. — S. 61.

для занять майна, регулярність отримання заробітної платні і її розміри[24]. Докладна регламентація контрольних заходів, на наш погляд, свідчить, з одного боку, про поступове вдосконалення територіальної освітньої системи, а з другого — про зацікавленість влади у постійному посиленні власного впливу на школи.

На думку В. Шмідта, на цей час шкільні вчителі за своїм соціальним та майновим статусом перебували між священнослужителями (пасторами) й дячками (кюстерами). Доказом дослідник визначає розмір платні за виконання службових обов'язків. У більшості саксонських шкіл учителі отримували від 30 до 50 флоринів (лише в окремих випадках більше: у школах Лібенверди і Шмідеберга — 60, а у Віттенберзі — 70 флоринів); платня вчителів співу (канторів) становила 25–30 флоринів[25]. Основне фінансування вчительської праці, як і в 20-і рр. XVI ст., відбувалося з коштів «спільної каси», яка формувалася завдяки внескам бюргерів та селян. Крім того, за навчання кожної дитини батьки додатково сплачували (щомісяця або раз на три місяці) певну суму, яка в різних парафіях могла відрізнятися (найчастіше вона становила 1-2 гроші)[26].

Матеріали генеральної візитації 1555 р. засвідчують сумлінне ставлення низки шкільних викладачів (зокрема, випускника Віттенберзького університету Фрідріха Вінклера, який працював у школі в Преттіні[27]; магістра Андреаса Берге, котрий викладав у Йєссені[28]) до навчання дітей. Водночас ці документи дозволяють дійти висновку, що в багатьох саксонських селах не було передбачено такої посади (вочевидь, через брак коштів у сільської громади на утримання вчителя). Тому у початкових сільських школах, де не існувало спеціальної посади вчителя, їх роль виконували кюстери. Вони передусім відповідали за навчання дітей основам євангелічного вчення. Як і в попередні десятиліття, основним засобом цього навчання залишався «Малий Катехізис» Мартіна Лютера. Однак ані вчителі, ані кюстери не могли виголошувати проповіді, оскільки вони, на відміну від священнослужителів, не проходили ординацію[29].

---

[24] Überblick über der Kirchenvisitationen des sächsischen Kurkreises / K. Pallas [Hg.] // Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise. — Halle: Hendel, 1906. — T. 1. — S. 51.

[25] *Schmidt W.* Die Kirchen- und Schulvisitation im sächsischen Kurkreise vom Jahre 1555 / W. Schmidt. — Halle: Verein für Reformationsgeschichte, 1906. — H. 2: Die wirtschaftlichen Verhältnisse. — S. 15.

[26] 1555. Stadt Prettyn / K. Pallas [Hg.] // Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise. — Halle: Hendel, 1908. — T. 3. — S. 15.

[27] 1555. Stadt Prettyn / K. Pallas [Hg.] // Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise. — Halle: Hendel, 1908. — T. 3. — S. 17.

[28] 1555. Stadt Jessen / K. Pallas [Hg.] // Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise. — Halle: Hendel, 1908. — T. 3. — S. 213.

[29] *Thomas R.* Die Neuordnung der Schulen und der Universität Leipzig / R. Thomas // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. — Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. — S. 127.

Саме на рівні початкових шкіл курфюршества Саксонського, на нашу думку, проблеми розвитку освіти у другій половині XVI ст. виявилися найбільш гостро. С. Карант-Нанн зазначає: переважно навчання дітей у сільській місцевості відбувалося лише з пізньої осені (або від Різдва) до Великодня. Решту часу діти були зайняті випасом худоби. Дослідниця наводить дані щодо відвідання сільських шкіл лише 2–4 учнями, на що, зокрема, скаржились кантори, які мали проводити заняття з хорових співів[30]. Суттєву перешкоду для бідних селян становила і необхідність оплати навчання (у 1577 р. вона становила 1 пфенніг на тиждень за 1 дитину). У більшості сільських шкіл внаслідок недостатніх знань кюстерів, які складали у цих навчальних закладах більшість викладацького складу, навчання зводилося до читання і письма німецькою мовою, а також до ознайомлення з »Малим Катехізисом»; латина тут практично не вивчалась[31].

Виявлення означених проблем під час нової генеральної візитації в курфюршестві Саксонському у 1575 р. змусило владу вдосконалювати існуючі та шукати нові засоби вдосконалення діяльності навчальних закладів. Саксонський церковний статут 1580 р. запровадив єдину форму освіти на всій території курфюршества[32]. Й. Брунінг пов'язує укладання цього документа із загальним напрямом політики курфюрста Августа щодо зміцнення територіальної державності. Вияв такого курсу дослідник убачає у великій кількості спеціальних мандатів, рескриптів, статутів, які були укладені за часів правління Августа і регулювали головні сфери економічного та суспільно-політичного життя курфюршества Саксонського (зокрема — гірничі статути 1554, 1571, 1575 рр., монетний статут 1558 р.)[33].

До статуту 1580 р. увійшли розділи, присвячені здійсненню візитацій на території курфюршества. Було дещо змінено їх структуру: тепер візитатори мали з'ясовувати відповідь на певні питання, зведені в декілька тематичних розділів. Огляду стану навчальних закладів було присвячено розділ «Про школи». Він містив такі основні запитання: «За яким статутом пастор перевіряє школи?», «Якими є релігійність, викладацька майстерність і старанність учителів та їх помічників?», «Чи ретельно дотримуються шкільного статуту?», «Чи присутні у школі бідні діти, яких необхідно туди відправляти?». За бажанням візитатора могли бути задані й інші питання[34]. Можемо зробити висновок, що основні критерії, за якими оцінювалася діяльність учителів, залишалися незмінними: визнання євангелічного вчення і професійна майстерність. На цей час уже були

---

[30] *Karant-Nunn S.C.* The Reality of Early Lutheran Education: The Electoral District of Saxony / S.C. Karant-Nunn // Lutherjahrbuch. — 1990. — 57. Jg. — S. 132.

[31] *Karant-Nunn S.C.* The Reality of Early Lutheran Education: The Electoral District of Saxony / S.C. Karant-Nunn // Lutherjahrbuch. — 1990. — 57. Jg. — S. 134–135.

[32] *Wartenberg G.* Visitationen des Schulwesens im albertinischen Sachsen zwischen 1540 und 1580 / G. Wartenberg // Luther in der Schule. — Bochum: Brockmeyer, 1985. — S. 68.

[33] *Bruning J.* August (1553–1586) / J. Bruning // Die Herrscher Sachsens. Markgrafen, Kurfürsten, Könige. 1089–1918. — München: Beck, 2007. — S. 116–117.

[34] Überblick über der Kirchenvisitationen des sächsischen Kurkreises / K. Pallas [Hg.] // Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise. — Halle: Hendel, 1906. — T. 1. — S. 152.

сформульовані регулятивні норми у вигляді спеціальних статутів, дотримання яких могло свідчити про відповідність процесу навчання вимогам, висунутим владою.

Саксонський статут 1580 р. залишав незмінними визначені раніше головні способи впливу влади на школи та університети, але дещо урізноманітнював їх форми. На наш погляд, це передусім стосується регламентації питання щодо князівських стипендіатів. За часів правління курфюрста Августа їх кількість у Віттенберзькому університеті зросла до 150 студентів. Надання стипендії повинне було визначатися не лише професійними знаннями студента, але і його старанністю, що виявлялася у відвіданні лекцій, участі в диспутах, виконанням вправ; враховувалися також участь кандидатів у богослужіннях, їх загальна дисципліна й «християнське виховання»[35]. У статуті було також наголошено на потребі залучати до університетів «старанних та серйозних» молодих людей, здатних по завершенні навчання працювати в апараті влади, служити в церквах і школах, передусім — на території курфюршества Саксонського. У статуті також міститься порада комплектувати викладацький склад університетів переважно місцевими кадрами[36]. Це свідчить про виконання вищими школами курфюршества Саксонського своєрідного «державного замовлення», визначеного територіальною владою.

Було також визначено, що кандидати на посаду вчителів мають бути затверджені на цій посаді консисторією (ключовим органом територіальної церковної організації, склад якого призначався самим курфюрстом). Члени консисторії перевіряли як фахові знання майбутніх викладачів (володіння латинською мовою), так і їх релігійність (знання й розуміння Біблії)[37]. Статут 1580 р. визнав існування різних типів початкових та середніх шкіл — як сільських «німецьких», так і міських «латинських», а також «князівських» шкіл. Їх програма не зазнала суттєвих змін порівняно з попередніми десятиріччями. Як в університетах, так і в школах викладачі мали підтримувати єдність знань та дисципліни[38].

---

[35] Des durchlauchtigsten, hochgebornen fürsten und herrn, herrn Augusten, herzogen zu Sachsen a. s. w. Ordnung, …, gehalten werden sol. 1580 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. — Leipzig: Riesland, 1902. — Bd. 1. — S. 409.

[36] Des durchlauchtigsten, hochgebornen fürsten und herrn, herrn Augusten, herzogen zu Sachsen a. s. w. Ordnung, …, gehalten werden sol. 1580 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. — Leipzig: Riesland, 1902. — Bd. 1. — S. 362.

[37] Des durchlauchtigsten, hochgebornen fürsten und herrn, herrn Augusten, herzogen zu Sachsen a. s. w. Ordnung, …, gehalten werden sol. 1580 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. — Leipzig: Riesland, 1902. — Bd. 1. — S. 406.

[38] Des durchlauchtigsten, hochgebornen fürsten und herrn, herrn Augusten, herzogen zu Sachsen a. s. w. Ordnung, …, gehalten werden sol. 1580 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. — Leipzig: Riesland, 1902. — Bd. 1. — S. 363.

Ухвалення Саксонського статуту відбувалося лише за 6 років після відсторонення курфюрстом Августом від влади угруповання філіпістів (канцлера Георга Кракова, професора Каспара Пойцера та ін.). Імовірно, саме прагнення остаточно викорінити вплив кальвіністського вчення, з яким у деяких пунктах зближувалися філіпісти, вплинуло на зміст статуту 1580 р.[39]. У ньому було наголошено на необхідності недопущення на посаду вчителів (як і священнослужителів) анабаптистів, аріан, прибічників учення Швенкфельда, антитринітаріїв[40]. В умовах оформлення лютеранської ортодоксії така заборона постає цілком закономірним кроком влади, що прагнула підтримувати ідейну єдність у суспільстві. І саме школи, поряд із церковними інститутами, ставали головним засобом впливу на суспільну свідомість.

Дослідники зазначають: у деяких рисах Саксонський статут 1580 р. має подібність до Вюртемберзького статуту 1559 р.[41]. С. Карант-Нанн на цій підставі відмовляє тогочасній Саксонії у перебуванні в авангарді релігійних перетворень, а статут 1580 р. не вважає моделлю протестантської освіти[42]. Однак слід враховувати, що в умовах політичної роздробленості німецьких земель того часу навряд чи можливо визначити таку модель і відповідно вказати єдиний центр конфесійно-політичних перетворень, на який би орієнтувалася решта територій. Точніше, на наш погляд, говорити про певну інтеграцію євангелічних (як і католицьких) територій, що мала місце після укладання Аугсбурзького релігійного миру.

У цих умовах звернення саксонської влади до вюртемберзького політика, канцлера Тюбінгенського університету Якоба Андреа може бути розцінене не як втрата лідерства Саксонії в конфесійних перетвореннях, а як крок, зумовлений логікою пошуку єдності євангелічного віросповідання. Укладення Книги Згоди 1580 р. євангелічними теологами дозволило лютеранству конституюватися серед інших напрямів протестантизму[43]. Тому курфюршество Саксонське у системі Священної Римської імперії наприкінці другої половини XVI ст. зберігає якщо й не чільне, то одне з ключових місць серед євангелічних територій у здійсненні реформ, зокрема — в освітній сфері.

Як же оцінити загальні результати змін у територіальній системі освіти Саксонії за часів конфесіоналізації? В історіографії це питання залишається

---

[39] Bruning J. August (1553–1586) / J. Bruning // Die Herrscher Sachsens. Markgrafen, Kurfürsten, Könige. 1089–1918. — München: Beck, 2007. — S. 118.

[40] Des durchlauchtigsten, hochgebornen fürsten und herrn, herrn Augusten, herzogen zu Sachsen a. s. w. Ordnung, …, gehalten werden sol. 1580 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. — Leipzig: Riesland, 1902. — Bd. 1. — S. 379.

[41] *Kreiker S.* Armut, Schule, Obrigkeit: Armenversorgung und Schulwesen in den evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts / S. Kreiker. — Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte, 1997. — S. 128.

[42] *Karant-Nunn S.C.* The Reality of Early Lutheran Education: The Electoral District of Saxony / S.C. Karant-Nunn // Lutherjahrbuch. — 1990. — 57. Jg. — S. 131.

[43] *Прокопьев А.Ю.* Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А.Ю. Прокопьев. — СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2008. — С. 103.

дискусійним. На цей час висунуто точку зору щодо кращої налагодженості шкільної справи в цих землях, а також у Тюрінгії, порівняно з іншими євангелічними територіями[44], однак це твердження, на наш погляд, варто було б підкріпити відповідними даними (хоча ми усвідомлюємо складність необхідного для їх отримання порівняльного аналізу). Водночас такого ж обґрунтування потребує висновок щодо обмеженості освітніх здобутків лютеранської Реформації внаслідок їх поширення лише на рівні соціальної верхівки саксонських міст та сіл[45].

Головними досягненнями розбудови саксонських шкіл та університетів за часів конфесіоналізації, на нашу думку, стали оформлення чіткої структури освіти, регламентація навчальних програм, упорядкування матеріального забезпечення викладачів. Водночас диференціація майнового рівня учнів (зокрема — вихідців із селянського середовища) значно утруднювала можливості нижчих верств суспільства здобути освіту. Вирішення цієї проблеми шляхом примусових заходів (під час візитацій) або матеріального стимулювання (запровадження князівських стипендій) могло дати лише частковий ефект. Загальним результатом розвитку освіти в курфюршестві Саксонському протягом 1525–1580 рр. стає її утвердження в якості одного з основних соціальних інститутів. Її діяльність була підпорядкована територіальній владі, зацікавленій у посиленні ідейного впливу на суспільство.

---

[44] *Прокопьев А.Ю.* Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А.Ю. Прокопьев. — СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2008. — С. 118.

[45] *Karant-Nunn S.C.* The Reality of Early Lutheran Education: The Electoral District of Saxony / S.C. Karant-Nunn // Lutherjahrbuch. — 1990. — 57. Jg. — S. 145.

УДК 94(477) «15/16»

Іван Бартош*
(Ніжин)

АНТИЯГЕЛЛОНСЬКА КОАЛІЦІЯ НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ НАПРИКІНЦІ XV — ПОЧАТКУ XVI ст.

У статті досліджується проблема формування та діяльності коаліції східноєвропейських державних утворень проти Великого князівства Литовського наприкінці XV — початку XVI ст.

Ключові слова: *Антиягеллонська коаліція, Велике князівство Литовське, Кримське ханство, Московське князівство.*

В статье исследуется проблема формирования и деятельности коалиции восточноевропейских государственных образований против Великого княжества Литовского в конце XV — начале XVI вв.

Ключевые слова: *Антиягеллонская коалиция, Великое княжество Литовское, Крымское ханство, Московское княжество.*

The authors examine the problem of coalition formation and Eastern European state formations against the Grand Duchy of Lithuania at the end of XV — beginning of XVI century.

Keywords: *Antyyahellonska Coalition, Grand Duchy of Lithuania, the Crimean Khanate, the Moscow principality.*

На початку 70-х років XV ст. династія Ягеллонів об'єктивно стала найбільш потужною силою на теренах Центральної та Східної Європи. Зовнішньополітичний курс Казимира IV був спрямований передусім на посилення династичного впливу у Західному напрямку, тоді як справи на Східних рубежах та всередині Великого князівства Литовського відійшли на другий план. У 1471 р. старший син Казимира Ягеллончика, Владислав, зайняв чеський, а у 1490 р. отримав ще і угорський трон. Після цього, влада Ягеллонів поширилась на більшу частину Центрально-Східної Європи. Водночас, це був не лише показник їх сили, але і виклик для сусідніх держав, які претендували на частину територій ВКЛ, Польщі, Чехії та Угорщини, що й стало основною причиною формування «Антиягеллонської коаліції»[1].

---

* ***Іван Бартош*** *— аспірант кафедри історії України Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Науковий керівник — доктор історичних наук, професор С.А. Леп'явко.*

[1] Дане поняття не слід розуміти у загальноприйнятому сенсі, як одномоментну угоду декількох держав. Це скоріше довготривале явище, яке виникло об'єктивно під

Про існування на теренах Центрально-Східного регіону Європи певного антиягеллонського союзу, хоч офіційно і не оформленого, згадував ще М. Грушевський, коли, аналізуючи політику Івана ІІІ, вказував, що московський князь «*…плів сітку на Литву, з усіх боків напускаючи своїх союзників*»[2]. Сучасний білоруський дослідник О. Дзярновіч, аналізуючи геополітичну ситуацію на початку XVI ст., рушійною силою коаліції назвав Московське князівство та імперію Габсбургів[3]. Водночас, у останній чверті XV ст. епіцентром антиягеллонського руху найбільш доцільно вважати Московське князівство та погодитись із твердженням Ф. Шабульдо, що у міру посилення Московського князівства і загострення його суперництва з ВКЛ програма об'єднання усіх «Руських земель» під егідою московського князя знаходила усе більше прихильників на підконтрольних литовськими феодалами землях Південно-Західної Русі[4]. Патримоніальна концепція територіальних претензій Москви, яка до цього служила інструментом вирішення внутрішньополітичних територіальних питань між окремими гілками роду Рюриковичів перетворилася на дієвий інструмент зовнішньополітичного тиску на ВКЛ[5]. За її допомогою проводилася дипломатична діяльність одразу по декількох напрямках з метою створення антилитовського союзу.

Першим до альянсу приєдналося Кримське ханство, щоправда відбулося це після довготривалих «умовлянь». Проби діалогу Москви та Криму відбулися 1462 р., ще за правління Хаджі-Гірея, між Василем ІІ та мурзою Емінеком. Однак, зносини особисто з кримським ханом у російських джерелах зафіксовані лише у 1473 р.[6] Метою цього посольства, згідно літопису, було повідомити Менглі-Гірея про бажання «*брататися*», тобто вважатися рівними за статусом і звільнити Московське князівство від виплати данини, щоправда позитивної відповіді з Кіркору Іван ІІІ тоді не отримав[7]. На думку О. Русиної причиною

впливом геополітичної ситуації, що склалася в останній чверті XV ст. у Центрально-Східній Європі, та стратегічних інтересів Московського та Молдавського князівств, Кримського ханства та Османської імперії.

[2] *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. — К., 1995. — Т.4. — 1995. — С. 56.

[3] *Дзярнович О.* «Киевское наследие» в проектах антиягеллонских коалиций конца XV — начала XVI вв. / О. Дзярнович// Український історичний збірник. — Вип. 7. — К., 2004. — С. 45.

[4] *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф.М. Шабульдо. — Київ: Наукова думка, 1987. — С. 94.

[5] Наприклад, 23 лютого 1503 р. Іван ІІІ писав Менглі-Гірею з приводу територіальних претензій на «руські» землі ВКЛ «…которые городы съ Божьею волею, у Литовского князя есмя взяли, то наша отчина, тых ему не отъдадим. А которые городы Русскіе наша жъ отчина, еще за Литовским, Кіевъ и Смоленск и иные городы Русская земля, и мы ожъ дасть Богъ хотимъ своей отчины всее доставати…» // Сб. РИО. — Т. 41. — С. 457.

[6] Полное собрание русские летописей: в 43 т. — СПб.; М.; Л., 1841–2008. — Т. 26. Вологодско-Пермская летопись. — М., 2006. — С. 38.

[7] Сборник Императорского Русского Исторического общества (далі сб. РИО): в 148 т. — СПб., 1866–1916. — Т. 41. — 1884. — С. 1.

цього стало небажання правителя Криму порушувати умови ярлика наданого Казимиру 1472 р.[8], водночас можна припустити, що хан не бачив перспектив «брататися» із данником золотоординського хана, яким був Іван III на 1473 р.

Слід зазначити, що зміни зовнішньополітичного курсу Менглі-Гірея збіглися в часі з його остаточним утвердженням на чолі Кримського ханства наприкінці 1478 р. під протекцією Османської імперії. Важко визначити ступінь залежності Менглі-Гірея від Мухаммеда II, проте аналіз зовнішньої політики Кримського ханства переконливо свідчить про узгодження її з Портою. Як слушно стверджує В. Панашенко, Криму відводилося першорядне значення серед інших васальних володінь Османської імперії, а напад на нього розцінювався султаном як замах на його власні інтереси[9]. Не викликає сумнівів, саме Османська імперія ініціювала «згоду» Меглі-Гірея, нащадка роду Чингізидів і претендента на титул хана Золотої Орди, «брататися» з Іваном III[10]. Цей же формальний нюанс, теоретично мав би активізувати литовсько-кримський конфлікт, але пасивність Казимира на Кримському напрямку м'яко нівелювала такі «дрібниці».

Початок антилитовської московсько-кримської коаліції можна датувати квітнем 1480 р., коли до Криму прибуло посольства боярина Звєнца з метою укладення союзу проти Казимира та Ахмата[11]. Б. Черкас зауважив, що укладенню союзу сприяло не лише зближення на антимосковській основі ВКЛ і Великої Орди, але і низка економічних та політичних чинників, ключовим з яких, на наш погляд, було прагнення Менглі-Гірея забезпечити відносну безпеку з боку ВКЛ[12]. Судячи з напряму татарських походів та будівництва фортець, хан планував реалізувати свої наміри шляхом взяття під контроль територій Дикого Поля та знелюднення земель південної Київщини, Брацлавщини та Поділля.

Невдовзі до коаліції приєдналася Молдавія. Причин до цього було декілька. Найперше, слід зазначити, що Молдавське князівство грало значну роль у політиці боротьби за Дунайський басейн. Контроль над дунайськими торгівельними шляхами і виходом до Чорного моря був головним стимулом у прагненні Казимира IV поширити на ці території владу династії Ягеллонів. У цьому ж слід шукати і витоки суперництва Польщі та Угорщини за сюзеренітет над Молдавією[13]. Крім того, перехід раніше незалежного Кримського ханства під контроль Османської імперії ще більше ускладнив зовнішньополітичну ситуацію для Молдавії, адже походи турецьких військ після 1475 р. супроводжувалися

---

[8] *Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина / Сер. «Україна крізь віки». — Т. 6. — К.: Альтернативи, 1998. — С. 142.

[9] *Панашенко В.В.* Кримське ханство у XV–XVIII ст. / В. Панашенко // Український історичний журнал. — 1989. — № 1. — С. 56.

[10] Сб. РИО Т. 41. — С. 16.

[11] Сб. РИО Т. 41. — С. 16.

[12] *Черкас Б.В.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). / Б.В. Черкас. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 35.

[13] *Семенова Л.Е.* Из истории молдавско-польско-турецких отношений конца XV в. / Л.Е. Семенова // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. М., 1979. — С. 40.

синхронними набігами кримських татар Менглі-Гірея. Казимир маючи домовленість із султаном про нейтралітет, відмовив у допомозі, чим і нажив собі ворога у особі Стефана III. Що ж стосується останнього, то після величезних руйнувань, спричинених турецьким вторгненням 1476 р., молдавський господар мав лише одного потенційного союзника, знову ж таки, не проти Османської імперії, а проти Казимира IV. Таким союзником мало стати Московське князівство. Обмін посольствами між двома державами відбувся протягом 1479–1480 рр. До того ж, імовірно для отримання певних гарантій зі сторони Молдавії, Іван III взявся за династичну політику, в результаті чого у 1483 р. було укладено династичний шлюб між сином і співправителем Івана III Іваном Івановичем та дочкою Стефана III Оленою[14].

Таким чином, ставши заручником європейської агресії турецького султана, Стефан III змушений був будь що втягнути у антиосманське протистояння своїх потенційних ворогів — Ягеллонів. У 1484 р. молдавський воєвода прийняв васалітет Польщі, а московський князь одразу ж почав намовляти Казимира IV до активних дій проти турків, відправивши 1485 р. до Кракова свого посла Михайла Кутузова[15].

Зміст листа Івана III до Менглі-Гірея відправленого з Москви 23 жовтня 1487 р. свідчить про створення нового антиягеллонського блоку, який значно перевищував попередній за географічними межами. Московський князь писав «*Маттіашъ, король угорській, съ нами въ дружбъ и въ братствъ, а на короля Казиміра, на нашого недруга, съ нами один человъкъ*»[16]. Крім того, перелік територій, які Іван III вважав безпечними для проходу послів: землі Кримського ханства, Молдавії а також «*земли турского*»[17] дає змогу окреслити імовірне коло учасників антиягеллонської коаліції.

Залучення до антиягеллонського союзу Священної Римської імперії стало продовженням геополітичних процесів у Центральній та Східній Європі. Перші контакти між Габсбургами та Московським князівством пройшли у 80-х роках за ініціативи імператора. Щоправда серед істориків до цього часу немає одностайної думки, чи мав візит М. Поппеля до Москви у 1486 р. якісь дипломатичні підстави і чи був мандрівний сілезький лицар агентом імператора[18]. На думку А. Хорошкевич, метою візиту Поппеля було підпорядкування Московського князівства імператору, який запропонував Івану III королівський титул. У відповіді великого князя, пропозицію було рішуче відкинуто і аргументовано божественним походження влади московського князя[19], тому вже у березні

---

[14] *Рашкулев В.И.* О возникновении русско-молдавского военно-политического союза в конце XV века / В.И. Рашкулев // Военно-исторический журнал № 9. — 2006 г. — С. 31.

[15] Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі — АЗР). — Т. 1. — СПб., 1846. — С. 107.

[16] Сб. РИО Т.41. — С. 64.

[17] Там же. — С. 64.

[18] Там же. — С. 64.

[19] *Хорошкевич А.Л.* Русское государство в системе международных отношений конца XV — начала XVI вв. /А.Л. Хорошкевич. — М.: «Наука», 1980. — С. 96.

1489 р. посол відправився назад. Відмовивши, московський князь тим не менше прагнув закріпити мирні відносини з імператором. З цією метою 22 березня 1489 р. було направлено послів до Фрідріха III. Їх прийняли на рейхстазі у Франкфурті 25 червня 1489 р. де вони запропонували укласти мирний договір між Московським князівством та Римською імперією[20]. Але до того часу, поки угорський король Матвій Корвін займав антиягеллонську позицію, ані Іван III, ані Фрідріх III не потребували тісного союзу. До кінця 1490 р. головним завданням московської дипломатії було підштовхнути кримського хана на відкритий особистий виступ проти ВКЛ.

Бажаючи стабілізувати ситуацію на литовсько-кримському кордоні, щоб мати змогу втрутитися в боротьбу за чеський престол, Казимир у 1488–1499 рр. уклав мир з Османською імперією визнаючи захоплення Кілії та Білгороду, чим порушив зобов'язання перед молдавським воєводою і останній прийняв васалітет Угорщини. У результаті цього, 1489 р. Молдавія знову повернулася до антиягеллонської коаліції, що було на користь усім окрім самих Ягеллонів. Користуючись тим, що великий князь литовський дозволив у 1488 р. вільний проїзд московських послів до молдавського воєводи і зникла потреба у посередництві Кримського ханства, а разом з тим і Османської імперії, антиягеллонська коаліція розпочала активну діяльність[21]. Очевидно, отримавши конкретні інструкції з Москви, Стефан III приступив восени 1489 р. до бойових дій[22]. Водночас, габсбурзсько-московський союз перебував ще на початковій стадії. Після прийому 18 червня 1490 р. імператорського посла Георга фон Турна з пропозицією династичного союзу між сином імператора Максиміліаном I і донькою Івана III, у Москві було розроблено проект габсбурзько-московської угоди. 19 серпня 1490 р. Іван III направив до Максиміліана послів Яна Грека та Василя Кулешина, які мали з собою текст союзного договору. За його умовами обидві сторони мали надавати одна одній допомогу по мірі можливостей. Москва зі свого боку обіцяла підтримати імператора у боротьбі за угорський трон, а Максиміліан зобов'язувався допомогти Івану III опанувати «великое княжество Киевское»[23]. Аналізуючи умови угоди, О. Русина назвала дії Івана III «першим конкретним кроком Москви щодо «повернення» південно-українських земель»[24]. Зважаючи на те, що Київ, який перебував у складі Литовської держави, московські книжники намагалися не ототожнювати з легітимним спадкоємцем «історичного» Києва[25], існує велика імовірність того, що у цих перемовинах Київська земля розглядалася не як одне із воєводств ВКЛ, а як

---

[20] *Хорошкевич А.Л.* Русское государство в системе… — С. 96.

[21] Сб. РИО Т. 35. — С. 18.

[22] Там же. — С. 18.

[23] Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. — СПб., 1851. — Т. 1. — С. 37.

[24] *Русина О.* Студії з історії Києва та київської землі /О. Русина / НАН України; Інститут історії України. — К., 2005. — С. 75.

[25] *Русина О.* Студії з історії Києва… — С. 5.

образ долитовської Русі коли за висловом Івана Грозного «*и Вилна была, и Подолская земля, и Галицкая земля, и Волынская земля вся к Киеву*»[26].

Важливу роль у подальшій історії коаліції зіграв договір, укладений 7 листопада 1491 р. між Габсбургами та Ягеллонами, за яким в обмін на отримання корони, Владислав мав одружитись на дружині покійного Матвія Корвіна, повернути Максиміліану австрійські землі та виплатити контрибуцію у розмірі 100 000 угорських гульденів. Дізнавшись про домовленість Максиміліана із Владиславом, Іван III відмовив у наданні допомоги імператору проти Угорського королівства, яку просив у великого князя 20 листопада 1491 р. Георг фон Турн. Утвердження на угорському троні Владислава, на тривалий час позбавило інтересу Максиміліана у послугах Московського князівства, аж до 1512 р.[27]

Неефективність московсько-габсбургської політики не покращила зовнішньополітичного становища ВКЛ. Після 1491 р., коли Іван III уклав союз із Священною римською імперією, Казимир IV у зовнішній політиці мусив рахуватися не лише з Московським князівством, але й з Габсбургами, з Молдавським князівством, Кримським ханством, а відповідно і Османською імперією[28]. Результатом московсько-молдавської взаємодії було укладення молдавсько-кримського союзу, який позбавив Молдавію від спустошливих татарських набігів. Проте коаліція ще не була настільки міцною, наскільки це уявляв собі Іван III. 15 січня 1493 р. Юрій Траханіот та Кляпік Єропкін прибули в Кольберг до Максиміліана, але нагадування російських послів про спільний виступ проти Казимировичів та збереження домовленостей із Московським князівством були уже неактуальні для імператора, зайнятого боротьбою з Францією[29].

1494 року відбулася зустріч Ягеллонів в Левочі, на яку прибули всі брати Ягеллони, крім Олександра[30]. На засіданнях було прийнято рішення захопити Молдавське князівство і замінити Стефана III Сигізмундом Ягеллоном. У відповідь Стефан, повідомлений про плани Ягеллонів трансільванським воєводою Бартоломео Драгфі, активізував дипломатичну діяльність з метою запобігти задуманому[31]. Ключовим у цьому сенсі був московський напрямок, про що свідчить надзвичайно жвавий обмін посольствами у період 1492–1494 рр. Крім того за посередництва Івана III було укладено молдавсько-кримський мирний договір у 1492 р.

Оскільки Владислав II, як сюзерен Молдавського князівства відмовився від участі у поході, дипломатичний тиск було здійснено на Олександра Ягеллончика. Останній, зазнавши поразки від Івана III у війні 1492 р. і втративши Вязьму змушений був піти на династичний союз уклавши шлюб з дочкою

---

[26] Сб РИО. — Т. 71. — С. 172.

[27] Там же. — С. 51.

[28] *Алексеев Ю.Г.* Государь всея Руси / Ю.Г. Алексеев. — Новосибирск: Наука, 1991. — С. 231.

[29] *Хорошкевич А.Л.* Русское государство в системе… — С. 98.

[30] *Балух О.* Польсько-Молдавська війна 1497–1499 р. / О. Балух // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Збірник наукових праць. — 2008 р. — № 8. — С. 58.

[31] *Papee F.* Jan Olbracht / F. Papee. — Kraków, 2006. — S. 66.

московського князя Оленою. Зрештою, не маючи військових можливостей протистояти східному сусідові, великий князь литовський погодився на умови литовсько-московського миру 1494 р., який передбачав і укладення мирної угоди з Молдавією. Довгий час оформлення литовсько-молдавської угоди литовська сторона взагалі ігнорувала не надсилаючи уповноважених послів[32]. Навіть після династичного союзу Олександра з донькою Івана III, литовський князь не наважувався на домовленості із Стефаном посилаючись на неповний склад Панів-Ради[33]. Імовірно, це суперечило ягеллонським рішенням у Левочі і могло спровокувати внутрішній конфлікт між Олександром та Яном Ольбрахтом, тим самим послабивши династичну коаліцію Ягеллонів, що відповідало інтересам як Молдавії так і Московського князівства, проти якого Олександр вперто намагався залучити польського короля. Зрештою, після аудієнції молдавських послів у Івана III і, напевно, під політичним тиском останнього литовсько-молдавська угода все ж була реалізована. За її умовами Олександр мав допомагати молдавському воєводі проти кожного хто нападе на Молдавське князівство. Така політика Стефана III прискорила реалізацію походу Яна Ольбрахта. Він відбувся 1497 р. під приводом визволення Кілії та Білгороду від турків, але невдовзі похід набув антимолдавського спрямування. Історики оцінюють цей похід по-різному. У польській історіографії початку XX ст. є дві точки зору на характер польсько-молдавської війни 1497 р. Одні історики вважали, що похід Яна Ольбрахта не був пов'язаний із рішеннями прийнятими у Левочі 1494 р., а планувався як антитурецька акція і перетворився у війну з Молдавією лише в силу ворожої позиції Стефана III після вступу польського війська на територію князівства[34]. На думку інших істориків, зокрема О. Горки, дії польських військ від самого початку мали антимолдавське спрямування[35]. Тезу про антимолдавський характер походу Яна Ольбрахта у післявоєнний час підтримав та продовжив З. Сперальський[36].

Важливо відзначити, що незважаючи на укладений із Стефаном 1496 р. союз, Олександр направив свої війська проти Молдавії, навіть запевняючи Івана III, що «*на Стефана воєводу не пошол*»[37]. Насправді ж, як повідомляє Львівський літопис *«…князь великий Олександр сътвори лесть: сам возвратися, а князей руских с силою свою послал брату своему Ольбрахту на помощь*»[38]. З приводу цього Олександр, у посольстві відправленому до Москви 20 липня

---

[32] Lietuvos Metrika. Kniga 5 (1427–1506) / Parenge Egidijus Banionis. –Vilnius, 1995. — S. 116.

[33] Ibid. — S. 117.

[34] *Finkel L.* Zjazd Jagiellonow w Lewoczy r. 1494 / L. Finkel // KH 28, 1914. — S. 56.

[35] *Gorka O.* Nieznany żywot Bajezida II dla wyprawy czarnomorskiej i najazdów Turków za Jana Olbrachta / O. Gorka // Kwartalnik historyczny, 1938. — t. 52, z. 3. — S. 376.

[36] *Spieralski Z.* Po klesce bukowinsklej 1497. Pierwsze najazd Turkow na Polske / Z. Spieralski // Studia i materiaty do historii Wojskowosci, IX/I Warszawa, 1963. — S. 98.

[37] Сб. РИО. Т.41. — С. 242–243.

[38] Полное собрание русские летописей : в 43 т. — СПб.; М.; Л., 1841–2008. — Т. XX: Львовская летопись. — М.: Языки славянских культур, 2005. — С. 365.

1498 р., скаржився на «*шкоды*», яких завдали йому і Стефан і Менглі-Гірей[39]. У свою чергу Іван III звернувся до кримського володаря із проханням «натиснути» на великого князя литовського, результатом чого було «різке» посольство кримського хана до Олександра[40].

Про посилення внутрішньої взаємодії антиягеллонської коаліції свідчить молдавсько-російсько-кримська співпраця 1498 р. Дізнавшись, що Олександр все ж планує надати військову допомогу брату проти Молдавії, він наказав послам В. Ромодановському та В. Кулешину попередити великого князя литовського, що у випадку його виступу проти Стефана московський князь вважатиме московсько-литовський мир порушеним[41].

Врегулювання польсько-молдавського конфлікту відбулося у квітні 1499 р. у Кракові на зустрічі посольств Польщі, Угорщини та Молдавії, за результатами якої остання виступила проти Оманської імперії, хоча і диктувала свої умови, посилаючись на те, що підкорення Молдавії Туреччиною буде мати катастрофічні наслідки як для Польщі так і для Угорщини, тобто для Ягеллонів загалом[42].

Остаточне оформлення антиягеллонської коаліції із приставкою «широка» відбулося після повстання М. Глинського, яке мало потужний зовнішньополітичний резонанс. Власне, ще під час повстання, у 1508 р., окрім послів московського князя, Глинські прийняли посольства із Кримського ханства і Молдавського князівства. М. Шніп вважає, що М. Глинський пригнув використати суперечності між ВКЛ, Московським князівством та Кримським ханством у своїх інтересах[43], тоді як на думку М. Крома Кримський хан сам планував залучити Глинських до себе на службу[44] пообіцявши «*посадити на Киеве и на всех пригородках киевских и беречь их от короля*»[45]. Після поразки повстання і переходу Глинського на службу до Василя III, бунтівний князь продовжив дипломатичну діяльність на користь останнього. У середині 1509 р. надіслав посольство до датського короля з пропозицією долучитись до антиягеллонської

---

[39] Сб. РИО. Т.35. — С. 267.

[40] Сб. РИО. Т.41. — С. 243.

[41] Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в. Документы и материалы в 3-х томах. М., 1965–1970. — Т. 1. — С. 78.

[42] *Гонца Г.В.* Изменения тактики внешнеполитического курса Молдавского государства в последних десятилетиях XV — начале XVI в. / Г.В. Гонца // Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до середины XIX в.). — Кишинев, 1980. — С. 110.

[43] *Шніп М.А.* Унутрыпалітычны канфлікт 1508 года ў Вялікім княстве Літоўскім у кантэксце міжнародных адносін ва Усходняй Еўропе // Аўтарэферат дысертацыі на суісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук па спецыяльнасці 07. 00. 02 — айчынная гісторыя. — Мінск. 2009. — С. 14.

[44] *Кром М.* Меж Русью и Литвой: Западно-русские земли в системе русско-литовских отношений конца 15 — первой половины 16 в. М.: Археографический центр, 1995. — С. 127.

[45] Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. — Т. 2. (1506–1544). — СПб., 1848. — С. 40.

коаліції. У 1510 р. Глинський з цією ж метою встановив контакт з великим магістром Тевтонського ордену Фредеріком та герцогом саксонським. Фактично, М. Глинський став одним із творців цієї широкої антиягеллонської коаліції до якої входили окрім імператора Священної Римської імперії і Московського князівства, Тевтонський та Лівонський ордени, Данія, Саксонія та Бранденбург[46]. Московське князівство як учасник антиягеллонської коаліції, у 1512 р. розпочало нову війну проти ВКЛ, у якій Глинському відводилася значна роль. М. Шніп стверджує, що саме завдяки зусиллям М. Глинського у 1514 р. під контроль Москви перейшов Смоленськ[47]. У подальшому антиягеллонська коаліція лише продовжить свій розвиток, так, у 1515 р. антиягеллонский характер політики Османської імперії та Московського князівства виразно проявився у підтримці Василем III та Селімом I сина Менглі-Гірея, Ахмата, який позиціонував себе як ворог Вільно і Кракова, проти пролитовсько налаштованого кримського хана Мухамед-Гірея I[48].

Можна вважати, що антиягеллонська коаліція наприкінці XV — початку XVI ст. відбулася як історичне явище. Воєнні дії на території Молдавії, Польщі, ВКЛ та склад їх учасників з обох сторін, переконують у тому, що наприкінці XV ст. найпотужніша королівська династія Європи зустрілася з коаліцією держав різного масштабу, представники яких жодного разу не збирались разом за столом переговорів (якщо говорити сучасною термінологією). Це дає можливість стверджувати, що Центральна та Східна Європа мала більш високий рівень геополітичної взаємодії, ніж ми звикли про це говорити. Між діями кожної держави учасника коаліції простежуються прямі причиново-наслідкові зв'язки спрямовані на те, щоб якомога більше послабити династію Ягеллонів, загнати її в туге кільце оточення із Сходу, Півдня та Заходу. Зміст дипломатичного листування між Іваном III та правителями Кримського ханства, Османської імперії, Священної Римської імперії дає можливість стверджувати, що українські землі у складі ВКЛ стали розмінною монетою для укладення того чи іншого союзу, а Київ продовжував відігравати значну ідеологічну та стратегічну роль у політиці держав Центральної та Східної Європи.

---

[46] *Шніп М.А.* Унутрыпалітычны канфлікт 1508 года... — С. 15.

[47] Там же . — С. 16.

[48] *Черкас Б.В.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського. — С. 92.

УДК 929.52 ТУМ: 392.3

Олександр Тригуб [*]
(Чернігів)

СІМЕЙНІ ЗВ'ЯЗКИ ЯК ФАКТОР СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ РОДУ ТУМАНСЬКИХ у XVIII ст.

У статті проаналізовані родинні зв'язки та «шлюбні стратегії» представників перших поколінь роду Туманських. Особлива увага приділена висвітленню невідомих раніше епізодів сімейних стосунків відомого історика і видавця Ф.Й. Туманського (бл. 1757–1810).

Ключові слова: *Туманські, «нова сімейна історія», родина, шлюб, козацька старшина.*

В статье проанализированы семейные связи и «брачные стратегии» представителей первых поколений рода Туманских. Особое внимание уделено освещению неизвестных ранее эпизодов семейных отношений известного историка и издателя Ф.И. Туманского (ок. 1757–1810).

Ключевые слова: *Туманские, «новая семейная история», семья, брак, казацкая старшина.*

This article analyzes the family ties and 'marriage strategies' of the first generations of the Tumansky family. Particular attention is given to the coverage of previously unknown episodes in the family relations of Fedir Y. Tumansky (c. 1757–1810), a famous historian and publisher.

Keywords: *the Tumanskies, 'new family history', family, marriage, the Cossack starshyna.*

Останнім часом набувають актуальності дослідження родинних відносин та сімейного життя козацької еліти Гетьманщини. Одним з перспективних напрямів подібного роду наукових пошуків може слугувати так звана «нова сімейна історія». Дослідницька перспектива сімейно-історичних студій полягає, перш за все, у комплексному вивченні родини та соціокультурних аспектів її історії[1]. Водночас еволюція родини тісно пов'язана з розвитком суспільних відносин, тому вивчення цього питання є важливим для осмислення специфіки правових

---

[*] ***Олександр Тригуб*** *— аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».*

[1] *Голубчик Г.* Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «нова сімейна історія»: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.06. — Д., 2003. — С. 3.

відносин, розвитку політичних, економічних і соціальних систем[2]. Подібну думку висловила К.А. Лінч, яка доводить доцільність досліджень на зламі публічного і приватного життя, а також формулює проблему ідеологічного статусу сім'ї в суспільстві, співвідношення історії держави з історією родини[3]. На думку Г.Д. Голубчик, сімейна історія у наш час взагалі виступає конструктивним засобом дослідження соціальної та культурно-інтелектуальної історії України [4]. У цьому контексті особливого значення набуває вивчення родинних стосунків українського нобілітету у другій половині XVIII ст., адже саме тоді відбулися події, що визначили долю українського народу на кілька наступних століть.

Вивчення життєписів козацько-старшинських родів XVIII ст. було започатковане у другій половини XIX — на початку XX ст., коли з'явилися перші студії корифеїв вітчизняної генеалогії Г.О. Милорадовича О.М. Лазаревського, В.Л. Модзалевського та інших істориків.

Метою даної публікації є спроба простежити родинні зв'язки та проаналізувати «шлюбні стратегії» представників перших поколінь роду Туманських. На основі актуалізованого комплексу джерел, частина яких уперше запроваджується до наукового обігу, зроблена спроба з'ясувати їх вплив на подальшу історію роду. Особлива увага приділена висвітленню невідомих раніше епізодів особистого життя та сімейних стосунків відомого історика й видавця Федора Йосиповича Туманського.

Загальні відомості про родовід Туманських та короткий біографічний нарис про В.Г. Туманського оприлюднив Г.О. Милорадович[5]. Генеалогічні відомості про родину Туманських вміщено у «Малороссийском родословнике» В.Л. Модзалевського[6], опис і зображення фамільного герба — в «Малороссийском гербовнике» В.К. Лукомського та В.Л. Модзалевського[7]. Творча й наукова спадщина окремих представників цього роду висвітлена у студіях С.М. Брайловського[8], О.Б. Коваленка[9], Т.Ф. Литвинової[10], О.І. Журби[11]. Біографічні відомості

---

[2] *Петренко І.* Шлюб і сім'я в повсякденній культурі російського дворянства у XVIII ст. / І. Петренко // Гілея. — 2009. — № 29. — С. 35–44.

[3] *Lynch, K.A.* The family and the history of public life / Katherine A. Lynch // The Journal of Interdisciplinary History. — 1994. — Vol. 24, no. 4. — P. 665–684.

[4] *Голубчик Г.* Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «нова сімейна історія»: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.06. — Д., 2003. — С. 3.

[5] *Милорадович Г.* Хутор Вознесенск: [Описание хутора, принадлежащего Туманским и письма разных лиц В.Г. Туманскому] / Григорий Милорадович. — Чернигов, 1857. — 21 с.; *Його ж.* Василий Григорьевич Туманский: биогр. очерк / [Г.А. Милорадович]. — Чернигов, 1858. — 48 с.

[6] *Модзалевський В.* Малоросійський родословник / В.Л. Модзалевський. — К., 1998. — Т. 5, вип. 2. — С. 61–82.

[7] *Лукомский В.К.* Малороссийский гербовник / Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. — Репр. воспр. изд. 1914 г. — Киев, 1993. — С. 188.

[8] *Брайловский С.* Василий Иванович Туманский / Сергей Брайловский // Пантеон литературы. — 1890. — № 9–10. — С. 1–48; *Туманский В.И.* Стихотворения и письма / ред., биогр. очерк и примеч. С.Н. Брайловского. — СПб., 1912. — 434 с.

про членів родини Туманських наведено у працях О.П. Оглоблина[12], Ю.С. Шемшученка[13] та О. Ільїна[14].

У джерелах бракує інформації про перших представників роду. Документи, якими оперують дослідники, що звертались до цієї проблеми, були свого часу надані Туманськими для підтвердження свого дворянського статусу. З середини XVIII ст. ціннісні орієнтації старшини змінюються в напрямку збирання і надання доказів — давніх документів, що засвідчували «благородну» генеалогію для підтвердження права на дворянство. Саме з таких джерел відомо, що «польский шляхтич» Тимофій Гнатович Туманський наприкінці XVIII ст. переселився на Лівобережну Україну й осів у Борисполі, де одружився на представниці роду Дарицьких (Дардицьких. — *О.Т.*)[15]. Близько 1710 р. (у деяких джерелах — 1701 р.) «в бывшую моровую язву» Т.Г. Туманський разом з дружиною і синами Федором та Петром[16] занедужав і помер, «оставя по себе малолетнего сына Григория Тимофеевича Туманского»[17]. Дата 1710 р. усе ж таки видається більш вірогідною, адже в списку бунчукових товаришів, які 6 листопада 1708 р. разом з гетьманом І.І. Скоропадським присягнули на вірність Петру І, Ф. Туманський ще згадується[18].

Наявні джерела дозволяють частково визначити коло осіб, які доводились родичами Т.Г. Туманському. Серед них, перш за все, сімейна традиція згадує Г.К. Вольського-Коровку, проте ступінь їх родинних зв'язків достеменно невідомий. Він у березні 1677 р. був призначений гетьманом І.С. Самойловичем Чигиринським полковником. За виявлену мужність під час захисту міста від турецької облоги Г.К. Вольський-Коровка у 1678 р. отримав уряд Стародубського полковника[19]. Джерела не вказують точний рік переселення родини Т.Г. Туманського на Лівобережжя. Маємо лише коротке повідомлення у

---

[9] *Коваленко О.* Невідома сторінка наукової діяльності Федора Туманського / Олександр Коваленко // Сіверян. літопис. — 1999. — № 5. — С. 144–150.

[10] *Литвинова Т.* Соціально-економічні погляди й господарські інтереси Ф.Й. Туманського / Т.Ф. Литвинова // Укр. іст. журн. — 2007. — № 1. — С. 70–93.

[11] *Журба О.* Ф.Й. Туманський / О.І. Журба // Укр. іст. журн. — 2003. — № 3. — С. 124–137; № 6. — С. 119–131; 2004. — № 1. — С. 111–119.

[12] *Оглоблин О.* Люди старої України / О. Оглоблин. — Мюнхен, 1959. — С. 229–239.

[13] *Шемшученко Ю.* Наш друг Туманский / Ю.С. Шемшученко. — К., 2000. — 656 с.

[14] *Ільїн О.* Невдачливий Федір Туманський / О. Ільїн // Пам'ять століть. — 1998. — № 5. — С. 135–138.

[15] *Оглоблин О.* Люди старої України / О. Оглоблин. — Мюнхен, 1959. — С. 221.

[16] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. ІІ, № 16632, арк. 1.

[17] Российский государственный исторический архив (далі — РГИА), ф. 1343, оп. 30, д. 3351, л. 3.

[18] *Бантиш-Каменский Д.* Источники Малороссийской истории. Ч. 2. 1691–1722 / Д.Н. Бантыш-Каменский // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1859. — Кн. 1. — С. 182.

[19] *Плешко Н.Д.* Коровченка, хутор под г. Стародубом (очерк из истории землевладения в Старой Малороссии) / Н.Д. Плешко // Труды Черниговской архивной комиссии. — Чернигов, 1913. — Вып. 10. — С. 1.

Г.О. Милорадовича: «во время мятежей в Польше»[20]. Можна припустити, що ця подія відбулась саме 1678 р. На це також вказують джерела та сімейна легенда, які стверджують, що разом з Г.К. Вольським-Коровкою на Лівобережжя зі своєю родиною переселився і Т.Г. Туманський.

Сердюцький полковник І. Фальковський був одружений на сестрі Т.Г. Туманського, яка після смерті чоловіка пішла в монастир і отримала чернече ім'я Антонія. 25 серпня 1736 р. їхній син печерській ієромонах Веніамін Фальковський уступив своєму двоюрідному брату Григорію Тимофійовичу Туманському всі маєтки, які він успадкував від матері, а саме млин на Козарській греблі з трьома станами, двір в кінці греблі зі сторони Козельця, та інший двір із садом та городом, суміжний з двором Домонтовича[21].

Нез'ясованим досі є ступінь родинних зв'язків Г.Т. Туманського та його нащадків з родиною Якова Туманського. Син останнього військовий товариш Леонтій серед документів, поданих у Герольдію в 1822 р., представив свідоцтво від 10 жовтня 1784 р. «от родственников его Губернского прокурора Ивана и бунчукового товарища Федора (Григоровичів. — *О.Т.*) Туманских, что он одной с ним фамилии и племянник их»[22]. Незважаючи на цей можливий ступінь споріднення Герольдія відмовила йому у отриманні дворянства. Відомості про нащадків Л. Туманського, які мешкали в Кременчуцькому повіті, зустрічаються у першій половині XIX ст.

Невідомим також залишається і ступінь родинної спорідненості з Туманськими київського священика Петра Федоровича (нар. бл. 1728 р.), чиновника 12 класу Льва Йосиповича (нар. 18 лютого 1792 р.) та унтер-офіцера Олександра Яковича Туманських (нар. бл. 1821 р.)[23]. Сподіваємося, що подальші генеалогічні студії із залученням неопублікованих та маловідомих документів дозволять заповнити існуючі нині прогалини в родоводі Туманських.

Г.Т. Туманський був одружений на Анні Костянтинівні Журовській. В.В. Кривошея припускає, що, вірогідно, її дідом був О.С. Журовський — священник церкви Пресвятої Богородиці, а згодом протопоп Бориспільський[24]. Подружжя мало п'ятеро синів — Василя (нар. бл. 1720 р.), Андрія (нар. бл. 1727—1728 рр.), Йосипа нар. бл. 1729 р.)[25], Федора (нар. бл. 1731 р.) та Івана (нар. бл. 1740 р.), а також трьох дочок — Олену, Тетяну та Анастасію.

---

[20] *Милорадович Г.* Малороссийское дворянство / издал граф Милорадович. — Чернигов, 1890. — С. 12.

[21] *Модзалевський В.* Малоросійський родословник / В.Л. Модзалевський. — К., 1998. — Т. 5, вип. 2. — С. 61.

[22] РГИА, ф. 1343, оп. 30, д. 3360, л. 2–7.

[23] *Модзалевський В.* Малоросійський родословник / В.Л. Модзалевський. — К., 1998. — Т. 5, вип. 2. — С. 81—82.

[24] *Аброскін П.* Київщина козацька: люди і долі / Аброскін П., Кривошея В., Стасенко О. — К., 2004. — С. 107.

[25] Дата 1732 р., яку наводять у своїх працях О. Оглоблин і В. Модзалевський скоріше за все хибна, адже за списком студентів Києво-Могилянської академії Й. Туманському в 1745 р. було 16 років [ІР НБУВ, ф. 160, спр. 172, арк. 216].

Вдале обрання шлюбних партнерів дозволило дітям Басанського протопопа закріпитись у шляхетському середовищі тогочасної Гетьманщини, а згодом і Російської імперії. Шлюб В.Г. Туманського у 1751 р. з дочкою генерального судді Федора Лисенка — Уляною, підняв рід Туманських до вершин козацької ієрархії і значною мірою посприяв подальшим успіхам у кар'єрі[26]. В.Г. Туманський був одним з найближчих соратників гетьмана К.Г. Розумовського, а після ліквідації Гетьманщини він як досвідчений урядовець увійшов до складу II Малоросійської колегії під керівництвом П.О. Рум'янцева-Задунайського.

А.Г. Туманський у 1759–1786 рр. був Басанським протопопом Він був одружений з Марією Яковлевою, від шлюбу з якою мав трьох синів й доньку (Г. Милорадович про це не згадує, натомість О.П. Оглоблин зазначає, що «донька протопопа Андрія Туманського, Тетяна, була одружена з Іваном Михайловичем Лисаневичем, бунчуковим товаришем»)[27]. Старший син — Фома (нар. бл. 1750 р) одружився з дочкою бунчукового товариша Йосипа Лисенка — Агафією, (у першому шлюбі за Р.К. Лизогубом. — *О.Т.*). Подружжя мало трьох дітей — дочок Олександру (одружена з Антоном Афендиком — поміщиком м. Басані й Козар) і Марію (за Федором Більченком), а також сина Захарія. Останній був тричі одружений: спочатку з дочкою поміщика Олександрою Лайкевич, потім — з дочкою прапорщика Єфросинією Скоропадською і в третьому шлюбі — з дочкою ротмістра Уляною Барановською[28]. Про родини Івана та Андрія Андрійовичів жодних відомостей у документах немає, тому можна припустити, що вони померли бездітними.

Сімейні зв'язки були важливим фактором зміцнення економічного благополуччя роду та його соціально-політичної ваги у тогочасному суспільстві. Так, Й.Г. Туманський завдяки шлюбу з дочкою бунчукового товариша Романа Янова — Парасковією у 1761 р. додав до сімейного домену Родіонівський млин, 3 двори на х. Студеньки, двір у с. Гирин та великий двір у м. Глухові[29].

Ф.Г. Туманський був одружений з Марією Степанівною Лутай, дочкою земського судді, від шлюбу з якою мав четверо дітей: Івана (нар. бл. 1762 р.), Андрія (нар. бл. 1763 р), Григорія (нар. 2 жовтня 1772 р.) та Антона (нар. бл. 1774 р.)[30].

Наймолодший син Басанського протопопа Г.Т. Туманського — статський радник і голова Київської палати цивільного суду Іван помер не одруженим.

Друга половина XVIII ст. стала періодом остаточної інкорпорації козацької еліти до складу російського дворянства. Ключовим принципом, що гарантував з XVI ст. цілісність Російської імперії, була кооптація неросійських еліт у вищі

---

[26] *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків / В.В. Кривошея. — К., 2004. — С. 289.

[27] *Оглоблин О.* Люди старої України / О. Оглоблин. — Мюнхен, 1959. — С. 225.

[28] *Модзалевський В.* Малоросійський родословник / В.Л. Модзалевський. — К., 1998. — Т. 5, вип. 2. — С. 70.

[29] ІР НБУВ, ф. II, № 16894, арк. 6

[30] *Модзалевський В.* Малоросійський родословник / В.Л. Модзалевський. — К., 1998. — Т. 5, вип. 2. — С. 68.

кола імперії[31]. Крім зовнішньої руйнації залишків державності, у цей час особливо окреслилась внутрішня деформація старшини як верстви українського нобілітету. Окрім масового переходу старшинських дітей на службу до гвардійських та армійських полків й імперського флоту, у цей час також простежується чітка зміна шлюбних пріоритетів на проросійські. Так, син В.Г. Туманського — Іван одружився з дочкою надвірного радника Надією Семенівною Масюковою, син Й.Г. Туманського Василь — з Пелагеєю Іванівною Вязмітіновою, рідною племінницею військового міністра Олександра I графа С.К. Вязмітінова.

Простежуючи жіночу родинну лінію Туманських, бачимо дотримання певної «шлюбної стратегії», спрямованої на вивищення та утвердження у старшинському середовищі. Дочки В.Г. Туманського поріднили Туманських зі впливовими старшинськими родинами: Олена була дружиною В.В. Кочубея; Марія — М.П. Миклашевського, прапорщика і власника с. Волокитине; Анастасія — В.Я. Тарновського. Дочка Й.Г. Туманського Пелагея вийшла заміж за М. Омеляновича, члена Генерального суду і надвірного радника, а Марія — за М.Д. Карпеку, повітового підкоморія у Глухові.

Важливе місце в кар'єрному зростанні Туманських мала родинна протекція, яка була характерним явищем для ранніх поколінь роду. Зокрема, завдяки підтримці «главного тогдашнего дельца» в Генеральній військовій канцелярії[32] — В.Г. Туманського, на посаду старшого військового канцеляриста у 1760 р. був призначений Й.Г. Туманський. Наприкінці 70 рр. XVIII ст., після створення II Малоросійській колегії, на службі в ній перебували вже троє представників роду: статський радник В. Г. Туманський, його син Михайло та брат Іван.

Важливим фактором соціальної взаємодії Туманських було встановлення дружніх стосунків з особами, що перебували на вищих шаблях суспільної ієрархії, зокрема, з гетьманом К.Г. Розумовським та П.О. Румянцевим-Задунайським. Про приязні стосунки між останнім і Туманськими свідчать численні листи. Так, в одному з них граф продовжує відпустку і дозволяє сину В.Г. Туманського Григорію, «оставаться у Вас по май месяц, и я включая ему здесь паспорт и желая от всего сердца сие мое нашло Вас в наилучшем здоровье»[33]. В іншому листі він писав: «в оказание близкого моего к Вам (В.Г. Туманському. — *О.Т.*) доброжелательства я увидев, что г. Яновский близкою почитается роднею Вашею, из уважения к тому, определяю его по его

---

[31] *Каппелер А.* Включение нерусских элит в российское дворянство XVI–XIX вв. Краткий обзор проблемы / А. Каппелер // Сословия и государственная власть в России, XV — середина XIX вв. Международная конференция — Чтения памяти акад. Л.В. Черепнина: тез. докл. — М.: Межвуз. центр гуманит. образования МФТИ «Петр Великий», 1994. — Ч. 2. — С. 215.

[32] *Лазаревский А.* Исторический очерк Полтавской Лубенщины / А.М. Лазаревский // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — Киев, 1896. — Кн. 11. — С. 161.

[33] *Милорадович Г.* Василий Григорьевич Туманский: Биографический очерк / Г. Милорадович // Черниг. губерн. ведомости. — 1858. — № 30, отд. 2, ч. неофиц. — С. 229–232.

желанию есаулом полковым в г. Прилуки, и к удовольствию приму, ежели Вы укажете какой мне случай, с которым бы я мог, делая Вам угодие, подтвердить нелицемерное почтение»[34]. Й.Г. Туманському П.О. Румянцев-Задунайський доручав свої численні приватні справи, зокрема, придбання маєтностей.

Про близькі стосунки Туманських з К.Г. Розумовським свідчать наступні факти. 6 квітня 1760 р. гетьман видав ордер про створення особистої канцелярії для розгляду справ, поданих на його ім'я, «правление же оной канцелярией препоручается бунчуковому товарищу Василию Туманскому. Сего ради быть ему всегда при нас неотступно, где бы мы не находились»[35]. У вересні 1763 р. під час Генеральної ради старшин у Глухові саме В.Г. Туманський був головною довіреною особою гетьмана, а його брат Й.Г. Туманський отримав таємне доручення — відвезти петицію у Київ для обговорення з найвищими українськими прелатами — архімандритом Києво-Печерської лаври Зосимою Валькевичем та митрополитом Арсенієм Могилянським[36].

Нововиявлені архівні матеріали також дозволяють простежити невідомі раніше епізоди особистого життя та сімейних стосунків відомого історика і видавця Ф.Й. Туманського (бл. 1757–1810). Він, на думку О.І. Журби, за широтою інтелектуальних зацікавлень, ерудицією, вмінням втілювати у життя свої проекти він не мав собі рівних серед вихідців з України[37].

Шляхетське походження Ф.Й. Туманського обумовило вибір майбутньої дружини. На той час при укладанні шлюбу вирішальне значення мав посаг, а сам шлюб у дворянських родинах був передусім майновою угодою. Посаг знатних жінок Гетьманщини у XVIII ст. був досить вагомим — маєтки, ікони, дорогий одяг, коштовності тощо. Не становив винятку і Ф.Й. Туманський. Одруження з дочкою абшитованого бунчукового товариша В.І. Комаровського — Євдокією (у першому шлюбі — Лизогуб) у 1780 р. значно розширило сімейні володіння. Разом з дружиною Ф.Й. Туманський отримав у посаг маєтності в Городнянському повіті — 2 села і 3 хутори а також близько 1300 кріпосних. Після весілля Туманські оселились у маєтку дружини в с. Бурівка Городнянського повіту, де 30 квітня 1783 р. у них народився син Максим, котрий помер 19 серпня того ж таки року[38].

Життя подружжя було наповнене численними судовими суперечками з сусідами-поміщиками та козаками. Так, у 1782 р. спалахнув конфлікт між Туманськими та бунчуковим товаришем П.Г. Григоровичем. Останній був довіреною особою покійного П.С. Лизогуба (першого чоловіка Є.В. Туманської. — *О.Т.*) і вів усі родинні справи. У вересні 1782 р. Є.В. Туманська доручила

---

[34] Там само.

[35] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІАК України), ф. 51, оп. 1, спр. 2097, арк. 1.

[36] *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760–1830 / Когут Зенон. — К., 1996. — С. 88.

[37] *Журба О.* Ф.Й. Туманський / О. І. Журба // Укр. іст. журн. — 2003. — № 3. — С. 124.

[38] *Модзалевський В.* Малоросійський родословник / В.Л. Модзалевський. — К., 1998. — Т. 5, вип. 2. — С. 70.

чоловіку «защищение ея и сиротского имения, препоруча и разбор всех подлинных документов и бумаг»[39]. Ф.Й. Туманський відразу ж виявив нестачу значної кількості паперів. Проте відповідний позов Городнянського повітового суду, з вимогою повернути незаконно привласнені П.Г. Григоровичем документи, подав лише 21 березня 1784 р.

О. І. Журба звернув увагу на той факт, що після бурхливої науково-організаційної та літературної активності, виявленої Ф.Й. Туманським відразу після повернення з Кенігсбергу, він протягом 1780–1785 рр. немовби відійшов від інтелектуальної праці. Дослідник вважає, що в цей час тривав важливий процес накопичення критичної маси інтелектуального і суто людського досвіду, який виявився необхідним для подальшої кар'єри[40]. Погоджуючись у цілому з думкою дослідника, можемо однак припустити, що в цей період Ф.Й. Туманський повністю присвятив себе сімейним турботам та господарській діяльності. Незважаючи на досить значні статки, подружжя постійно прагнуло їх збільшити. З цією метою у 1781 р. Є.В. Туманська подала до Миргородського земського суду документи на право власності на хутір Купчин («он же и Голтва»)[41]. У позові йшлося про те, що незадовго до смерті її перший чоловік П.С. Лизогуб дав їй «уступку» на цей хутір. Скоріше за все позов не був задоволений, адже хутір і надалі залишався у власності Гоголів-Яновських [42]. Суперечки з Лизогубами тривали і в наступні роки. Так, Я.Я. Лизогуб скаржився, що 21 листопада 1781 р., наслані Є.В. Туманською селяни незаконно вирубали його ліс. Остання, втім, вважала ці володіння своїми [43].

Непрості стосунки у подружжя склалися і з іншими сусідами. У 1785 р. Є.В. Туманська звернулася з судовим позовом на бунчукового товариша Федора і військового товариша Івана Римш. Останні нібито наслали своїх людей в «урочище ея Рокитное близ села Буровицы она же и Буровка», побили її селян та витоптали поле»[44]. Згодом вона скаржилася на дружину бунчукового товариша Ф. Дуніну-Борковську за напад її підданих на родові володіння Туманських поблизу Буровки та Невклі Городнянського повіту[45].

Зі свого боку, подружжя також не цуралось протиправних дій. Так, у березні 1784 р. до Городнянського повітового суду надійшла скарга від козака с. Дирчин П. Марченка. Позивач повідомив, що Туманські таємно наказали своїм підданим вивезти з його угідь заготовлене сіно: у 1781 і 1782 рр. по 12 возів, а в 1783 р. — 24[46]. Відповідачі, у свою чергу, стверджували, що вивозили сіно лише з власних володінь. «Розширити» свої маєтності подружжя намагалось і надалі. У вересні

---

[39] ЦДІАК України, ф. 1827, оп. 1, спр. 119, арк. 2.

[40] *Журба О.* Ф.Й. Туманський / О.І. Журба // Укр. іст. журн. — 2003. — № 6. — С. 120.

[41] *Розсоха Л.* Миргородщина козацька і гоголівська / Розсоха Людмила. — Миргород, 2009. — С. 82.

[42] Там само.

[43] ЦДІАК України, ф. 1827, оп. 1, спр. 217, арк. 3–4.

[44] Там само, спр. 162, арк. 10.

[45] Там само, спр. 271, арк. 8.

[46] Там само, спр. 123, арк.4.

1784 р., Туманські спробували захопити козацькі наділи біля с. Тупичів[47]. Розгляд цієї справи затягнувся, і врешті-решт у 1789 р. Городнянський повітовий суд відхилив позов козаків за строком давності[48].

Запальна вдача Ф.Й. Туманського спровокувала й наступну справу. 22 листопада 1784 р. зі скаргою на нього до Городнянського повітового суду звернувся єврей З. Гершкович. Він повідомив, що уклав з Ф.Й. Туманським угоду на будівництво протягом 2 років «заводов пивоварного и винокурного», проте змушений був припинити роботу, коли внаслідок конфлікту Ф.Й. Туманський звелів закувати його в кайдани, а потім побити[49]. З. Гершкович просив суд відшкодувати завдані йому моральні та матеріальні збитки. Однак, справа так і залишилась без розгляду.

Є.В. Туманська передчасно померла, і вже 1785 р., під час переїзду з Глухова до Петербурга, Ф.Й. Туманський був одружений з Феодосією Григорівною Чехлаховською (у О.П. Оглоблина — Чеглоковською). Відомостей про їхнє подружнє життя бракує, проте можна припустити, що шлюб був благополучним і щасливим. 8 січня 1795 р. у них народився син Михайло, близько 1796 р. — Павло, а близько 1799 р. — Микола. Подружжя мало двох доньок — Марію та Єлизавету[50].

Значний інтерес становлять взаємини Ф.Й. Туманського зріднею — братом Василем та сестрами Оленою, Марією (в заміжжі Карпека) і Пелагеєю (Омелянович).

Після смерті Йосипа Туманського у 1795 р. між його спадкоємцями розпочалися судові суперечки, які тривали понад 7 років. Одним з головних їх ініціаторів був саме Ф.Й. Туманський. Його активна видавнича та наукова діяльність у Петербурзі вимагала значних коштів, а особисті статки були незначними. За даними, що їх наводить В. Л. Модзалевський, він на той час володів усього 177 ревізькими душами й незначними маєтностями у Петербурзькому й Тихвинському повітах[51]. За батьківським заповітом усе майно було розподілено між його дітьми, але залишалось у повній власності їх матері. Скоріше за все, під тиском дітей П.Р. Туманська була вимушена передати кожному належну йому частину, що і поклало початок суперечкам.

8 квітня 1796 р. Ф.Й. Туманський подав на ім'я імператриці прохання, в якому зазначив, що батько не залишив жодного законного заповіту «и пред кончиною своею приказал брату моему Василию, что бы мы разбиралися между собою поряд очно»[52]. Далі він повідомив про протиправні дії з боку предводителя дворянства Глухівського повіту С.Й. Марченка. Цей випадок становить значний інтерес, адже характеризує соціально-правові відносини в середовищі тогочасного дворянства: «Едва родитель мой скончался и еще тело его на столе

---

[47] Там само, спр. 251, 34 арк.

[48] Там само. — арк. 18а.

[49] Там само, спр. 133, арк. 3.

[50] *Модзалевський В.* Малоросійський родословник / В.Л. Модзалевський. — К., 1998. — Т. 5, вип. 2. — С. 70–72.

[51] Там само. — С. 66.

[52] ЦДІАК України, ф. 206, оп. 1, спр. 3108, арк. 2.

невынесенное лежало, то Глуховского уезда господин предводитель коллежский асессор Семен Осипов Марченко, пользуясь поразившим моего брата горестным страданием и нерешительностью его в таковых обстоятельствах, испросил у него для увидения одну из записок 1793 года в ноябре писанную, вынув оную из рук его тут же при брате моем и зяте нашем надворным советником Михаиле Ивановиче Омеляновиче взял перо и подписался якобы прошеный от родителя моего свидетель… и учинил он, Марченко, сие тогда, когда родитель мой за несколько дней до кончины своей ему Марченку сказывал, что он свое имение оставляет без распределения и что дал он родитель мой об оном имении меньшему своему сыну наставление как с оным имением по смерти его поступить следует»[53] [37, арк. 2]. Ф.Й. Туманський вимагав стягнути з відповідача «такое же количество его собственного имения, сколько он из моего отеческого свидетельством своим лишить меня хотел»[54]. Однак 30 квітня 1796 р. Новгород-Сіверське намісницьке правління відмовило Ф.Й. Туманському у його позові[55].

Після смерті матері в 1800 р. майнові суперечки між родичами переросли у затяжний судовий процес. Ф.Й. Туманський, який на той час обіймав посаду цензора у Ризі, 31 серпня 1800 р. подав прохання про звільнення, яке було задоволене у грудні того ж таки року[56]. Після виходу у відставку він у 1801 р. повернувся до Глухова й спробував примиритися з братом та сестрами, розподілити батьківську спадщину й, нарешті, припинити сімейні чвари, але виправити ситуацію не вдалося. Черговий конфлікт між братами призвів до зриву дворянського зібрання в Глухові 5–6 листопада 1802 р. Під час складання списків рекрутів між ними спалахнула сварка з приводу розподілу батьківської спадщини. Суперечки та взаємні образи тривали й наступного дня[57]. Цікаво, що в позові винуватцем конфлікту В.Й. Туманський назвав також і Глухівського предводителя дворянства М.В. Романовського, хоча й додав при цьому, що «брат мой враждует мне и все родным»[58].

Під час чергового судового процесу В.Й. Туманський у січні 1802 р. писав: «видя, что брат мой Федор находится в несчастии подарил ему из своей части мельницу Родионовскую… За отставлением от службы и должности прошлого 1801 г. в июне месяце приехал в Глухов и выпустил через Глуховский поветовый земский суд упоминательный лист в котором написал, что нет родительского завещания и имением все родные его завладели незаконно»[59]. Ф.Й. Туманський, у свою чергу, звинуватив брата у крадіжках й незаконному заволодінні маєтками батька. У численних позовах і скаргах брати й надалі продовжували ображати один одного. Так, Ф.Й. Туманський обвинувачував

---

[53] Там само.

[54] Там само. — арк. 3.

[55] Там само. — арк. 8.

[56] РГИА, ф. 1374, оп. 6, д. 1330, 30 л.

[57] Державний архів Чернігівської області (далі — Держархів Чернігівської області), ф 133, оп. 1, спр. 88, арк.2–3.

[58] Там само. — арк. 12.

[59] Держархів Чернігівської області, ф. 239, оп 6, спр. 50, арк. 1.

брата у вигнанні матері з рідної хати, а той — Федора в пияцтві, розпусному, нетверезому й волоцюжному житті[60].

Суперечки за батьківську спадщину спалахнули з новою силою після смерті незаміжньої сестри Олени 21 травня 1808 р. Проте, саме ця подія й поклала початок примиренню родичів. 15 червня 1808 р. Ф.Й. Туманський уклав угоду з братом Василем та сестрами Пелагеєю і Марією в тому, що вони після обстеження частини володінь Олени зберуться через 10 днів у Глухові й згідно з жеребом розподілять спадщину. 24 травня 1810 р. вони остаточно домовились про розподіл рухомого майна О.Й. Туманської на чотири частини й уклали договір зібратися між 5 і 15 червня у Глухові для полюбовного розподілу нерухомого майна[61].

Ф.Й. Туманський намагався прищепити любов та повагу до історії рідного краю своїм дітям. Цікаві відомості з цього приводу залишив у своїх мемуарах лікар П. Де Ла-Фліз: Приехала помещица соседней деревни, госпожа Туманская, с двумя дочерьми, хорошенькими девушками, с голубыми глазами и черноволосыми, в щегольских туалетах. Приезжие девицы были воспитанницы Смольного монастыря, в Петербурге, где, судя по их любезности и грации они получили отличное воспитание. Заметив на девицах модные кожаные пояса, с изображением скачущего казака, Рославец спросил их любят ли они казаков? «Конечно, мы их любим, отвечали они, потому что они защищали свою родину… Бретон уверял, что он редко встречал во Франции таких умных, милых и образованных девушек; они говорили на четырех языках и знали музику»[62].

Після смерті Ф.Й. Туманського у грудні 1810 р. його дружина звернулася до Глухівського духовного правління за дозволом спорудити дерев'яний склеп над могилою чоловіка в Глухові поблизу цвинтарної Вознесенської церкви. 26 квітня 1812 р. вона отримала повідомлення, що їй відмовлено в дозволі, бо це, на думку церковників, спотворить споруду й заважатиме хресним ходам[63].

Ф.Г. Туманська надовго пережила свого чоловіка. 25 вересня 1825 р. вона розподілила між дітьми маєтки, що залишились після його смерті, залишивши собі лише х. Брилівка Глухівського повіту, «Глуховские лавки и часть крестьян»[64]. Втім, ці маєтності були незначними, й 1826 р. Ф.Г. Туманська була змушена подати прохання про допомогу по бідності. Як виявилося під час розгляду справи, «вдова статского советника Феодосия Туманская состояния весьма недостаточного и имея только по разделу ее с детьми доставшихся крестьян 3 муж. пола и хутор Брилевский, в коем оные проживают, не имеет

---

[60] *Сапухіна Л.* Документальні матеріали українських істориків у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею / Л.П. Сапухіна // Укр. іст. журн. — 2005. — № 3. — С. 179.

[61] Там само.

[62] Записки Де Ла-Флиза // Рус. старина. — 1892. — Т. 73. — С. 588–589.

[63] *Сапухіна Л.* Документальні матеріали українських істориків у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею / Л.П. Сапухіна // Укр. іст. журн. — 2005. — № 3. — С. 180.

[64] *Модзалевський В.* Малоросійський родословник / В.Л. Модзалевський. — К., 1998. — Т. 5, вип. 2. — С. 67.

способов к прилежному себя содержанию»[65]. Справа була розглянута, й прохання Ф.Г. Туманської було задоволене: вона отримала від держави 300 руб.

Лавки, втім, давали все ж незначний прибуток. У 1829 р. Ф.Г. Туманська подала до Сенату скаргу «касательно неудовлетворения ея доходами с принадлежащих лавок в городе Глухове, отошедших по новому плану под городскую площадь»[66]. Вона просила надати їй дві нові навпроти старих або виплатити річні збитки — 5825 руб. Малоросійський військовий губернатор князь М.Г. Рєпнін, виходячи з того, що місця навпроти її старих лавок вже зайняті іншими, а в міській казні Глухова не має потрібної суми, запропонував видати їй два інші місця. 4 вересня 1831 р. Сенат затвердив цю пропозицію і оголосив своє рішення Ф.Г. Туманській[67].

Таким чином, родинні зв'язки відігравали важливу роль у житті Туманських і мали суттєвий вплив на зростання економічної та стабільності роду. Нерідко вони зумовлювалися економічними факторами або навпаки — економічні чинники іноді впливали на сімейні стосунки. Підвалини майбутнього добробуту були закладені представниками перших поколінь роду ще за доби Гетьманщини. Цьому також сприяли численні впливові знайомі, серед яких варто передусім назвати гетьмана К.Г. Розумовського та графа П.О. Румянцева-Задунайського.

Туманські завдяки низці вдалих шлюбів з представниками родин Кочубеїв, Тарновських, Карпек, Афендиків, Яновських і Милорадовичів зміцнили своє соціальне та майнове становище й змогли посісти високі щаблі на ієрархічній драбині спочатку Гетьманщини, а згодом і Російської імперії.

На прикладі Туманських також чітко простежується зміна шлюбних пріоритетів при обранні партнерів. Починаючи з останньої чверті XVIII ст., більшість представників роду починають укладати шлюби з росіянами. Проте варто відзначити, що шлюби були також і певним покажчиком високого соціального статусу Туманських.

Важливим чинником взаємодії представників роду були факти службової протекції, які мали місце в житті родини Туманських за доби Гетьманщини, адже надання допомоги родичу і пряма протекція по службі вважались ледве не обов'язковими для тогочасного дворянства[68].

---

[65] Держархів Чернігівської області, ф. 128, оп 1, спр. 2881, арк. 3

[66] РГИА, ф. 1286, оп. 4, д. 296, л. 1.

[67] Там само. — л. 31–32.

[68] *Шепелев Л.Е.* Чиновный мир России: XVIII — начало XX в. / Шепелев Л. Е. — СПб., 1999. — С. 373.

УДК 94(477) «17/18»

Василь Кононенко [*]
(Київ)

ГЕТЬМАНЩИНА У ПЕРСПЕКТИВІ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ «КЕМБРИДЖСЬКОЇ ШКОЛИ» ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ[1]

У статті представлено авторський погляд на використання методологічних підходів інтелектуальної історії «Кембриджської школи» для переосмислення національного наративу про Гетьманщину. Розглянуто, згідно концепції П. Гордона, визначення предмета досліджень інтелектуальної історії та методологічні підходи К. Скіннера. Представлено приклади переосмислення конструювання минулого у Гетьманщині кінця XVII — початку XVIII ст. з перспективи методологічних підходів «Кембриджської школи» інтелектуальної історії.

Ключові слова: *Гетьманщина, інтелектуальна історія, «Кембриджська школа».*

В статье представлен авторский взгляд на использование подходов интеллектуальной истории «Кембриджской школы» для переосмысления национального нарратива о Гетманщине. Рассмотрено обозначение границ интеллектуальной истории, согласно концепции П. Гордона, и методологические подходы К. Скиннера. Указано примеры переосмысления конструирования прошлого в Гетманщине в конце XVII — начале XVIII в. с перспективы «Кембриджской школы» интеллектуальной истории.

Ключевые слова: *Гетманщина, интеллектуальная история, «Кембриджская школа».*

In paper the author has been presented his views on the use of methodological approaches the «Cambridge School» of intellectual history for a rethinking of the national narrative about Hetmanate. It is considered marking of subject of intellectual history, according to the concept of P. Gordon, and methodological approaches of Q. Skinner. It is pointed examples of rethinking the Past in Hetmanate in the late 17th —

---

[*] ***Василь Кононенко*** *— кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.*

[1] Стаття є допрацьованим варіантом доповіді на науковій конференції, присвяченій 360-річчю від дня народження святителя Іоанна Максимовича, митрополита Тобольського і всього Сибіру (м. Чернігів, 9 грудня 2011 р.)

early 18th century from the perspective of methodological approaches the «Cambridge School» of intellectual history.

Keywords: *Hetmanate, intellectual history, «Cambridge School».*

У сучасній вітчизняній та світовій історіографії ранньомодерної історії України неодноразово наголошувалося на необхідності переосмислення історії Гетьманщини[2]. Одним з можливих варіантів вирішення цього питання, на нашу думку, є використання методологічних підходів інтелектуальної історії для вивчення української ранньомодерної доби. Це пояснюється тим, що 1) навіть за часів політичних успіхів української державності раннього нового часу не склалося сильної окремішньої державної ідеї; 2) тому суспільно-політична історія більше реалізовувалася на рівні проектів інтелектуалів, ніж діяльності політиків; 3) українські еліти політично і соціально-економічно інтегрувалися до Речі Посполитої, але не змогли остаточно «переваритися» у ній в релігійному та інтелектуальному аспектах, потім українські еліти так само інтегрувалися в структури Російської імперії, але повністю не розчинилися в останній у культурній та в інтелектуальній сферах; 4) відтак, закладення основ і розвиток української ідеї та ідентичності проходило в сфері передусім інтелектуальної історії, зокрема формування ранньомодерної української (малоросійської) ідентичності було здійснено інтелектуалами Гетьманщини.

Інтелектуальна історія в світовій історіографії. У світовій історіографії є три найбільші напрями інтелектуальної історії: англо-американська «інтелектуальна історія» (*intellectual history*), французька «історія ментальностей» (*historie des mentalities collectives*) та німецька «історія понять» (*begriffsgeschichte*), які виникли на своїх національних історіографічних традиціях[3]. Прикметною особливістю інтелектуальної історії стало її пізнє інституційне оформлення. Лише у 1994 р. було створено «Міжнародну асоціацію інтелектуальної історії» (*International Society of Intellectual History*), яка в 1996–2006 рр. видавала бюлетень «Інтелектуальні новини» (*Intellectual News*), а з 2007 р. — «Огляд з інтелектуальної історії» (*Intellectual History Review*)[4].

На думку П. Гордона, найкращим шляхом до розуміння інтелектуальної історії є її порівняння з філософією, політичною теорією, культурною історією і

---

[2] Див.: *Когут З.* Білорусь, Росія та Україна в XVI–XVIII століттях: завдання для дослідників політичної історії // *Когут З.* Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачової. — К., 2004. — С. 11–26; *Миллер А.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологи исторического исследования. — М., 2008. — С. 8; *Смолій В.* Передмова // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К., 2001. — С. 5–6; *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання) — К., 2002. — С. 6–17 та ін.

[3] *Берк П.* Інтелектуальна історія та її суперники // Нові перспективи історіописання. — К., 2004. — С. 281–283.

[4] *Соколова М.* Інтелектуальна історія як наукова дисципліна // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — Т. 10. — Харків, 2004. — С. 120.

соціологією[5]. Коли об'єктом інтелектуальної історії є філософи або філософські тексти, то перша стає близькою до філософії[6]. Однак, дослідники інтелектуальної історії об'єктом свого зацікавлення бачать інтелектуалів, інтелектуальні середовища, різні контексти формування інтелектуальних кіл. Власне філософські ідеї також їх приваблюють, але насамперед з точки зору їхнього розвитку та задля написання теоретичної частини праці з інтелектуальної історії. Історики інтелектуальної історії також більш вільні у дослідницьких переходах від філософських текстів до «нефілософських» контекстів. Водночас представники інтелектуальної історії уважні до чіткого відмежування філософії від їхнього «нефілософського» дослідження. По-перше, вони в своїх розвідках можуть використовувати різні види текстів (як філософські, так і будь-які інші), ніж це визначає академічна філософія. По-друге, це дозволяє їм досліджувати інтелектуальний зміст тих чи інших ідей у значно ширшому контексті.

Інтелектуальна історія також часто надзвичайно близька до політичної теорії. Це стало наслідком впливу декількох історіографічних традицій. Наприклад, наголошення на політиці було традиційним для німецької історіографії XIX ст. Перші дослідники історичного знання *(Wissenschaft)* були спадкоємцями старогрецької ідеї політико-історичного наративу, започаткованого Фукідідом. Ця ідея знайшла підтримку в німецькій філософії, насамперед в особі Г.В. Ф. Гегеля, який розглядав світові історію як розгортання ідеї свободи. Для таких істориків як Л. фон Ранке історія та політична теорія були близькими синонімами. Романтик Й. Г. Гердер також вірив, що історія є виразом національних різниць, що робило «романтичну» візію історії політичною. Також один з найвідоміших представників німецької історії ідей (*Geistesgeschichte*) Ф. Майнеке найбільше писав про історію політичної думки. Усе це сприяє тому, що навіть сьогодні більшість дослідників інтелектуальної історії сприймають свій предмет не як вивчення минулого інтелектуалів та інтелектуальних середовищ та усього спектру ідей та понять, а більше як дослідження насамперед політичного аспекту інтелектуального життя.

В Англії найвідоміші представники інтелектуальної історії — І. Берлін та К. Скіннер — у своєму творчому доробку також мають значну частину досліджень саме з політичної історії. І. Берлін увійшов в історію як дослідник філософських ідей в Європі від Дж. Віко до Г. Плеханова та як один з засновників ліберальної політичної філософії. К. Скіннер має значну кількість досліджень з методології інтелектуальної історії. Знаково, що дослідник реалізував свої методологічні підходи в численних працях саме з історії політичної думки раннього нового часу, найбільш відомі з яких присвячені ідеям Т. Гоббса в контексті ширших інтелектуальних дискусій XVII ст.

Часто дослідники культурної історії пишуть подібно до представників інтелектуальної історії. Наприклад, в 1970–1980-х рр. прихильниками культурної

---

[5] Див.: *Гордон П.* Що є інтелектуальною історією? // http://projects.iq.harvard.edu/harvardcolloqium/pages/what-intellectual-history [Дата доступу — 22.09.2011].

[6] Це до певної міри парадоксально, оскільки філософія згідно з сучасних підходів у гносеології є не наукою, а окремою сферою пізнання.

історії в Північній Америці та в Західній Європі не визнавалися економічні та статистичні методи «соціальної історії», що значно зблизило дослідників культурної та інтелектуальної історії. Останні були зацікавлені у вивченні взаємовпливів ідей та культурних контекстів. Водночас історики культурної історії приділяли значну увагу вивченню ідей, оскільки вони перебували у пошуках розуміння культурних традицій (моделей культури).

Інтелектуальна історія також має точки перетину з соціологією. Прикладом цього є дослідження Л. Менада «Метафізичний клуб: історія ідей в Америці» (2001 р.). Книга Менанда пропонує чотири інтелектуальні біографії представників прагматизму, але водночас презентує їхні життєписи як історію Гарвардського університету[7].

Таким чином, інтелектуальна історія є окремою історичною дисципліною, об'єктом вивчення якої є людина (люди) минулого, яка розглядається під кутом зору, як вона (вони) «конструювала» політичний, економічний, релігійний та інші сегменти суспільного життя. Тобто можна говорити про об'єкт інтелектуальної історії, як «конструювання» культури у широкому розумінні цього поняття. З одного боку, інтелектуальна історія є однією з альтернатив подієвій історії, що представлена національним наративом та домінує в українській пострадянській історіографії Гетьманщини, оскільки на перше місце ставить людину минулого, а не безлику подію. З іншого — цей напрям доповнює саму подієву історію та робить її більш цілісною.

«Кембриджська школа». Коли говорять про «Кембриджську школу» досліджень інтелектуальної історії, то, зазвичай, називають три прізвища: К. Скіннера, Дж. Покока і Дж. Дана[8]. Окрім них, активними представниками цієї школи є С. Колліні, Е. Пагден, Р. Так, Дж. Туллі Д. Вінч ті ін.[9].

Чим цікава та корисна «Кембриджська школа» для дослідників історії України раннього нового часу? По-перше, це школа, яка має розроблену філософську основу для своїх досліджень. Варто пам'ятати, що новоєвропейська наука розпочалася з експерименту та математичного моделювання. Хоча в історії останнє рідко застосовується, а перше, вважається, неможливо здійснити, історична наука протягом тривалого часу розвивалася у контексті позитивістського бачення світу і тому, не зважаючи на велику прірву між природничими та гуманітарними науками, дослідники минулого у більшості країн при захисті дисертаційних досліджень здобувають однаковий науковий ступінь Ph.D (доктор філософії). Це показово свідчить про те, що наукове дослідження повинно мати філософську основу, зокрема детально розроблене філософське бачення проблеми та визначеність методологічних підходів є критеріями для розрізнення школи, течії чи напряму в історіографії.

---

[7] Див.*: Гордон П.* Що є інтелектуальною історією? // http://projects.iq.harvard.edu/harvardcolloqium/pages/what-intellectual-history [Дата доступу — 22.09.2011].

[8] http://www.politizdat.ru/outgound/82/ [Дата доступу — 09.05.2009].

[9] *Димерець Р.* [Огляд] J.G.A. Pocock and L.G. Schwoerer (eds.). The Varieties of British Political Thought, 1500–1800. — Cambridge University Press, 1993. — 560 p. (http://netgorod.narod.ru/articls/Dymer_Poccok.htm [Дата доступу — 23.09.2011]).

Початком «Кембриджської школи» інтелектуальної історії став гурток, заснований П. Ласлетом у 1950-х рр., головним методологічним постулатом якого був розгляд ідеї (тексту) в широкому контексті. У цьому методологічному підході поєдналися концепція філософії історії Р. Дж. Колінгвуда та мовна концепція пізнього Л. Вітгенштейна. Колінгвудова модель дослідження «запитання-відповідь» відсторонила історика від буквальної інтерпретації джерела, яке він вивчав, а пізній Вітгенштейн прийшов до розуміння мови в якості не просто зв'язку між суб'єктом та об'єктом, але як явища, що формує буття[10]. Відтак, загальною основою дослідження політичного тексту, з цієї точки зору, є відсторонення історика від буквального прочитання джерела та розуміння, що нові смисли в історії нерідко висловлюються в старих словесних формах. Якщо створення історичного тексту є вираженням бажань, ідей та переконань автора у доступних тодішнім адресатам словесних формах, то методологією дослідження є засоби щодо «розкручування» істориком наративу, тобто історичного і, відповідно, лінгвістичного контекстів між адресантом та потенційним споживачем інформації.

По-друге, «Кембриджська школа» має розроблену методологію. Новизна методологічних підходів «Кембриджської школи» у вивченні історії полягала в тому, що мова у дослідженні розглядалася як невід'ємна частина об'єкту дослідження. Методологічні підходи трьох найбільш відомих представників «Кембриджської школи» К. Скіннера, Дж. Поккока та Дж. Дана мають багато спільного, але й багато особливостей.

Для розуміння «Кембриджської школи» інтелектуальної історії показовою є наукова лабораторія досліджень К. Скіннера. Її, а також більш загальні методологічні підходи історика, можна звести до наступних теоретичних принципів:

1. Традиційне вивчення усталеного канону класичних текстів, було пов'язано з визнанням, що існують якісь незмінні поняття чи вічні цінності (наприклад, свобода). Оскільки, на думку Скіннера, це було хибним філософським баченням сутності природи ідей, то і традиційна буквальна інтерпретація хрестоматійних текстів є помилковим.
2. З точки зору дослідника, в історії відбувається не реалізація якихось постійних ідей чи вічних цінностей, а виявлення цих ідей та цінностей в різні проміжки часу з різними змістами (наприклад, «свобода» як «вольність» в ранньомодерних спільнотах Центральної Європи та теж поняття в тих же спільнотах у новий час мали різне значення).
3. З цього випливало наступне. Історик вивчає минуле через тексти, однак навіть саме уважне прочитання тексту не гарантує вірної інтерпретації його змісту, тобто буквальне розуміння документів є неточним. Текст важливо інтерпретувати з позиції, на які питання відповідав автор. Тому

---

[10] *Гордон П.* Що є інтелектуальною історією? // http://projects.iq.harvard.edu/harvardcolloqium/pages/what-intellectual-history [Дата доступу — 22.09.2011]; *Димерець Р.* [Огляд] J.G.A. Pocock and L.G. Schwoerer (eds.). The Varieties of British Political Thought, 1500–1800. — Cambridge University Press, 1993. — 560 p. (http://netgorod.narod.ru/articls/Dymer_Poccok.htm [Дата доступу — 23.09.2011]).

проблеми лігвістичного контексту, в якому писався твір, виступають на перше місце у дослідженні.

4. У питаннях вивчення мови К. Скіннер звертався до філософії пізнього Л. Вітгенштейна, згідно з якою необхідно досліджувати не значення слів, а їх використання.
5. Для цього, з його точки зору, необхідно зосереджувати увагу на різні висловлювання про те чи інше поняття. Досліджуючи розвиток цих висловлювань, можна зрозуміти явище, яке позначалося ними.
6. З цього випливало, що важливо вивчати не стільки канон класичних текстів, а те, яке місце вони займали у більш широких традиціях та парадигмах думки.
7. Використання цієї методології при вивченні традиційних ідей та текстів виявляє багато чинників, що залишаються непоміченими дослідниками, які вивчають історію з позицій наперед заданих концепції. Усвідомлення багатьох «випадкових» факторів історії є ключем для вивчення минулого[11].

Перспективність використання цих методологічних підходів до вивчення інтелектуальної історії яскраво представляє дослідження К. Скіннером призабутої неоримської теорії вільних громадян та вільних держав. Своє розуміння цієї теми дослідник виклав в інавгураційній лекції 12 листопада 1997 р. у Кембриджському університеті, яка згодом у доопрацьованому вигляді стала книгою — «Свобода до лібералізму» (*Liberty before Liberalism*)[12].

Неоримська теорія вільних громадян та вільних держав була актуальною протягом Англійської революції середини (1642–1660 рр.), під час боротьби проти правлячої олігархії у XVIII ст. та в ході Американської революції американських колоністів проти англійського монарха (1775–1783 рр.). Теоретики неоримської концепції вільних держав намагалися взяти на озброєння найвищу моральну цінність свободи. Тому для них «старий режим» у Франції чи правління британців в Північній Америці були рабством[13]. Однак, домінування лібералізму як головної політичної цінності західної цивілізації (зокрема в англосаксонському світі) призвело до того, що названа теорія канула в небуття. Якщо ми розглянемо подібні явища в Центральній Європі і Гетьманщині, то зможемо побачити домінування «старогрецького» розуміння свободи як

---

[11] Див. відповіді К. Скіннера на питання, що є інтелектуальною історією в «History Today»: http://www.historytoday.com/stefan-collini/what-intellectual-history [Дата доступу — 05. 12. 2011]. Також див.: *Гордон П.* Що є інтелектуальною історією? // http://projects.iq.harvard.edu/harvardcolloqium/pages/what-intellectual-history [Дата доступу — 22.09.2011]; *Димерець Р.* [Огляд] J.G.A. Pocock and L.G. Schwoerer (eds.). The Varieties of British Political Thought, 1500–1800. — Cambridge University Press, 1993. — 560 p. (http://netgorod.narod.ru/articls/Dymer_Poccok.htm [Дата доступу — 23.09.2011]).

[12] Див.: *Скиннер К.* Свобода до либерализма / Пер. с англ. А. Магуна. — СПб., 2006. — 120 с.

[13] *Скиннер К.* Свобода до либерализма / Пер. с англ. А. Магуна. — СПб., 2006. — С. 57–60.

«вольності» й «корпоративного» парламентаризму у суспільному житті у ранній новий час та їх занепад, очорнення й забуття у новий час[14].

По-третє, в дослідженнях представників «Кембриджської школи» представлено вивчення раннього нового часу Європи, що є корисним для розуміння інтелектуальної історії Гетьманщини. Інтелектуальна історія України другої половини XVII ст. є цікавим періодом минулого Центрально-Східної Європи. З 1648 р. Середнє Подніпров'я, яке в політичній термінології річпосполитського суспільства мало назву «Україна», поступово відокремилося від держави, політичний центр якої знаходився у Варшаві. Ця периферійна частина Речі Посполитої, за лічені роки спромоглася вибудувати полково-сотенну адміністрацію, сильне військо, досить успішну дипломатію. Хоча ця держава була затиснена між сильними сусідами, яким не була вигідною поява нового державного утворення, вона вижила у формі автономії у складі Московської держави. Цікаво, що церковна еліта Гетьманщини, пишучи історію, майже не згадувала про державу на території якої вона фактично знаходилася декілька декад. Зокрема не було згадки про козацтво у першому виданні Синопсису 1674 р. і невеликі відомості про них в наступних виданнях цього твору та такі ж самі скупі повідомлення у «Хроніці Феодосія Софоновича» (1672–1673 рр.). Такий погляд на історіографічну ситуацію кінця XVII ст. усталився як в українській, так і в англомовній історичній науці[15].

Однак, чи вся церковна еліта не помічала козацької історії України чи Малої Росії? В інтелектуальній традиції Гетьманщини найвпливовішим наративом був загальновідомий «Літопис Граб'янки». В українській історіографії від дослідників-народників до сьогодення переважало переконання, що цей твір написаний гадяцьким полковником Г. Граб'янкою. Вони ґрунтувалися на основі записів на кількох рукописах, які вказували авторство названого козацького старшини. До цих аргументацій додавалися повідомлення про автономіста Г. Грабянку, причому з тексту твору, авторство якого приписувалося гадяцькому полковнику. Згідно з текстологічного дослідження А. Бовгирі над «короткою» та «повною» редакцією «Літопису Граб'янки», випливає, що найранішим списком «короткої редакції» є рукопис, який датується 1670-и рр.[16]. Дослідник

---

[14] Див.: *Кононенко В.* «Pacta et Constitutiones …» між традиційним та модерним конституціоналізмом // Український історичний збірник. — Вип. 14. — К., 2011. — С. 17–33.

[15] Див.: *Величенко С.* Володарі та козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тяглості в українській історіографії XVII–XVIII ст. // Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей. — Т. І. — К., 1992. — С. 117–121; *Момрик А.* Біблійна генеалогія в етногенетичних концепціях польських та українських хроністів (до постановки проблеми) // Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей. — Т. V. — К., 1998. — С. 111–117 та ін. Навіть А. Бовгиря, зробивши надзвичайно цінні джерелознавчі знахідки, у своїй книзі «Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст.» все-таки дотримується традиційної схеми протиставлення церковного та світського історіописання в Гетьманщині.

[16] *Бовгиря А.* Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. — К., 2010. — С. 78–96.

навів низку доказів, які підтверджують, що «Літопис Граб'янки» є похідним від твору, відомого як його «коротка редакція». Важливо, що ця редакція «Літопису» була написана представником Православної Церкви або людиною світською, яка певний час проживала у церковному середовищі. Джерелознавче відкриття дослідника суттєво впливає на наше розуміння політичної свідомості інтелектуальної еліти Гетьманщини останньої третини XVII — першої половини XVIII ст. По-перше, «коротка редакція» є зв'язком між церковним та світським історіописанням; по-друге, усі інтерпретації істориків про суспільно-політичне життя Гетьманщини, які велися на основі «Літопису Граб'янки», слід перенести на 40 років раніше. Це все дає новий образ історії «ідеотворчого» регіону України раннього нового часу, наприклад, прямо стосується «хозаризму», який, на жаль, в сучасній історіографії набув деяких рис «наукового» міфу[17].

При розгляді ширшого контексту світського та церковного історіописання можна спостерігати, що як в першому, так і в другому були твори, що містили історичні ідеї сприймання минулого козацькими інтелектуалами післяполтавської Гетьманщини. Наприклад, серед творів, які представляли козацьку історію, але були написані церковними інтелектуалами належать невелике повідомлення Св. Димитрія Ростовського[18] «О козарех» та великий історичний наратив — «Літопис Самовидця».

Перший твір вийшов з-під пера Димитрія Ростовського. 1684 р. він розпочав написання «Четій Міней», праця над якими зайняла близько 20 років його життя. В його коротенькому творі, поміщеному у третьому томі «Житій святих» та виданому в 1700 р. представлялася історія козар, подібна до версій «короткої» та «повної» редакцій «Літопису Грабянки»[19]. Щодо другого тексту, то до досліджень А. Бовгирі вважалося загальновідомим, що першим козацьким історичним твором був «Літопис Самовидця». До останнього часу рахувалося що автором «Літопису Самовидця» був Р. Ракушка-Романовський[20], однак все-таки припускалася можливість авторства інших осіб (військовий канцелярист — І. Биховець, на думку Л. Окіншевича, полковник корсунський Ф. Кандиба, на думку

---

[17] *Кононенко В.* [Рецензія] Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 304 с. // Укр. іст. журн. — №6. — С. 209–211

[18] Св. Димитрій Ростовський (в миру Данило Савич Туптало; 1651–1709 рр.) — святий Руської Православної Церкви, відомий церковний інтелектуал. Народився в родині козацького сотника Київського полку. Навчався у 1662–1665 рр. в Київському колегіумі (майбутній Києво-Могилянській академії). У 1668 р. прийняв постриг, в Чернігові видав першу книгу «Руно орошенное» (1680 р.).

[19] *Дмитрий Ростовский*. О козарех // Дмитрий Ростовский. Книга житіи святых. — К., 1700. — Арк. 542–543.

[20] Р. Ракушка-Романовський (1623/24–1703 рр.). У 1649 р. його вписано до козацького реєстру, у 1658–1663 рр. перебував на посаді ніжинського сотника, у 1663–1668 рр. — генерального підскарбія за гетьмана І. Брюховецького. Через конфлікт з його наступником — Д. Ігнатовичем-Многогрішним переселився на Правобережжя, де став священиком та протопопом у Брацлаві (1668–1675 рр.), з 1676 р. оселився в Стародубі, де продовжував священицьке служіння.

М. Андрусяка та М. Возняка). А. Бовгиря остаточно довів, що Р. Ракушка-Романовський був автором «Літопису Самовидця»[21]. Відтак, творцем другого «козацького літопису» була людина, яка першу частину свого життя належала до козацької еліти Гетьманщини, а другу — до церковної.

З інших текстів останніх десятиліть XVII ст. також простежується, що для церковних людей виникла нова Батьківщина — Мала Росія/Мала Русь/Україна/Військо Запорозьке, а цінності козацького суспільства їм не були чужими. На території козацького автономного утворення православні священики останніх десятиліть XVII ст. сприймали як свою Батьківщину — Україну чи Малу Росію. Для них Москва була такою ж країною як Польща та Литва, але православною[22].

Отже, з перспективи методологічних підходів «Кембриджської школи» інтелектуальної історії можемо внести певні уточнення в розуміння минулого Гетьманщини. Справді, з Української революції середини XVII ст. вцілілим вийшов лише територіально невеликий регіон, еліта якого усвідомлювала свою окремішність як від колишньої метрополії, так і від нової країни, з якою їх об'єднував спільний православний монарх. Ідея окремішньої України/Малої Русі під владою православного монарха — трансформувалася в ранньонаціональну ієрархічну свідомість і тому малозрозуміла представникам модерних націй, тобто нам. В основі цієї ієрархії були взаємопереплетені лояльності до православного монарха, Православної Церкви, території — Малої Росії/України, героїчної козацької історії, звичного козацького суспільного ладу з його «правами» та «вольностями». В основі цієї ієрархічної свідомості була явно зрозуміла релігійна відмінність від іновірних поляків, татар та турків й культурна окремішність від росіян. На зламі XVII–XVIII ст. світські інтелектуали мали достатньо розроблену концепцію малоросійської нації, яку деякі з них прагнули поширити на Правобережжя та Слобожанщину. Однак, через політичні зовнішні обставини та внутрішні чинники цього не було реалізовано. До внутрішніх факторів цього належала «федералістська» основа політичної свідомості світських інтелектуалів, винесена зі спадщини Речі Посполитої. Ідея підпорядкування Малої і Великої Росії спільному монарху в XVIII ст., коли ефективними були централізовані імперії, сприяла інтеграції українського суспільства до імперських структур. Щодо релігійної складової «завмирання» малоросійської нації, то Православ'я в особі своїх освічених носіїв — церковних інтелектуалів — стало однією з основних причин інтеграції української еліти у новостворювану Російську імперію. Політичний проект світських та церковних інтелектуалів Гетьманщини кінця XVII — початку XVIII ст. загинув, але у нових поколіннях ожив уже в інших формах, у тому числі і в українському національному проекті нової соціальної групи — інтелігенції.

---

[21] *Бовгиря А.* Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. — К., 2010. — С. 153–154.

[22] Див.: *Н[...]. П[...]*. Рукописне заметки на полях книги «Мир человека с Богом» Иннокентия Гизеля 1669 г. // Киевская старина. — 1892. — № 1. — С. 148–154.

ІІ. ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ XIX–XXI ст.

УДК (477)«18»

Остап Горобець [*]
(Київ)

ІНСТИТУТ ПРЕДВОДИТЕЛЯ ДВОРЯНСТВА В СТРУКТУРІ МІСЦЕВОГО УПРАВЛІННЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.: ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЯ (на матеріалах Київської губернії)

У статті досліджуються місце та прерогативи повітового предводителя дворянства Російської імперії першої половини XIX ст. — як окреслені законодавчими актами Олександра I та Миколи I, так і втілені в конкретних практиках адміністрування Київської губернії.

В статье исследуются место и прерогативы уездного предводителя дворянства Российской империи первой половины XIX в. — как те, что были определены законодательными актами Александра I и Николая I, так и те, что нашли свое отражение в конкретных практиках администрировании Киевской губернии.

In the article the role and prerogative of the Marshal of Nobility of uezd of the Russian Empire in the first half of XIX century are researched. Those which were defined by laws introduced by Alexander I and Nicholas I, and those which has it reflection in specific practices of Kyiv Governorate administration.

Важливим етапом на шляху перетворення служилого люду Російської держави в повноцінний за європейськими мірками привілейований стан стало дарування дворянству державою права на власну корпоративну організацію, що включала в себе інститути губернського та повітового дворянських зібрань, дворянського депутатського зібрання, губернського та повітового предводителя дворянства, повітових дворянських опік.

Найперше структура самоврядування дворянства Російської імперії почала формуватися на нижчому повітовому рівні. У 1766 р. у зв'язку з виборами депутатів від дворян в Комісію для створення проекту нового Уложення дворянство кожного повіту офіційно набуло статусу громадської організації зі своїми представниками — предводителями дворянства. Упродовж наступних десятиліть і століть прерогативи предводителів дворянства, а відповідно і їхня роль у суспільному та державному житті імперії зазнавали істотних трансформацій. Простежити ці зміни упродовж першої половини XIX ст., тобто в часи

[*] ***Остап Горобець*** *— магістр кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

правління на російському троні Олександра I та Миколи I, а також відтворити моделі реалізації урядової політики на місцевому рівні, зокрема на матеріалах, що відображають діяльність предводителів дворянства Київської губернії, і формує головне дослідницьке завдання даної статті.

Джерельну базу дослідження складають матеріали, що перебувають на збереженні в Державному архіві Київської області, зокрема справи з фонду 1238 («Київський повітовий предводитель дворянства»). Зосереджені в цьому фонді документи дають змогу прослідкувати сферу діяльності, обов'язки та способи виконання функцій предводителів на практиці, а не лише за офіційними постановами, котрі відображають «ідеальну» картину подій, котра має досить опосередковане відношення до реального стану справ. За типами документів являє собою офіційне листування київського повітового предводителя дворянства та представників місцевої адміністрації, звернення предводителя до дворянського зібрання та дворян. Документи висвітлюють майнові питання, питання видачі дворянам паспортів, питання щодо меценатської діяльності, фінансової та продовольчої підтримки кріпосних селян, питання станового самоврядування (проведення виборів, проведення повітових зібрань та ін.).

Уперше пояснення про порядок обрання та функції предводителів дворянства було сформульовано в указі імператриці Катерини II від 14 грудня 1766 р. «Об учреждении в Москве комиссии для сочинения проекта нового уложения и о выборе в оную депутатов». Згідно даного документу, дворяни повіту мали формувати єдине товариство, котре мало обрати зі свого середовища предводителя, а вже після під керівництвом останнього — обрати депутата до комісії[1]. З цього часу бере свій початок перший орган дворянського станового управління — предводитель дворянства.

Після періоду активного розвитку дворянського самоврядування в 1785–1796 рр., спричиненого виданням Катериною II Жалуваної грамоти дворянству, у часи правління Павла I мають місце протилежні за спрямуванням процеси, оскільки імператор заборонив самі дворянські зібрання. Подальший розвиток дворянського самоврядування розпочинається вже в царювання Олександра I й така ситуація триватиме аж до початку доби так званих Великих реформ середини XIX ст.

Законодавство першого періоду правління Олександра I щодо інституту предводителів дворянства поділяється на закони, що визначали їх місце у системі дворянського станового самоврядування та закони щодо їх місця у владній адміністрації. Загалом законодавчі акти даного періоду, що стосуються станової політики загалом та предводителів зокрема, продовжують та розвивають ідеї закладені ще Жалуваною грамотою 1785 р. Так, наприклад, одним із базових принципів функціонування посади предводителя залишався принцип неоплатності даної посади. Це мало забезпечувати престижність посади на противагу платній службі державних чиновників, підкреслити почесність посади, що

---

[1] Об учреждении в Москве комиссии для сочинения проекта нового Уложения и о выборе в оную депутатов// Полное собрание законов Российской империи. — Т. 17. — № 12801.

надавалася безпосередньо дворянським станом. У випадку, коли виникали непорозуміння щодо даного положення і дворянські зібрання робили спроби встановлення грошової винагороди предводителям, Сенат безапеляційно скасовував такі рішення. Прикладом подібних непорозумінь можуть слугувати указ 3 вересня 1801 р.[2] та 30 травня 1804 р.[3] В першому з них мова йде про випадок запровадження грошових зборів серед дворянства губернії на користь повітових предводителів. Другий — постанова Сенату про заборону видачі грошового відшкодування предводителям дорожніх витрат під час забезпечення контролю над ходом рекрутських наборів. В обох випадках Сенат аргументував заборону грошового відшкодування тим, що по духу предводительської служби не передбачалася будь-яка винагорода, так як значення даної посади полягало у вияві поваги до довіреності членів корпорації.

З початком XIX ст. у прерогативах предводителів дворянства спостерігається подальше розширення їхніх функцій. Зокрема, уряд Олександра I, видаючи у вересні 1801 р. указ про відновлення ліквідованих Павлом I п'яти губерній, покладає на предводителів дворянства цілком нові обов'язки — участь у межуванні земель[4]. На думку дослідників, таке розширення логічно вписувалося у концепцію функціонування інституту предводителів дворянства як захисників дворянських інтересів[5].

Інший прояв розширення повноважень стосувався взаємин поміщиків зі своїми селянами. У цьому контексті уряд Олександра I покладав на предводителів дворянства важливу функцію у розв'язанні спорів між ними. Зокрема, вони були зобов'язані брати участь у з'ясуванні обставин конфліктної ситуації та дотримання сторонами букви закону[6].

Ще один важливий блок обов'язків було покладено на предводителів дворянства указом Олександра I про земські повинності від 2 травня 1805 р. У відповідності з його постановами, предводителі дворянства повинні були брати участь у процесі розверстки земських повинностей, контролювати виконання дворянами тих чи інших господарських справ місцевого значення, а також спонукати дворян повіту чи губернії до участі в так званих «добровольних дворянських складках», тобто пожертвах на виконання певних суспільно важливих громадських робіт[7]. У контексті виконання земських повинностей роль

---

[2] О не учинении никаких противозаконных поборов // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 26. — № 19999.

[3] О не требовании прогонных денег Дворянскими Предводителями на проезд по их должностям // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 28. — № 21311.

[4] О восстановлении пяти губерний и о подчинении пограничных губерний военным губернаторам // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 26. — № 20004.

[5] *Корф С.А.* Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. — СПб. 1906. — С. 314.

[6] Об отпуске помещиком крестьян своих на волю по заключении условий на обоюдном согласии основанных // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 27. — № 20620.

[7] Предварительное положение о земских повинностях // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 28. — № 21737.

державних органів зводилася лише до контролюючих функцій. В той час як дворянське товариство на чолі зі своїми предводителями дворянства були фактичними виконавцями цих робіт.

На особливу увагу заслуговує положення указу від 2 травня 1805 р. про «приношення, що чиниться дворянами по підписці», тобто, коли лише добровільний власноручний підпис дворянина зобов'язував його сплатити певну суму на суспільні потреби. На відміну, скажімо, від звичайних дворянських «складок», коли ухвала щодо їхнього встановлення могла ухвалюватися простою більшістю голосів тієї чи іншої провінційної корпорації.

Аналізуючи матеріали, що стосуються життя київського дворянства, згадки про такі форми залучення фінансових ресурсів останнього на земські потреби зустрічаємо у контексті підтримки ініціативи щодо поширення на Київщині «художньої газети». З листування з цього приводу, що точилося навесні 1838 р., довідуємося, що ініціатива виходила від київського губернського предводителя дворянства графа Тишкевича, котрий доручає київському повітовому предводителю мобілізувати «господ помещиков Киевского уезда», аби ті, виявили сприяння в поширенні художньої газети для «общего поощрения художников»[8]. А вже київський повітовий предводитель Ламберт Осипович Понятовський поширює серед київського дворянства підписні листи, де під особистий підпис поміщиків «добровільно» намагається за получити необхідні кошти (з аналізу підписних листів стає зрозумілим, що всередині дворянської корпорації в цей час цінуються не лише дійсні на той час виборні станові і земські посади, а й ті, що займалися дворянами раніше: «колишній предводитель», «колишній суддя», «колишній писар» тощо[9]).

У наступному році київське дворянство в такий же спосіб схиляли до пожертв на інше суспільно корисне діяння — видання журналу про землеробство[10]. А в 1838 р. предводитель агітував місцевих дворян до участі в 25-тисячній лотереї Товариства заохочення художників[11]. Роком раніше збиралися засоби для підтримки намірів відкрити при Університеті св. Володимира в Києві музею старожитностей[12]. Ще в інші роки подібного роду акції мали на меті заохотити дворян до побудови поміщиками у своїх маєтностях церков «греко-російского исповедания», запровадження в Києві закладів мінеральних вод, знову ж таки — заохочення до праці художників тощо[13].

---

[8] О распространении Художественной газеты // Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. 1238. — Оп. 1. — Спр. 132, арк. 1–6.

[9] О распространении Художественной газеты // ДАКО. — Ф. 1238. — Оп. 1. — Спр. 132. — Арк. 7–9.

[10] О издании земледельческого журнала // ДАКО. — Ф. 1238. — Оп. 1. — Спр. 205. — Арк. 1–3.

[11] О лотереи в 25 тыс. руб. общества поощрения художников // ДАКО. — Ф. 1238. — Оп. 1. — Спр. 129. — Арк. 3–4.

[12] Об открытии при университете Св. Владимира музея древностей // ДАКО. — Ф. 1238. — Оп. 1. — Спр. 90. — Арк. 1–6.

[13] О поощрении художников // ДАКО. — Ф. 1238. — Оп. 1. — Спр. 49; О привлечении помещиков и постройте в их имениях церквей греко-российского исповедания //

Правління Олександра І, як відомо, було вдосталь наповнене війнами та військовими походами. Для підтримання армії в належній бойовій готовності потрібно було ефективно проводити мобілізаційні заходи. У контексті реалізації цієї задачі посилюється роль предводителя дворянства і в проведенні рекрутських наборів. Зокрема, в матеріалах, що відбивають діяльність київського повітового предводителя Ламберта Осиповича Понятовського, під 1834 р. (тобто в часи приборкання Російською імперією польського повстання) зустрічаємо справи, що стосуються формування на теренах повіту рекрутських дільниць «разных найменований крестьян»[14], заготівлі возів для супроводу військ[15], полегшення повинностей по забезпеченню військ кіньми[16] тощо.

15 лютого 1818 р. указом імператора Олександра І були запроваджені тимчасові губернські комітети, покликані примусити дворян не допускати голоду серед їхніх селян[17]. На чолі цих комітетів були поставлені губернатори, а до їхнього складу включили предводителів дворянства, на яких було покладено обов'язок нагляду за наповненістю поміщиками спеціальних магазинів, де накопичувалися резервні ресурси збіжжя, а також контролювати урожайність селянських господарств і, відповідно, їхню спроможність прогодувати селянські сім'ї до наступного урожаю. Щоправда, в ході доопрацювання указу, за ініціативи самого імператора, розпорядженням від 14 квітня 1822 р. обов'язок утримання в належному стані хлібних магазинів поклали на самих поміщиків, а за предводителями залишили лише функцію моніторингу справ у продовольчій сфері ввірених їм губерній і повітів та своєчасному інформуванню губернаторів про загрозу голоду[18].

Як реалізовувалися на практиці конституйовані указом 1822 р. повноваження предводителів у цій сфері, видно з листування київського повітового предводителя Л.О. Понятовського з київським цивільним губернатором, що мало місце у грудні 1841 р. З нього, зокрема, довідуємося про порядок реалізації питань, пов'язаних питанням забезпечення селян необхідною кількістю збіжжя. Так, з листа київського цивільного губернатора випливає, що джерелом інформації про неврожай 1841 р. в Київському повіті і, як наслідок, відсутність достатньої кількості зерна у селян після посівних робіт був якраз повітовий предводитель дворянства. Губернатор у свою чергу доводить до відома повіто-

---

Там само. — Спр. 51; О приглашении акционеров и учреждению в Киеве заведений минеральных вод // Там само. — Спр. 53 та ін.

[14] О составлении рекрутських участков различных найменований крестьян // ДАКО. — Ф. 1238. — Оп. 1. — Спр.8. — Арк. 1–4.

[15] О заготовке подвод для приходящих войск // ДАКО. — Ф. 1238. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 1–6.

[16] Об уменьшении повинностей в назначении подвод для приходящих войск // ДАКО. — Ф. 1238. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 1–2 зв.

[17] О остановлении сбора хлеба для наполнения сельских и запасных магазинов // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 35. — № 27272.

[18] Об учреждении в каждой губернии комиссии для продовольствия в неурожайные годы жителей хлебом и денежным пособием // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 38. — № 29000.

вого предводителя про рішення Комісії Народного Продовольства, яке на засіданні, що відбулося 3 грудня 1841 р., постановило звернутися з проханням до київського повітового предводителя, щоб той мобілізував власників селян на реалізацію даного завдання та проконтролював його виконання. Далі в листі вказуються заходи, яких повітовий предводитель міг вжити для «устранение недостатка в продовольствии», а саме: звільнення селян для «заработков» в інших губерніях (продаж предметів домашніх промислів, неробочої худоби, птиці), а також «попечение владельцев, пособление крестьянам своїм в доставлении им средств к отвращению нужді в продовольствие».[19]

Враховуючи, що двома роками раніше справа про «роздачу в борг селянам хліба із запасних магазинів» уже перебувала на контролі київського повітового предводителя[20], можна зробити висновок, що в забезпеченні селян продовольством у неврожайні роки резервні магазини використовувалися доволі часто і при цьому роль предводителів була доволі важливою.

За особистої ініціативи імператора Олександра I у першій чверті XIX ст. розширились повноваження предводителів при вирішенні конфліктних ситуацій, що виникали поміж поміщиками та їхніми селянами. Дослідники відзначають, що імператор у таких справах намагався бути на стороні підданих, а не їхніх господ, і, крім того, саме він віддав наказ, аби саме губернський предводитель здійснював нагляд за маєтками, де виникали гострі конфліктні ситуації[21]. Власне, право розгляду таких справ і накладення дисциплінарних санкцій мали дворянські зібрання, а на предводителів покладалося завдання реалізації санкції[22].

Зокрема, вже в роки царювання наступного російського імператора Миколи I на розгляд київського дворянського зібрання в 1834 р. виносилася справа про «звернення найпильнішої уваги на поміщика Гудима-Левковича, щоб він турбувався про утримання своїх селян»[23], у 1839 р. — про жорстоке поводження зі своїми селянами поміщика Глоговського[24]. А перед тим, в 1833 р., київський губернатор вимагав від повітового предводителя вжити заходів на випадок можливого виникнення селянських хвилювань на Київщині[25].

Загалом, варто зазначити, що в роки правління Миколи I статус і повноваження предводителів дворянства знову зазнали певних змін. Важливим етапом

---

[19] Об обеспечении крестьян в продовольстве // ДАКО. — Ф. 1238. — Оп. 1. — Спр. 332. — Арк. 1–1 зв.

[20] Об раздаче в ссуду крестьянам хлеба из земских магазинов // ДАКО. — Ф. 1238. — Оп. 1. — Спр. 193. — Арк. 1–7.

[21] *Корф С.А.* Указ. Соч. — С. 430, 431.

[22] Там же. — С. 432.

[23] Об обращении строжайшего внимания на помещика Гудым-Левковича, дабы он заботился о содержании своих крестьян // ДАКО. — Ф. 1238. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 45–51.

[24] О жестоком обращении помещика Глоговского с своими крестьянами // ДАКО. — Ф. 1238. — Оп. 1. — Спр. 199. — Арк. 1–3.

[25] О принятии мер в случае возникновения крестьянских волнений // ДАКО. — Ф. 1238. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1–6.

у цій трансформації стало видання 6 грудня 1831 р. закону про порядок дворянських зібрань, виборів і служби на виборних посадах[26]. Цей закон доволі скрупульозно виписав функції предводителів дворянства, зосередивши увагу і на відмінностях у функціонуванні інституту на губернському та повітовому рівнях. Так, до загальних обов'язків предводителів було зараховано наступні напрямки діяльності: представлення перед урядом інтересів дворянства; посередництва між урядом і дворянськими зібраннями; зберігання та використання корпоративних коштів; головування та нагляд за дотриманням порядку під час дворянських зібрань; участь у складанні родословних книг, у встановленні опіки, збиранні відомостей про спосіб життя і поведінку дворян; збирання відомостей про новонароджених дворянах, про сиріт тощо; участь у роботі місцевих державних комісій (рекрутському присутствії, продовольчій комісії тощо). У компетенції губернських предводителів, крім усього перерахованого вище, також входив обов'язок розгляду прохань дворян про звільнення їх зі земської служби, а також вирішення клопотань селян про переведення їх у категорію «вільних хліборобів»[27]. У компетенції повітових предводителів додатково входило ведення списків дворян повіту, головування у дворянській опіці і у ревізькій комісії, справа підготовки дітей канцеляристів тощо.

Поява у переліку функціональних обов'язків предводителів блоку питань, пов'язаних із їхньою інтеграцією до земської державної структури влади, засвідчувало закріпленням за інститутом статусу своєрідного дволикого Януса, який служить і імператору, і дворянському зібранню[28].

Головною і, як слушно зауважують дослідники, майже єдиною функцією депутатських дворянських зібрань було ведення родословних книг, доповнення і виправлення їх, засвідчення належності того чи іншого обивателя Російської імперії як такого, що законно належить до шляхетного («благородного») стану[29]. Виконавча ж частина реалізації цих функцій була покладена на предводителів дворянства, які за поданням тих чи інших зацікавлених інстанцій видавали відповідні довідки[30]. Повітові предводителі опікувались і справами внесення тих чи інших родин до родословних книг повіту, якщо ті набували необхідну кількість у ньому землі, або, навпаки, виключали зі членів дворянської корпорації та рекомендували дворянським товариствам інших повітів включити їх до свого товариства[31].

---

[26] О порядке Дворянского Собрания, выборов и службы в оном // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 28. — № 4989.

[27] Там же.

[28] *Миронов Б.Н.* Указ. Соч. — С. 435.

[29] *Корф С.А.* Указ. Соч. — С. 556.

[30] О дворянском происхождении жителя киевского уезда Андрея Бачинского // ДАКО. — Ф. 1238. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 1–24; Спр. 109. — Арк. 1–2; Спр. 213, Спр. 214, 215, 229 та ін.

[31] Про внесення дворян Юшкевичів до родословної книги // ДАКО. — Ф. 1238. — Оп. 1. — Спр. 147; Спр. 5 (про затвердження чи не затвердження герольдією дворян), спр. 78 (про включення в число дворян В.А. Гриневича), 198 (про перечислення дворян з Київського повіту в інші повіти Київської губернії).

Близькою до цієї царини діяльності предводителя була робота пов'язана з видачею дворянам відповідного повіту річних паспортів на проїзд в інші губернії Російської імперії. Власне, сама видача паспортів здійснювалась у відомстві цивільного губернатора. Але перед тим, як видати відповідний дозвіл, губернатор звертався до місцевого предводителя, запитуючи в нього: чи немає перешкод і застережень у членів дворянського товариства на виїзд тієї чи іншої особи за межі губернії[32].

У переважній більшості справ з цього приводу , що зберігаються у фондах київського повітового предводителя, резолюції носять позитивний характер: «На отлучку дворянина (…) в разные места (…) губерний, а также на получение узаконенного годичного паспорта никаких со стороны дворянства препятствий не имеется»[33]. Проте інколи зустрічаються і негативні резолюції, як це трапилось, наприклад, у 1838 р. з проханням дворянки Київського повіту, вдови Розалії Олександрівни Маковської, котра подала документи на оформлення паспорту для виїзду «в різні місця Київської, Подільської, Волинської, Херсонської, Полтавської і Таврійської губерній»[34]. Причиною ж відмови на видачу паспорта стала та обставина, що в розпорядженні предводителя знаходилася довідка стосовно відмови Герольдії у визнанні за Маковськими права на дворянство[35].

Під контролем предводителів дворянства, як це передбачалося ще за часів Катерини II, велася робота по складанню списків дворян, що мали право на участь у виборах до станових самоврядних органів[36]. Губернські предводителів дворянства видавали розпорядження про «скликання дворян Київської губернії в повітові міста для проведення повітових зборів», а також акцентували увагу на особливостях цьогорічних зібрань[37]. Формуючи списки дворян для виборів, повітові предводителі зверталися за допомогою до Київського повітового суду, аби простежити процес зміни земельної власності у Київському повіті й відтак мати уявлення про майнові статки членів корпорації[38].

Відомості такого характеру були важливими при формуванні виборних станових органів. Адже можливості дворянина визначались як його родовитістю, так і майновим статусом. Наприклад, всі члени дворянської корпорації губернії мали право бути членом губернського дворянського зібрання. Але лише бути присутніми на засіданнях. Право ухвалювати рішення й посідати керівні посади належало тим, чий річний доход був не менше 100 руб. (тобто, мав

---

[32] О доставлении сведений гражданському губернатору, что не имеется никаких препятствий на выдачу годичного паспорта // ДАКО. — Ф. 1238. — Оп. 1. — Спр. 149, 163 та ін.

[33] Там же. — Арк. 40.

[34] Там же. — Арк. 24.

[35] Там же. — Арк. 28.

[36] О составлении списка дворян для участия в выборах // ДАКО. — Ф. 1238. — Оп. 1. — Спр. 84. — Арк. 1–5.

[37] О созыве дворян Киевской губернии в уездные города для проведения уездных собраний // ДАКО. — Ф. 1238. — Оп. 1. — Спр. 80. — арк. 1–1 зв.

[38] О составлении списка дворян для участия в выборах // ДАКО. — Ф. 1238. — Оп. 1. — Спр. 84. — Арк. 1.

володіти не менше 20 душами кріпосних. У 1831 р. майновий ценз було підвищено до 100 душ кріпосних)[39].

Події початку 1830-х рр., пов'язані з вибухом Польського повстання, спричинили зрушення в ставленні уряду до дворянського самоврядування, зокрема чинилися кроки, направлені на те, аби не допустити до участі в ньому колишніх повстанців. Зокрема, у серпні 1835 р. губернський предводитель дворянства, звертаючись до повітового предводителя, звертав увагу на той факт, що виконувач обов'язків київського цивільного губернатора розпорядився (реагуючи на відповідний наказ військового губернатора) нікого з тих дворян, хто брав участь у повстанні, а потім добровільно повернувся до своїх маєтностей на теренах Київщини, до участі у виборах не допускати[40].

Загалом же, в роки правління Олександра I та Миколи I відбулося суттєве розширення компетенції предводителів дворянства за рахунок функцій, що раніше не були їм притаманними. Помітним є й прагнення влади якомога тісніше інтегрувати цей інститут дворянського станового самоврядування в загальноімперську владну структуру, перетворивши його із представника дворянських станових інтересів в інституцію, що представляла і станові, і державні інтереси одночасно. Особливо виразно дана тенденція починає себе проявляти з початком 1830-х років. На теренах Київщини особливості функціонування інституту предводителя дворянства обумовлювалися близькістю до епіцентру антиросійського повстання польської шляхти початку 1830-х років та участю в ньому частини місцевого нобілітету.

---

[39] *Миронов Б.Н.* Указ. Соч. — С. 514.

[40] О составлении списка дворян для участия в выборах // ДАКО. — Ф. 1238. — Оп. 1. — Спр. 84. — Арк. 3

УДК 94(477): 332 «18»

Андрій Шевченко*
(Ізмаїл)

ФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО КОМПЛЕКСУ БУДЖАКУ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

У статті досліджено основні напрямки заходів російського уряду по заселенню Буджаку, перетворенню його на центр товарного господарства в Бессарабії у першій половині XIX ст.

Ключові слова: *Буджак, уряд, товарне господарство.*

В статье исследованы основные направления мер российского правительства по заселению Буджака, превращению его в центр товарного хозяйства в Бессарабии в первой половине XIX в.

Ключевые слова: *Буджак, правительство, товарное хозяйство.*

The article is contains the main vectors of actions by Russian government for the settling of Budjak, turning it into the center of commodity economy in Bessarabia at the first half of XIX th century.

Keywords*: Budjak, government, the commodity economy.*

Дослідження регіональної економічної історії на сьогодні є вельми важливими для формування сучасного господарського комплексу незалежної України. Особливе місце у наукових розробках займає Українське Придунав'я або Буджак, який ще за часів Російської імперії вважався перспективним регіоном з вигідним географічним розташуванням і сприятливими умовами для поширення сільського господарства.

На сьогодні питання формування сільськогосподарського комплексу Буджаку першої половини XIX ст. фрагментарно висвітлено у працях молдавських науковців І. Анцупова, В. Жукова, М. Мунтяна[1]. Вони розглядали економічні процеси в регіоні у контексті загальноросійських перетворень в Бессарабії і справедливо відзначали відсутність залишків феодальних відносин в Буджаку, що значно сприяло формуванню ринкових відносин.

---

* ***Андрій Шевченко*** *— кандидат історичних наук, доцент Ізмаїльського державного гуманітарного університету.*

[1] *Анцупов И.А.* Аграрные отношения на юге Бессарабии (1812–1870 гг.). — Кишинев: Штиинца, 1978. — 235 с.; *Жуков В.И.* Города Бессарабии 1812–1861. — Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1964. — 252 с.; *Мунтян М.П.* Экономическое и социальное развитие дореформенной Бессарабии: автореф. дис. … докт. ист. наук. по специальности 07.0571 «история СССР». — Кишинев, 1971. — 44 с.

Сучасні українські дослідники (О. Лебеденко, А. Тичина, В. Хмарський тощо)[2] у своїх працях наголошували, що головним завданням російського уряду в регіоні було його перетворення на продовольчу базу для поширення російського експорту за кордон. Впровадження ринкових відносин вони пояснювали поширенням господарств іноземних колоністів, які першими почали застосовувати найману працю, агротехніку тощо.

Автор поданої статті намагається ґрунтовно дослідити обидві точки зору та визначити основні чинники та умови, що сприяли формуванню господарчого комплексу Буджаку на початку XIX ст.

За Бухарестським мирним договором 1812 р., яким завершилася російсько-турецька війна 1806–1812 рр. Бессарабія увійшла до складу Російської імперії. На відміну від центральних та північних повітів Бессарабської області, у її південній частині (Буджаку) не набуло поширення землеробство. Кочове населення буджацьких татар-ногайців надавало перевагу розведенню худоби. Лише у долинах Дністра і Прута, у фортецях Бендери, Аккерман, Ізмаїл існували невеликі фруктові сади, городи осілого (турецького, молдавського) населення[3].

За надання підтримки турецькій армії під час російсько-турецької війни буджацькі татари були переселені до Криму, їх землі були оголошені власністю російського імператора. У 1812–1824 рр. імперський уряд передав російським урядникам у Бендерському, Аккерманському повітах понад 300 тис. дес. татарської землі. Так, у 1820-х рр. імператор подарував боярину Янко Бальшу 41,5 тис. десятин у Мусандському окрузі. Близько 670 десятин землі було передано майору Патаракію.

Царський уряд намагався прискорити заселення Бессарабії і надати йому організованого характеру, використовуючи досвід колонізації земель Таврійської та Херсонської губерній. До придунайських земель переселялися болгари, албанці, греки, німці, швейцарці, українські козаки та державні російські селяни. У 1806 р. прибула перша група болгарських переселенців, які заснували с. Долукіой (сучасне с. Багате) у Бендерському повіті. У 1807 р. російські переселенці — некрасівці засували с. Кислиця, а молдавські колоністи — Єдірне-Бурну (Утконосівка)[4].

У квітні 1811 р. головнокомандуючий молдавської армії М.І. Кутузов, від імені імператора Олександра I, оголосив про пільги для задунайських переселенців. Вони звільнялися від усіх податків і земельних повинностей на 10 років, від рекрутського набору та утримання військових частин (за винятком вій-

---

[2] *Лебеденко О.М., Тичина А.К.* Українське Подунав'я. Книга 2. — Ізмаїл: Ізмаїльська міська типографія, 2000. — 125 с.; *Хмарський В.М.* Документ про Акерман 1849 р. // Тезисы докладов и сообщений научно-практической историко-краеведческой конференции «Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья». — Ч. І. История. — Белгород-Днестровск, 1990. — С. 113–114.

[3] *Шевченко А.М.* Історія господарства Південної Бессарабії (XIX — початок XX ст.). Навчальний посібник для студентів і магістрантів історичного факультету ІДГУ. — Ізмаїл, 2010. — С. 12–13.

[4] Ізмаїл. Історичний нарис / *Ю.І. Марчук, А.К. Тичина*. — Одеса: Аспект, 1997. — С. 39.

ських дій), проголошувалась повна свобода віри, кожній сім'ї виділялось у спадкове володіння 60 десятин землі, бідним сім'ям надавалися позики на 10 років та подушна допомога до першого врожаю. Лише в березні–серпні 1811 року до Ізмаїла прибуло 2200 чоловік, зокрема 947 українців, 358 росіян, 280 росіян-старовірів, 168 молдаван та ін. Усім поселенцям були виділені землі біля селища Татарбунари, навколо озер Котлабух, Ялпуг, Китай, а також безкоштовно виділявся будівельний матеріал для спорудження будинків[5].

У 1814 р. з'являються німецькі колонії Тарутино, Бородіно, Красне, у 1815 р. — Лейпциг, Кульм, Малоярославець, у 1816 р. — Арсі (Арциз), у 1822 р. виникає швейцарська колонія Шабо. На думку російського урядовця Луї Венсен Тардана, головними причинами переселення європейців до Бессарабії був «родючий клімат цього степового краю, де рано поспівають виноград, персики, шовковиця»[6].

У лютому 1824 р. було затверджено положення Комітету міністрів «Про влаштування в Бессарабській області 20 тис. державних селян з внутрішніх губерній». За цим Положенням передбачалося переселити по п'ять тисяч селян з Чернігівської, Полтавської, Орловської, Курської губерній. Згодом було дозволено переселення з Харківської, Таврійської, Тамбовської, Рязанської, Тульської, Калузької губерній. Державні селяни отримували 30 дес. Землі і на 3 роки звільнялися від податків. У 1828 р. до придунайських земель остаточно переселилися задунайські козаки на чолі з отаманом Й. Гладким. У 1843 р. вони заснували с. Матроска[7].

Внаслідок колонізації краю, його людність зросла у 1812–1858 рр. з 275 тис. до 700 тис. осіб. Лише у 1812–1818 рр. населення Бендерського і Аккерманського повітів збільшилося на 60 %, що було найбільшим показником у Російській імперії першої половини XIX ст.

Абсолютна більшість переселенців були вихідцями із землеробських регіонів. Заселяючи буджацькі степи, вони перетворювали їх на придатні для господарювання. Іноземні колоністи одразу почали займатися розведенням великої рогатої худоби, винограду. Німецькі колоністи першими в регіоні починають впроваджувати екстенсивне скотарство, а пізніше, через розгортання землеробства, першими застосовують залізний плуг та сільськогосподарський реманент. На одне німецьке господарство в середньому припадало 3 багатолемішних плуги — букера, які були здатні зорювати щодня 2–3 дес. землі, що вчетверо більше ніж малоросійським плугом. Болгарські колоністи активно займалися скотарством, зокрема вівчарством та розведенням великої рогатої худоби.

У перші роки після приєднання Буджака до імперії, російські генерали висловлювалися щодо його перетворення в особливий економічний округ.

---

[5] Там само. — С. 39; *Чебан И.Н.* Появление некрасовцев на Измаильщине и образование Старой Некрасовки // ЛИПОВАНЕ история и культура руських старообрядцев. — Вып. 3. — Одесса, 2006. — С. 72–73.

[6] Бессарабия : Географический, исторический, статистический, этнографический, литературный справочный сборник. — М.: Газ. «Бессарабец», 1903. — С. 181.

[7] Ізмаїл. Історичний нарис… — С. 33.

Як зазначив М. Драган «Бессарабія у всіх наших війнах з Туреччиною була житницею армії. Край забезпечую арміє м'ясом, фруктами, підводами, що надзвичайно важно для військових дій. Однак головні хліба краю — пшениця і кукурудза не входять до раціону наших вояків, які годуються житнім борошном... Доцільно переорієнтувати господарство на потреби армії… збільшити поголів'я худоби»[8].

Думка М. Драгана обґрунтовувалася несприятливими кліматичними умовами для ведення землеробства. Буджак розташований південніше так званої «вісі Воєйкова» — головної межі вітрів України, тому клімат тут посушливий, у краї панують антициклони. Місцеві ґрунти належать до звичайних малогумусних і південних важкосуглинистих та глинистих чорноземів з чималою часткою солонцеватих ґрунтів, що не дають волозі проникати вглиб, унаслідок чого навіть при достатній кількості природних опадів через високі температури та вітри волога з поверхні землі швидко випаровується. Шар гумусу невисокий. За висловом румунського вченого Штирбу, край «нагадував Сахару». Ще у середині XIX ст. російські агрономи вирахували: з 7 річного сільськогосподарського циклу 1–2 роки давали високий врожай, 3–4 посередній (навіть за відсутністю пошесті сарани), 3–4 роки зазвичай були неврожайними. Протягом 1857–1860 рр. тільки 1860 р. дав високий врожай, у 1857 р. спостерігалося нашестя сарани, у 1858 р. — неврожай, у 1859 р. — посуха[9]. Тому сільське господарство краю вимагало застосування штучного зрошування. Боротьба з солонцевими ґрунтами вимагає специфічної оранки — глибокої, до 60 см завглибшки (саме у такий спосіб відбувається природна меліорація ґрунту).

Розуміло, що все це вимагає застосування значних фізичних зусиль та певною мірою зумовлює використання колективної праці, адже підвищити врожайність і застерегтись від посушливих неврожайних років можливо лише за умов скоординованих зусиль місцевих працівників із застосуванням потужної техніки, зокрема використання природної (тваринної) тяглової сили чи технічних засобів, розбудови системи штучного зрошування тощо. Враховуючи стан технічного та мінерального забезпечення колоністів на початку XIX ст., єдиним виходом стало саме скотарство. Протягом першої чверті XIX століття необроблені землі Буджаку експлуатувалися переважно як пасовища і сінокоси для розведення численних стад рогатої худоби, овець, коней[10].

У 1820–1840-х рр. землевласники мали великі ферми, які нараховували до тисячі голів овець. У 1840-х рр. найбільш великі стада мериносових овець були в маєтках графа Едлінга в Бендерському повіті, графа Бенкендорфа в Аккер-

---

[8] Военно-статистическое обозрение Российской империи. — Т. XI. — Ч. 3. — Бессарабская область. — СПб.: ТИП. Департамента Генерального Штаба, 1849. — С. 113–114.

[9] *Новаков С.З.* Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел. Южной Бессарабии (1857–1918) — Кишинев, изд. Института межэтнических исследований АН Республики Молдова, 2004. — С. 96.

[10] *Верховцева І.Г.* Соціокультурні передумови колективізації сільського господарства у Південній Бессарабії // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали восьмих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. — Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет, 2010. — С. 156.

манському повіті (20 700 голів). Власниками великих отар овець були дворяни Яновський — 4 500 голів, Белікович — 4 000 голів, які збували величезну кількість вовни не тільки на внутрішньому, а й на зовнішньому ринках. Землеробство використовувалося, як другорядна галузь для харчування сімей колоністів та їх худоби. Якщо у 1818 р. було посіяно 7,9 тис. чвертей збіжжя, то 1828 р. понад 8 тис. чвертей, 1852 р. — понад 10 тис. чвертей[11].

Під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. через епідемію холери у Молдавії була закрита Дністровська митно-карантинна лінія, що значно ускладнило постачання російських військ збіжжям. Щоб забезпечити армію продовольством, царські урядовці вирішили популяризувати землеробство в краї. Селянам дозволялася перелогова система землеробства. Її характерною особливістю було поширення хутірського господарства в умовах слабкої заселеності краю і наявності вільних земель. Заможні селяни часто самовільно займали необроблені землі, використовуючи їх як пасовища або рілля, які чередувалися кожні 3–4 роки. На початку 1830-х рр. таких хуторів в Аккерманському повіті було більше 160[12]. Відбувається поступове зростання посівів і скорочення частки пасовищ в господарствах краю.

Так, у німецьких колоністів пашня зросла у 1818–1860 рр. — з 7,5 до 30% загальної площі, у «задунайських колоністів» (болгар, гагаузів) — протягом 1820–1840-х рр. — з 7 до 23%, у державних селян у 1820–1840-х рр. — з 4–5 до 25%. При цьому слід зазначити, що земельний фонд (1846 р.) колоністів складав 713 780 дес., державних селян — 347 295 дес., козаків — 63 677 дес., що разом складало 1 124 972 дес. Відповідно, на посіви збіжжя припадало понад 250 тис. дес. землі (22,2% земельного фонду)[13].

У 1846 р. в болгарсько-гагаузьких колоніях з 585 156 дес. земельного фонду під посівами знаходилося близько 21% (122 790 дес.), у 1852 р. — 27,5% (132 000 дес.), сінокоси і пасовища складали 70% (337 300 дес.)[14].

Структура землі у болгарських колоніях Буджаку у 1857 р. у дес.[15]

Округи	Садибна	Посіви	Пасовища	Сінокосна	Ліси
Верхньобуджацький	2829	28 876	48 612	54 413	1549
Нижньобуджацький	1438	30 739	43 025	37 997	813
Ізмаїльський	503	9 435	15 836	13 930	368
Разом	4771	64 050	107 947	106 340	2731
У %	**1,66**	**22,23**	**37,32**	**36,92**	**0,95**

---

[11] *Анцупов И.А.* Аграрные отношения на юге Бессарабии… — С. 38.

[12] *Анцупов И.А.* Системы земледелия в южных уездах Бессарабии в первой половине XIX века // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы (ЕАИВЕ), 1964. — Кишинев, 1966. — С. 465.

[13] *Анцупов И.А.* Аграрные отношения на юге Бессарабии… — С. 60, 62.

[14] *Анцупов И.А.* Системы земледелия … — С. 467.

[15] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. — Т. 2. Бессарабская область / Сост. ген. штабакап. А. Защук — СПб., 1862. — С. 211.

Отже, на пасовища та сінокоси болгарських колоністів припадало 70–74% придатної для господарювання землі. Саме «задунайські колоністи» найбільш повільно пристосовувалися до землеробства, надаючи перевагу скотарству.

У 1830–1850-х рр. посилюються розпашки цілинних земель у селянських та поміщицьких маєтках, що також було зумовлене зростанням попиту на хліб в європейських країнах. Під впливом зазначених чинників скотарство перестає бути провідною господарською галуззю в регіоні і поступається землеробству, зокрема товарному хліборобству. У 1845 р. Бессарабія вперше зайняла друге місце за розміром посівної площі та перше — за валовим збором зерна серед губерній Південної України.

У структурі посівів переважав яровий клин. За підрахунками І. Анцупова, у господарствах державних селян ярові складали 70–80% загальної площі посіву. Серед ярових культур переважали пшениця — арнаутка, просо, ячмінь і льон. Арнаутку сіяли на так званому «твердому ґрунті» — на цілині, старих перелогах. Вона добре витримував посухи, вітер і заморозки, тобто відповідала безводному степовому клімату. Із арнаутки робили борошно вищого ґатунки, яке мало великий попит на зовнішньому ринку. Просо, ячмінь і льон переважно використовувалися для домашнього споживання[16].

Відомість Бессарабського губернатора про посіви та збір врожаю збіжжя в Ізмаїльському градоначальстві у 1846 р.[17]

Власники	Посіяно чвертей			Зібрано чвертей		
	Озиме зерно	Ярове зерно	Картопля	Озиме зерно	Ярове зерно	Картопля
Поміщики	44069	51625	6438	216490	213894	23905
Вільні хлібороби	87205	118106	13840	438496	480358	48798
Державні селяни	14805	30863	862	39771	78689	649
Колоністи	9660	101767	1983	24436	210686	961
Козаки	2606	1354	31	5138	3244	53
Разом	**158345**	**303715**	**23154**	**724331**	**986 871**	**74366**

Залишається визначити надлишки товарного збіжжя. У 1850-х рр. споживання зерна на одну особу складало 3–4 чверті або 430–480 кг. хліба. У господарствах «задунайських колоністів» на одну особу припадало 5 чвертей зерна, у державних селян та німецьких колоністів 2–4,7 чвертей. Таким чином,

---

[16] *Анцупов И.А.* Системы земледелия … — С. 468.

[17] История Молдавии. Документы и материалы. — Т. III. — Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии (1812–1861 гг.) [под ред. Я. Гросула]. — Кишинев: Изд-во ЦК КП Молдавии, 1969. — Ч. II. — С. 313.

товарний залишок складав 1–3,3 чверті або 2 770 тис. пудів у 1857 р. Отже торговельні обсяги виробництва зерна значно збільшилися[18].

Серед дослідників довгий час панувала думка, що селянські господарства швидше пристосувалися до землеробства. Так, Помпей Батюшков стверджував, що у 1860 р. частка посівів у селян складала 40% всієї площі, у монастирів — 20,4%, у поміщиків — 19%[19]. І. Анцупов вважав, що селяни давали до 80% валового збору збіжжя в регіоні. Свою думку він доводить наступною статистикою: «Протягом 1840-х рр. на 693 тис. десятин поміщицьких земель Бендерського, Кагульського та Аккерманського повітів щорічно засівалося менше 10 тис. четвертей ярових та озимих хлібів… У більшості дворянських маєтків Кагульського повіту під орними землями знаходилось на початку 1850-х рр. від 20 до 40% польових угідь, лише в деяких маєтках орний клин досягав приблизно 2/3 землі»[20].

Аналізуючи наступну таблицю, можна стверджувати, що відомості І. Анцупова відображали дійсну картину.

Питома вага виробників хліба в Ізмаїльському градоначальстві у 1846 р.[21]

Власники	Загальний збір хліба	У % до всього врожаю
Поміщики	352 157 чвертей	27
Вільні хлібороби	748 701 чвертей	57,5
Державні селяни	72 792 чверті	5,6
Колоністи	123 694 чверті	9,5
Козаки	4 644 чверті	0,4
Разом	**1 301 988 чвертей**	**100%**

Однак, саме поміщики реалізовували більшість зібраного врожаю на зовнішньому та внутрішньому ринках. Товарність поміщицьких маєтків зросла до 70% всього зібраного зерна. Близькість від портів Одеси, Ізмаїла, Рені забезпечувала сприятливі умови для товарного виробництва, експорту хліба, худоби, вовни і шкір. Наприклад, у маєтку графині Едлінг — Стурдза площею в 16 тис. десятин власної та 20 тис. десятин орендованої землі, що знаходився в Бендерському повіті, використовувалася виключно вільнонаймана праця. Тільки постійних робітників та чабанів нараховувалося 300 осіб. Сотні людей сезонно наймалися на сінокоси, стрижку овець, молотіння хлібів, обробку виноградників, для праці на заводах[22].

---

[18] *Новаков С.З.* Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел … — С. 91.

[19] *Батюшков П.Н.* Бессарабия: Историческое описание. — СПб.: Тип. высочайше утв. т-ва «Общественная польза», 1892. — С. 138.

[20] *Анцупов И.А.* Системы земледелия ... — С. 468, 470.

[21] История Молдавии. Документы и материалы. — Т. III. — С. 313.

[22] *Циганенко Л.Ф.* Дворянське землеволодіння в Бессарабії (XIX — початок XX ст.). // Науковий вісник ІДГУ. — 2006. — № 20. — С. 79–80.

За порівняно короткий історичний період відбулася зміна систем землеробства на Півдні Бессарабії: у 1830-х — на початку 1850-х рр. переважала перелогова система; наприкінці 1850 — на початку 1860-х рр. спостерігається тенденція до розширення посівних площ за рахунок сінокосів і пасовищ[23].

Головними перешкодами посилення землеробської спеціалізації господарства Буджаку були низька врожайність, посухи, наявність значної кількості незораних земель, що значно зменшувало економічний потенціал краю. Характеризуючи стан землеробства, інспектор сільського господарства Півдня Росії С. Струков у 1855 р. звітував: «Останнім десятиліттям Буджак збирає лише чверть загального посіву зерна»[24].

У 1850–1869 рр. посилився процес перетворення пасовищ на оранки, що невдовзі суттєво позначилося на скотарстві. У німецьких колоніях Буджаку в 1818 р. на заможне господарство припадало 12 голів великої рогатої худоби, у 1840 р. — 11 голів. Чисельність овець в Аккерманському повіті протягом 1860–1869 рр. скоротилася з 136,5 тис. до 77 тис. голів[25].

Водночас зростає чисельність худоби, яка залежала від зернового виробництва. Поголів'я свиней зросло у 2,5 рази. У 1830–1840-х рр. у Бессарабії нараховувались 70 кінних заводів, де частина площі відводилася під овес[26].

Набуло поширення садівництво і виноградарство. У першій половині XIX ст. російський уряд сприяв прагненням землевласників найбільш повно та широко використовувати природні багатства краю та заохочував розвиток плодівництва, виноградарства, виноробства, тютюнництва. Землевласники, володіючи значними земельними ресурсами та за допомогою наявної транспортної інфраструктури, зосередили увагу на аграрному підприємництві як найбільш прибутковому та рентабельному. На початку 1825 р. Бессарабський обер-форшместерграф Паравичин організував поблизу Аккермана Імперський виноградний сад на місці 50 турецьких виноградників[27]. У записці міністра державного майна від 26 листопада 1840 р. особлива увага приділялася покращенню та поглибленню спеціалізації сільського господарства. В інтересах розвитку бессарабського виноробства генерал-губернатор Новоросійського генерал-губернаторства М.С. Воронцов переконав імперський уряд вдвічі підвищити мито на імпорт вин з Греції, Молдавського та Валашського князівств[28].

У 1823–1828 рр. була заснована швейцарська колонія Шабо в Аккерманському повіті, яка невдовзі стала центром виноробства в Південній Бессарабії.

---

[23] *Анцупов И.А.* Системы земледелия … — С. 470.

[24] Там само. — С. 470.

[25] *Шевельова Т.* Розвиток тваринництва в німецьких колоніях Буджаку у XIX ст. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — 2004. — Вип. VII. — С. 112–114.

[26] *Шевченко А.М.* Історія господарства Південної Бессарабії (XIX — початок XX ст.) — С. 19.

[27] *Кеппен П.* О виноделии и винной торговле в России / Петр Иванович Кеппен // Журнал Министерства Внутренних дел. — 1832. — Ч. 2. — № 2–4. — С. 307–308.

[28] История Молдавской ССР: в 2-х тт. — Т. 1. (с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции). — Кишинев: Штиинца, 1965. — С. 392–393.

За свідченням В. Хмарського, щорічне виробництво вина лише в Аккермані перевищувало 200 відер (2,5 млн. літрів)[29]. Протягом 1826–1856 рр. кількість виноградників в Ізмаїльському повіті зросла з 406 до 1400[30]. У 1826 р. тут з державних та приватних виноградників було зібрано 42 тис. відер віна. На початку 1830-х рр. в Ізмаїлі щорічно виробляли 150 тис. відер вина[31].

На думку молдавських науковців І. Анцупова, В. Жукова, та Я. Гросула, завдяки колонізації краю скотарська спеціалізація господарства у другій чверті XIX ст. поступово замінилася на землеробську. Степовий регіон Буджак перетворився на район товарного землеробства, що значно сприяло розгортанню її торговельних операцій, особливо на зовнішньому ринку. Якщо у 1828–1830 рр. з Ізмаїла та Рені щорічний вивіз збіжжя за кордон складав 1,6 млн. крб., то у 1835–1845 рр. — понад 6 млн. крб. сріблом[32].

Отже формування господарського комплексу Буджаку сприяло перетворенню його на провідний економічний центр Бессарабії першої половини XIX ст.

---

[29] *Хмарський В.М.* Документ про Акерман 1849 р. — С. 114.

[30] *Баллас М.К.* Виноделие в России. — Т. 6. Южная Россия (Бессарабия, Херсонская, Подольская и Екатеринославская губернии). — 1899. — С. 17, 22.

[31] Ізмаїл. Історичний нарис. — С. 28.

[32] Военно-статистическое обозрение Российской империи. — С. 306.

УДК «Н.М. Демидовский»

Анатолий Дзагалов*
(Киев)

ДВОРЯНЕ ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБЕРНИИ И КАВКАЗ: (ГЕНЕРАЛ-МАЙОР НИКОЛАЙ МИХАЙЛОВИЧ ДЕМИДОВСКИЙ 1824–1891 гг.)

В статье исследуются жизнь и творческое наследие офицера Малороссийского казачьего полка, переселенного на Кавказ, Николая Демидовского.

Ключевые слова: *Малороссийский казачий полк, Владикавказский казачий полк, Аскольдова могила, Н.М. Демидовский.*

У статті досліджуються життя і творча спадщина офіцера Малоросійського козацького полку, переселеного у Кавказ, Миколи Демидовського.

Ключові слова: *Малоросійський козацький полк, Владикавказький козацький полк, Аскольдова могила, М.М. Демидовський.*

In the article investigates the life and creative legacy of the Little Russian Cossack regiment officer, relocated to the Caucasus, Nikolai Demidovsky.

Keywords: *Little Russian Cossack regiment, Vladikavkaz Cossack regiment, Askoldova mogyla, N.M. Demidovsky.*

Офицер Николай Михайлович Демидовский — выходец из дворян Черниговской губернии — более 20 лет прожил на Кавказе. Его предок Емельян Мартынович состоял войсковым товарищем в Черниговском полку. Он владел имением и крепостными крестьянами в селе Чернотичи Сосницкого уезда. После его смерти имение перешло к сыновьям — поручику Даниилу и прапорщику Семёну Демидовским, родившимся в 1760-м и 1764 гг. соответственно. Их имение унаследовали сыновья: статский советник Михаил (отец будущего генерала) 1803 г. р., коллежский секретарь Фёдор 1803 г. р., и Пантелеймон 1789 г. р. — статский советник, служивший в канцелярии Комитета Министров[1].

Согласно Алфавитного списка дворянских родов Черниговской губернии, внесённых в родословную книгу Г.А. Милорадовичем, который разделил это сословие на 6 разрядов, Демидовские состояли в числе «пожалованных

---

* ***Анатолій Дзагалов*** *— кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.*

[1] *Милорадович Г.А.* Родословная книга Черниговского дворянства. — СПб.: Санкт-Петербургская губернская типография, улица Глинки 8, 1901. — Т. 1. — Ч. 1, 2. — С. 25.

потомственных дворян, кои уже были удостоены титулом до 100 лет»[2]. Николай Демидовский родился в 1824 г. Он воспитывался в Полоцком кадетском корпусе[3], созданном на базе бывшей Иезуитской академии. Корпус был открыт в 1835 г. для подготовки к воинской службе дворянских детей разных национальностей Российской империи. Отдать своих сыновей для воспитания в корпус означало для родителей пристроить детей и тем самым освободиться от всяких хлопот связанных с ними, возложив их на начальство учреждения. Они считали, что даже если с самого начала не получится выйти из корпуса офицером, начальство всё равно определит молодых кадетов юнкерами в армию, а там они всё-таки со временем дослужатся до офицерского чина и «станут людьми»[4].

В Полоцком корпусе образование получали в основном дети среднего и мелкопоместного дворянства, которые не имели большого достатка. Набрав юных дворян из таких семейств, корпус приучал их «к суровой пище и к строгому исполнению долга»[5]. Кадеты воспитывались в суровой обстановке и нарушение дисциплины каралось весьма жестоко. Некоторые воспитатели полагали, что «розги — есть руководящее начало всего воспитания и немилосердно всыпали десятки, сотни ударов в подрастающих юношей»[6] — вспоминал бывший кадет Полоцкого корпуса М.И. Семевский[7].

Корпус содержался на 80%, за счёт казны, а остальная часть состояла из процентов, пожертвованного местным дворянством капитала и от доходов с имения Березского Кортезианского монастыря[8]. Кадеты, носили причёску «чуб», которую ввёл Великий князь Михаил Павлович, — начальник с 1831 г. всех кадетских корпусов и Дворянского полка. Воспитанники Полоцкого корпуса, несмотря на строгие порядки в их учреждении, сильно отличались от других кадетов свободомыслием, частыми нарушениями порядков и каким-то особым поведением. Все они были «табаконюхи». Это у них укоренилось до такой степени, «что считалось как бы почётным спортом». Они ходили расстегнутыми на последние пуговицы, и как писал бывший воспитанник другого кадетского

---

[2] Алфавитный список дворянских родов Черниговской губернии, внесённых в дворянскую родословную. / Составлен Губернским предводителем дворянства графом Гр. Ал. Милорадовичем. — Чернигов,1890. — С. 11.

[3] *Демидовский Н.М*. Записки о кавказско-турецкой войне 1855–1856 гг. — К.: Типография Импер-го университета св. Владимира В.И. Завадзского, Б. — Васильковская, д. № 29-31. — С. 5.

[4] За много лет. Воспоминания неизвестного // Русская старина. — СПб: Типогр. «Общественная польза», 1894. — Т. 81 февраль. — С. 173.

[5] *Семевский М.И.* Полоцкий кадетский корпус 1835–1885 гг. Из воспоминаний // РС. — СПб: Типогр. В.С. Балашёва, 1885. — Т. 48. — С. 697.

[6] *Семевский М.И*. Полоцкий кадетский корпус… — С. 709.

[7] За много лет. Воспоминания неизвестного // РС. — СПб: Типогр. «Общественная польза», 1894. — Т. 81 февраль. — С. 184.

[8] *Лалаев генерал-майор.* Исторический очерк Военно-учебных заведений подведомственных главному их управлению. От основания в России военных школ до исхода первого 25-летия благополучного царствования Государя Императора Александра Николаевича (1700–1880). — СПб., 1880. — Ч. 2. — С. 39.

корпуса М.М. Рот: — «производили неприятное впечатление»[9]. Из кадетского корпуса Н. Демидовский 16 августа 1842 г. был переведён в Дворянский полк[10]. С 1837 г. он располагался в красном здании на Спасской улице Петербургской стороны. Задачей полка являлось завершение воспитания кадетов, успешно вышедших из губернских корпусов, которые с 1838 г. прибывали в столицу. Отсюда 10 августа 1844 г., Демидовский переведён в звании корнета на Кавказ, во Владикавказский линейный казачий полк.

Обратимся теперь к запискам[11] самого Н.М. Демидовского, которые стараниями вдовы генерал-майора — Анастасии Михайловны Демидовской были опубликованы после его смерти — в г. Киеве в 1895 г. Экземпляр книги с дарственной надписью профессору права Киевского университета св. Владимира Соломону Егиазарову от вдовы автора, хранится в НБУ им. В.И. Вернадского. Рукопись № 622 под названием «Записки о кавказско-турецкой войне генерал-майора Демидовского» была одобрена цензурой и издана в университетской типографии в количестве 132 экземпляров[12].

По словам автора записок, он давно собирался вести дневник своей службы и жизни на Кавказе: «Тут были и военные и боевые происшествия, и потери на поле битвы близких людей, и общественная кавказская жизнь — словом полная жизнь человека, брошенного в горнило испытаний — службу кавказскую». Записки Н. Демидовский, по его признанию, начал вести для себя и близких ему людей, «а потому литературные погрешности исправлять, не намерен; буду писать, пользуясь досугом — заботясь, сколько можно о достоверности рассказа». Вначале автор записок пишет о том, что он воспитывался в Полоцком корпусе; затем о переводе в Дворянский полк и во Владикавказский казачий полк. Вот как им описываются эти события: «Странная моя судьба. Оторванный от семейного круга в ребяческом возрасте я воротился домой уже юношей, не успел взглянуть на тех, которых любил искренно, и судьба бросила меня снова в чужой незнакомый край. Начал жить без денег, совета и протекции»[13]. Действительно Н. Демидовский после отъезда из дома в кадетский корпус впервые, и то ненадолго, вернулся в родительское гнездо только спустя много лет — после окончания учебы и перевода в Дворянский полк. Кадетские корпуса в 40-х годах были закрытыми учебными заведениями. Отпусками по воскресным дням могли воспользоваться лишь те, чьи родственники жили в том городе, где размещался корпус. Остальные кадеты были лишены возможности ездить к себе на родину и

---

[9] *Рот М.М.* Из воспоминаний старого кадета о Государе Императоре Николае Павловиче. // РС. — СПб.: Типогр. Т-ва п. ф. Электро-типогр. Н.Я. Стойковой, 1912. — С. 244.

[10] Центральный государственный архив Республики Северная Осетия-Алания (далее — ЦГА РСО-А). — Ф-97. — Оп. 1. — Д. 38. Формулярный список о службе и достоинстве штаб и обер-офицеров за 1854 г. — Л. 36.

[11] *Демидовский Н.М.* Записки о кавказско-турецкой войне 1855–1856 гг…. — 228 с.

[12] Центральний Державний Історичний Архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України) — Ф. 294. — Оп. 1. — Д. 305. Журнал регистраций изданий. Об издании книги «Записки о кавказско-турецкой войне генерал-майора Демидовского». — Л. 140.

[13] *Демидовский Н.М.* Записки о кавказско-турецкой войне …..С. 32.

видеться с семьёй, так как каникул не полагалось, а на лето воспитанников выводили в учебные лагеря. Поэтому многие кадеты, как правило, выходцы из семей с малым достатком, живущие вдали от Полоцка, до окончания учёбы не приезжали в родительский дом и не виделись со своими родными. Родители, занятые хозяйством, чиновничьей службой или же немощные по возрасту, иногда даже всю оставшуюся жизнь не виделись со своими сыновьями, если они сами после получения офицерского чина не навещали их. А навещали молодые офицеры своих стариков далеко не всегда, так как дети, выросшие вдали от дома, потерявшие «нравственные» связи с семьёй, охладевали к ней и относились к родителям безучастно[14]. Н. Демидовский в отличие от них сумел сохранить самые нежные чувства к своей семье. Его угнетало, что он не может быть рядом ними: «Неужели не придётся увидеться со своими. Во мне родилось желание побывать дома, побеседовать со стариком — отцом, поглядеть на сестёр, увидеть братьев», — пишет он. Далее в записках идёт речь о присвоении ему званий корнета и хорунжего. После этого Н. Демидовский осознанно или неосознанно пропускает «целый промежуток своей службы и жизни до 1855 г.», когда он был назначен в сборный казачий полк, отправляющийся на войну в Турцию[15]. Почему автор решил не описывать свою жизнь на Тереке, где он прослужил к этому времени много лет? Этот период, как известно, пришёлся на пик Кавказской войны, в которой он принимал непосредственное участие, находясь в составе Владикавказского полка. Именно в течение этого времени Н. Демидовский был награждён орденами св. Анны, которые были пожалованы именными указами «за отличное мужество и храбрость, оказанные в делах против горцев» в зимних экспедициях на Сунженской линии 1851–1852 гг.

Возможно, замалчивание событий того периода вызвано тем, что он не хотел предавать широкой огласке эпизоды, связанные с войной по покорению горцев. Тем не менее, описывая боевые действия в Турции, автор записок иногда невольно сравнивает их с борьбой против кавказских горцев, и невзначай упоминает о методах ведения войны против них. «Казаки и сотенные командиры ещё не поняли правил европейской войны и держатся правил войны кавказской» — отмечает он. Далее Н. Демидовский продолжает: «казаки любят грабёж и добычу, это сбивает их с прямого пути и вовлекает в преступление»; «солдаты и казаки, привыкшие на Кавказе, по образу тамошней войны, жечь и истреблять целые аулы горцев — не могут понять настоящей войны»[16]. Затем автор пишет о том, что и сам принимал участие в Кавказской войне и экспедициях против чеченцев; упоминает о потерях друзей. В частности, он с горечью вспоминает о погибших офицерах-однополчанах: «нет теперь Масленницкого — он пал в одной из экспедиций; нет Коведяева — он пал горькой смертью самоубийцы». Формулярный список о службе и достоинстве штаб и обер-офицеров позволяет восстановить эпизоды военных действий русских войск и казаков Владикавказ-

---

[14] За много лет. Воспоминания неизвестного. // РС. — СПб.: Типогр. «Общественная польза», 1894. — Т. 81 февраль. — С. 173.

[15] *Демидовский Н.М.* Записки о кавказско-турецкой войне …..С. 4, 5.

[16] *Демидовский Н.М.* Записки о кавказско-турецкой войне …..С. 27, 32, 40.

ского, бывшего Малороссийского, полка до начала описываемых событий. Боевая жизнь Н. Демидовского началась в 1845 г., когда он в составе Назрановского отряда под командованием генерал-майора П. Нестерова принял участие в походах против «непокорных кавказских горцев». 4-го июня того же года он в составе сборного отряда участвует в штурме позиций чеченцев в ауле Аку-Борзой; переправе через р. Ассу и боевых действиях близ аулов Закан-Юрт и Шауден-Шары. Особо отличились малороссийские казаки в бою 5 июня возле аула Шауден-Шары, после чего пять унтер-офицеров и казаков были награждены Знаками отличия Военного ордена[17]. В 1846 г. Н. Демидовский вновь воюет в составе отряда П. Нестерова в Малой Чечне. Отряд начал поход с вырубки просеки в Гехинском лесу и строительства моста через р. Валерик. В ходе этого пришлось отражать нападения горцев, стремящихся помешать продвижению русских войск вглубь Чечни. 16 января после продолжительной перестрелки отряд захватил чеченские завалы. 18 апреля 1846 г. Н. Демидовский с украинскими казаками, в составе отряда полковника Левковича участвовал в отражении нападения войск Шамиля недалеко от ст. Александровской, где они особо отличились при защите переправы через р. Терек. 12 декабря 1849 г. есаул Н. Демидовский участвовал в «блистательной кавалерийской атаке» по левому берегу р. Асса, завершившимся поражением многочисленного отряда чеченцев, а в начале января следующего года в составе отряда Н. Слепцова отличился в ходе штурма и взятия Шалинских окопов. За эти подвиги Н. Демидовский был награждён орденом св. Анны 4-й степени с надписью «за храбрость». В 27 апреля 1851 г. его отряд принимает «жаркий бой» у селения Алхан-Юрт, а затем отражает нападение горцев на переселенцев, едущих в новые станицы. 10 декабря 1852 г. он в составе сборного отряда захватывает позиции горцев у р. Валерик, и через 6 дней ему присваивают чин — Войсковой старшина. В следующем году Н. Демидовский участвует в перестрелке с чеченцами у Магомет-Юрта и урочища Старый Ачхой, а 27 ноября 1853 г. в составе отряда барона Вревского совершает поход на Бамут[18].

Однако, несмотря на участие в карательных экспедициях и военных действиях, Н. Демидовский, вероятно, в отличие от многих участников Кавказской войны, сумел не замарать свой мундир недостойными офицерского звания деяниями. Кроме того, он не злоупотреблял своим служебным положением, не был замешан в хищениях казённого имущества, не увлекался карточной игрой. Архивные материалы не дают сведений о проявленной лично им жестокости по отношении к мирным жителям Чечни и Ингушетии. Нет информации об участии его в грабежах горских аулов, разорённых войсками и казаками. Не бывал он также ни под судом, ни под следствием. Сам же Н. Демидовский пишет о том периоде: «бог помог мне заслужить имя порядочного офицера и храброго товарища»[19].

---

[17] *Пономарёв Ф.П.* Материалы по истории Терского казачьего войска. 2-й Малороссийский полк // Терский сборник. — Владикавказ: Типография Терского областного правления, 1904. — Выпуск 6. — С. 231.

[18] ЦГА РСО-А. — Ф-97. — Оп. 1. — Д. 38. — Л. 37-52.

[19] *Демидовский Н.М.* Записки о кавказско-турецкой войне ... — С. 32.

Вследствие секретного циркулярного предписания начальника Главного штаба Кавказской армии от 31 мая 1858 г. командующему были представлены секретные аттестации всех офицеров полков войска. В поданном документе, в графе «особые отличительные качества» Войсковой старшина Н.М. Демидовский характеризовался, как исключительно храбрый офицер. Другие его основные отличительные качества в аттестации отмечены таким образом: характер — пылкий, особенная наклонность — к военной службе, умственные достоинства — очень хорошие, в отношениях с начальством — почтителен и исполнителен, в обращении с офицерами — вежлив, с подчинёнными нижними чинами — справедлив[20].

Даже если судить по опубликованным материалам участников Кавказских событий, многие офицеры, скажем мягко, были далеко не безупречны, как в плане несения военной службы, так и поведения в быту. Как описывал в своих воспоминаниях князь А.М. Дондуков-Корсаков «надобно сказать, что начальники частей и полковые командиры имели большие доходы от полков; приобреталось это неправильным требованием амуниции и провианта, представлением свидетельств на убитых лошадей, пропавшую амуницию, которые, в сущности, находились налицо». Далее автор продолжает: «часто например, получались квитанции на утраченные в деле ранцы и папахи, между тем известно, что в походах ни ранцев, ни папах солдаты никогда не носили»[21]. Эти события происходили как раз на начальном периоде пребывания Н. Демидовского на Кавказе.

На Кавказской линии старшие офицеры и раньше злоупотребляли своим служебным положением. В своё время генерал А.П. Ермолов предложил для сближения русских с местными народами привлекать горцев на казённые работы с хорошей оплатой труда. В Чечне эти мероприятия были поручены генералу Н.В. Грекову. Казной на эти цели были отпущены немалые средства. Однако, несмотря на то, что деньги были выделены и списаны в расходных книгах, мирных чеченцев заставляли трудиться бесплатно, или же за ничтожное вознаграждение. Когда после гибели генерала Н. Грекова в 1825 г. вскрыли его сундук, в нём нашли парчу, сукна, бриллиантовые перстни, золотые часы, табакерки и прочие дорогие вещи, которые по расходным книгам, уже были подарены чеченским старшинам за их заслуги, но до них так и не дошли. А. Ермолов, присутствовавший при вскрытии сундука, увидев присвоенные Грековым ценности, пришёл в такое негодование, что бросил золотую, осыпанную бриллиантами табакерку с вензелем Государя, с такой силой, что камни разлетелись в разные стороны. «Боже мой!» — сказал он, покачав головой, — и этот человек, за мою милость, за моё доверие заплатил мне так бессовестно, так подло…»[22].

---

[20] ЦГА РСО-А. — Ф-2. — Оп. 1. — Д. 113. Сведения о службе штаб и обер-офицеров Кавказского линейного казачьего полка за 1858 г. — Л. 62.

[21] *См. Дондуков-Корсаков А.М.* Мои воспоминания 1845–1846 гг. — СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1903. — Ч. 2. — С. 15.

[22] *См. Дубецкий И.П.* Записки Иосифа Петровича Дубецкого. Моим детям. // РС. — СПб.: Типогр. «Общественная польза», 1895. — Т. 83. — Ч. 1. — С. 137–138.

Между тем генерал Греков был в военном отношении одним из самых лучших офицеров на Кавказе, который за 7 лет прошёл путь от капитана до генерала.

Воспоминания генерала, участника Кавказской войны Г.И. Филипсона свидетельствуют и о таком злоупотреблении командиров частей, как продажа пороха горцам. Полки получали боеприпасы для обучения нижних чинов стрельбе, однако этого никогда не происходило, и неиспользованный порох оставался на складах в значительном количестве. Его продавали казакам и мирным горцам, через которых он доходил и до мюридов Шамиля»[23].

Ещё один, позорящий честь мундира, момент Кавказской войны — это повальные, после внезапного набега и захвата, грабежи аулов. Случаи грабежа солдатами и казаками, и даже офицерами, в побеждённых аулах были частым, если не массовым явлением. Вплоть до окончания Кавказской войны чуть ли не в каждом номере газеты «Кавказ» появлялись статьи, свидетельствующие об участии терских казаков Владикавказского полка, где служил Н. Демидовский, в экспедициях против горцев. Статья «Вести с Линии» анонимного автора О.К., вероятно русского офицера, является как бы его письмом к приятелю. Здесь описывается безжалостное уничтожение отрядом барона Врангеля чеченских аулов в Джалкинской долине. Автор писал о богатой добыче в виде денег, ковров и прочей утвари»[24].

Нужно отметить, что Н. Демидовский приехал на Кавказ в самый разгар войны, когда жестокость и озлобление противоборствующих сторон достигли своего апогея. Именно на этот период, согласно исследованиям А.Л. Гизетти, приходится максимальное количество потерь среди личного состава русских войск и казаков, воюющих против «непокорных горцев»[25].

Вернёмся теперь к запискам Н. Демидовского. Из них следует, что к началу войны с Турцией, их автор, прослуживший на Кавказе 11 лет и участвовавший в экспедициях против горцев, никаких богатств не нажил. Так, описывая, полученное от своего отца письмо с недобрыми вестями Н. Демидовский вопрошает: «Когда же я выйду из настоящего своего положения и буду в состоянии помогать хотя бы немногим своему семейству?»[26]. В его семье, к этому времени, сложилась тяжёлая ситуация. Отец писал о том, что его сестра — Александра овдовела, — муж её Михайло Лешвич умер. Беременная сестра осталась с двумя детьми. Имение покойного было бедным, а сестра ещё молода, чтобы вести хозяйство. Поэтому отец взял её из Чернотичей в Смоленск, где сам служил, для того, чтобы иметь возможность содержать семейство[27]. «Бедный старик», —

---

[23] *Филипсон Г.И.* Воспоминания. // РА. — М.: Тип-фия Ун-та М. Каткова, 1884. — Ч. 2. — С. 378.

[24] Вести с Линии. // Кавказ. — Тифлис, 1855. — № 6. — С. 21–23.

[25] *Гизетти А.Л.* Сборник сведений о потерях Кавказских войск во время войн Кавказско-горской, персидских, турецких и в Закаспийском крае в 1801–1885 гг. — Тифлис: типогр. Я.И. Либермана, 1901. — С. 1.

[26] *Демидовский Н.М.* Записки о кавказско-турецкой войне …..С. 105.

[27] Отец Н. Демидовского — Михаил Демидовский служил в это время в Смоленской гражданской палате (в 1866 г был её председателем). *См. Милорадович Г.А.* Родословная книга Черниговского дворянства… — С. 25.

писал Демидовский — «не суждено ему пользоваться покоем». «Имение — около 40 душ — притом в Малороссии[28], не даёт дохода, а нужно платить 400 рублей за воспитание в Горыгорецком и Могилевском институтах Митрофана[29] и Настеньки[30]. Благородный старик! За что же судьба, пославши тебе на долю тяжёлый труд, ещё преследует тебя подобными несчастьями. Почерк письма, говорит ясно, как пострадали нервы бедного батюшки».

Н. Демидовский, подробно описывает одежду казаков, проводы полка на войну; смотры войск в г. Владикавказе, а также в Ардонской и Архонской[31] станицах. «Казаки одеты в черкески посотенно. Особенно хороши кубанцы: чёрные черкески, белые бешметы, белые вершки на шапках». Упоминает о сослуживцах и друзьях: есауле Д. Сердюкове, есауле Е. Огиевском, штабс-капитане А. Подымове. Пишет о том, что на проводах в ст. Ардонской командир Владикавказского полка В. Шостак[32] передал ему образ Спасителя: «Я его вручил Сердюкову и обратился к казакам: Братцы! Командир полка благословляет нас образом Спасителя, который будет сопутствовать нам во всех радостных и трудных минутах боевой жизни».

Записки свидетельствуют о том, что Н. Демидовский уважительно относился к умению и способностям горцев к войне. Автор пишет об участии в боях против турок в 1855 г. мусульманского полка и 200 всадников горской милиции под командованием осетина капитана Индриса Кундухова. Он описывает их первую атаку, в котором был разгромлен отряд турок, уничтожено 40 человек, захвачено знамя и 37 пленных. За этот бой четверо горцев получили медали, а один из них — крест. Кундухов был награждён короной на Анну, а ещё один офицер — орденом св. Анны 3 степени. И далее Н. Демидовский пишет о горцах в превосходной степени. «Как непохожи турки на наших кавказских туземцев, ни по военной удали, ни по вооружению. Каждый туземец умрёт для шику, чтобы заставить о себе говорить, что он молодец, зато действительно умрёт героем, бросаясь с шашкой на целую роту и пронзённый штыками, всё ещё не перестаёт рубить. Вообще редко кто живой сдаёт оружие. Вооружение горца не у всякого блестит позолотой и серебром — это зависит от достатка, а горцы

---

[28] У отца его в с. Чернотичи Сосницкого уезда Черниговской губернии имелись усадьба, 175 десятин земли и 33 душ крепостных.

[29] Митрофан Михайлович Демидовский — брат Н.М. Демидовского. Был женат на Екатерине Александровне Ханенко. *См. Милорадович Г.А.* Родословная книга Черниговского дворянства… — С. 25.

[30] Настасья Михайловна Демидовская — сестра Н.М. Демидовского. Была замужем за генерал-майором Домонтовичем. *См. Милорадович Г.А.* Родословная книга Черниговского дворянства… — С. 25.

[31] Станицы Архонская, Ардонская — станицы на территории Республики Северная Осетия-Алания.

[32] Полковник Василий Евменьевич Шостак, выходец из Черниговской губернии. *См. Дзагалов А. С.* Формирование и переселение малороссийских казачьих полков на территорию Терской области. Сопоставление и сравнительный анализ архивных сведений. // Український історичний збірник: Збірник наукових праць / НАН України. Інститут історії України; гол. ред. Т. Чухліб. — К., 2007. — Вип. 10. — С. 81.

народ бедный. Зато посмотрите, какой полировкой горят стволы ружей и пистолетов, посмотрите, как хорошо ввинчен кремень и как он отбивает полку, на которой порох подобран зерно к зерну. С каким щегольством и удобством всё это пригнано и как красиво висит на всаднике и как хорош сам всадник, несмотря на то, что часто у него шапка, черкеска и ноговицы обшарпаны». Автор описывает эпизод со смертельным ранением капитана Дударова: «Его относят назад, но он отталкивает солдат, идёт, шатаясь к своим орудиям, командует: «пли»! и падает мёртвый около орудий».

Он пишет об «уморительной сцене», которую он наблюдал в своём дивизионе. «Старику-линейцу» надоело стоять на часах и будит своего «сменщика-хохла»: «вставай, твоя очередь на часы» — «що таке?» — отозвался голос из-под бурки. «Твоя очередь вставай» — «Нi, рано, ще дуже рано» — отозвался хохол. «Как дуже рано, посмотри на звёзды» — с притворным гневом сказал линеец. «Да бачу, бачу, да мабуть дуже рано»[33]. Это свидетельствует о том, что среди терских казаков, воюющих в Турции, были и переселенцы из Украины, которые идентифицировали себя, как этнические украинцы и разговаривали на родном языке.

В записки вошли два стихотворения Демидовского. Как пишет автор — одно из них — «домашнего приготовления, подражание нашему великому поэту [Пушкину], но смею вас заверить, что они могут характеризовать казаков и турок кампании 1855 г. в Турции». Нет необходимости преувеличивать поэтические заслуги автора и говорить о литературном совершенстве написанных им строк. Для исследователя в данном случае важно не то, как он литературно обрабатывает и систематизирует свои мысли, а то, что хочет сообщить своей публикацией. Ценность этих стихов состоит в их информативности; в том, что они написаны участником событий в Кавказском регионе, что даёт нам возможность понять дух того времени; затрагивают один из значительных процессов в истории украинского народа в XIX веке — переселенческий; отражают отношение автора к происходившим историческим событиям. До нас дошло не всё документальное и творческое наследие того времени. Тем дороже для исследователя каждый сохранившийся источник прошлого, каждая строка обнаруженного неизвестного стихотворения или малоизвестной записки. Стихотворение «Гостинец»[34] было им написано в г. Александрополе, под впечатлением взятия турецкой крепости Карс. При этом автор признаётся, что стихам он стал уделять внимание еще в юности. «Припоминая грехи юности, принялся за поэзию» — пишет он. Стихов юности Н. Демидовского нам найти не удалось. Однако, в 1852 г. в газете «Кавказ» им было опубликовано стихотворение «Владикавказские казаки». Стихотворение содержит важную историческую и этнографическую информацию, которая подтверждает, что Владикавказский полк был сформирован на основе малороссийских казаков — переселенцев из

---

[33] *Демидовский Н.М.* Записки о кавказско-турецкой войне ... — С. 49, 56, 133.

[34] *Демидовский Н.М.* Записки о кавказско-турецкой войне… — С. 193; Кроме того, стихотворение «Гостинец» опубликовано Н.М. Демидовским также и в № 3 газеты «Кавказ» за 8 января 1856 г.

Украины. Его строки свидетельствует о том, что украинцы жили богатыми станицами на Кавказе, на землях осетин и кабардинцев; что их в своё время запомнили и «татарин и поляк»; что переселенцы принимали участие в Кавказской войне; показывают тоску их о своей земле; характеризуют внешний вид, передают, что терские казаки внешне выглядели, так же как и раньше у себя на родине — в Украине — «та же пасмурная бровь, и как встарь у них у новых, пара длинных и суровых, книзу вьющихся усов»[35].

28 ноября 1855 г., за проявленный героизм в русско-турецкой войне Н. Демидовский был удостоен ордена св. Георгия 4-й ст. № 9880[36]. К награде его представили за «бой 30 августа, при м. Пеняк, когда возглавляемый им отряд казаков атаковал турецкие войска, преследовал их 15 вёрст, и отбил артиллерию»[37]. Этот момент также освещается Н. Демидовским в записках. «Во время стоянки на Коныкской на меня навешен Георгиевский крест — награда дорогая каждому военному человеку» — пишет он. Далее он продолжает: «Отпраздновал награду по военному. Был отслужен молебен. Потом в поставленных рядом палатках начался пир. Пирующие были обязаны возлечь на бурки и творить обильное возлияние Бохусу. Два хора песенников гремели в полном значении слова. Лезгинка — этот национальный кавказский танец с аккомпанементом пистолетных выстрелов сменился бешеным казачком…»[38].

Эпизоды, связанные с участием Н. Демидовского в военных действиях под крепостью Карс, упоминаются в мемуарах князя А.М. Дондукова-Корсакова, командовавшего тогда Нижегородским драгунским полком. Бой под Пеняками был описан и в воспоминаниях, генерал-адъютанта Н. Муравьёва, который руководил русскими войсками в 1855 г. Следует сказать о том, что, в кровопролитных боях, сборный отряд терских казаков под командой Н. Демидовского не понёс серьёзных потерь, что свидетельствует о компетентности и бережном отношении их командира к своим подчинённым. Ведомость о числе убитых и раненых, передаёт сведения о том, что во время штурма Карса в его полку погиб всего один казак, а ранение и контузию получили 3 офицера и 31 нижних чинов. В то же время потери в остальных частях русской армии были огромны. Из строя, убитыми и ранеными выбыло более 7000 человек. В числе убитых 11 штаб-офицеров, 63 обер-офицера и генерал, — выходец из Харьковской губернии П.П. Ковалевский[39].

Н. Демидовский в чине полковника вернулся в Украину. При увольнении в отставку некоторые штаб и обер-офицеры Кавказского казачьего войска имели право на получение следующего чина и приобретения «права ношения мун-

---

[35] *Демидовский Н.* Владикавказские казаки. // Кавказ. — Тифлис, 1852. — № 64. — С. 267.

[36] Кавалеры ордена св. Георгия IV класса. — Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/472920

[37] Надпись на фото Войскового старшины Николая Михайловича Демидовского. — Режим доступа: http://genrogge.ru/1853/index.htm

[38] *Демидовский Н.М.* Записки о кавказско-турецкой войне … — С. 143.

[39] *См. Муравьёв Н.Н.* Война за Кавказом в 1855 г. — СПб.: Типогр. Тов-ва «Общественная польза». — Т. 2. — Ч. 3, 4. — С. 245.

дира». Такая возможность предоставлялась офицерам, которые «беспорочно, выслужив 25 лет, были ранены, или в делах с неприятелем показали храбрость и благоразумие» (были награждены Георгиевским крестом). Офицеры, желающие получить отставку, должны были с 1-го сентября по 1 января, подать на имя императора общие прошения. Награждение же при отставке полковников чином генерал-майора непосредственно зависело от милости императора[40].

Материалы «Списка генералам по старшинству за 1872 г.» сообщают о том, что Н. Демидовский получил чин генерал-майора 17 апреля 1871 г. Здесь же извещается о наградах: орденах св. Анны трех степеней, Георгиевском кресте 4-й ст., св. Станислава 2-й ст. С 1865 г. он владел 1000 десятинами земли, числился по армейской кавалерии в запасе, и имел годовое содержание от казны 860 рублей[41]. Нужно отметить, что материалы о Н. Демидовском помещены только в одном списке — за 1872 год. Во всех остальных, списках за другие годы, его имя не значится.

В 1875–1878 гг. отставной генерал-майор Демидовский Черниговским губернским дворянским собранием избирался предводителем Сосницкого уездного дворянства[42]. Н. Демидовский был женат на Анастасии Михайловне. Выяснить её происхождение, время и обстоятельства их женитьбы, к сожалению пока не удалось. В 1882 г. они жили в г. Киеве на улице Мало-Владимирской № 80[43]. Архивные материалы свидетельствуют о том, что в совместном владении супругов Демидовских в Киеве находилась и другая усадьба с большим двором и садом. Она располагалась в одном из самых престижных городских районов — Печерских Липках, по ул. Институтской №23, где издавна размещались особняки киевской знати. О начале строительства нового жилья свидетельствуют материалы Киевской городской управы, где сохранилось дело о выдаче отставному генерал-майору Н.М. Демидовскому разрешения на постройку дома на углу Институтской и Екатерининской улиц[44]. Материалы содержат прошения продавцов усадьбы сестёр Зуевых и их покупателей супругов Демидовских; подписка архитектора Николаева; план усадьбы и нового дома; постановление городской управы и другие документы. Супруги брали на себя обязательство построить на углу приобретаемой усадьбы каменный 2-х этажный дом, и просили у городской управы разрешения на строительство временного забора и будки для сторожа, который должен был охранять закупаемые стройматериалы

---

[40] ПСЗ РИ. — Собр. II. — СПб., 1846. — Т. XX. — Отд. I. — № 18739. — С. 218.

[41] Список генералам по старшинству. Исправлено по 1-е августа. — СПБ, 1872. — С. 912.

[42] Список губернских и уездных предводителей дворянства Черниговской губернии. / Составлен Губернским предводителем дворянства генерал-лейт. Гр. Милорадовичем. — Чернигов: Типография губернского правления, 1893. — С. 19.; *Милорадович Г.А.* Родословная книга Черниговского дворянства... — С. 25.

[43] Прибавление к путеводителю Киев и его окрестности. По сведениям, собранным киевской городской полицией. — К.: Типография И. и А. Давиденко, 1882. — С. 52.

[44] Державний архів м. Києва (далі — ДАК) — Ф. 163. — Оп. 41. — Д. 2726. Дело о выдаче отставному генерал-майору Н.М. Демидовскому разрешения на постройку дома на углу Институтской и Екатерининской улиц 24 мая 1884 г. — 12 л.

для их жилища. Усадьба была приобретена Демидовскими по купчей, совершённой нотариусом Пономарёвым 28 апреля 1884 г.[45]. Под постройки в усадьбе было занято 186 кв. саженей, под сад отведено 105, а под двор — 109 кв. саженей. Усадьба состояла из каменного дома, покрытого железной крышей. Длина его составляла 45 аршин, ширина — 27 и высота 24 аршина. Новый дом состоял из 5 квартир. Домовладельцы проживали в квартире № 1, из пяти комнат. Две 4-х комнатные квартиры были заняты квартиросъёмщиками и должны были принести Демидовским в общей сложности 2100 руб. годового дохода. Во дворе располагались два каменных каретных сарая с каменной конюшней; а также ледник и дровник[46]. 11 декабря 1885 г. А. Демидовская и купец К. Покращенко засвидетельствовали арендные договора. Согласно реестра нотариуса К. Пономарёва, генеральша передавала в аренду купцу, принадлежавшие ей имения в Сосницком уезде, с. Кудровке. Также в аренду сдавались дачи в «сёлах Вербы и Киреевка Кролевецкого уезда, со всеми землями мерою 668 десятин 212 сажень. Купец арендовал и земли, поступившие генеральше от жителей с. Вербы и деревни Остахов с двумя мельницами, и частью мельницы с шинковым заведением в с. Кудровке, с посевом озимой ржи на 21 десятин 1200 кв. сажень». Договор составлялся на 3 года, с 1 марта 1886 г. по 1 марта 1889 г. с погашением в год по 2500 р., платёж которых должен был проводиться за каждую треть вперёд. В случае неуплаты арендатором по истечении месяца со дня срока, владелица земли вправе была отказать арендатору от аренды[47]. Архивные материалы предоставляют сведения о том, что А. Демидовская совершала нотариальные действия с принадлежавшей ей недвижимостью в населённых пунктах Черниговской губернии. Алфавитный указатель киевского нотариуса К. Пономарёва за 1885 г. свидетельствует о совершении генеральшей нотариальных актов, что отражено в реестрах[48]. В частности, реестр Пономарёва № 18 на 1885 г. содержит такую надпись: «Анастасия Михайловна Демидовская жена генерал-майора, живущая в г. Киеве по ул. Институтской в доме Искры, удостоверяет верность копии листа на недвижимое имение Сосницкого уезда, при с. Кудровке, засвидетельствованной судебным приставом Черниговского суда Силичем 23 октября 1882 г.[49]

Умер генерал-майор Николай Михайлович Демидовский 7 июля 1891 г. на 67 году жизни. Похоронен он был в городе Киеве в некрополе на Аскольдовой могиле[50]. На кладбище большинство надгробных памятников отличались «изяществом и значительной стоимостью». Здесь хоронили усопших из высших и

---

[45] ДАК — Ф. 163. — Оп. 41. — Д. 2726. — Л. 1-12.

[46] ДАК — Ф. 163. — Оп. 46. — Д. 157. Статистические сведения о домовладениях жителей Левашовской, Институтской и др. улиц. 1885 г. — Л. 81.

[47] ДАК — Ф. 26. — Оп. 1. — Д. 62. Реєстр киевского нотариуса К.Н. Пономарёва на 1885 г. — Л. 214-215.

[48] ДАК — Ф. 26. — Оп. 1. — Д. 64. Алфавитный указатель киев. нотариуса К.Н. Пономарёва на 1885 г. — Л. 2.

[49] ДАК — Ф. 26. — Оп. 1. — Д. 63. Реєстр киевского нотариуса К.Н. Пономарёва на 1885 г. — Л. 2.

[50] *Демидовский Н.М.* Записки о кавказско-турецкой войне ... — С. 2.

зажиточных слоёв населения города[51]. В густой зелени белела небольшая, круглая каменная церковь св. Николая. Среди пёстрых листьев разноцветных газонов, возвышались надгробные памятники большей частью из белого мрамора. Вся Аскольдова могила была обведена каменной оградой[52]. На средства Анастасии Демидовской, внутри церкви св. Николая был сооружён иконостас с тремя живописными образами. Один из них — это образы Николая Чудотворца и мученицы Анастасии, работы Хлебникова, выполненные из золота и серебра. Ниже иконы св. Николая и мученицы Анастасии на мраморе золочеными буквами была сделана надпись: «Сооружён иконостас в память генерал-майора Николая Демидовского супругою его Анастасией Демидовской в 1893 году. Господи упокой его душу»! За его сооружение было уплачено 6000 рублей. В память об этом событии, к надписи над входом в середине церкви добавлено: «В 1894 г. усердием вдовы генерала Анастасии Демидовской в память мужа её Николая сооружён мраморный иконостас с образами»[53].

Анастасия Михайловна внесла наибольшую сумму пожертвований на обновление кладбищенской церкви св. Николая. Во многом благодаря её стараниям церковь и кладбище приобрели благопристойный вид. Как писал Д. Романовский в 1894 г.: «произведённые в течение последнего года улучшения настолько значительны, что заслуживают серьёзного внимания». В 1892 г. в ответ на обращение смотрителя Аскольдовой могилы отца Вениамина с просьбой об ассигновании средств, для обновления церкви, вдова генерала пожертвовала 20000 рублей. На эти средства, в церкви св. Николая произведены такие виды работ: железная крыша храма окрашена в стальной цвет; снаружи он заново отштукатурен и выкрашен краской. Пол галереи устлан разноцветными плитками. Ступени сделаны из гранита, а у входа в церковь поставлен дубовый тамбур. Пол церкви устлали паркетом, который был окаймлён мраморным цоколем у стен. Все внутренние поверхности стен и купола расписаны священными изображениями работы местного живописца Сонина[54]. Обновленная церковь была освящена епископом Иоанникием 7 июля 1894 года к 3-й годовщине смерти Н. Демидовского. На литургии была провозглашена вечная память «болярину Николаю — умершему мужу А. Демидовской, пожертвовавшей крупную сумму на обновление церкви». На богослужении присутствовали киевский губернатор Л. Томара, губернский предводитель дворянства Н. Репнин, а также многие из жертвователей и молящихся. Во время богослужения пел хор Я. Калишевского[55]. Склеп Н. Демидовскому был установлен недалеко от входа в церковь св. Николая.

---

[51] *Бублик В.Д.* Путеводитель по Киеву и его окрестностям (с адресным отделом, планом и фотоскопическими видами г. Киева). — К.: Типогр. С.В. Кульженко, 1897. — С. 74.

[52] Киев теперь и прежде. / Составил М.М. Захарченко. — К.: Паровое лито-типогр. заведение С.В. Кульженко, 1888. — С. 132.

[53] *Проценко Л.А.* Історія Київського некрополя. — К., 1995. — С. 166.

[54] Романовский Д. Аскольдова могила // Киевлянин. — К., 1894. — № 184. — 6 июля. — С. 2.

[55] Освящение кладбищенской церкви на Аскольдовой могиле. // Киевлянин. — К., 1894. — 8 июля. — С. 2.

Он располагался на первом и втором террасах: на первом — массивный восьмиугольный памятник из чёрного гранита с четырьмя колоннами на углах. Верхние карнизы расписаны образами святых. Под ними надписи: Демидовский Николай Михайлович, род. 6 декабря 1824 — умер 7 июля 1891 г. — генерал-майор Кубанского казачьего войска и супруга — Демидовская Анастасия Михайловна род. 3-го мая 1846 г. (год смерти не был указан, так как она ещё была жива). У входа в склеп надпись: «Призрак жизни твоей составляет счастье жены». В нишах с обеих сторон входа в склеп — бронзовые бюсты супругов Демидовских[56]. Трепетное отношение вдовы генерала к нему и его личные качества отражены в надписи на экземпляре книги, подаренном С. Егиазарову — оказавшему содействие при публикации записок. А. Демидовская писала: *«Эти записки дают обрисовку души человека, который весь сказался в них. Беззаветная храбрость, чувство долга наряду с состраданием к ближнему, отсутствие подобострастия и лести; умение всегда и везде сохранять чувство собственного достоинства, не нарушая долга службы. Всегда чуткий и отзывчивый он всегда как живой в памяти людей, знавших его как человека с поэтической душой и рыцарской натурой. Лучшим памятником этого доблестного человека служат настоящие его записки. Кто его знал или только слышал о нём, я уверена, сохранит к его памяти чувство глубокого почитания. От лучшего и верного друга почившего, от его жены Анастасии Михайловны Демидовской»*[57].

Несмотря на значительные пожертвования на обновление храма св. Николая, приобретение места для увековечения покойного, установления склепа, а также издания книги, вдова генерала оставалась весьма состоятельной женщиной. Она входила в число 142 потомственных дворян Черниговской губернии, владевших к 1900 г. землёй от 1000 десятин и выше. Она располагала в Сосницком уезде 1144 десятинами[58], средняя стоимость которой составляла 139 руб. за десятину[59]. Сдача такого количества земли в аренду также могла давать немалый доход. В 1901 г. аренда земли в Черниговской губернии в среднем стоила 12,08 руб. за одну десятину[60]. Кроме того, А. Демидовская являлась крупной домовладелицей, и активно участвовала в приобретении городской недвижимости. В 1896 г. киевские газеты сообщили о продаже дома на Екатерининской 7/44 оценённой в 75 тысяч рублей. Дом был продан Елизаветой Иваненко как раз Анастасии

---

[56] *Проценко Л.А.* Історія Київського некрополя. — К., 1995. — С. 114.

[57] *Демидовский Н.М.* Записки о кавказско-турецкой войне ... — С. 2.

[58] *См. Милорадович Г.А.* Родословная книга Черниговского дворянства. — СПб.: С.-Петербургская губернская типография, улица Глинки 8, 1901. — Т. 2. — Ч. 3, 4, 5, 6. — Приложения. — С. XX.

[59] Деятельность крестьянского поземельного банка в Черниговской губернии в 1901 г. // Земский сборник Черниговской губернии. — Чернигов: Типография Губернского земства, 1904. — январь № 1. — С. 101.

[60] *См. Якименко М.А.* Земельна оренда на Україні в період капіталізму / М.А. Якименко // Український історичний журнал / АН УРСР. Інститут історії України; гол. ред. М.В. Коваль. — К., 1991. — Вип. 2. — С. 61.

Демидовской[61]. В 1899 г. в её собственности в Киеве уже находилось три дома. Одна из её усадеб, по правой стороне улицы Институтской № 44 была расположена рядом с губернаторским домом. Соседний дом № 46 принадлежал Льву Бродскому. По левой стороне ул. Институтской, Анастасии Михайловне принадлежало ещё два дома — № 21 и упоминавшийся дом № 23. В первом — она жила сама, а во втором — размещался Женский институт. Оба дома стояли на углу при пересечении Институтской[62] и Екатерининской (№ 5 и № 8) улиц. К 1911 г. один из домов А. Демидовской — № 44 перешёл в собственность её соседей — Бродских.

Материалы протоколов заседаний Попечительского совета частной женской гимназии Варвары Александровны Жеребцовой[63] свидетельствуют о том, что на заседании членов совета 17 декабря 1908 г. присутствовала вдова генерал-майора А.М. Демидовская. На заседании совета 14 сентября 1909 г. единодушно было принято решение просить Попечителя Киевского учебного округа о представлении вдовы генерала для утверждения на должности попечительницы на последующие три года[64].

27 января 1910 г. Анастасия Михайловна пожертвовала 100 рублей на оплату за обучение ученицы 5-го класса Антонины Кузнецовой, семья которой была не в состоянии оплатить учёбу дочери[65]. 21 декабря 1912 г. педсовет гимназии выразил Демидовской благодарность, за пожертвованный ею капитал в 2000 рублей для учреждения «Романовской» стипендии[66]. В газете «Киевлянин» за 1913 г. сообщается о том, что в числе особ, присутствовавших на литературно-музыкальном вечере гимназии В. Жеребцовой, находилась и почётная попечительница учебного заведения — вдова генерал-майора Анастасия Демидовская. Мероприятие проходило 18 февраля 1913 г. и посвящалось празднованию 300-летнего юбилея царствования Дома Романовых. Автор заметки пишет, что программа вечера отличалась удачно подобранными номерами. После исполнения молитвы и гимна, вечер начался рефератом, посвящённым русской женщине. Затем хор исполнил «юбилейную кантату». По требованию публики

---

[61] *См. Друг О.М., Малаков Д.В.* Особняки Києва. — Київ.: «Кий», 2004. — С. 163, 233.

[62] ЦДІАК Ф. 692. — Оп. 1. — Д. 7048. Схематический план к Высочайше утверждённой 26 марта 1896 г. правилам содержания киевской эспланады. — Л. 1.

[63] Женская гимназия В. А. Жеребцовой была ею создана в 1903 году. Первоначально было всего 7 учениц. В 1915 году это было уже 8 классное учебное заведение, в котором училось 450 гимназисток. — Из Некролога о В.А. Жеребцовой. // Киевлянин К., 1915. — 2 апреля. — С. 3.

[64] Державний архів м. Києва (далі — ДАК) — Ф. 83. — Оп. 3. — Д. 10. Книга входящих и исходящих бумаг женской гимназии В.А. Жеребцовой с 30 июля 1909 по 1914 гг. — Л. 8, 10.; Адресная справочная книга. Весь Киев на 1911 г. — К.: Типогр. 1-й Киевской артели печатного дела, 1911. — С. 52, 64.

[65] ДАК. — Ф. 83. — Оп. 3. — Д. 6. Книга протоколов заседаний Попечительского совета частной женской гимназии В.А. Жеребцовой 1908 по 1919 гг. — Л. 7-12.

[66] ДАК. — Ф. 83. — Оп. 3. — Д. 10. Книга входящих и исходящих бумаг... — Л. 166–167.

трижды были исполнены — кавказский и русский танцы в национальных костюмах[67].

Согласно адресной справочной книге за 1915 г. во владении А. Демидовской находились оба указанных дома по ул. Институтской — №№ 21, 23. Так же как и в предыдущие годы, она входила в попечительский совет женской, с полными правами гимназии В. Жеребцовой, которая была расположена на ул. Владимирской № 16[68].

Революционные события в стране отразились и на жизни гимназии. 22 октября 1918 г. на заседании Попечительского совета под председательством А. Демидовской было решено приступить к преподаванию украинского языка, украинской истории и географии[69]. Отразились они на жизни и самой Демидовской, которой исполнилось в 1918 г. уже 72 года. К этому времени в её владении оставался только дом по ул. Институтской № 21. Но и здесь она уже не чувствовала себя спокойно. В результате орудийного обстрела дому был причинён ущерб на 20000 рублей. Из четырёх комнат, которые она занимала прежде, ей оставили только две. Две другие комнаты были реквизированы Советом депутатов, и в них проживало 8 солдат. В её доме находилась также служба Судебной палаты[70].

К сожалению других сведений относительно этой чуткой и добродетельной женщины в источниках обнаружить не удалось. Последний документ, связанный с её деятельностью в учебном заведении В. Жеребцовой относится к 4 марта 1919 г. Тогда под председательством А. Демидовской[71] состоялось еще одно заседание комиссии гимназии.

В 1895 г. произошёл сполз склона на которой располагалась Аскольдова могила. При этом, крайние склепы были разрушены, а на многих покосилась ограда и потрескался фундамент памятников. В нескольких местах ниже кладбищенской церкви в земле образовались трещины, идущие параллельно течению Днепра[72]. Была создана комиссия, которая предложила провести ряд профилактических мероприятий. В частности, был предложен метод дренажа верхней площади, на которой находилось кладбище, для отвода воды[73]. Мероприятия по поддержанию в надлежащем виде кладбища проводились и позже. Тем не менее, оно не сохранилось. Не сохранились и надписи, сделанные внутри храма в память о Н. Демидовском и пожертвованиях его супруги. После установления

---

[67] Торжественное празднование трёхсотлетнего юбилея царствования Дома Романовых женской гимназией В.А. Жеребцовой. // Киевлянин. — К., 1913. — 20 февраля. — № 51. — С. 3.

[68] Адресная справочная книга. Весь Киев на 1915 г. — К., 1915. — С. 49, 58, 475.

[69] ДАК. — Ф. 83. — Оп. 3. — Д. 6. Книга протоколов... — Л. 76.

[70] ДАК. — Ф-163. — Оп. 6. — Д. 192. Сведения о доходах, получаемых домовладельцами по Институтской улице Дворцового участка в январе 1918 г. — Л. 28.

[71] ДАК. — Ф. 83. — Оп. 3. — Д. 6. Книга протоколов... — Л. 80.

[72] Сполз горы Аскольдовой могилы // Киевлянин. — К., 1896. — № 250. — 10 сент. — С. 2.

[73] ЦДІАК. — Ф. 692. — Оп. 11. — Д. 151. По вопросу об укреплении гор и кладбища «Аскольдова могила» в г. Киеве в 1896 г. — Л. 1-3.

Советской власти кладбище и церковь были закрыты. Более 2000 склепов и надгробий было снесено после 1934 года, в соответствии с распоряжением наркома образования Украины В. Затонского[74], а памятники переданы в отдел коммунального хозяйства города, для того, чтобы использовать их, как материал для будущих монументов. Могильный склеп Н.М. Демидовского постигла та же участь, что и захоронения многих достойных людей того периода. Тем не менее, ни время, ни лихолетье эпохи оказались не в силах уничтожить следы его пребывания на земле. Сохранились архивные материалы о нём; сведения в родословной книге, собранные Г. Милорадовичем; воспоминания участников турецкой войны — Н.Н. Муравьёва, А.М. Дондукова-Корсакова; публикации в газете «Киевлянин»; ценная информация, помещённая в работе украинской исследовательницы Л.А. Проценко; фотографии, опубликованные стихи и записки Н.М. Демидовского, изданные трудами и заботами его вдовы — Анастасии Михайловны, — замечательного и доброго человека, на основе которых и была подготовлена эта статья.

[74] *Проценко Л.А.* Історія Київського некрополя. — К., 1995. — С. 178.

УДК 311.314: 314 + 94 (477) «1874»

Володимир Милько*
(Київ)

КИЇВСЬКИЙ ОДНОДЕННИЙ ПЕРЕПИС НАСЕЛЕННЯ 2 березня 1874 р.: ОРГАНІЗАЦІЯ, ПРОВЕДЕННЯ, РЕЗУЛЬТАТИ

Здійснено аналіз особливостей підготовки й проведення Київського одноденного перепису 1874 р., охарактеризовано його результати та історичне значення.

Ключові слова: *перепис, Південно-Західний відділ, чисельність населення, Розпорядчий комітет.*

Осуществлен анализ особенностей подготовки и проведения Киевской однодневной переписи 1874 г., охарактеризованы ее результаты и историческое значение.

Ключевые слова: *перепись, Юго-Западный отдел, численность населения, Распорядительный комитет.*

Preparation and conduct analysis Kiev one-day census in 1874. The results and historical significance have been characterized.

Keywords: *Census, Southwestern Department, population, Regulatory Committee.*

Вивчення особливостей підготовки й проведення Київського одноденного перепису 1874 р. та узагальнюючий аналіз його результатів дозволяє сформувати уявлення про розвиток вітчизняної системи обліку населення у другій половині XIX ст., а також має важливе значення для дослідження статистично-демографічного напряму роботи представників українського національно-визвольного руху, об'єднаних у Південно-Західному відділі імператорського Російського географічного товариства (далі — ПЗВ ІРГТ) (1873–1876). Визначена проблема дає змогу більш поглиблено охарактеризувати склад населення Києва за різними параметрами, особливо на фоні посилення урбанізаційних процесів у вказаний період.

Виконання поставленої мети було здійснено на основі аналізу джерельної бази (опубліковані результати перепису й звітні матеріали ПЗВ ІРГТ, архівні

---

* ***Володимир Милько*** *— молодший науковий співробітник відділу історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії України НАН України.*

документи) та з урахуванням наявних історіографічних розробок (роботи Ф. Савченка[1], Л. Чорної[2] та ін.)

Головна заслуга в організації та проведенні Київського одноденного перепису 1874 р. належить Південно-Західному відділу імператорського Російського географічного товариства, перше офіційне засідання якого відбулося 13 лютого 1873 р. (очолив Г. Галаган). У роботі Відділу взяли участь такі відомі діячі, як В. Антонович, В. Беренштам, Ф. Вовк, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Зібер, О. Кістяківський, О. Клоссовський, М. Константинович, М. Лисенко, О. Русов, П. Чубинський та ін. Одним із головних напрямів науково-практичної діяльності ПЗВ ІРГТ, як свідчить «Положение о Юго-Западном Отделе Императорского Русского Географического Общества» (1872), було статистично-економічне вивчення Південно-Західного краю. Найголовнішим заходом в цьому напрямі стало проведення в Києві одноденного перепису населення 2 березня 1874 р.[3] Відповідна ініціатива належала генерал-губернатору Київської, Волинської та Подільської губерній кн. О. Дондукову-Корсакову, який відіграв неабияку роль у створенні Відділу та розгортанні його наукової діяльності[4].

На засіданні ПЗВ ІРГТ 12 квітня 1873 р. В. Антонович, що входив до складу комісії Київської міської думи, яка займалася вирішенням відповідного питання, повідомив присутніх про задум генерал-губернатора. При цьому Володимир Боніфатійович запропонував взяти участь у проведенні цього наукового заходу, оскільки згідно статуту до наукових завдань Відділу входили й статистичні дослідження[5].

Результатом обговорення вказаного питання стало рішення звернутися до генерал-губернатора із пропозицією своїх послуг «у справі виконання перепису в тих частинах роботи, які визначить можливими Його Світлість»[6].

Вже 2 травня 1873 р. О. Дондуков-Корсаков у офіційній відповіді на лист Південно-Західного відділу ІРГТ від 28 квітня 1873 р. позитивно відреагував на таку пропозицію та надав йому розширені повноваження для вирішення організаційних питань щодо розробки плану та програми майбутнього перепису

---

[1] *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х років. — Х.-К.: Держвидав України, 1930. — 415 с.

[2] *Чорна Л.В.* Перепис населення міста Києва 2-го березня 1874 р. // Науковий вісник Ізмаїльського педагогічного інституту. — Випуск 3. — Ізмаїл, 1998. — С. 260–264.

[3] Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). — Ф. 442. — Оп. 51. — Спр. 106. — Арк. 21–24.

[4] Киев и его предместья: Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною Слободкою по переписи 2 марта 1874 г., произведенной и разработанной Юго-Западным Отделом Императорского Русского Географического Общества. — К., 1875. — С. V.

[5] Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества: В 2-х т. — К.: Типография Университета им. Св. Владимира, 1874. — Т. 1. За 1873 год. — С. 17.

[6] Записки Юго-Западного Отдела… — Т. 1. За 1873 год. — С. 18; Киев и его предместья… — С. V.

(визначення дати та часу проведення, переліку питань для анкет і т.д.)[7]. Саме для виконання цих завдань на засіданні Відділу 4 червня 1873 р. за пропозицією заступника голови В. Борисова була створена особлива комісія з шести осіб (очолив П. Чубинський, який вже брав участь в організації аналогічного перепису в м. Архангельську). До складу комісії увійшли В. Антонович, В. Беренштам, В. Рубінштейн, М. Яснопольський, К. Жук (у звіті, складеному П. Чубинським за 1873 р. прізвище останнього не згадано)[8].

Перші результати своєї роботи комісія оголосила на засіданні 23 вересня 1873 р. Зокрема, було представлено план проведення перепису, який складався з наступних пунктів: 1) створення установ, які мали займатися проведенням одноденного перепису; 2) визначення кордонів м. Києва, в межах яких має бути проведений перепис; 3) визначення часу проведення перепису; 4) детальна розробка самого процесу перепису; 5) визначення форми та змісту аркушів-анкет (бланків для запису даних респондентами); 6) організація роздачі анкет; 7) проведення перепису; 8) визначення складу та обов'язків Розпорядчого комітету[9].

Після затвердження цього плану генерал-губернатором О. Дондуковим-Корсаковим, було створено Розпорядчий комітет, який мав займатися організацією перепису та спостереженням за його проведенням. До його складу увійшли представники від міського управління (В. Антонович, Ю. Мацон, В. Незабитовський, М. Ренненкампф), духовного (протоієрей В. Каменський) та військового відомств (О. Шмідт), генерал-губернатора (статський радник О. Воронін, підполковник кн. Ф. Куракін), київського губернатора (секретар Статистичного комітету К. Козловський, чиновник з особливих доручень В. Штам), Південно-Західного відділу (В. Беренштам, М. Драгоманов, С. Завойко, О. Русов, П. Чубинський, В. Шульгін). Для виконавчих дій, необхідність у здійсненні яких могла виникнути під час проведення перепису, було призначено додатково два члени комітету: Київський старший поліцмейстер Б. Фон-Гюббенет та Київський повітовий ісправник В. Чорноглазов. Головою Комітету було призначено Г. Галагана, заступником — В. Борисова[10].

Слід зазначити, що участь в Розпорядчому комітету таких членів Південно-Західного відділу, як В. Антонович, О. Воронін та О. Шмідт, які були включені за квотою від інших організацій та установ, давала ширші можливості ПЗВ ІРГТ для проведення перепису за власною програмою і повністю контролювати його перебіг. До того ж призначення керівництва Розпорядчого комітету зі складу Відділу свідчила про довіру О. Дондукова-Корсакова до цієї наукової інституції, яка представляла собою, перш за все, інтелектуальний осередок національно свідомого українства і в результаті не дала змоги київським чиновникам використати результати перепису з бюрократичною метою (перегляд податкового навантаження на населення з метою його збільшення).

---

[7] *Савченко Ф.* Назв. праця. — С. 52.
[8] Там само. — С. 52.
[9] ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 52. — Спр. 190. — Арк. 10–11.
[10] Киев и его предместья... — С. X.

20 жовтня 1873 р. надійшло повідомлення від генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова про офіційний дозвіл імператора Олександра II на проведення перепису населення м. Києва. Втім реальна підготовча робота розпочалася ще з весни 1873 р.[11]

Після перегляду та обговорення основних пропозицій Комісії для розробки плану та програми перепису, Розпорядчий комітет під час п'яти засідань (19, 22, 27, 31 жовтня та 5 листопада 1873 р.) прийняв наступні рішення:

1. Територія перепису має охоплювати міську лінію Києва та такі околиці: Шулявка, Солом'янка, Протасів Яр, Байкові поселення, Деміївка, Саперна Слобідка, оскільки характер способу життя жителів зазначених передмість є міським.
2. Перепис повинен охопити всі соціальні верстви населення (виключення: вихованці закритих навчальних закладів, хворі в лікарнях, секретні в'язні та військові нижніх чинів в казармах — відомості про них мали бути зібрані за допомогою спеціально розроблених анкет).
3. Найбільш прийнятним терміном проведення перепису було визначено 2 березня 1874 р. Цього дня, починаючи з семи годин вечора для віддалених районів та з восьми для центральних, реєстратори мали зібрати роздані раніше господарям будинків та квартир заповнені анкети.
4. Визначено загальні питання щодо самого процесу перепису:

a. Проведення перепису повинно контролюватися спеціально призначеними спостерігачами кварталів, реєстраторами та рахівниками.
b. До складу Спостережного комітету включено наступних представників Південно-Західного відділу: О. Антипович, В. Антонович, В. Беренштам, П. Богданов, В. Борисов, Ф. Вовк, О. Воронін, З. Грабовський, К. Жук, С. Завойко, Л. Ільницький, О. Клоссовський, М. Ковалевський, В. Курбанов, М. Левченко, М. Лисенко, О. Ліндфорс, К. Михальчук, І. Новицький, В. Рубінштейн, О. Русов, Д. Синицький, М. Старицький, О. Ушинський, Г. Цвітковський, П. Чубинський. Їм мали допомагати студенти Київського університету св. Володимира та Київської духовної академії.
c. Визначено терміни роздачі міською та повітовою поліцією анкет з питаннями стосовно будинків та квартир — 8–12 лютого, їх заповнення — 12–18 лютого та збір — 18–22 лютого.
d. Під час проведення перепису при кожному реєстраторі повинен знаходитися спостерігач та два поліцейських (у передмістях — два місцевих поліцейських чиновника та два сотських). У віддалених кварталах передбачалося розташування додаткових постів із кінних (600 осіб) та піших (50 осіб) козаків.

5. Діячами ПЗВ ІРГТ було розроблено форму анкет окремо для опису будинків та квартир і для населення.
6. Фінансові витрати для проведення перепису мали складати 4 000 крб. (пізніше міська дума виділила лише 3 000 крб., до яких було додано 1 500 крб. особистих коштів генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова)[12].

---

[11] ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 52. — Спр. 190. — Арк. 30.

[12] Киев и его предместья… — С. XI–XXIII.

Таким чином, діячі Південно-Західного відділу ІРГТ дуже серйозно підійшли до організації перепису та узгодження найменших дрібниць. Лише завдяки їхній активності та підтримці генерал-губернатора, який забезпечив достатнє фінансування та підтримку з боку міської поліції, стала можливою реалізація цього проекту.

Напередодні проведення перепису Спостережний комітет, з метою уникнення конфліктів з місцевим населенням, надрукував спеціальне пояснення мешканцям Києва щодо завдань заходу, підкресливши його виключно науковий, а не адміністративний характер[13]. У «Общих основаниях однодневной статистической переписи в городе Киеве» зазначалося: «…поіменні записки, вміщені в переписних аркушах, надійдуть безпосередньо для опрацювання в Південно-Західний Відділ… і послужать виключно для отримання загальних числових даних; [вони] аж ніяк не можуть служити для будь-яких поліцейських довідок про осіб, зокрема, наприклад, щодо їх прав на проживання або на будь-яке заняття і т.п.; тому під час перепису не будуть потрібні паспорт або будь-які інші письмові документи»[14].

Неодноразово підкреслюючи суто наукове завдання перепису, члени Відділу прагнули забезпечити підтримку населення для отримання максимально об'єктивних даних. Також у періодичних виданнях, зокрема, в газетах «Киевлянин», «Слово», були надруковані «Объяснение, как должны домохозяева, или управляющие домами исполнить перепись» та «Объяснения, как должны хозяева квартир исполнить перепись»[15].

Перепис населення, у якому взяли участь до 450 реєстраторів (з них 2/3 студенти) та більше 600 поліцейських, розпочався о 18-й годині 2 березня 1874 р. і був завершений до 24-ої години. Протягом двох наступних днів реєстратори дублювали отримані відомості на спеціальні картки, що дало змогу досить швидко опрацювати результати[16]. Головну організаційну роль у цій роботі зіграли В. Беренштам, С. Завойко, М. Зібер, О. Ліндфорс, І. Новицький, П. Чубинський [17].

Процес проведення перепису відзначений окремими цікавими історіями, які наочно демонстрували особливості повсякденного життя киян. Так, один із учасників пригадував, що в одному 2-х поверховому будинку на Подолі було виявлено понад 400 осіб — чоловіків і жінок, які спали на дерев'яних ящиках, встелених соломою. За соціальним складом їх більшість належала до робітничих професій, але були і шахраї, проститутки, дрібні перекупники та ін.[18]

Обробка отриманих даних, їх науковий аналіз був підсумований у звітах Розпорядчого комітету на ім'я генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова,

---

[13] Там само. — С. XLVI–XLIX.

[14] ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 52. — Спр. 190. — Арк. 61.

[15] ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 52. — Спр. 190. — Арк. 66–76.

[16] У фонді 128 («Києво-Печерська лавра») ЦДІАК України зберігся приклад заповненої анкети перепису: ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 2663. — Арк. 3–15.

[17] Киев и его предместья… — С. XXIV–XXV.

[18] *Хорунжий Ю.* Перший київський // Отчий край. — Історико-літературний збірник. Випуск 3. — К., 1988. — С. 121.

наукових рефератах П. Чубинського («Обзор данных о населении г. Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 г.») та С. Завойка («О домах и квартирах г. Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 г.»), які були надруковані у II томі «Записок» ПЗВ ІРГТ[19].

Детальні результати перепису було вміщено також в ґрунтовному виданні «Киев и его предместья по однодневной переписи 2 марта 1874 года», яке вийшло друком у 1875 р. і стало важливим доробком української статистики. Ця праця була поділена на XX таблиць з цифровими даними.

Головним підсумком перепису стала інформація про чисельність населення м. Києва — 127 251 осіб. Серед них чоловіків — 71 847, жінок — 55 404. Найбільш заселеними виявилися 2-й квартал Печерської частини міста (10 719 осіб) та Лук'янівський квартал (9 806 осіб)[20].

Порівнюючи дані про кількість населення з існуючими напередодні проведення перепису відомостями, П. Чубинський у листі до віце-президента ІРГТ П. Семенова від 28 березня 1874 р. вказував, що чисельність жителів м. Києва виявилася «майже на 50% більше, ніж вважалося офіційно»[21].

Варто вказати, що кінцевий кошторис перепису склав 4 500 крб., тобто фактично було витрачено 3,5 коп. на особу, що є прикладом максимально ефективного та економного використання коштів [22].

Окрім вказаних даних, таблиці містили статистичні відомості про розподіл київського населення за місцем народження, віком, статтю, сімейним станом, мовою і національністю, релігією, ступенем грамотності, місцем отримання освіти, соціальним статусом тощо. Причому, більшість таблиць включала в себе поділ на різні критерії одночасно.

Особливо важливими є відомості таблиці № I про місце народження тогочасних киян та дані таблиці № VIII про їх розподіл за мовним принципом. Зокрема, згідно отриманих показників 36 005 осіб народилися в Києві (найбільший відсоток — Куренівський квартал), 57 865 осіб назвали місцем народження «Південно-Західний край, Малоросію та Новоросію», 31 068 осіб походили з інших губерній Російської імперії (включаючи власне «великоруські, білоруські, остзейські губернії, Царство Польське, Кавказ, Сибір та ін.»). Іноземців у Києві станом на 1874 р. налічувалося 2 170 осіб[23]. Наведені дані свідчили про те, що більшість київського населення (93 870 осіб) походила з територій українських губерній.

Дані таблиці № VIII містили відомості про розподіл киян за мовним принципом. Варто зазначити, що діячі Південно-Західного відділу, які, головним чином, представляли український національно-визвольний рух, розуміючи небезпечність виокремлення цього критерію, поділили розділ «Російська мова» на

---

[19] Записки Юго-Западного… — Т. 2. За 1874 год (с картою Буковины). — С. 187–218, 219–240.

[20] Киев и его предместья… — С. 3.

[21] *Савченко Ф.* Назв. праця. — С. 260.

[22] *Хорунжий Ю.* Назв. праця. — С. 120.

[23] Киев и его предместья… — С. 4–5.

підрозділи: «загальноросійська мова», «великоросійське наріччя», «малоросійське наріччя» та «білоруське наріччя». Серед інших розділів були присутні «Інші слов'янські мови» (польська, чеська, сербська, болгарська, словенська, хорватська), «Інші європейські мови» (німецька, румунська, французька, італійська, англійська та ін.), «Інші мови» (турецька, татарська, арабська, грузинська та ін.)[24].

Як з'ясувалося, кількість осіб, які поставили відмітку навпроти «загальноросійської мови» склала 48 435 осіб, «малоросійського наріччя» — 38 553 осіб, «великоросійського наріччя» — 9 736 осіб, «польської мови» — 7 863 осіб, «німецької мови» — 2 583 осіб і т. д.[25] На наш погляд, виокремлення у розділі «загальноросійська мова» підрозділів «загальноросійська мова» та «великоруське наріччя» в деякій мірі знизило об'єктивність отриманих даних, оскільки для населення була не досить зрозумілою відмінність між ними. Враховуючи це, а також об'єктивний рівень поширення російської мови в київському міському середовищі другої половини XIX ст., кількість «українськомовних» осіб у Києві виявилася меншою, ніж кількість осіб, що визнали своєю мово — «загальноросійську». Це, однак, не усунуло подальші звинувачення редакції газети «Киевлянин» на адресу Відділу в тенденційності, ненауковості та культурно-політичному сепаратизмі.

Аналізуючи отримані дані в результаті проведення перепису, відомий радянський географ, президент Географічного товариства СРСР, академік Л. Берг пізніше зазначав, що Південно-Західний відділ здійснив зразкове опрацювання матеріалу[26]. Дійсно, можна впевнено стверджувати, що ПЗВ ІРГТ не обмежився виконанням суто офіційних завдань, а провів ґрунтовне статистично-демографічне дослідження населення м. Києва.

Варто відзначити, що одноденний перепис 1874 р. викликав широкий розголос та різні оцінки. Так, після його проведення генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков надіслав на ім'я голови ПЗВ ІРГТ Г. Галагана листа, в якому зазначав, що «завдяки участі та сприянню членів Відділу, їх завзятості, а насамперед раціональним освіченим прийомам виконання цієї нової для населення м. Києва справи, перепис закінчений без найменших труднощів і будь-яких непорозумінь…» та висловлював «найтеплішу подяку»[27]. Така оцінка свідчила не лише про прихильне ставлення генерал-губернатора до наукової діяльності Відділу, а й про сумлінне виконання представниками останнього взятих на себе зобов'язань.

У той же час, відомий своєю антиукраїнською позицією «Киевлянин» та «Санкт-Петербургские ведомости» опублікували серію статей, у яких звинуватили Південно-Західний відділ в некомпетентності та присвоєнні частини коштів виділених на проведення перепису. Так, у «Санкт-Петербургских ведо-

---

[24] Там само. — С. 20–22.

[25] Там само. — С. 20–21.

[26] *Берг Л.С.* Всесоюзное Географическое Общество за сто лет. — М.-Л.: Издательство АН СССР, 1946. — С. 160.

[27] Киев и его предместья… — С. XXIV.

мостях» зазначалося, що «одне напівучене товариство вирішило вночі розпустити по місту юнаків для розкриття усіх домашніх таємниць»[28]. Натомість «Киевлянин» представив більш обґрунтований цикл статей під назвою «Киевская однодневная перепись», у яких мали місце спроби довести хибність:

- обраного принципу складання таблиць за місцем, родом занять, національністю, мовою;
- виокремлення рубрики «не ввійшли в таблицю», що іноді включала нібито до 10 тис. осіб;
- створення деталізованих таблиць за малої кількості узагальнюючих;
- розподілу російської мови на: «загальноросійську мову, великоросійське, білоруське і малоросійське наріччя», що вело до отримання неправдивої інформації, яка непридатна для науки і т.д.[29]

У відповідь на такі публікації, на захист Південно-Західного відділу стали члени ПЗВ ІРГТ І. Новицький та М. Зібер. Зокрема, перший надрукував свої зауваження у № 122 «Киевлянина» за 1875 р., а другий — у № 133 за 1875 р.[30] Слід зазначити, що визначальною рисою цієї дискусії для обох сторін був особистісний, а не науковий характер, оскільки статті містили досить різкі, іноді навіть образливі, слова. Але незважаючи на це, варто виокремити такі пояснення І. Новицького та М. Зібера у відповідь на рецензію «Киевлянина»:

- ✓ статті «Киевлянина» є тенденційними, складеними непрофесіоналами та спеціально спрямованими проти діяльності Відділу;
- ✓ дрібні недоліки, що мали місце у ході проведення перепису та опрацювання його результатів пояснюються новизною подібного проекту та обмеженістю в часі, який був виділений на обробку зібраних даних;
- ✓ рубрика «не ввійшли в таблицю» включала вихованців учбових закладів, військовозобов'язаних, хворих, загальні відомості про яких збиралися за допомогою спеціально розроблених анкет;
- ✓ рубрика «загальноросійська мова» означала частково літературну мову, частково жаргон, що увібрав в себе безліч слів та зворотів з різних наріч і т.д.[31]

Загалом, аналіз статей «Киевлянина» дозволяє говорити про непослідовність позиції його редакції. Так, напередодні перепису у № 118 газети від 4 жовтня 1873 р. вказувалося, що організація та проведення перепису можливі лише однією науковою установою — Південно-Західним відділом імператорського Російського географічного товариства. Однак, вже після його проведення це видання стало звинувачувати пропаговану ним наукову інституцію в аматорстві та науковій некомпетентності[32].

---

[28] Санкт-петербургские ведомости. — 1874. — Т. 1. — С. 291.

[29] Киевская однодневная перепись // Киевлянин. — 1875. — № 116, 117, 120.

[30] Киевлянин. — 1875. — № 122. — С. 4; По поводу рецензии «Киевлянина» на перепись 2 марта 1874 р. // Киевлянин. — 1875. — № 133. — С. 1–4.

[31] По поводу рецензии «Киевлянина» на перепись 2 марта 1874 р. Соображения и заметки одного из принимавших участие в разработке переписи. — К., 1875. — 24 с.

[32] Киевлянин. — 1873. — № 118. — С. 1.

Про успішне здійснення цього проекту свідчить і те, що член Відділу В. Борисов отримав від уряду грошову винагороду, а С. Завойко — орден св. Анни II-го ступеня[33]. Хоча, один з головних організаторів перепису — П. Чубинський, незважаючи на відповідне звернення В. Борисова до О. Дондукова-Корсакова, через свої українофільські погляди, ніякої винагороди не отримав [34]. Подальші загальновідомі події (закриття Південно-Західного відділу та газети «Киевский телеграф», видання Емського указу 1876 р.) засвідчили, що вищевказані звинувачення про недостовірність результатів та помилки під час проведення перепису були спрямовані проти окремих активних представників Київської громади, які разом з тим були членами Відділу (зокрема М. Драгоманова та П. Чубинського).

Таким чином, можна впевнено говорити про те, що проведення Київського одноденного перепису населення 2 березня 1874 р. стало визначним етапом в розвитку статистико-демографічного дослідження українських земель. І, незважаючи на критику, його фахово опрацьовані результати були схвально оцінені тогочасною передовою науковою організацією Російської імперії — імператорським Російським географічним товариством та безпосередньо царським урядом, що підтверджувало високий науковий статус Південно-Західного відділу ІРГТ.

---

[33] *Савченко Ф.* Назв. праця. — С. 54–55.

[34] ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 52. — Спр. 190. — Арк. 124.

УДК 94(477).930.3.281.9.

Денис Козлов [*]
(Київ)

СМЕРТЬ МИТРОПОЛИТА КИЇВСЬКОГО ВОЛОДИМИРА (БОГОЯВЛЕНСЬКОГО): ТРИ СЛІДСТВА ТА ЇХ РЕЗУЛЬТАТИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ

У статті аналізуються результати трьох розслідувань обставин вбивства митрополита Володимира (Богоявленьского) та їх інтерпретації у подальшій історіографії.
Ключові слова: *митрополит Володимир (Богоявленський), розслідування вбивства, історіографія.*

В статье анализируются результати 3 расследований обстоятельств убийства митрополита Владимира (Богоявленского) и их интерпретация в последующей историографии.
Ключевые слова: *митрополит Владимир (Богоявленский), расследование убийства, историография.*

The article analyzes the results of three investigations the murder of Metropolitan Volodymyr (Bogoyavlensky) and their interpretation in the follow historiography.
Keywords: *Metropolitan Volodymyr (Bogoyavlensky), investigations the murder, historiography.*

Питання про винуватців, виконавців та обставини вбивства митрополита Володимира намагалося розкрити не одне покоління істориків, церковних діячів та публіцистів різних релігійних, політичних та наукових орієнтацій. Проте, майже всі автори віддавали перевагу якійсь одній гіпотезі, одному комплексу джерел та їх однозначній інтерпретації. Лише іноді називалися (проте без спеціального розслідування й з'ясування) кілька можливих версій, серед яких автори все ж таки обирали одну; при цьому враховувалися також варіанти різноманітних легенд та чуток, які ходили серед киян. Яскравим прикладом такого підходу є зауваги проф. В.В. Зеньковського: «По одной версии его убили украинцы, ненавидевшие его за его сопротивление украинскому церковному движению, по другой — кажется, более близкой к истине версии он был убит несколькими послушниками из самой же Лавры, которые ограбили митрополита

[*] ***Козлов Денис*** *— аспірант 2 року навчання історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

и, полуизбитого, вытащили далеко за пределы Лавры (около ½ версты) и там убили»[1].

Ми застосуємо інший метод: проаналізуємо всі слідчі дії, які провадилися відразу після вбивства владики кількома політичними силами та церковними структурами. Саме на цьому етапі слідчих дій 1918 року й були створені всі версії про вбивство та зібрані всі можливі свідчення. Пізніша мемуарна література лише підтверджувала на суб'єктивному рівні означені гіпотези та передавала відповідні чутки. Такий джерелознавчо-структурний метод дослідження дозволить послідовно показати методику збирання інформації кожною слідчою групою, завдання, які стояли перед «слідчими», їх установки, дії та інтерпретації. Всі ці відправні пункти є ключем для розуміння не лише самої події, але й коренів її різнорідних пояснень і «дешифровок» в тогочасній літературі та в подальшій історіографії.

1. *Слідство М.А. Муравйова*. Слідство з наказу М.А. Муравйова розпочалося відразу після повідомлення про вбивство митрополита Володимира. Наказ главкома про розслідування справи згадували дослідники неодноразово, але лише як констатацію без з'ясування обставин та результатів слідства. Нині завдяки публікації документів слідчої справи над самим Михайлом Артемовичем Муравйовим стало можливим детально розглянути хід та результати діяльності створеної ним слідчої комісії щодо обставин вбивства владики[2]. Найвагомішу інформацію щодо цієї справи надав солдат 3-го авіапарку, комендант Лаври В.С.Сергєєв, оскільки він став ключовою особою слідства[3]. За словами Сергєєва, «мне сообщили, что митрополита Лавры убили» у штабі армії Муравйова (на території Лаври) командир 2-ї армії Р.Й. Берзін та начальник Новозибківського загону Степанов. Це виглядало черговою акцією в ряду самочинних розстрілів. Тож Сергєєв резюмував: «Как-то с трудом в этот день удалось расстрелы прекратить. На другой день я издал приказ, что за всякие грабежи, убийства, расстрелы и т.д. будем строго наказывать, вплоть до расстрела»[4]. Загалом Сергєєв намагався показати, що відразу були безпорядки та розстріли, в тому числі постраждав митрополит, але його зусиллями та з наказу Муравйова поступово встановився порядок. Часткова ця інформація підтверджується й матеріалами лаврського слідства, в матеріалах якого вказано, що після захоплення Лаври увечері 23 січня «в ней начались дикие насилия и проявления варварства … Такими насилиями и открытыми угрозами — всех монахов пере-

---

[1] *Зеньковский В.В.* Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.): Воспоминания. — М., 1995. — С. 42–43. Огляд історіографії див.: Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради) / Ульяновський В.І. — К., 1997. — С. 170–182.

[2] *Гриневич В.А.* Слідча справа головнокомандувача радянських військ в Україні М.А. Муравйова: Документи, історія / Гриневич В.А., Гриневич Л.В. — К.: Ін-т історії України, 2001. — 336 с.

[3] Там само. — С. 162–182.

[4] Там само. — С. 174.

бить и перерезать, или всех их собрать в один корпус и взорвать на воздух, Лавра и все живущие в ней были совершенно терроризированы»[5].

Проте цього було недостатньо, й слідчі поставили Сергєєву окреме питання про вбивство митрополита Володимира. Показовим є те, як, і в якій послідовності комендант Лаври описав хід подій. Насамперед Сергєєв констатував, що вбивство було здійснене «не с политической точки зрения, а с уголовной, т.е. уголовными преступниками». Тут Сергєєв раптом заявив, що про вбивство дізнався від намісника Лаври і застав тіло митрополита вже в церкві. Попереднє свідчення, таким чином, вступає в протиріччя з наведеним. З лаврського слідства (див. далі) дізнаємося, що намісник посилав інформацію саме коменданту, а не Берзіну. Найбільший інтерес становить свідчення Сергєєва про представлення лаврським намісником двох ієромонахів, котрі бачили вбивць. Комендант переказав те, що вони повідомили на допиті. Це виявилися ієромонахи, яких допитували четверо вбивць про місцезнаходження митрополита, спрямувавши чотирьох вояків до будинку митрополита, вони повідомили про все намісника. «Пока иеромонахи дошли до наместника и говорили с ним, то убийцы уже сделали свое дело»: під дулом револьверів вони пограбували митрополита на 400 руб. золотом, відібрали золотий годинник; старого митрополита двоє «поволокли за собой, где и расстреляли, сняв с него сапоги». Ці останні свідчення Сергєєв контамінував зі словами послушника митрополита. Виглядає, що про все, що діялося в покоях владики, повідомив саме послушник. Зафіксувавши свідчення, Сергєєв зауважив: «Я хотел это дело передать на расследование, но некому было передать. Тогда я сам взялся, но все поиски убийцы были безрезультатными»[6].

Все вище наведене не становить особливого інтересу, оскільки не містить конкретної інформації щодо самого вбивства. Однак та обставина, що цю справу вів сам Сергєєв зумовила продовження слідства. Комендант згадував, що через два тижні він отримав лист від невідомих, які залишали Київ, поминаючи «митрополита Лаври» та повідомляючи щодо його смерті: «Здесь виновата одна сволочь, который мы уплатили большую лепту вознаграждения, чтобы он согласился молчать. Эта сволочь известный сибиряк Чалый-Маршак, у него находится черной масти вороной конь лаврский. Проживает он где-то на Никольской слободке и служит в черторыйских мастерских»[7]. Далі Сергєєв повідомив, що негайно почав пошуки вказаної особи: Чалий виявився головою Микільсько-Слобідської ради, у нього справді був лаврський кінь, якого негайно повернули монастирю. З'ясувалося, що він сидів на каторзі як злочинець. Проте, очна ставка з ієромонахами-свідками нічого не дала: «Я его продержал у себя двое суток, пригласил двух иеромонахов, которые видели убийц в лицо, для уличения. Но последние не уличили. На другой день утром пришлось из Киева отступать, а задержанный остался в Лавре»[8].

---

[5] Венок на могилу высокопреосвященного митрополита Владимира. — К., 1918. — С. 41–42.

[6] *Гриневич В.А.* Слідча справа головнокомандувача радянських військ в Україні М.А. Муравйова. — С. 175–176.

[7] Там само. — С. 176.

[8] Там само. — С. 177.

Як бачимо, це перше слідство завдяки випадку «підібралося» до можливого підбурювача злочинців: Чалий грабував місцеве населення, провадив реквізиції, ймовірно, міг вказати на багатства митрополита. Однак не слід забувати, що Сергєєв постулював ідею про вбивство саме заради грабунку, тому Чалий найбільше підходив до цієї інтерпретації. Дивно, що Сергєєв, попри інформацію авторів листа, вважав Чалого вбивцею, а не підбурювачем, який сам участі в цьому не брав, а лише знав можливих винуватців та отримав від них хабар. Винуватцями вбивства могли бути лише автори листа, які вказали на Чалого як на підбурювача, а затим шантажиста, який хотів їх «здати» владі. Саме Чалий міг назвати імена вбивць. Та й сам Сергєєв їх знав, проте не випадково не назвав авторів листа, які й мали безпосереднє відношення до вбивства. Слідча комісія в справі М.А. Муравйова не надала всьому цьому якогось значення, оскільки мала цілком інше завдання.

Проте, свідчення Володимира Семеновича Сергєєва щодо цієї справи не були єдиними. Командир 2-ї армії Рейнольд Йосипович Берзін також надав певну цікаву інформацію. Насамперед він сконстатував, що у Лаврі осів штаб армії, тож саме сюди цілодобово приводили затриманих мародерів з награбованим майном. 26 січня у штабі відбувалася нарада за участі Муравйова, начальника Донського загону Єгорова, Берзіна, начальника штабу його армії Фейєрабенда та коменданта Лаври Сергєєва. І от посеред засідання всім їм «было доложено монахами, что из квартиры исчез митрополит Владимир. Я спросил Муравьева и Егорова, издавалось ли распоряжение об аресте. Получив отрицательный ответ, я отдал распоряжение отыскать его немедленно и освободить. Комендант Лавры отправился с членом штаба и несколькими матросами, которые искали его, но не нашли. Когда было получено известие, что митрополит убит, Муравьев отдал письменное распоряжение расследовать это дело»[9]. Як бачимо, свідчення Берзіна сильно розходяться з інформацією Сергєєва. Проте сам момент повідомлення про вбивство не є чітким: Сергєєв не обов'язково мав бути від початку на засіданні. Проте він нічого не сказав про власний пошук митрополита, вказавши, що після цього повідомлення побачив його лише в труні. З іншого боку, на відміну від Сергєєва, Берзін у своїх свідчення явно намагається виправдовувати Муравйова щодо його акцій в Києві, тож особливо акцентує на його (а не коменданта) розпорядженні щодо слідства.

Між іншим, останній факт підтвердив і скарбник 1-ї армії В.К.Сливинський: «В Киеве я читал воззвание Муравьева по поводу убийства митрополита Владимира, где Муравьев говорит, что это совершено кучкой каких-то анархистов, с которыми он будет вести беспощадную борьбу»[10].

В ситуації сильних безпорядків, вбивств і мародерства в місті, Муравйову не було резону вдаватися до «обманних наказів», щоб «замести» власну причетність до смерті митрополита, який не становив для революційної влади жодного інтересу. Гадаємо, що така реакція відповідає реаліям справ: вбивство владики було злочином, який обурив командарма й на його прикладі він вирішив показати недопустимість подібних вчинків та їх карність. Муравйов не видавав

---

[9] Там само. — С. 159–160.

[10] Там само. — С. 270.

більше таким «іменних» наказів щодо чийогось вбивства, тож цей наказ доволі показовий.

Нарешті, свідчення самого М.А. Муравйова, дані 5-7 червня 1918 р. Він вказав, що 26 січня розстріли генералів, офіцерів, полонених «контрреволюціонерів» здійснювали загони Ремньова (він замінив Берзіна) «по своему усмотрению». Ці розстріли здійснювалися із помсти, зупинити їх було неможливо, «солдаты хотели и меня прикончить». Лише увечері вдалося створити слідчу комісію та загони охорони і потроху припинити свавілля[11].

Отже, всі свідки — перші особи більшовицького військового командування — засвідчили свою та один одного непричетність до справи вбивства митрополита та намагання розслідувати цей злочин. Безпосередній слідчий комендант Лаври В.С.Сергєєв зміг «вийти» на одного із можливих підбурювачів до злочину, проте приховав ймовірних його виконавців, не назвавши авторів листа. На цьому все й ущухло, оскільки більшовикам довелося залишити Київ. Загалом, більшовицький варіант слідства та заява самого Муравйова спрямовували пошук вбивць до табору «анархістів». Цю версію проминули майже всі дослідники, постулювавши натомість вину «муравйовських військ» в цілому.

2. *Лаврське слідство*. Невідомо, кому саме належить ідея проведення власного слідства серед насельників Лаври. Виходячи з того, що всі матеріали були узагальнені проф. КДА прот. Ф.І. Тітовим у брошурі «Венок на могилу Высокопреосвященного митрополита Владимира», саме він і міг бути ініціатором. Брошура вийшла друком у квітні 1918 р. (2 тис. примірників). Оскільки за цю роботу автор отримав гонорар з монастирської казни[12], вона була замовлена Лаврою. Підкреслимо цю обставину, оскільки з брошурі при викладі подій явно прослідковується ідея «вини» братії, яка не захистила митрополита і не вжила негайних заходів у момент його арешту, але автор ніде прямо про це не говорить. Тим не менше, Ф.І. Тітов ретельно записав у хронологічній послідовності всі свідчення, навіть протиречиві, зазначивши їх невідповідність. Це дозволило дослідникам дослідно використовувати текст брошури для простого відтворення перебігу подій.

Насправді ж, варто насамперед проаналізувати вибір свідків та рівень їх поінформованості. Монах трапезничий Іріней давав інформацію про поведінку та розмови вбивць у трапезній під час їжі, коли вони погрожували «розібратися» з митрополитом і командир сказав, що владику сьогодні заберуть[13]. Одним із свідків «замірів» убивць був ієромонах Іаков, який вказав убивцям покої митрополита, був свідком їх розмови і погроз у трапезній, і чув запевнення від матроса: «Больше вы митрополита не увидите»[14]. Отже Іаков найбільше отримав інформації від убивць про їх намір забрати митрополита. Безпосередньо поряд з митрополитом на час його допиту, арешту і виведення з помешкання були: Прилуцький єпископ Феодор, келійники монах Маркіан та послушник Филип

---

[11] Там само. — С. 292–293.

[12] ЦДІАУК. — Ф. 128. — Оп. 1 типограф. — Спр. 1540. — Арк. 68–70.

[13] Венок на могилу высокопреосвященного митрополита Владимира. — С. 44.

[14] Там само. — С. 44–45.

Рибкін. Цікаво, що єпископ Феодор практично не фігурував у слідчій справі: у публікації було лише вказано, що він увесь час перебував з митрополитом і під час приходу вбивць, які прийняли його за митрополита, але він заперечив це і вказав на Володимира[15]. Коротка інформація про Феодора промовисто вказувала на його інертність і безсторонність в найтяжчий для митрополита передсмертний момент життя. Це ще більше засвідчується інформацією, що митрополит, проходячи повз Феодора, сказав йому та архімандриту Амвросію: «Вот, они хотят уже расстрелять меня». Варто зазначити, що цей епізод був записаний зі слів послушника Петра[16]. Свідчення ж єпископа Феодора та архім. Амвросія зафіксовані не були. Келійний монах Маркіан намагався говорити із убивцями, коли вони з'явилися в митрополичому домі. Зокрема, він розмовляв із солдатом, залишеним на варті у передпокої, і той повідомив інформацію про себе (див далі)[17]. Ієромонах Олександр чи не найбільше з поміж усіх осіб в митрополичих покоях проявив активність. Попри погрози, він все ж намагався «вразумить» двох солдат, залишених на варті в передпокоях, вказуючи на кару Божу[18]. Коли ж митрополита виводили з покоїв, Олександр пробував з'ясувати, куди ведуть митрополита, в який саме штаб[19]. Швейцар Феодор подав непевні свідчення про суть розмови трьох солдат за зачиненими дверима в нижніх покоях: «казалось, будто солдаты говорили с митрополитом о деньгах»[20]. Феодор свідчив, що після виведення митрополита з покоїв він пішов слідом, але вартовий не пропустив його за браму[21]. Особливо підкреслимо, митрополит Володимир у присутності всіх наявних при ньому осіб двічі публічно заявив про намір солдат його розстріляти, однак про це повідомив фактично лише келійник Филип Рибкін та послушник Петро[22]. Келійник Филип Рибкін подав найбільше інформації, яка почасти перегукується з його листами, але й заперечується привласненням речей владики і їх продажем (див. далі). Він бачив сльози на очах владики, але засвідчив, що «митрополит был спокоен, и казалось, будто он идет на обычное служение литургии»[23]. Филип, за його словами, побіг слідом за митрополитом та солдатами, але вартовий не пропустив його за ворота, сказавши, що саме матрос поставив його вартовим на ворота[24]. Свідчення Филипа Рибкіна та швейцара Феодора спростував монах Софоній, котрий стояв на економічних воротах, сам відкривав їх настіж перед митрополитом, якого виводили вбивці. Софоній заявив: «После того, как убийцы увели митрополита Владимира из Лавры до 9 часов вечера никто из митрополичьих келейников не подходил к экономи-

---

[15] Там само. — С. 46.
[16] Там само. — С. 46.
[17] Там само. — С. 45, прим.**
[18] Там само. — С. 47, прим.*
[19] Там само. — С. 48, прим.*
[20] Там само. — С. 46.
[21] Там само. — С. 48.
[22] Там само. — С. 46–47.
[23] Там само. — С. 48.
[24] Там само. — С. 48.

ческим воротам, причем проход через калитку ворот был в тот вечер свободный»[25].

Ієродиякони Венедикт та Дорофей були свідками виведення митрополита з покоїв та потім розшуків його групою солдат на чолі з комендантом. А ієродиякон Іаков переказав розмову з котримсь із матросів-переслідувачів: на запитання, чи знайшли митрополита, той відповів: «Нашли…. Так всех вас по одному повыведем»[26]. Це останнє свідчення вступає в протиріччя із матеріалами слідства Муравйова та інформацією Сергєєва. Незрозуміло: навіщо було Сергєєву та пошуковій групі приховувати виявлення тіла митрополита, яке лише наступного дня віднайшли паломники[27]. Слова матроса, вочевидь були провокативними. Нарешті, прот. Д.М. Слюсарев записав свідчення П.С. Кибальчича, «идущее, будто бы от одного из убийц», що митрополит благословив їх перед смертю[28].

Цікаво, що серед свідків не було намісника архім. Климента (Жеретієнка) та іншої соборної братії. Климент з'явився в описі лише після перенесення тіла митрополита до Лаври, коли він відслужив першу панахиду[29]. Це показово: слідство велося серед «нижчої» братії та оточення митрополита. Відповідно, це коригує його інформаційний потенціал: ніхто з них не знав про дії самого намісника, про його зв'язки з комендантом, про відповідні заходи. Тож, саме через це створювалося враження, що долею митрополита ніхто не цікавився. Це був лише погляд рядової братії й оточення митрополита, котрий далеко не вичерпує й не відкриває суть подій та реакцію на них священноначалія. Нагадаємо, не були опитані також єпископ Феодом та архімандрит Амвросій. Все це варто враховувати, користуючись інформацією «лаврського слідства». Втім, ситуація виглядає доволі неоднозначною: адже видання готувалося на замовлення Лаври, тобто самого Климента та Собору, і попри це, він не подав власної інтерпретації подій та хоча б свідчень про свої заходи щодо пошуків митрополита.

Зупинимося на описі вбивць та їх ідентифікації, яка випливає з наведених у «Венку» свідчень. Загалом зібрана інформація зводилася до кількох параметрів: п'ятеро озброєних вояків очолював чоловік у чорній шкірянці й матроській безкозирці; вони кілька разів бували у лаврській трапезі до вбивства і приходили після скоєння злочину; названий командир не був випадковою людиною — вартовий вказав, що саме він ставив його на варту, тож він належав до комендатури Лаври[30]. Цікаво зазначити біографічні свідчення одно із вбивць під час полеміки в трапезній з монахами щодо прибутків Лаври. Цей солдат у відповідь на запевнення про ницість братії, заявив: «Я знаю здесь все, я 12 лет жил в Лавре, жил и в Китаеве, и в Голосееве», тому був обізнаний з окладами

---

[25] Там само. — С. 48, прим.[***], 49.

[26] Там само. — С. 49–50.

[27] Оригінал медичного обслідування див.: ЦДІАУК. — Ф. 128. — Оп. 2 загальн. — Спр. 487. — Арк. 6–6 зв.

[28] Венок на могилу высокопреосвященного митрополита Владимира. — С. 52.

[29] Там само. — С. 54.

[30] Там само. — С. 43, 48.

митрополита, намісника та іншої братії[31]. Інший солдат розповів келійному монаху Маркіану, що він «уроженец Прилукского уезда Полтавской губернии и имел, будто бы, родственников среди монахов Лавры»[32].

Для корекції «лаврського слідства» важливою є розлога публікація голови «Клуба прогрессивных российских националистов», члена IV Державної Думи Анатолія Івановича Савенка, в якій автор помістив ті свідчення, котрі «випали» з офіційного лаврського слідства та публікації його матеріалів у «Венке»[33]. Сам автор вказував, що занотував первісні свідчення лаврської братії (11 квітня — 29 травня 1918 р.), з якої «многие… прямо стали отрекаться от того, что они раньше говорили; по обители пошел клич: "надо пожалеть обитель и не выдавать ее на позор!"…»[34]. Савенко не мав жодних сумнівів у тому, що винуватцями смерті владики є лише більшовики, й зокрема вояки армії Муравйова. Стосовно дій братії, спрямованих проти митрополита, Савенко констатував, що «менша братія» скаржилася більшовицьким воякам у Лаврі на владику, його деспотизм і т. ін.[35]. Цим самим провина братії подвоювалася, адже виходило, що саме «молодша братія» налаштувала вбивць проти митрополита[36]. Далі Савенко навів цінні свідчення щодо поінформованості архім. Кимента: «келейник наместника Фалласий два раза приходил справляться, что делается у митрополита»; «посмотрел в открытую дверь и, увидев, что большевики ведут митрополита наверх, тот час ушел обратно»[37]. Особливо цінним є уточнення щодо одного із солдат-вбивць. У «Венке» вказано лише, що він уродженець Прилуцького повіту, Полтавської губернії й мав родича серед монахів Лаври, а Савенко уточнив, що його троюрідним дідом був печерний ієродиякон Герман[38]. Ця інформація могла стати важливим ключем для пошуків анкетних даних стосовно одного із вбивць митрополита. Савенко також потвердив, що грабунок не був метою приходу вбивць: вони не взяли жодної із дорогоцінних панагій, діамантового хреста та жодної з численних інших дорогих речей[39]. Ще однією несподіванкою було повідомлення Савенка про прихід убивць після злочину в їдальню лаврського готелю з вимогою вечері, при цьому в лайці вони обмовилися: «вот вашего главного начальника уже не стало». А під час вечері говорили прислузі: «Вот ваш митрополит уехал!... Туда уехал, откуда уже не вернется назад»[40]. Нарешті, останньою краплею боязні братії було рішення поховати митрополита в Китаєві, але завдяки наказу Муравйова («Хороните

---

[31] Там само. — С. 45.

[32] Там само. — С. 45. — Прим.[**]

[33] *Савенко А.И.* Мученическая кончина митрополита Владимира / Савенко АИ. // Малая Русь. — К., 1918. — Вып. 2. — С. 154–172.

[34] Там само. — С. 163.

[35] Там само. — С. 162.

[36] Там само. — С. 162.

[37] Там само. — С. 163–165.

[38] Там само. — С. 165.

[39] Там само. — С. 166.

[40] Там само. — С. 169.

открыто и как следует») це було відмінено[41]. Загалом, окрім окремих деталей, з яких найціннішою є інформація про одного із солдат-вбивць, А.І. Савенко зосередився на викритті провини братії Лаври усіх рівнів: від єпископа та архімандритів і намісника, до членів Собору і рядової братії.

3. *Слідство гетьманської адміністрації*. Питанням про розслідування обставин і пошук винуватців смерті митрополита Володимира гетьманська адміністрація зайнялася вже в травні 1918 р., менше, ніж через місяць по встановленні гетьманату[42]. В архіві вищих органів юстиції всіх трьох українських урядів (УЦР, Гетьманату та Директорії УНР) збереглася єдина слідча справа про вбивство митрополита, котру вели впродовж 9 березня 1918 р. — 15 січня 1919 р.[43] Вона була виявлена та зреферована В.І. Ульяновським[44]. Це дозволяє нам детально не зупинятися на фактології й вдатися до загальної інтерпретації. По-перше, справу вело послідовно кілька слідчих різного ступеню професійної підготовки, методів та активності слідчих заходів. Це, звісно, не могло не позначитися на перебігу й якості слідства. Першим слідчим ще 4/17 лютого 1918 р. був призначений слідчий з особливо важливих справ Новоселецький. Однак цей посадовець обмежився лише рефератом «Венка», не додавши до неї жодної нової інформації та не провадячи нових дізнань і слідчих дій взагалі. 15 березня справу передали слідчій групі, котра розпочала дізнання серед монахів Лаври, але на той час вже було поширено ідею серед насельників монастиря, щоб не підривали імідж обителі й не давали інших показань, ніж їх зібрало лаврське слідство. Дивним виглядає те, що слідчі УЦР не зачепилися за прямі вказівки, опубліковані у «Венке», про одного із солдат, який був послушником та мав родича-монаха. Найважливіших результатів дійшли слідчі гетьманського уряду. 17 травня 1918 р. до справи приступив Миляшкевич, котрий відслідкував продаж речей покійного митрополита, чим займався келійник владики Филип (Филимон) Рибкін, тож відразу на нього лягла підозра. Слідство все ж встановило, що Рибкін лише привласнив деякі речі покійного митрополита. Миляшкевича змінив найактивніший у цій справі слідчий Н. Лучицький. Він відразу «вирахував» солдата з Прилуцького повіту Полтавської губернії, дід якого Герман був ієродияконом при печерах, родичем солдата був і монах Рафаїл, а сам він колись був послушником у Голосіївській пустині. Луцичький допитав обох монахів і отримав реальне ім'я — Трохим Харитонович Нетребко з с. Ладине. Слідчий з'ясував, що в січні Нетребко був у Києві в складі 436-го Новоладозького полку, тож наполіг на його доставці у Київ для очної ставки. Проте безпосередні свідки ієродиякони Олександр та Іаков, а також швейцар Феодор Кекало не ідентифікували його з тим солдатом, з яким розмовляли в покоях митрополита перед вбивством владики. Тоді Лучицький почав розшуки безпосереднього свідка вбивства в с. Петрівцях (Старих і Нових),

---

[41] Там само. — С. 170.

[42] *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 — грудень 1918. — К., 1995. — С. 213–214; ЦДІАУК. — Ф. 167. — Оп. 1. — Спр. 798. — Арк. 9–10.

[43] ЦДАВОВУ. — Ф. 2207. — Оп. 1. — Спр. 712. — Арк. 1–23.

[44] *Ульяновський В.І.* Церква в Українській Державі 1917–19120 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). — К., 1997. — С. 140–142.

розшукувався також комендант Лаври В.С. Сергєєв. Слідчий був все ж упевнений у причетності до вбивства Нетребка і мав намір перевірити дані про персональний склад його 436-го полку задля пошуку співучасників. Проте, активність Лучицького була перервана зміною влади. За Директорої УНР справа в практичній площині не велася, а в січні закрили розслідування щодо пограбування майна митрополита келійником. На цьому все й скінчилося.

Отже, слідство про вбивство митрополита Володимира не було завершене. Проте в грудні 1918 р. серед агентурних даних Особливого відділу Київської добровольческої дружини значилося: «Убийство Киевского митрополита Владимира совершено было в январе месяце чинами Киевской ассоциации «Свободных анархистов», во главе стояла гражданская жена «Арсентьева», служившая еще месяц тому назад в Городской продовольственной управе. Приметы: среднего роста, чрезвычайно худая, с очень узким тазом, светлая шатенка, острые черты лица, впалые глаза. Личность будет выяснена»[45]. Однак справа продовжена не була. Тим не менше ця інформація накладається на твердження Муравйова про анархістів як винуватців вбивства митрополита.

На другій сесії Всеукраїнського Православного Церковного Собору. 6/19 липня 1918 р. була створена спеціальна слідча група на чолі з єпископом Єлисаветградським Прокопієм (Титовим), та у складі проректора КДА архім. Тихона (Лященка), чернігівського свящ. Георгія Лобова, харків'янина І.М. Бич-Лубенського, херсонця М.О. Гаврилова, котра мала з'ясувати справу про вбивство владики. Комісія працювала упродовж 4 жовтня — 28 листопада 1918 р., користуючись при цьому коштами Лаври (було витрачено 4350 руб.)[46]. Однак понині так і не вдалося віднайти її матеріали. Відомо лише, що 31 грудня 1918 р. секретар ВПЦС проф. М. Гроссу передав «подлинное дело» про вбивство митрополита Володимира, сформоване комісією, в Міністерство іповідань з умовою його повернення[47]. Проте, справу, вочевидь, не повернули у зв'язку з політичним переворотом і приходом до влади Директорії УНР. Однак ні у фордах Міністерства іповідань, ні у матеріалах Собору, ні в архіві Міністерства юстиції цієї справи немає. Тож кінцевий результат слідства залишається неясним. Один із активних учасників церковного життя України означеної часу, член Всеукраїнського Православного Церковного Собору єпископ Веніамін (Федченков), активний борець проти автокефалістів, пізніше у спогадах також зазначив: «Так мы тогда и не узнали, кто убийца. Большевики ли? А может быть, украинцы неистовые? Ходили и такие слухи»[48].

Для церковних діячів у Москві сумніву щодо вини саме більшовиків у смерті митрополита не було. 14/ 27 лютого 1918 р. на Всеросійському Соборі архім. Матфій (Померанцев) запропонував створити спеціальну соборну слідчу комісію «для всестороннего расследования этого кошмарного дела». Комісія була обрана у складі архієпископа Тамбовського Кирила, архім. Марфія та

---

[45] ДАКО. — Ф. Р. 2793. — Оп. 2. — Сп. 14. — Арк. 62.

[46] ЦДАВОВУ. — Ф. 3984. — Оп. 4. — Спр. 12-а. — Арк. 115.

[47] Там само. — Ф. 1071. — Спр. 217. — Арк. 96.

[48] *Вениамин (Федченков), митр*. На рубеже двух веков / Вениамин (Федченков). — М., 1994. — С. 299.

юриста Руднєва[49]. Однак ця комісія практично не діяла[50] і врешті передала свої повноваження київській соборній комісії на чолі з єпископом Прокопієм[51]. 3/16 серпня 1918 р. архім. Матфій зробив доповідь на Соборі щодо стану розслідування справи в Києві[52]. Однак на соборному засіданні 13/26 серпня київський вікарний Чигиринський єпископ Никодим (Кротков) розкритикував суб'єктивні висновки соборного слідчого. Саме у зв'язку з цим і було прийняте рішення про припинення діяльності московської комісії[53].

Тож фактично ми маємо справу з трьома дійовими слідствами: муравйовським, лаврським та адміністрації світських урядів (УЦР і Гетьманату, Добармії). Результатами їх діяльності була вказівка на анархістів (слідчі Муравйова та Добрармії), з'ясування певної вини у загибелі владики лаврської братії («Венок на могилу») і називання конкретних імен можливих вбивць (слідчі Гетьманату). Кожне із цих слідств мало свою мету: Муравйов — доведення своєї та підлеглих непричетності до вбивства; лаврське слідство (Ф.І. Тітов) показ злочинів більшовиків у місті і Лаврі, а також викриття «лівої» братії монастиря; слідчі світської влади в силу свого професійного обов'язку шукали реальних вбивць. Проте співставлення цих завдань, методів збору та обробки інформації й самих результатів діяльності усіх слідчих показує, що всі вони, попри ідеальну мету знайти й покарати винуватців, вже виносили свій вирок до завершення слідчих акцій. Навіть найбільш професійні слідчі гетьманської адміністрації на підставі логічних висновків з різних обмовок учасників злочину, а точніше їх переказу другими й третіми особами робили персоналі стичні висновки навіть попри не підтвердження їх очною ставкою. Сьогодні варто було б продовжити пошук вбивць митр. Володимира саме на базі здобутого слідчими доби Гетьманату та адміністрації Добрамії, а також початки коменданта Сергєва матеріалів щодо конкретних імен — тобто, пошуку інформації про персональний склад відповідних військових підрозділів та анархічних груп з метою верифікації персональних даних із вилученою, нехай незначною інформацією про учасників злочину.

---

[49] *Голубцов Г., прот.* Дневник: Поездка на Всероссийский церковный Московский собор / Гоглубцов Г. // Российская Церковь в годы революции (1917–1918). — М., 1995. — С. 189–191; Памяти убиенного митрополита Киевского Владимира. Священный Собор Российской Православной Церкви. Деяние 85-е, 15/28 февраля 1918 г. // Прибавления к Церковным ведомостям — 1918. — № 9–10. — С. 339–366.

[50] Матеріали її діяльності: ГАРФ. — Ф. 3431. — Оп. 1. — Спр. 486. Опубліковано огляд цих матеріалів: *Кривошеева Н.* Священный собор 1917–1918 гг. и мученическая кончина митрополита Киевского и Гплицкого Владимира // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманітарного университета. Серия 2: История. История РПЦ. — СПб., 2008. — С. 106–127.

[51] Хроника: к убивству митрополита Владимира // Киевский православный вестник. — 1918. — № 6. — С. 163.

[52] Деяния Священного Собора Православной Российской Церкви. — М.: Новоспасский монастырь, 2000. — Т. 10. — С. 134–143.

[53] ГАРФ. — Ф. 3431. — Оп. 1. — Спр. 486. — Арк. 141 зв.

УДК94 (477) «1919»

Роман Тимченко [*]
(Київ)

ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА ЗУНР (ЗОУНР) 1919 р.

У статті розглядаються передумови, причини, особливості та наслідки проведення аграрної реформи на західноукраїнських землях. Робиться порівняльна характеристика з земельним законом Директорії УНР.

Ключові слова: *Західно-Українська Народна Республіка, земельна реформа, Українська Національна Рада, Рада державних секретарів, землеволодіння.*

В статье рассматриваются предпосылки, причины, особенности и последствия проведения аграрной реформы в западноукраинских землях. Делается сравнительная характеристика с земельным законом Директории УНР.

Ключевые слова*: Западно-Украинская Народная Республика, земельная реформа, Украинский Национальный Совет, Совет государственных секретарей, землевладения.*

Pre-conditions, reasons, features and consequences of carrying out agrarian reform on western Ukrainian land are examined in the article. Comparative description with the landed law of Directory UPR is done.

Keywords: *Western-Ukrainian People's Republic, landed reform, Ukrainian National Rada, Advice of state secretaries, landownership.*

Листопадова революція 1918 р. і проголошення Західно-Української Народної Республіки стали знаковими подіями української історії. Чи не вперше за багато століть українці отримали шанс реалізувати свої віковічні прагнення й об'єднатися в одну державу. Нарешті, у результаті тривалого процесу, 22 січня 1919 р. Україна стала незалежною соборною державою. Однак це об'єднання з початку свого існування носило більше декларативний характер. Після Акту злуки формально продовжували існувати дві держави — УНР на чолі з Директорією та ЗУНР (після 22 січня ЗОУНР) під проводом Української Національної Ради (УНРади). Уже з початку свого буття обидва державні утворення зіштовхнулися з великими проблемами — зовнішніми ворогами та внутрішніми протиріччями. Одним з основних для їх завдань, що потребувало першочергового вирішення, було земельне питання, бо селяни перебували у складному економічному становищі й дедалі популярнішими ставали гасла, висунуті більшовиками.

---

[*] ***Роман Тимченко*** *— кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України.*

Мета нашого дослідження — визначення причин і передумов проведення земельної реформи на Галичині, аналіз її сутності та значення для селянства західноукраїнських земель, а також порівнянні з таким же законом Директорії.

Дана тема знайшла певне відображення в дослідженнях М. Литвина й К. Науменка, Б. Тищика та П. Гай-Нижника, де історики дають короткий опис проведення земельної реформи ЗУНР. Особливу наукову цінність становить праця О. Павлишина, у якій характеризується прискіплива робота по підготовці даного закону[1].

Західноукраїнські землі протягом тривалого часу входили до складу Австро-Угорської імперії. Селянство, що становило абсолютну більшість населення краю, перебувало в скрутному становищі. Хоч революція 1848–1849 рр. й ліквідувала кріпосне право в Австро-Угорщині, але не набагато покращила їхнє становище. Ціна за викуп особистої залежності в десять разів перевищувала всі існуючі повинності. До того ж поміщики, при проведенні реформи, захопили всі ліси, луки й пасовища. Їм належала майже половина орних земель. Селяни ж мали або невеликі наділи землі, або не мали її взагалі й змушені були наймати ся на роботу до панів або церкви.

На Галичині продовжували панувати пережитки феодальних відносин. Поміщики змушували селян працювати на їхніх угіддях та виконувати різноманітні повинності на користь держави. Наймити працювали по 16 годин на добу і отримували мізерню платню, що звісно їх не влаштовувало.

У 1914 р. розпочалася Перша світова війна, яка завдала великої шкоди західноукраїнським землям. Вони опинилися в епіцентрі військових дій і переходили з рук в руки — від влади Австро-Угорщини до Російської імперії. У результаті боїв були зруйновані десятки сіл і містечок. У Бродівському повіті з 13644 хат уціліло 6231, без даху залишилось 3 тисячі жінок і дітей. У Тернопільському повіті ситуація була ще гіршою. У с. Данисові залишилося 128 хат (з 405), с. Буцневі — 239 (з 421), Купчинцях — 450 (з 644[2]). Ряд містечок та сіл, розташованих у зонах ведення боїв, були фактично зруйновані: Броди, Вишневчик, Яловець, Монастирськ, Надвірна, Журавно, Гвоздець, Галич, Тлумач, Богородчани, Делятин. Майже половину будівель зруйновано у Скольому, Болехові, Печеніжені[3].

У січні 1918 р. примусова праця в поміщицьких маєтках узаконилася урядом і сягала 3 днів на тиждень. Половина землі не розорювалася, впала врожайність технічних і зернових культур. Більш ніж удвічі скоротилося поголів'я коней[4].

---

[1] *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Історія ЗУНР. — Львів, 1995; *Тищик Б.Й.* Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923 рр.). Історія держави і права. — Львів, 2005; *Гай-Нижник П.* УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). — К., 2010; *Павлишин О.* Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР // Україна: культурна спадщина, національна свідомість і державність. — Вип. 6. — Львів, 2000. — С. 170–183.

[2] *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Назв. праця. — С. 91.

[3] *Макарчук С.А.* Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. — Львов, 1983. — С. 35.

[4] *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Назв. праця. — С. 92.

Наприкінці війни в Галичині й Буковині спостерігався рух за ліквідацію поміщицьких маєтків. Зустрічалися випадки збройного протистояння з поліцією, яка спробувала зібрати контрибуцію[5]. Популярним став і більшовицький декрет «Про землю», однак масового розповсюдження не дістав. Це пов'язано з різним історичним розвитком обох частин України.

Калейдоскопічні зміни подій, що відбулися в жовтні 1918 р., охопили революційними ідеями майже все населення західноукраїнських земель. Під тиском військових 1 листопада українці перебрали у свої руки владу у Львові та інших містах і селах Галичини. Особливу надію влада покладала на залучення до війська української молоді, але сподівання не виправдалися. Солдати, повернувшись із фронтів Світової війни чи з полону, теж не поспішали знову брати до рук зброю. На пропозицію приєднатися до війська вони відповідали: «Я вже три роки в плєну наголодувався, набідився, воювати мені остогидло»[6]. Галицький публіцист В. Будзиновський досить точно відтворив настрої українських вояків: «Ми у Львові вже непотрібні. Там сім українських регіментів (полків — *Р.Т.*). З Київа ще йдуть чотири корпуси, бо Галичина відходить до Соборної України... На добавок ми чули від сицилістів (соціалістів — *Р.Т.*), що будуть ділити панські грунта. Треба ж кождому бути дома. Хто буде сидіти у Львові пильнуючи, щоби Ляхи не зробили повстаня, той верне до порожної і вилизаної миски»[7]. Отже, з цього випливає, що для більшості військових, які переважно були вихідцями з села, революція фактично закінчилася. Влада УНРади була встановлена, а значить, на їхню думку, необхідно повертатися додому й ділити землю. Часто поміщицькі володіння, які залишалися без нагляду, піддавалися грабунку. Зокрема, кур'єр УНРади В. Добровольський писав, що «…у селі Гошанах у дідича Янка знайдено зброю і амуніцію, яку жандармерія з Хишевич зконфіскувала. Дідич Янко втік до Самбора, полишаючи двір на двох жінок, яким не заплачено. Вони по його втечі з полоненими італійцями кинулись грабувати двір»[8]. Тому українським політикам необхідно було швидко встановити порядок і розв'язати селянське питання.

Прийшовши до влади УНРада 5–6 листопада проголосила ряд декларацій до населення західноукраїнської республіки по роз'ясненню перспектив майбутньої політики. Зокрема, що в «сотвореній Тобою державі не буде поневолення нації нацією і не сміє бути панування багатших та економічно сильніших над бідними й економічно слабшими»[9]. Майбутній український парламент «переведе справедливу аграрну реформу, силою котрої земля великих земельних дібр перейде на власність малоземельних і безземельних». Отже, УНРада визначалася тим-

---

[5] *Тищик Б.* Назв. праця. — С. 125.

[6] *Солдатенко В., Савчук Б.* Галицька армія у Наддніпрянській Україні. — К., 2004. — С. 31.

[7] *Будзиновський В.* Ішли діди на муки (введення в історію України). — Нью-Йорк,1958. — С. 4.

[8] Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 12.

[9] Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: в 5 т. / Кер. роботи і відп. ред. О.Ю. Карпенко. — Т. 1. — Івано-Франківськ, 2001. — С. 336.

часовим органом управління, а реформування аграрного сектору ЗУНР мав здійснити майбутній парламент.

Зрозуміло, що вирішення земельного питання в умовах війни з Польщею, розрухи господарства, нестачі продуктів стало особливо актуальним і вимагало від керманичів ЗУНР швидких, безпомилкових дій. Для покращення становища населення, у тому числі й селянства, після Першої світової війни ще напередодні повстання 29 жовтня у Львові було створено Центральне бюро УНРади на чолі з р. Перфецьким та Харчовий уряд, головою якого став С. Федак. Останній мав займатися забезпеченням державних, освітніх і лікувальних установ продуктами харчування[10]. УНРада закликала утворювати повітові харчові комітети, які мали б перейняти на себе функції повітових урядів

Тим часом заступник державного секретаря закордонних справ М. Лозинський у передовій статті газети «Діло» виклав свої судження стосовно існування державності в Галичині й проведення в ній земельної реформи, яка вважалася «найголовнішою журою нашої державної власти». На його думку, з великого землеволодіння необхідно утворити «земельний фонд Народної Республики, яким мають бути заспокоєні земельні потреби селянства». Установчі збори повинні вирішити способи управління цим фондом[11].

Проведенням же аграрної реформи ЗУНР мав займатися Державний Секретаріат земельних справ. До його обов'язків входив контроль за сільським господарством та підготовка проведення земельного закону. Йому підпорядковувалися рільничі референти при державних повітових комісаріатах, які поступово переросли в земельний відділ. Референти повинні були співпрацювати з лісовими інспекторами та управами державних маєтків[12].

З метою розробки аграрного законопроекту на січневій сесії УНРади в Станіславові була створена земельна комісія, до складу якої ввійшли С. Данилович, С. Вітик, А. Шмігельський, П. Шекерик-Доників, Т. Старух, Л. Петрушевич, С. Онишкевич, І. Макух та інші[13]. Ця організація прийняла ряд резолюцій стосовно проведення весняно-польових робіт, регламентування умов оренди землі. Зокрема, дані рішення зобов'язували Раду державних секретарів розробити розпорядження з цього приводу. Пізніше, 18 січня Державний секретаріат внутрішніх справ видав обіжник повітовим комісарам щодо організації весняних робіт: «Як що двірських обшар не обсіє і з власної вини оголошеної скількості моргів до кінця цьвітня 1919 р., а насіє зужив в иньший спосіб, платить за кожний сотнар метричний бракуючого збіжа 500 К (крон — *Р.Т.*)»[14]. Передбачалося також в кожній громаді вибирати місцеву рільничу комісію з чотирьох осіб, котра займалася збором даних щодо засіяних заможними господарями й бідними селянами. Якщо з певних причин поле не оброблялося, його мав орендувати повітовий комісаріат[15].

---

[10] Діло. — 1918. — 30 жовтня.

[11] Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923... — Т. 1. — С. 443

[12] *Чубатий М.* Державний лад Західної області Української Народної Республики. — Львів, 1921. — С. 37.

[13] Нове життя. — 1919. — 7 січня.

[14] ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 1483. — Арк. 3–4.

[15] Там само.

21 лютого 1919 р. була прийнята постанова Державного секретаріату землеробства й внутрішніх справ про примусовий обробіток землі: «Всі грунти, пригожі для рільничої культури мають бути управлені і нікому не вільно лишати придатного до культури грунту облогом»[16]. Землі, залишені поміщиками або селянами, держава через спеціальні повітові чи громадські комісії передавала орендарям для обробітку. Вони, у свою чергу, сплачували відповідний чинш. Тих, хто переховував пригожі для обробітку землі, насіння, живий і мертвий інвентар передбачалося покарати у вигляді арешту до шести місяців і штрафу до 50 тисяч крон[17]. Такий вимушений крок був направлений, у першу чергу, на відбудову сільського господарства після Першої світової війни й для забезпечення населення, особливо армії, продовольством. Ці заходи так і не принесли бажаного результату, оскільки час збирання врожаю припав на відступ УГА за Збруч до Наддніпрянщини.

На сесії УНРади 2–4 січня обговорювали й питання майбутньої аграрної реформи, зокрема, чи повинна вона бути однаковою для обох частин України. Та через непевність майбутнього державно-правового статусу Наддністрянщини у об'єднаній державі керівництво ЗУНР вирішило почекати з висновками. Галичани негативно оцінили й земельний закон Директорії УНР, прийнятий 8 січня, оскільки він був направлений на соціалізацію землі й скасовував приватну власність, що для них було неприйнятним.

22 січня відбулася історична подія — УНР і ЗУНР задекларували об'єднання в одну незалежну соборну державу. Наступного дня для визначення форми як центральної, так і місцевої влади скликався Трудовий Конгрес[18].

Проведені заходи не утворили нової держави, а тільки намітили шлях до її заснування. Здійснити це мали Установчі Збори, час і спосіб скликання яких визначав уряд. ЗУНР стала називатися Західною областю Української Народної Республіки (ЗОУНР). Гербом ЗОУНР уже вважався тризуб замість лева. УНРада отримала формальну змогу впливати на політичне життя Наддніпрянщини через свого представника в Директорії. Навпаки, влада останньої не розповсюджувалася на західноукраїнські землі[19]. Хоча формально обидві частини й об'єдналися в одне ціле, але кожна продовжувала проводити власний політичний курс. Таким чином, уряд ЗУНР (ЗОУНР) вирішив, що має всі необхідні права на проведення власного аграрного закону.

Напередодні об'єднання представники галицького селянства, делеговані до Києва, заснували фракцію «Селянсько-українське демократичне сторонництво» на чолі з Т. Старухом. У його програмному документі передбачалося: узаконення приватної власності; можливість наділення землею лише тих, хто її обробляв; непорушність господарств з загальною площею до 50 моргів і

---

[16] Вістник державних законів і розпорядків Західної Області Української Народної Республіки. — 1919. — Вип. 3. — 2 марта. — С. 18.

[17] Там само. — С. 19.

[18] Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДІА України, м. Львів). — Ф. 760. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 4 зв.

[19] Там само. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 1.

конфіскація за відповідний викуп землі, що перевищувала дану норму[20]. На засіданні Трудового Конгресу лідер фракції виступив з цією програмою і наполягав на проведенні окремого закону для західноукраїнських земель.

30 січня на засіданні Державного Секретаріату земельних справ з метою юридичного супроводу земельної реформи було створено правничу комісію з 15 осіб на чолі з М. Мартинцем, на засіданні якої обговорено прийнятий 8 січня земельний закон Директорії. Галицьким лідерам не сподобалася реформа, здійснена в Наддніпрянській Україні, оскільки вона не відповідала розвитку й традиціям західноукраїнських земель. Віце-президент УНРади Л. Бачинський вважав, що юридично вона не повинна взагалі розповсюджуватися на Галичину, бо була прийнята до укладення Акту соборності. Він наголосив на необхідності поділу землі між мало- і безземельними селянами. С. Данилович, навпаки, виступив з проектом передачі великого землеволодіння громадам для колективного господарювання[21].

4 лютого на черговому засіданні УНРади С. Голубович наголосив на проведенні в скорому часі аграрної реформи: «Стреміти будемо, щоби розвязка тая наступила без заколоту і потрясень та щоби забезпечила нашому народови на його землі свободне володіння». Він підкреслив, що аграрна комісія керується засадами, які підтримує Директорія, однак з огляду на відмінні правові й соціальні відносини ЗОУНР «справа та буде у нас вирішена окремим обласним законом»[22].

Фактично за три місяці існування держави в Галичині наддністрянський уряд тільки обіцяв провести реформу, однак не поспішав цього робити. Лише на цьому засіданні С. Голубович виклав положення проекту закону аграрної комісії: «1) Вивласнення більшої посілости через викуп; 2) узнається приватну власність; 3) буде установлено мінімум непозбувальне; 4) право наслідства і обтяження буде обмежене; 5) більші лісні комплекси стануть державною власністю; 6) набувати землю мають право безземельні й малоземельні; 7) заплата за землю наступить дорогою індемнізації (шляхом кредитної оплати — *P.T.*)»[23].

Після цього розпочалося жваве обговорення аграрної реформи ЗОУНР депутатами. Зокрема, М. Королюк наголосив на недопустимості насильних реквізицій збіжжя на селі і проведенні земельного закону у порозумінні з масами. С. Онишкевич зазначав, що «аграрна реформа — музика будучини», й наполягав на поступовому її проведенні. Для початку депутат радив взяти дідичівські землі (отримані королівськими грамотами — *P.T.*) і наділити найбідніше селянство, аби воно «не вийшло покривджене»[24].

У дискусію активно включалися й депутати, які представляли селянство, оскільки їх у першу чергу хвилювало швидке вирішення аграрного питання.

---

[20] Дрогобицький листок. — 1919. — 14 лютого.

[21] Нове життя. — 1919. — 3 лютого.

[22] Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: в 5 т. / Кер. роботи і відп. ред. О.Ю. Карпенко. — Т. 2. — Івано-Франківськ, 2003. — С. 181.

[23] Західно-Українська Народна Республіка1918–1923… — Т. 2. — С. 191.

[24] Там само. — С. 185.

Г. Тершаковець радив разом з земельною реформою провести камасацію (ліквідацію черезсмужжя) грунтів. Т. Маркус у справі реформи бажав «забрання від панів грунтів і інтабуляції на Громади, щоби вже їм ніякий ворог не міг відійняти». Він вважав, що поділу землі не потрібно розпочинати, оскільки не вистачало технічних сил для цього, а, головне, військо «довідавшись, що ділять вже землю, кине кріси, втече домів, щоби битись з сусідом за кращу пайку, тим часом Ляхи всядуть на карк»[25]. М. Пачовський пропонував у першу чергу передати селам ліси і пасовища, а потім поступово проводити інші засади закону. Крім того, він негативно оцінював закон Директорії. Державний секретар І. Макух, навпаки, пропонував надрукувати земельну реформу УНР, проекти Л. Бачинського та С. Даниловича й поширити їх серед селянства, аби вони з ними ознайомилися та внесли свої корективи. За його словами — селянство це «золото, якого недооцінюємо»[26].

У наступні дні сесії УНРади неодноразово поверталися до аграрних проблем республіки й майбутньої реформи. 6 лютого 1919 р. на засіданні Національної Ради з промовою стосовно земельного закону виступив Л. Бачинський, наприкінці якої заявив: «Згори мусимо бути на те приготовані, що наша земельна реформа не буде досконала, та що треба буде її поправляти цілими десятками літ, поки витвориться таке володіннє землею, яке лишиться на довший час»[27]. Дискусія стосовно цього питання відбувалася також 8 та 10 лютого 1919 р.

10 лютого правничу комісію розширили до 25 осіб й обрали Л. Бачинського її головою. Наступного дня продовжили обговорення проектів земельного закону, авторами яких були Л. Бачинський і С. Данилович.

Голова комісії пропонував поділити велику земельну власність і передати її тим селянам, які на ній працюють, у розмірах, необхідних для їх розвитку. З цією метою землю, більшу за означений максимум, передбачалося примусово викупити й перетворити її в особливий державний фонд з якого наділялися мало- і безземельні власники. Ті особи, які її отримали, мали сплатити вищу за купівельну ціну через витрати на реформу й земельні борги. Л. Бачинський був проти передачі землі громадам через відмінний у західноукраїнського селянства історичний розвиток і притаманний їм індивідуальний характер ведення господарства. Однак ліси, за його законопроектом, передбачалося передати у власність тих же громад. Селяни мали право продавати або ставити під заставу четверту частину свого наділу тільки у важливих випадках і за дозволом компетентної влади. Право спадку розповсюджувалося тільки на найближчу рідню — дітей, внуків, братів, сестер, батьків. В інших випадках земля переходила до повітових або громадських селянських спілок. Влада мала право відібрати наділ, якщо власник протягом двох років її не використовував, або зібрав менший, ніж у два рази врожай, передбачений для такої площі господарства[28].

---

[25] Там само. — С. 186.
[26] Республика. — 1919. — 7 лютого.
[27] Народ. — 1919. — 16 березня.
[28] ЦДІА України, м. Львів. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 22–23.

Депутат С. Данилевич пропонував схожий на радянський варіант проект, де великі землеволодіння передавалися в колективне користування, якими розпоряджалися земельні ради вибрані місцевим населенням шляхом прямого й рівного голосування. На них покладався обов'язок організації спільного господарювання, ведення документації, забезпечення необхідним інвентарем і справедливий розподіл прибутків. «Може бути так, — говорилося в законопроекті, — що кождий працюючий в господарстві бере звичайну платню робітника в тій околиці, а опісля що року спільний зиск з господарства розділюється поміж робітників після днів їх з праці яко додаток до платні, — може бути так, що працюючі в тім господарстві діляться після днів своєї праці безпосередньо узисканими плодами або постановлять плоди ті чи часть їх для заспокоєння своїх власних потреб». Відшкодування власникам він планував встановити за цінами 1913 р. «земельними банками при уділюванні гіпотетичних позичок». Виплата мала відбуватися в процентних облігаціях протягом 50 років. Однак автор законопроекту не визначився з максимальною кількістю її володіння й наводить цифру 50–100 моргів. Більшість же учасників відстоювала приватну власність, однак думки також розділилися щодо максимальної її кількості[29].

Гостро постало питання про шляхи передачі землі найбіднішим селянам. О. Чайківський і А. Онищук запропонували її конфіскацію у великих власників, а не викуп. Цю ідею підтримали соціал-демократи. Л. Бачинський повідомляв, що у разі конфіскації великої землевласності держава повинна буде реквізувати й промислові об'єкти. У той час член радикальної партії П. Шекерик-Доників пропонував аби селяни викупали свою землю, оскільки «знаємо, що доки не заплатимо, доти нашою не буде»[30]. Петрицький взагалі пропонував відкласти проведення земельної реформи до закінчення війни з Польщею.

3–7 березня відбулося чергове засідання земельної комісії, де колишній міністр земельних справ М. Шаповал наполягав на прийнятті закону схожого з наддніпрянським, однак його погляди не підтримали галицькі політики. Він відзначав, що у законі УНР право користування землею не ліквідовується, оскільки з часом завдяки соціалізації все населення стане рівним, зросте продуктивність праці, а приватна власність на землю цього не дозволить зробити.

У результаті тривалого обговорення були прийняті «Основи земельного закону», головними постулатами якого були наступні положення: конфіскація землі в осіб, що володіють нею понад норму, а також угідь, що перебувають у руках спекулянтів; повне відшкодування вартості малих наділів, а більших за певний відсоток; ліси стають власністю держави за виключенням незначних масивів; пасовища мають перейти у власність громад. Крім того, програма забороняла продавати землю, меншу за означений мінімум, а селяни, які ухиляються від війни з поляками, взагалі не повинні її отримати. Закінчувався документ наступними словами: «Наділення землею відбуватиметься після закінченню війни і по повороті жовнірів з фронту і полону». Для остаточного

---

[29] Західно-Українська Народна Республіка1918–1923… — Т. 2. — С. 71–76.

[30] Західно-Українська Народна Республіка: Ілюстрована історія. До 90-річчя утворення. — Львів, Івано-Франківськ, 2008. — С. 198.

перетворення «Основ» у справжній закон була обрана субкомісія на чолі з Л. Бачинським[31].

«Земельна реформа, — писала з цього приводу урядова газета "Республика" на початку квітня 1919 р., — заважить на взаємних відносинах до сусідів та дальших держав... Від реформи буде залежати їх прихильний чи ворожий настрій до нас. Отже, Ленін чи Вільзон. Коли ми не рішені, то виявимо о много більшу політичну зрілість, коли сей проблем відложимо ще на тиждень чи два»[32].

Проект земельної реформи неодноразово обговорювався на зборах політичних партій. Так на засіданні Української радикальної партії 22–23 березня С. Данилович закликав передавати селянам землі великої власності та церкви в сумі, що необхідна для амортизації гіпотеки. Однак його побажання на з'їзді не знайшли підтримки. На цьому зібранні ухвалили рішення про створення в кожному селі «Селянської спілки»[33].

Наприкінці березня на засіданні Української соціал-демократичної партії учасники виступали за конфіскацію землі без викупу і спільне користування[34].

Представники найбільш популярної Української національно-демократичної партії активно обговорювали доцільність аграрних перетворень. У прийнятій новій програмі вказувалося, що в першу чергу необхідно наділити малоземельних селян, які брали безпосередню участь у боротьбі з поляками.

Як бачимо, з моменту проголошення злуки вже пройшло більше двох місяців, а закон ще не був прийнятий. Хоча в умовах рухливості кордонів і війни з ворогами ця проблема відходила на другорядний план. З іншого боку — проведення реформи було великою необхідністю саме через протистояння з Польщею і появою невдоволених політикою УНРади, особливо діяльністю Селянсько-Робітничого союзу. Головою СРС був маловідомий до того в політичному житті Д. Дем'янчук. 1 січня 1919 р. вийшов друком перший помер газети СРС «Республіканець», яка з кожним номером все різкіше виступала проти політики уряду ЗОУНР[35]. Спочатку газета закликала уряд ЗОУНР здійснити «аграрну та соціяльну реформу», поки «невдоволений народ не вхопиться до боротьби з дотеперішнім ладом», але з березня 1919 р. вона вже ставила ліворадикальні вимоги повалення існуючої влади. У газеті відкрито писалося: «Ми скинули із себе національну неволю, ми мусимо скинути... неволю соціальну»[36]. Представники СРС радили уряду провести реформу схожу на земельний закон Директорії УНР. Соціалістичні наддніпрянські партії всіляко підтримували діяльність союзу, оскільки він виступав проти політики УНРади.

---

[31] Республика. — 1919. — 9 марта.

[32] Там само. — 1919. — 2 цвітня.

[33] Народ. — 1919. — 30 марта.

[34] *Райківський І.* Галицька соціал-демократія в Українській революції 1917–1920 рр. // Галичина. — Івано-Франківськ,1998. — Ч. 1. — С. 46.

[35] *Його ж.* Українська соціал-демократія в суспільно-політичному житті ЗУНР (листопад 1918 р. — липень 1919 р.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість і державність. — Вип. 18. — Львів, 2009. — С. 221.

[36] Республіканець. — 1919. — 8 лютого; Республіканець. — 1919. — 13 березня.

На черговому квітневому засіданні Національної Ради продовжилося обговорення земельного закону. У цій справі р. Перфецький наголосив, що землю отримають всі рільники, які її не мають. Насамперед, воїни, які боролися за незалежність Західної області УНР проти Польщі, та вдови загиблих, а потім інваліди світової війни й безземельні та малоземельні селяни. Дезертири й ті, що ухилялися від служби на користь української державності, не мали права на отримання своїх паїв. Виступаючий доповів, що час і спосіб переділу землі має вирішити окремий закон[37].

Питання про долю церковного землеволодіння також потребувало вирішення. Представник греко-католицької церкви П. Філяс у своєму виступі звернув увагу на наступні принципи: «Розбіжність засад земельної і лісової господарки. Передаючи ліси державі, робимо мільони людей зависимими від великого державного лісового капіталу. […] Не відсуваємо інтелігенції від права користування землею. Не випробовуймо надто прінціпу, що земля належить тільки тим, що власники руками працюють на ній»[38]. З цим слід погодитися, оскільки це зменшувало соціальну підтримку УНРади. Крім того протоігумен закликав до встановлення певного мінімуму для церковних і монастирських угідь. М. Лозинський не погодився з представником духовенства. Він підтримав соціалізацію лісових масивів і зазначив, що про матеріальні добра церкви має дбати тільки держава. Також виступаючий був противником того, «щоби церква скликувала всю суспільність служити її матеріальним справам»[39].

В. Темницький радив прийняти тимчасовий закон до скликання Сойму. Він був противником соціалізації, яку в своєму законі проголошувала Директорія, і закликав до узаконення дрібної селянської власності. Пропонував викреслити наступні пункти земельного закону — місця, де говориться про відшкодування й поділ вивласненої землі. Р. Трильовський радив створити на місцях дворів рільничі й фахові школи зі спілковими господарствами, у яких могли б брати участь мало- і безземельні селяни.

Представники селянства одноголосно висловилися проти соціалізації і спільного господарства. Так Свидуляк зазначив, що селяни «бояться щоби при соціалізації не наступила друга панщина». А Дувірак пропонував розділити зруби між селянами.

Наприкінці обговорення аграрного питання знову виступив Р. Перфецький і наголосив, що законопроект ще раз буде переглянутий земельною і законодавчою комісіями[40].

Дискусії, відсутність кардинальних рішень у економічній сфері шкодили західноукраїнській державності. Колишній секретар військових справ Д. Вітовський наголошував, що «Національна Рада дотепер нічого не дала ані робітникам. Ані селянам, тому викликала незадоволення. Вона повинна розв'язатися,

---

[37] Нове життя. — 1919. — 4 квітня.

[38] Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923… — Т. 2. — С. 313.

[39] Там само.

[40] Там само. — С. 315.

проголосивши восьмигодинний робочий день праці для робітників, […] порішивши, що земля великих власників переходить у власність селян…»[41].

Варто відзначити, що населення в різних місцевостях проводило мітинги з приводу аграрної реформи ЗОУНР. На вічах у Снятині (9 лютого), Рожнові (15 лютого) та Заболотові (23 лютого) ухвалено наступні положення: земля є власністю народу; її необхідно перерозподілити між мало- і безземельним селянством; ліси до проведення реформи передати під управління повітової влади[42]. 9 лютого в Корчині зібрання вимагало наділення селян землею без викупу, 17 березня у Золочеві віче ухвалило резолюцію, у якій висловило підтримку основ земельної реформи[43]. Збори села Устє Зелене Бучацького повіту погодилися на викуп, але лише за невеликою ціною[44]. 13 квітня на зборах в Коломиї виступив П. Шекерик-Доників і наголосив, що селянсько-радикальна партія виступає проти соціалізації землі й збереження приватної власності. Він підтримував свої ранні ідеї про наділення малоземельних селян землею, але при умові безоплатної передачі. У Городенці А. Крушельницький вів роз'яснювальну роботу серед селян і зазначив свої два погляди на аграрний устрій, зокрема, приватну власність і спільне господарювання[45].

Селяни, що були незадоволені повільним просування вирішення реформи, почали самочинно ділити землю. Ця політика іноді підтримувалася стрільцями УГА[46]. Так у Яворівському повіті на селянських сходах вирішили давати по 15 моргів землі українцям, що служили у війську, а іншим по 4[47]. Місцевій владі УНРада надала право ув'язнювати на 6 місяців або штрафувати на суму 10 тисяч крон за самовільне захоплення земель, однак і це не дало позитивного результату. Таке нетерпіння пов'язане з важким становищем селянства, що потерпало від військових дій, безкінечних ревізій та голоду. Зокрема про це свідчить лист від жителів с. Бортники Тлумацького повіту до газети «Республіканець»: «Біля нас крайна біда. Нема що їсти, нема що і де засіяти і не маємо грошей на закупно харчів».[48] Бродівська повітова національна рада 25 березня повідомляла уряд, що повіт вимирає від голоду[49]. Із Тернопільського повіту 1 квітня надійшла також скарга: «Ми всі мешканці громади Дітківці єстесьмо дуже бідні […] всі наші господарства в часі австрійської війни знищені […], не маємо куска хліба, ані картоплі […], не осталось ні одної хати…»[50] Аналогічні скарги надходили з інших повітів.

---

[41] Республика. — 1919. — 29 березня.
[42] Нове життя. — 1919. — 5 березня.
[43] Республіканець. — 1919. — 16 марта.
[44] Нове життя. — 1919. — 2 лютого.
[45] Народ. — 1919. — 13 квітня.
[46] *Васюта І.К.* Галицько-волинське село між світовими війнами: монографія. — Львів, 2010. — С. 154.
[47] *Тищик Б.* Назв. праця. — С. 246.
[48] Республіканець. — 1919. — 17 квітня.
[49] ДАЛО. — Ф. 129. — Оп. 2. — Спр. 1441. — Арк. 2.
[50] ДАЛО. — Ф. 129. — Оп. 2. — Спр. 1441. — Арк. 7.

Нарешті 14 квітня, після тривалих дискусій в УНРаді, ухвалили Закон про земельну реформу[51]. А. Горбачевський зазначив, що він «є вислідом взаємного порозуміння, компромісу всіх партій, які може з забезпеченням партійних інтересів згодилися для загального добра на деякі уступки»[52]. Головною ідеєю закону було вивласнення великої земельної власності та наділення нею мало і безземельних селян. Однак опублікований він був у газеті «Республика» лише 8 травня. Фактично західноукраїнська влада як не поспішала з його прийняттям, так і тягнула з публікацією.

За законом у земельний фонд ЗОУНР конфіскації підлягали поміщицькі, монастирські, церковні, єпископські, ерекціональні та фондаційні землі, набуті власниками з метою спекуляції, не оброблювальні й ті, що перевищують зазначені площу. Живий і мертвий інвентар, що належить до певного наділу підлягав також конфіскації, на відміну від предметів домашнього вжитку, одягу тощо. Це пов'язано з подальшим раціональним використанням землі, яка без них могла залишися без обробки. Конфіскації без відшкодування підпадали домени колишньої австро-угорської імперії, домени власників, які зі зброєю боролися проти державності ЗОУНР, землі, набуті на спекуляціях, отримані під час війн 1914–1919 рр. Ліси ж переходили під управління держави, а водойми ставали колективними для громад, за винятком судно- і лісоплавних річок. Пасовища й полонини, які не були власністю селян, переходили також під їхнє керівництво.

У першу чергу передбачалося наділення землею жовнірів-рільників ЗОУНР, що «в її обороні проливали свою кров, або наслідком війни иншим чином стали неспосібними до праці, вдовиці і сироти по них, як також инші жертви сеї або всесвітньої війни та прочих безземельних і малоземельних рільників»[53]. Даний розподіл відкладався на невизначений термін і не міг розпочатися «перед закінченням війни і поворотом жовнірів до бранців домів». Особи, покарані за дезертирство та ухиляння від служби в армії, за злочини та співучасть у них проти держави, а також громадяни інших держав права на отримання конфіскованої землі не мали. Частина наділів фонду залишалася для «громадського господарства держави, громад або загально корисних економічних, культурних і добродійних заведень (потреб — *Р.Т.*) для творення взірцевих господарств, рільничих шкіл, промислових, просвітних, добродійних і загально корисних завдань». Питання відшкодування, розмір і спосіб оплати з приводу конфіскованих земель мав вирішити майбутній Сойм ЗОУНР.

До часу поділу між селянством землею мала управляти обласна, повітові та громадські земельні комісії. За законом до обов'язків обласної комісії входило конфіскація, відшкодування і перерозподіл землі. Повітова повинна вести нагляд за господарюванням на конфіскованих землях у своєму повіті, перевіряти звіти громадських комісій і скарги громадян. Громадська — управлінням на місцях і була підконтрольна вищеназваним організаціям.

---

[51] Нове життя. — 1919. — 3 лютe.

[52] Західно-Українська Народна Республіка: Ілюстрована історія. До 90-річчя утворення. — Львів, Івано-Франківськ, 2008. — С. 200.

[53] Західно-Українська Народна Республіка1918–1923… — Т. 2. — С. 351.

Водночас окремий параграф попереджав селян, що «за самовільний захват, ділення вивласнених на основі сього закону земель та нищення лісів, будинків, інвентарю і земних плодів, оскільки не становить вчинків, підлягаючих під карний закон, мають карати адміністративні власті карою арешту до 6 місяців, з котрою може бути получена грошева кара до 10000 корон. Крім того має бути опечена утрата права на наділ землі»[54].

Ухвалений закон, який довгий час не публікувався в офіційній пресі, не забезпечив стабільності ситуації на західноукраїнських землях. Це пов'язано не тільки з важким військовим становищем й прибуттям генерала Ю. Галлера з армією до Польщі, але й складними внутрішніми відносинами в державі. Про це говорить активна діяльність СРС, а також Дрогобицьке повстання 14–15 квітня 1919 р. проти повітової ради, придушене військами ЗОУНР. Недарма Головний Отаман С. Петлюра в телеграмі до державного секретаріату звертав увагу на незадоволення солдатів та населення політикою уряду. «Маю цілком певні повідомлення, — писав С. Петлюра, — про неспокій у військах і серед населення на грунті незадоволення політикою Державного Секретаріату в соціальних питаннях, а особливо по земельних. […] Соціальні реформи, а особливо в земельному питанні, а також припинення процесів за відшкодування поміщицьких збитків, які обурюють галицьке селянство і настроюють його проти влади, мусять бути розв'язані позитивно в першу чергу. Кожний день протягання справи веде неминуче до катастрофи. Прошу звернути на це увагу і вжити відповідних заходів, продиктованих державною мудрістю і передбаченням неминучих конфліктів в житті населення Західної України»[55].

Що ж схожого й відмінного в земельних законах Директорії УНР і ЗОУНР. У Наддніпрянській Україні його прийняли набагато раніше — 8 січня 1919 р., а отже, на три місяці довше галичани готували свої перетворення в аграрній сфері. Закон Директорії УНР ліквідував приватну власність на землю, у той час як галицький уряд її охороняв. Верховним власником землі в Наддніпрянщині проголошували державу, яка за допомогою своїх органів адміністрації та виборних земельних управ здійснювали її управлінням. Він проголошував непорушність угідь до 15 десятин (30 моргів). Державні органи мали право надавати селянам землі в користуванняв розмірі не менше 5 десятин для середнього трудового господарства й не більше трудової норми. Крім індивідуального господарювання, закон передбачав добровільні хліборобські спілки в кооперативній формі. Отже, земельний закон Директорії був побудований на соціальних засадах, однак він відрізнявся більшою радикальністю порівнюючи з аналогічним законом ЗОУНР. Він передбачав безкоштовне наділення селян землею, в той час як вирішення цього питання у Галичині відкладалося на невизначений термін до скликання Сойму, що й мав визначити розмір і час сплати селянами за наділи. Хоча закон Директорії також є незавершеним і був швидко прийнятий через наступ більшовиків. Одне можна стверджувати, що обидва документи так і не впровадилися в життя. Директорія весь час переїжджала й змінювала власні

---

[54] Республика. — 1919. — 8 травня.

[55] ДАЛО. — Ф. 129. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 2–3.

столиці, підконтрольна їй територія то скорочувалася, то збільшувалася. Тоді, як галичани через боротьбу з поляками, неможливість провести вибори до Сойму так і не мали можливості реалізувати положення аграрного закону в життя, через два місяці взагалі перейдуть Збруч і опиняться на території Наддніпрянщини.

Отже, утворення Західно-Української Народної Республіки поставило за необхідність у короткі строки провести земельну реформу, яка відповідала б інтересам селянства, що становили абсолютну більшість населення краю. Однак цього так і не вдалося зробити. З одного боку, уряд ретельно її готував, залучив до обговорення органи повітового самоврядування й різні верстви населення. З іншого втрачався час, що збільшувало напруження в суспільстві, як наслідок цього — поміщицькі погроми й діяльність СРС. Слід врахувати, що уряд не поспішав, оскільки передбачав, що українські воїни залишать армію й повернуться додому для проведення переділу наділів. Це не подобалося цивільному населенню, адже отримавши землю, вони могли приєднатися до активних борців за українську державність і допомагати продуктами харчування. Не факт, що вояки залишили б частини й пішли додому ділити землю, бо вдома могли б зробити це і інші члени родини. Захоплення ж Галичини поляками взагалі перекреслило б сподівання на справедливе вирішення даного питання. Тому, вважаю, західноукраїнський уряд занадто пізно прийняв реформу.

Варто зауважити, що існування двох земельних законів у соборній Україні було наслідком не тільки історичних відмінностей у розвитку обох частин України, але й значним протистоянням їх політичних лідерів. Тому галичани не прийняли закону Директорії. Однією з головних відмінностей між обома гілками українців, вважаю, і їхній відмінний погляд на земельні відносини, адже більшість політиків і населення ЗОУНР виступали за збереження приватної власності на відміну від Директорії.

Все-таки прийнятий земельний закон на Галичині був надзвичайно прогресивним і відповідав інтересам Антанти, на яку не полишали надій керманичі держави. Адже він не проголошував соціалізації, притаманної більшовизму. Однак, як виявиться пізніше, сподівання на Антанту так і не виправдають себе. Для неї пріоритетним завданням східноєвропейської політики залишалося створення сильної Польщі, а визнання незалежної української галицької держави не входило в плани. Хоча наддністрянські політики зробили все можливе аби задовольнити західноукраїнське селянство і показати себе розвиненою демократичною державою в очах світової громадськості.

УДК: 94(477)008:371.83 «1917/1920»

Святослав Даниленко
(Київ)

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В КУЛЬТУРОТВОРЧОМУ ПРОЦЕСІ (1917–1920 рр.)

В статті розкривається діяльність Українського Товариства Шкільної Освіти впродовж 1917–1920 років, його роль у розвитку національної освіти та культури.

Ключові слова: *Українське Товариство Шкільної Освіти, освіта, культура, революція, держава.*

В статья раскрывается деятельность Украинского Общества Школьного Образования на протяжении 1917–1920 гг. в развитии национального образования и культуры.

Ключевые слова: *Украинское Общество Школьного Образования, образование, революция, государство.*

In this article an activity of Ukrainian Association of the School Education and its role in development of national education and culture from 1917 to 1920 is being described and discussed.

Keywords: *Association of the school education, education, culture, revolution, state.*

Освіта, розвиваючись на основі загальних для всієї культури закономірностей, має і свої специфічні особливості розвитку. Її прогрес завжди відбувався у найтіснішому зв'язку з соціально-економічним, культурним і політичним розвитком суспільства. Особливості освіти і шкільництва України в XX ст. пов'язані передусім з тим, що українські землі тривалий час перебували у складі різних держав — Росії, Польщі, Угорщини, Румунії. Відповідно сфера українського шкільництва русифікувалась, полонізувалась, зугорщувалась, румунізувалась.

В занепаді перебувала школа в підросійській Україні. Наприкінці 90-х років XIX ст. поза школою залишилось понад 70% українських дітей шкільного віку. Грамотність населення становила 19,3%. Такий стан був результатом політики русифікації. В освітніх закладах України панувала російська мова. Тому школа для українського народу залишалась чужою. Та невелика частка шкіл з українською мовою викладання, за відсутності державного фінансування від влади, працювала на кошти громадськості, місцевого населення. Така школа мала попит і педагоги мали високий авторитет та підтримку серед населення.

Національно свідома частина українського суспільства, передусім інтелігенція, постійно боролась за право на розвиток в Україні національної школи. Активно працювали в цьому напрямку відомі українські педагоги — Б. Грінченко, С. Русова, Т. Лубенець, Я. Чепіга та ін.

Українська школа з рідною мовою викладання стала реальністю лише в роки Української революції та національно-визвольної війни (1917–1921 рр.), коли була здійснена перша спроба утворення української самостійної держави у XX ст. Навесні 1917 р. з появою на політичній арені Української Центральної Ради і, зокрема, проголошення Першого Універсалу, який декларував автономію України і визнавав Центральну Раду найвищим органом в державі, почалися радикальні зміни в шкільництві. Вони відбувалися під гаслами розбудови національної системи освіти. Школа розглядалася українськими діячами як осередок формування національної свідомості українства. Вона мала бути тісно пов'язана з його потребами, забезпечувати духовний розвиток особистості. Українська школа повинна базуватись на принципах демократизму, єдності, обов'язковості і світськості, праві всіх на безплатну освіту. Українська педагогічна громадськість ініціювала «українізацію» школи, тобто її дерусифікацію. Цей процес проходив складно, оскільки не вистачало кваліфікованих кадрів, підручників, коштів.

Проблемі розвитку освіти в Україні в період визвольних змагань 1917–1921 рр. присвячена велика кількість наукових праць. Серед їх авторів Д. Розовик, А. Пижик, М. Кукурудзяк, М. Сабчинська, І. Передерій, Н. Агафонова, Ю. Телячий, В. Богуславська, А. Кравченко, О. Бистрицька. В опублікованих монографіях, статтях, за деяким винятком, висвітлюється передусім діяльність державних структур по реформуванню системи освіти і недостатньо уваги приділяється впливу громадськості, громадських рухів, товариств і об'єднань на розвиток освітньої справи.

В даній статті автор ставить за мету висвітлити діяльність Українського Товариства Шкільної Освіти (УТШО), яке діяло протягом 1917–1920 рр.

УТШО — громадська освітня організація, утворена 6 березня 1917 р. учителями-українцями з ініціативи директора Тетянівської гімназії м. Києва Івана Стешенка. За свідченням другого директора Першої української гімназії ім. Т. Г. Шевченка В. Ф. Дурдуківського, УТШО було засновано при спілці українських вчителів м. Києва[1]. Перші загальні збори Товариства відбулися 10 квітня 1917 року у приміщенні клубу «Родина», який було організовано в Києві ще у 1915 році за ініціативи Л. М. Старицької-Черняхівської. На зборах було ухвалено Статут Товариства, обраний керівний орган — Раду у складі: голова — І. Стешенко, заступник — перший директор Першої української гімназії П. Холодний, члени Ради: А. Лещенко, В. Прокопович, М. Сімашкевич, Н. Шульгіна, О. Дорошкевич, С. Русова; кандидати до Ради: О. Ковальков та

[1] Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). — Спр. 67098 фп. — Т. 50. — Арк. 33.

Т. Лубенець[2]. Розміщувалось Товариство на вул. Велика Підвальна, 36, а в 1919 р. — на Іриненській, 4.

В основу діяльності Товариства були покладені концепції та педагогічні ідеї його ініціаторів та організаторів. Зокрема, свої погляди щодо впровадження національної української освіти голова Українського Шкільного Товариства І. Стешенко виклав у статтях «Про українську національну школу», «Історичні прорахунки й українська мова», «Українофіли»[3]. Взагалі І. Стешенко визначив такі три основні завдання в управлінні освітою: вільний розвиток освіти і школи всіх народів України, єдність в освітній справі для відродження освіти на українській землі, централізація управління освітою[4].

Як зазначалось на загальних зборах Товариства, його створення «було визвано необхідністю мати орган, котрий керував би українськими освітніми справами»[5]. З самого початку організації Товариство розгорнуло активну діяльність, заснувавши по всій Україні ряд курсів з українознавства для вчителів народних шкіл. Розпочалась робота з підготовки підручників.

Важливою подією у житті УТШО стало створення ним у Києві у березні 1917 р. Першої української гімназії імені Т. Шевченка. Спочатку вона містилася на вул. Львівській (тепер Артема, 27) у будинку приватних навчальних закладів А. Жекуліної, згодом — в одному з приміщень на Львівській площі, а з жовтня 1918 р. до початку 1930-х рр. — у реквізованому за постановою гетьманського уряду приміщенні амбулаторії Миколаївської лікарні, що діяла на території Покровського монастиря. Першими учнями гімназії були діти-сироти з притулків, організованих під час Першої світової війни Товариством надання допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій. Пізніше до неї приймали всіх бажаючих. Не довгий час гімназію очолював заступник голови УТШО, професор фізики Київського політехнічного інституту, художник П. Холодний. Після нього з вересня 1917 р. до 1929 р. директором першої в Україні національної школи був Володимир Дурдуківський — літературознавець, критик, педагог, громадський діяч, також член УТШО. Він викладав українську мову й літературу. Одночасно з 1919 р. був співробітником ВУАН: редактор правописно-термінологічної комісії, член-редактор комісії для складання словника живої української мови, керівник педагогічної секції. В різний час у школі викладали відомі діячі науки й культури: релігію — майбутній митрополит Української автокефальної православної церкви Василь Липківський, українську мову і літературу — Л. Білецький, латинську мову — К. Лазаревська й О. Бургардт (псевдо. — Ю. Клен), французьку мову — С. Русова, історію — В. Прокопович і О. Гермайзе, математику — П. Холодний, природознавство — Л. Чикаленко, спів — П. Козицький, малювання — Ю. Михайлів і Ю. Павлович, музику та фортепіано — М. Лисенко (дочка композитора В. Лисенка), молодші

---

[2] Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського. — Ф. 227. — № 1, 15.

[3] *Хорунжий Ю.* Фенікс Івана Стешенка // Вітчизна 1991. — № 9. — С. 168.

[4] ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 58.

[5] Державний архів міста Києва. — Ф. 346. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 5.

класи вела М. Тобілевич (дочка українського драматурга І. Карпенка-Карого). Більшість викладачів Першої української гімназії імені Т. Шевченка були членами Українського Товариства Шкільної Освіти.

14 травня 1917 р. відбулися чергові загальні збори Товариства. На них мова йшла про Першу українську гімназію, «яка одкрилася за тиждень перед Великоднем». На цей час у гімназії вже діяли молодший і старший підготовчі класи та перший клас. «Охочих вступити багато», — зазначалось на зборах[6].

Вже на початку своєї діяльності УТШО закликало вчителів усіх національностей до розуміння актуальності українського культурного руху й елементарної потреби здійснювати навчання рідною мовою. Саме ця організація до створення Генерального секретарства освіти виконувала функції центрального освітнього відомства, займалася питаннями національної української школи.

Відповідно до свого Статуту УТШО мало право створювати школи різних типів[7], допомагати в організації інших навчальних закладів, розробляти принципи організації шкіл, скликати педагогічні та різного роду освітні з'їзди, організовувати науково-педагогічні курси, музеї, проводити лекції, організовувати вистави, поширювати освіту серед українського народу через нижчі, середні і вищі школи. Територією діяльності УТШО визначалася вся Україна в своїх етнографічних межах і «всі місця, де живе українська людність». Членами Товариства могли бути вчителі і всі прихильники української шкільної освіти. Управління Товариством здійснювали його голова, Рада, до якої входили 7 осіб, а також загальні збори всіх членів. Кошти товариства складалися із членських внесків і пожертв, які робили українські кооперативи і організації[8].

Для організації роботи за певними напрямками вже у травні 1917 р. були створені математична, філологічна, історична та природознавча комісії. В подальшому змінювалися назви комісій, склад учасників. Однак фактично незмінними залишалися їх завдання: організація українських шкіл, вироблення термінології різних галузей науки, розробка шкільних програм, підготовка підручників, бібліографічних покажчиків з шкільних предметів. Товариство також друкувало педагогічні праці, піклувалося про забезпечення шкіл досвідченими кадрами[9].

У березні 1917 р. при Українській Центральній Раді була створена окрема шкільна комісія[10], очолювана І. Стешенком. До цієї комісії повним складом ввійшла Рада Українського Товариства Шкільної Освіти. Згодом ця комісія була перетворена в Генеральну шкільну раду, яка працювала при Генеральному секретаріаті освіти. Так на базі Товариства виріс перший офіційний державний орган у справах освіти[11]. Очолив Генеральний секретаріат освіти голова УТШО Іван Стешенко і «ті принципи, які були покладені в основу діяльності Това-

---

[6] Там само. — Арк. 1 зв.

[7] Там само. — Спр. 7. — Арк. 3–4.

[8] Там само. — Спр. 4. — Арк. 27.

[9] Там само. — Спр. 1. — Арк. 3.

[10] Там само. — Спр. 10. — Арк. 2.

[11] *Постернак С.* Із історії освітнього руху на Україні за часів революції 1917–1919 рр. — К.: Друкар, 1920. — С. 19.

риства були прийняті і впроваджувались у життя»[12]. Генеральне секретарство освіти, очолюване І. Стешенком, одержувало значну допомогу від УТШО. Саме до Генерального секретарства перейшла розробка питання про організацію національної освіти.

Протягом березня–квітня 1917 р. з ініціативи УТШО, «Просвіт», земських і міських самоврядувань, інших організацій відбулося чимало різноманітних зборів, зібрань, з'їздів, на яких приймалися резолюції з вимогою запровадження загального безкоштовного навчання, створення національної школи[13].

З ініціативи УТШО 5–6 квітня 1917 р. в Києві відбувся Перший всеукраїнський учительський з'їзд за участю близько 500 делегатів від початкових, середніх і вищих навчальних закладів України. З'їзд визнав за необхідне заснувати Всеукраїнську шкільну раду, яка б займалась питаннями організації шкільної освіти. Делегати висловились за організацію педагогічних курсів, українізацію учительських семінарій та інститутів, влаштування українознавчих кафедр з метою підготовки учителів середньої школи. Для забезпечення функціонування кожної окремої ланки української школи пропонувалось організувати філії Всеукраїнського товариства шкільної освіти на місцях, заснувати український педагогічний журнал, видати достатню кількість підручників[14].

УТШО брало активну участь у підготовці та проведенні шкільної реформи та розробці «Проекту єдиної школи на Вкраїні», робота над яким почалась у 1917 р. Для роботи над цим проектом УТШО організувало низку предметних комісій — математичну, рідної мови, історичну, географічну, природничу, правописну[15]. «Проекту» передував загальний план єдиної школи, який було покладено в основу робіт, що виконували більше десятка комісій УТШО, ГСО, МНО під незмінним керівництвом П. Холодного. Але несприятливі обставини державно-політичного життя в Україні, пов'язані із частою зміною урядів, гальмували їхню діяльність.

У розбудові української школи існували величезні труднощі, викликані складною політичною і економічною ситуацією. Населення України неоднозначно сприйняло план «українізації» освіти. Частина російськомовного населення і навіть деякі українські науковці, працівники народної освіти, Зокрема В. Науменко, М. Василенко з певним застереженням сприймали освітні новації.

Після утворення Генерального секретарства освіти УТШО тісно співпрацювало з ним, з організаціями «Просвіти», учительськими спілками. Деякі члени Товариства висловлювали думку про можливість припинення його діяльності, оскільки воно, на їхню думку, свою історичну місію виконало і справою національної освіти стали займатися державні органи. Така думка не була підтримана загальними зборами, які відбулися 7 квітня 1918 р. і Товариство продовжило свою діяльність. В наступні місяці вона була спрямована на видання шкільних підручників і посібників та складання програм.

---

[12] Державний архів міста Києва. — Ф. 346. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 5 зв.
[13] *Ляхоцький В.* Вони були першими // Рідна школа. — 1997. — № 9. — С. 54.
[14] *Постернак С.* Із історії освітнього руху… — С. 19.
[15] Державний архів міста Києва. — Ф. 346. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 3.

Таким чином, зі зміною українських урядів УТШО не припиняло своєї діяльності, а намагалось робити все можливе для того, щоб українські школи продовжували функціонувати. Процес дерусифікації шкіл проходив складно. Не вистачало кваліфікованих вчителів, підручників, коштів.

Товариство намагалось протистояти деукраїнізації шкіл в період денікінської окупації. В 1919 році Українське Товариство Шкільної Освіти повідомляло, що «в деяких місцях гімназії несподівано для людності перейшли на російську мову навчання. Учні, батьки й людність надсилають з цього приводу до товариства протести»[16].

У 1919 р., коли більша частина території України опинилась під владою генерала А. Денікіна, допомога УТШО українським гімназіям була особливо вагомою. Денікінська окупація створила реальну загрозу для розвитку української школи. Уряд Добровольчої армії наказом № 22 прийняв резолюцію щодо українських шкіл:

«Об учебных заведениях с преподаванием на малорусском языке.

1) Все школы, в которых до появления «украинских» властей преподавание велось на русском языке, а затем по распоряжению «украинской» власти языком преподавания был сделан малорусский язык, должны вернуться вновь к преподаванию на русском языке.
2) В согласии с законом и правилами 1 июля 1914 г. преподавание на малорусском языке допускается в частных учебных заведениях, содержимых частными лицами или обществами (ст. 7 Правил 1 июля 1914 г.).
3) В согласии с законоположениями, изданными до 25-го октября 1917 г., отпуск кредитов из казны на содержание учебных заведений с преподаванием на малорусском языке не допускается.
4) В согласии с пунктом «б» ст. 7 Правил 1 июля 1914 г. земствам и городам не предоставлено право учреждать и воспособлять учебные заведения с преподаванием на малорусском языке»[17].

В умовах, коли українські школи втратили фінансову підтримку великоросійських державних структур, УТШО взяло на себе справу української школи «щоб допомогти громадянству зберегти те, що вже зроблено в шкільній справі»[18]. Воно поширило свою діяльність на підставі нового статуту, затвердженого окружним судом. 13 вересня 1919 р. відбулись загальні збори Товариства, на яких було обрано нову Раду. До неї увійшли А. Лещенко (голова), П.Стебницький (заступник), а також О. Дорошкевич, К. Шило, С. Єфремов, Я. Чепіга, Ф. Сушицький та М. Зеров. В умовах відсутності державної підтримки українській школі Рада Товариства знову, як і весною 1917 р., взяла на себе функції Міністерства народної освіти. Товариство рішуче виступило проти

---

[16] *Кукурудзяк М.Г., Собчинська М.М.* З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 1997. — С. 35.

[17] Вільна Українська Школа: Орган Всеукраїнської учительської спілки. — К., 1919–1920 шк. р. — № 1–3. — С. 89.

[18] Державний архів міста Києва. — Ф. 346. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 6.

закону, виданого денікінським генералом Май-Маєвським 3 серпня 1919 р., який повністю забороняв викладання українською мовою в усіх освітніх установах України, повертав устрій і програму школи до царських часів. За законом дозволялося відкривати приватні початкові українські школи, але це право так і залишилося нереалізованим, оскільки жодного дозволу на відкриття шкіл не було видано. Водночас було конфісковано та знищено 117 назв українських книжок.

Рада Товариства прийняла «Меморандум по вопросу об украинской школе», в якому висловилась проти реставрації царських шкільних порядків і закликала відмінити закони про заборону українського слова в школі. «Общество свыклось с мыслью, что право народа получать просвещение на его материнском языке, сделалось всем известною истиною, что времена отстаивания этого права отошли в прошлое…»[19]. Однак відповіді на цей документ так і не надійшло до Товариства. І тоді Українське Товариство Шкільної Освіти взяло на себе утримання всіх українських шкіл[20]. Активізувалася і видавнича діяльність Товариства. До вересня 1919 р. УТШО видало термінологічні словники з граматики, арифметики, геометрії та географії в кількості 150 тис. примірників та 225 тис. різних підручників[21]. Своє завдання Товариство вбачало в тому, щоб «об'єднати всю Україну в шкільній роботі»[22].

Серед української громадськості розгорнувся масштабний рух за збір коштів на утримання українських шкіл. Діяльну участь в ньому брали центральні кооперативні організації, газета «Слово», Товариство «Копійка на рідну школу» і «взагалі українське громадянство, яке в більшості взяло утримання шкіл на свої кошти»[23].

Протягом 1919/1920 навчального року Рада Товариства посилила свою роботу по збереженню системи національної освіти та наданню їй фінансової допомоги. 18 вересня 1919 р. вона ухвалила розробити фінансовий план допомоги всім тим українським школам, які не будуть мати коштів для свого утримання з інших джерел. Рада висловилась за необхідність тісного зв'язку українських фінансових кіл з Радою Товариства Шкільної Освіти з метою покращення допомоги приватним українським школам у широкому масштабі, а також і іншим освітнім установам. Було прийнято рішення асигнувати кошти Київському українському університету для утримання персонального складу професорів і службовців, київським середнім і початковим школам. У листопаді 1919 р. було надано фінансову підтримку 25 тис. українських початкових шкіл,

---

[19] *Доценко О.* Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії української революції. Київ–Львів, 1923. — Т. ІІ. — Кн. 4. — 1917–1922. — С. 188; Літопис Українського життя // Літературно-науковий вістник. 1919. — Т. 75. — С. 179–184.

[20] ГДА СБУ. — Спр. 67098 фп. — Т. 50. — Арк. 33.

[21] Державний архів міста Києва. — Ф. 346. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 6.

[22] Там само.

[23] Там само. — Арк. 7.

хоча юридично ті школи не належали Товариству[24]. Уже в жовтні 1919 р. постало питання про допомогу всім школам, оскільки місцеві органи влади повністю припинили фінансування шкіл. Члени Товариства багато сил та енергії віддавали боротьбі за легалізацію української освіти та проведення культурно-освітньої агітації серед населення. Розгорнулась велика робота по організації філій Товариства Шкільної Освіти на місцях. Деяких членів Ради Товариства було делеговано до інших його відділень. Планувалось, що такі філії повинні покрити всю територію України для координації фінансової допомоги українським школам, а також встановити контроль над школами, які будуть отримувати допомогу.

Товариство звернулось до українського вчительства і громадянства: «Історичний хід подій привів український народ до нових змагань за свої права, як нації: накази влади хотять позбавити українську школу права на державне утримання, залишаючи його тільки за великоруськими школами на Україні. Цей факт ставить українське громадянство перед необхідністю готуватися взяти замість держави на свої плечі весь тягар справи національної освіти, відмовляючи таким чином стародавні славетні традиції XVII–XVIII ст., коли народ український одстояв свої національні гідність і культуру. Глибоко переконане в тому, що ніяка сила в світі по слову поета «не скує душі живої і слова живого», Товариство Шкільної Освіти, вірне своїм завданням і нині, як два роки тому, не вагаючись ні хвилини, бере на себе ініціативу об'єднання живих громадських сил біля справи освіти на рідній мові»[25].

Директор Першої української гімназії ім. Т.Г. Шевченка В. Дурдуківський згадував: «Легко було оголосити всі українські школи школами Товариства шкільної освіти, але де було взяти потрібні великі кошти на їх утримання. От тут-то й виявилася вповні енергійна, благородна, самовіддана вдача А. Лещенка. Не можу зараз сказати, де саме, з яких точно джерел він брав кошти, але школи існували й працювали, вчителі мали утримання не гірше, ніж робітники державних шкіл. Звичайно, гроші дала сильна тоді українська кооперація, але й крім цих наших офіційних джерел, все свідоме громадянство енергійно збирало гроші на утримання шкіл»[26].

Без участі української кооперації Українське Товариство Шкільної Освіти не могло б виконати своїх зобов'язань перед школою. На кошти Спілки споживчих товариств був організований Союз української культури, який взяв на себе утримання українських шкіл. Київські кооперативні установи через Український фінансовий кооперативний комітет виділили 1,5 млн. крб. Постановою Кооперативного фінансового комітету від 14 листопада 1919 р. були встановлені норми відрахувань кооперативних організацій на утримання українських шкіл. Вони становили 2% від торгових операцій, 1% — від страхових

---

[24] *Доценко О.* Літопис Української революції… — С. 188; Літопис Українського життя // Літературно-науковий вістник. 1919. — Т. 75. — С. 159–160.

[25] Вільна Українська Школа: Орган Всеукраїнської учительської спілки. — К., 1919–1920 шк. р. — № 1–3. — С. 91.

[26] *Постернак С.* Із історії освітнього руху… — С. 69.

внесків, 0,5% — від позик тощо[27]. Від Всеукраїнської Вчительської Спілки було пожертвувано 2,5 млн. крб. у фонд по забезпеченню матеріальною допомогою учителів української школи, на лікування в санаторіях, притулок для учителів, утримання дітей інвалідів, дітей сиріт, упорядкування їдалень. Документ був підписаний головою Всеукраїнської Вчительської Спілки О. Дорошкевичем[28].

Після звільнення території України від денікінських окупантів і переходу влади до більшовиків змінились і напрямки діяльності УТШО. Характеризуючи роботу Товариства у 1919 р., журнал «Вільна українська школа» писав: «В Товаристві шкільної освіти протягом усього цього часу проводилась жвава й енергійна праця що до утримання й організації української школи. Товариство виступило, як і в 1919 р., в найтяжчий і найвідповідальніший час нашої історії і виконало культурну місію надзвичайної ваги, зберігши в непорушності українську школу. Але й тепер, з прибуттям радянської влади, Товариство не припиняє своєї діяльності, а навпаки — розгортує її».

Тепер основна увага Товариства була спрямована на створення єдиної трудової школи. Для роз'яснення напрямків своєї подальшої роботи, Українське Товариство Шкільної Освіти звернулось до української людності з відозвою. В ній говорилось: «Школа українська здобула собі право на визнання й існування…Велике справді поле діяльності! Але на це треба і кошту великого. Громадяне! Рідна школа повинна мати кошти! Несіть, хто що може. Пам'ятайте, що доля українського народу в громадській школі і освіті!»[29].

Оскільки справу утримання шкіл радянська держава взяла на себе, то, відповідно і функції УТШО було змінено. До завдань Товариства належало «заснування зразкових шкіл за планом єдиної трудової школи, розроблення планів навчання в школах, видання підручників»[30]. Завданням Товариства, зазначалось на його загальних зборах 1 лютого 1920 р., було «найти контакт з Совєтською владою, для чого моменти політичні мусять бути виключені з праці Товариства»[31]. Товариство розробило план роботи спільно з українськими організаціями: учительськими, «Просвітою», кооперативними спілками. Обговорювалось питання про заснування трудових колоній, які б носили національний характер. За участю УТШО було відкрито школи II ступеня у Києві на Подолі, Деміївці та Куренівці, розпочали роботу кілька нових бібліотек. Правописна комісія Товариства спільно із Всеукраїнською академією наук брала участь у розробці українського правопису. За участі УТШО вироблено загальні принципи трудової школи, розроблено програми навчання для шкіл I–II ступеня, програми дитячого садка, план учительських курсів та ін.

Товариство і далі ставило завдання організовувати культурно-громадські організації, відкривало нові школи, здійснювало перебудову старих шкіл, органі-

---

[27] Державний архів міста Києва. — Ф. 346. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 4.

[28] Там само. — Арк. 27.

[29] Вільна Українська Школа: Орган Всеукраїнської учительської спілки. — К., 1919–1920 шк. р. — № 4–5. — С. 176–177.

[30] Державний архів міста Києва. — Ф. 346. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 7 зв.

[31] Там само.

зацію курсів для вчителів. Нові історичні умови заставили Товариство обрати нові стратегії розвитку і план створення єдиної трудової школи здався найбільш прийнятним. Але цей шлях змусив українські гімназії відійти від моделі національної школи — національного підходу в навчанні і вихования дітей і перетворитись на звичайні трудові школи. У 1920 р. в умовах більшовизації сфери освіти, науки, культури Українське Товариство Шкільної Освіти припинило свою діяльність.

Українське Товариство Шкільної Освіти, як громадська організація, впродовж всього періоду існування дбало про інтереси української школи за всяких політичних обставин. Товариство багато зробило, щоб активізувати українську громадськість і зробити справу українського шкільництва загальнонародною. Воно відіграло важливу роль у культуротворчому процесі в Україні в роки національної революції. До складу УТШО в різний час входили провідні діячі української освіти, науки і культури: І. Стешенко, П. Холодний, С. Єфремов, Г. Нарбут, В. Дурдуківський, І. Огієнко, М. Зеров, С. Русова, В. Прокопович, Т. Лубенець, Я. Чепіга, С. Постернак, О. Дорошкевич, Г. Голоскевич, Л. Білецький, Ф. Сушицький, О. Корчак-Чепурківський, В. Дога, О. Яната, В. Шарко, П. Стебницький та ін. Активно діючими членами Товариства були близько 50 осіб. Головами УТШО працювали в різний час І. Стешенко, П. Холодний, А. Лещенко, О. Дорошкевич. Члени Товариства і його провідники здійснювали велику подвижницьку працю на ниві освіти.

Народна освіта завжди вважалась найважливішою підвалиною життя кожного народу і важливим чинником формування національної свідомості громадян. Велике значення має справа народної освіти для сучасної України, якій довгі роки доводилось бути бездержавною. Постала потреба будувати нові концепції впровадження народної освіти на руїнах старого ладу, старого типу освіти, творити нові форми управління освітньою системою, керуючись принципами демократизму і національної суверенності. І роль громадськості в цій справі надзвичайно велика.

УДК 94(477+483)«1918/1922»

Олег Разиграєв [*]
(Луцьк)

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІЦІЇ В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ: 1918–1922 рр.

Статтю присвячено генезису державної поліції в Другій Речі Посполитій. Становлення правоохоронного корпусу відбувалося водночас із формуванням польської державності в новітній час. Організаційна структура поліції остаточно усталилась в 1922 р. й складалась з 15 окружних управлінь (команд), які територіально відповідали воєводствам, поліції столичного міста Варшави та автономної поліції Сілезького воєводства.

Ключові слова: *становлення, поліція, організація, структура, Друга Річ Посполита.*

Статья посвящена генезису государственной полиции Второй Речи Посполитой. Становление правоохранительного корпуса происходило одновременно с формированием польской государственности в новейшее время. Организационная структура полиции окончательно сложилась в 1922 г. и состояла из 15 окружных управлений (команд), которые территориально соответствовали воеводствам, полиции столичного города Варшавы и автономной полиции Силезского воеводства.

Ключевые слова: *становление, полиция, организация, структура, Вторая Речь Посполитая.*

The article is devoted to the genesis of the State Police in the Second Polish Republic. Becoming of a law enforcement corps occurred at the same time with the formation of the Polish state in modern times. The organizational structure of the police finally consolidated in 1922 and consisted of 15 regional directorates (teams) that geographically answered voivodship, police of the Warsaw City and the autonomous police of province of Silesia.

Keywords: *establishment, police organization, structure, Second Polish Republic.*

Генезис будь-якого державного утворення нерозривно пов'язаний із формуванням кордонів, органів влади та управління, війська, судової та правоохо-

---

[*] ***Олег Разиграєв*** *— кандидат історичних наук, доктор гуманістичних наук в галузі новітньої історії (PhD in the Humanities), доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).*

ронної системи тощо. Не стала винятком у даному контексті й відновлена 11 листопада 1918 р. нова європейська держава — Друга Річ Посполита. Одночасно із становленням державності молодої країни формувалися її правоохоронні структури, до складу яких увійшла й поліція — державний озброєний орган виконавчої влади.

Історія міжвоєнних польських поліцейських структур виступала предметом зацікавлення здебільшого серед дослідників Польщі. Вітчизняна історіографія зверталась до зазначеного питання передусім в контексті боротьби поліції з комуністичною активністю та українським національним рухом на теренах Волині та Східної Галичини у міжвоєнний період. Невисвітленим в українській історіографії залишається питання генезису поліції в Другій Речі Посполитій, попри те, що вже з 1918 р. її діяльність була поступово поширена й на Західноукраїнські землі. Отже, тема не втратила своєї актуальності, а відтак, метою статті є дослідження становлення державної поліції в Другій Речі Посполитій у 1918–1922 рр.

Створена у липні 1914 р. під керівництвом К. Сроковського громадська сторожа Домбровського Заглемб'я[1] була першою організацією, яка відповідала за підтримку громадської безпеки на теренах, які згодом увійшли до нововідновленої Польської держави[2]. Разом з тим, у Другій Речі Посполитій, на офіційному рівні, першою поліційною структурою йменувалась громадянська сторожа м. Варшави, що її організував адвокат С. Поповський в серпні 1915 р. під російським контролем[3]. Так, коли у вересні 1925 р. усі поліцейські підрозділи Другої Речі Посполитої відзначали десяту річницю заснування, керівник Волинського управління державної поліції інспектор Ч. Грабовський в наказі № 39 від 25 вересня 1925 р. наголошував своїм підлеглим, що першою, власне польською, поліційною організацією була вищезазначена громадянська сторожа м. Варшави[4]. За прикладом Варшави, схожі структури постали й в інших регіонах Польщі.

2 серпня 1914 р. в умовах російської окупації постала громадянська міліція в м. Лодзі[5]. Знаний сучасний дослідник польських правоохоронних органів новітньої доби А. Місюк зазначає, що новоприбулі німецькі та австрійські окупаційні власті початково визнавали попередньо створені організації, які опікувалися підтримкою громадської безпеки. Однак, згодом, німецька адміністрація розпочала заходи із ліквідації польських правоохоронних структур. Так,

---

[1] Домбровське Заглемб'я — Домбровський вугільний басейн, історико-географічний регіон Малопольщі.

[2] *Mączyński M.* Policja Państwowa w II Rzeczypospolitej. Organizacyjno-prawne podstawy funkcjonowania. — Kraków: Wyższa Szkoła Biznesu, 1997. — S. 14.

[3] Там само.

[4] Rozkaz dzienny Komendanta PP XIII Okręgu w Łucku № 39 dnia 25 września. — Łuck, 1925. — S. 1.

[5] *Misiuk A.* Tworzenie się polskich organów policyjnych w okresie I wojny światowej (1914–1918) // «Problemy Kryminalistyki». — 1987. — № 176. — S. 249.

31 жовтня 1915 р. припинила діяльність громадянська сторожа м. Любліна, 31 січня 1916 р. — аналогічна структура Варшави та інших міст[6].

Станом на 1 лютого 1916 р. німецькі власті остаточно ліквідували діяльність громадянських сторож. Водночас постає нова правоохоронна формація — міська міліція, яку очолив Ф. Радзивіл. На думку польського історика поліції та спецслужб А. Пеплонського, юридичні норми, які регламентували діяльність цієї формації значно обмежували її самостійність. Зазначена правоохоронна структура проголошувалась виконавчим органом міської влади, а також допоміжною структурою німецьких військових та цивільних властей[7].

Наступний етап формування польських поліцейських структур пов'язаний з відходом австрійських та німецьких військ на початку листопада 1918 р. В цей період постали численні утворення народної міліції організовані Польською соціалістичною партією (ППС), Радою робітничих депутатів та Тимчасовим народним урядом Польської Республіки[8]. 5 грудня 1918 р. тимчасовий начальник держави Ю. Пілсудський проголосив народну міліцію ППС загальнодержавною структурою, яка відтепер стала виконавчим органом уряду Є. Морачевського. Організація та компетенція діяльності народної міліції згодом були окреслені відповідними нормативно-правовими приписами[9]. Так, розпорядженням від 16 грудня 1918 р. Міністр внутрішніх справ С. Тугут доручив організацію народної міліції головному коменданту (керівнику — *О.Р.*), а також наголосив на необхідності розпуску усіх структур, які до цього відповідали за охорону громадського порядку та суспільної безпеки[10]. Один з організаторів цієї правоохоронної структури Ю. Суський, у своїх спогадах зазначав, що народна міліція «в очах однієї частини громадськості була попередницею державної поліції, натомість в очах іншої — «червоною гвардією» польської революції»[11].

Головний комендант народної міліції, офіцер I бригади польських легіонів І. Боернер на сторінках «Урядового щоденника МВС» оголосив умови набору до лав зазначеної правоохоронної структури, а також вказав на її головні завдання: «Громадяни, в цей вирішальний момент історії, безвідповідальні елементи намагаються викликати анархію та неспокій в нашій країні. Все більше ширяться країною спекуляція, грабіж, житлове лихварство, ознаки моральної та соціальної дегенерації. Головним завданням народної міліції буде безкомпромісна боротьба з вищезазначеними проявами... Закликаю Вас до боротьби із внутрішнім ворогом Польської Республіки! Пріоритет у прийнятті до народної міліції матимуть добровольці з військовою освітою, віком від 20 до 30 років,

---

[6] Ibidem. — S. 251.

[7] *Pepłoński A.* Geneza Policji Państwowej w II Rzeczypospolitej // «Zeszyty Naukowe ASW». — 1990. — № 60. — S. 156.

[8] *Mączyński M.* Policja Państwowa w II Rzeczypospolitej... — S. 14.

[9] Przepisy o organizacji Milicji Ludowej // Dziennik Urzędowy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (далі: DzU MSW). — 1918. — № 2. — Poz. 18.

[10] Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych w przedmiocie Milicji Ludowej // DzU MSW. — 1918. — № 3. — Poz. 45.

[11] *Suski J.* W służbie publicznej na dwóch kontynentach. — Warszawa: Polonia, 1988. — S. 75.

одружені та грамотні»[12]. У територіальному плані організація народної міліції відповідала тодішньому адміністративному поділу Другої Речі Посполитої. Так, під керівництвом головного управління працювали воєводські та повітові підрозділи.

9 січня 1919 р. (через місяць після створення народної міліції — *О.Р.*), декретом Ю. Пілсудського було утворено нову правоохоронну структуру — комунальну поліцію. З цього моменту припинили свою діяльність стихійно утворені формування міської міліції та міської поліції. Такі дії стали черговим кроком на шляху до уніфікації муніципальних органів внутрішніх справ[13].

Комунальна поліція функціонувала під наглядом міністра внутрішніх справ та органів місцевого самоврядування. Її керівний склад призначався міністром внутрішніх справ; фінансування здійснювалося за рахунок коштів Міністерства фінансів та магістратів. Крім того, органи місцевого самоврядування були зобов'язані безкоштовно надавати службовцям комунальної поліції приміщення для виконання їхніх функцій, а також для постійного чи тимчасового приватного проживання. Комунальна поліція організовувалася за військовим взірцем; особовий склад формувався шляхом добровільного набору кандидатів. Претендент на службу в її лавах повинен був мати вік не менше 21 року, характеризуватись відповідними службовими здібностями та відмінним фізичним здоров'ям, вільно володіти польською мовою на усному та письмовому рівнях[14].

Один з організаторів комунальної поліції Г. Варденський у своїх спогадах так описував генезис цієї структури: «Головна інспекція поліції початково складалося з п'яти інспекторів... Ми розділили територію колишнього Конгресового Королівства[15] на п'ять районів. Кожен з інспекторів мав свою ділянку роботи, був зобов'язаний організувати діяльність поліції та провести люстрацію поліцейських комісаріатів та постів. Я налагоджував функціонування комунальної поліції на теренах колишньої Варшавської та Радомської губерній. На повітовому рівні організація була слабкою. Комісаріати поліції очолили люди здебільшого без жодної професійної кваліфікації. Скрізь відчувалась нестача зброї, боєприпасів, взуття та одягу. Особовий склад постів характеризувався ще гіршим рівнем. У багатьох гмінах[16], населення взагалі не бажало утворення поліції, відмовлялось надавати приміщення для стаціонарних постів, а іноді навіть роззброювало прибулих поліцейських та змушувало їх залишити село. Зафіксовані випадки, коли брутальна поведінка поліцейських спричиняла масові заворушення серед населення...»[17].

---

[12] Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych w przedmiocie Milicji Ludowej // DzU MSW. — 1918. — № 3. — Poz. 45.

[13] Dekret o organizacji policji komunalnej // Dziennik Praw Państwa Polskiego (далі: DzPPP). — 1919. — № 5. — Poz. 98; *Pepłoński A.* Geneza Policji Państwowej... — S. 168.

[14] Dekret o organizacji policji komunalnej // DzPPP. — 1919. — № 5. — Poz. 98.

[15] Конгресове Королівство — частина польських земель, які, згідно рішення Віденського конгресу (1814–1815 рр.), відійшли до складу Російської імперії.

[16] Гміна — найнижча ланка адміністративно-територіального поділу Другої Речі Посполитої.

[17] *Wardęski H.* Moje wspomnienia policyjne. — Warszawa: Stowarzyszenia «Policyjny Dom Zdrowia», 1925. — S. 249–250.

15 лютого 1919 р., відповідно до розпорядження Міністра внутрішніх справ С. Войцеховського, міська міліція Варшави реорганізовувалась у комунальну поліцію[18]. Вже 14 березня того ж року аналогічні зміни відбулися в Бендзині, Ченстохові, Домброві, Каліші, Кєльцах, Лодзі, Любліні, Ломжі, Новорадомську, Паб'яніцах, Полоцьку, Піотркові, Радомі, Седльцях, Соснові, Суваках, Томашові Мазовецькому, Влоцлавку, Замосці та Заверці[19].

В межах повіту комунальна поліція та народна міліція підпорядкувалась адміністративній владі — урядовому комісару. Інші представники органів адміністративної влади, а також військові могли видавати доручення поліції та міліції лише за посередництвом вищезазначеного урядового комісара. Виняток було зроблено лише для прокуратури та суду. Функція Головної команди (управління — *О.Р.*) та інспекції комунальної поліції зводилась головним чином до налагодження адміністрації, матеріального забезпечення та вишколу працівників органів внутрішніх справ. Питання розміщення постів поліції та міліції перебувало у компетенції урядового комісара. Водночас дорадча функція належала повітовому коменданту (керівнику — *О.Р.*) поліції та міліції. Рішення про зміну дислокації загонів правоохоронців з одного повіту до іншого приймав виключно міністр внутрішніх справ. Урядові комісари мали право відстороновати повітове керівництво поліції та міліції від виконання службових обов'язків при умові термінового повідомлення про це МВС. Разом з тим, повітове керівництво поліції та міліції було наділене правом притягнення до дисциплінарної відповідальності своїх підлеглих[20].

Польський дослідник органів внутрішніх справ М. Мончинський зазначає, що в 1919 р. на теренах, які згодом увійшли до складу Другої Речі Посполитої, функціонували наступні правоохоронні формації: на землях колишнього Конгресового Королівства: народна міліція, комунальна поліція, жандармерія, залізнична сторожа та річкова сторожа; в Галичині: Польська крайова жандармерія, Крайова жандармерія краківської землі, військова поліція, польова жандармерія та комунальна поліція; на теренах колишньої Пруської «дільниці»: Польська крайова жандармерія, численні гмінні та міські поліційні формування; на східних теренах колишньої Російської «дільниці»: Військова польова жандармерія та численні правоохоронні «сторожі» та «міліції»[21].

У зв'язку з тим, що народна міліція та комунальна поліція не виправдали урядових сподівань, вже в лютому 1919 р. в Сеймі розпочалась діяльність із створення єдиного загальнодержавного органу громадської безпеки. Так, в

---

[18] Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych w sprawie przekształcenia Milicji Miejskiej miasta stołecznego Warszawy na Policję Komunalną // DzU MSW. — 1919. — № 10. — Poz. 120.

[19] Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych w sprawie przekształcenia obecnie istniejących Milicji Miejskich i Policji na Policję Komunalną // DzU MSW. — 1919. — № 19. — Poz. 229.

[20] Okólnik Ministra Spraw Wewnętrznych w sprawie policji komunalnej powiatowej i oddziałów milicji ludowej, // DzU MSW. — 1919. — № 21. — Poz. 279.

[21] *Mączyński M.* Policja Państwowa w II Rzeczypospolitej... — S. 20.

квітні того ж року відбулося об'єднання народної міліції з комунальною поліцією. Першим керівником об'єднаного управління вищезазначених формацій став колишній учасник польських легіонів К. Млодзяновський, якого згодом замінив В. Хеншель. 4 квітня 1919 р. побачив світ циркуляр МВС щодо реорганізації народної міліції, де вказувалося на поступову ліквідацію її окружних команд (управлінь — *О.Р.*). В документі зазначалось також, що формування народної міліції могли далі функціонували лише в тих повітах та містах, в яких існувала потреба зміцнення муніципальної служби безпеки та громадського порядку –комунальної поліції[22].

Наступним кроком на шляху до уніфікації органів внутрішніх справ стала ліквідація об'єднаного управління народної міліції та комунальної поліції й створення в червні 1919 р. нової правоохоронної структури — охорона безпеки. Новоутворене формування очолив головний комендант. Він керував центральним керівним органом — головним управлінням (командою — *О.Р.*), яке складалося з трьох підрозділів (організаційного, господарського, професійної підготовки) та Центрального розвідувального бюро[23].

Робота щодо створення єдиної загальнодержавної правоохоронної структури офіційно завершилася 24 липня 1919 р., коли парламент прийняв закон «Про державну поліцію»[24]. Відтоді втратили чинність усі попередні правові акти, що стосувалися будь-яких організаційних форм поліцейських структур. Зазначений документ містив понад 40 статей, об'єднаних наступними розділами: загальні положення; організація поліції; службові стосунки та підпорядкованість поліції адміністративній владі та органам місцевого самоврядування; дисциплінарна відповідальність; чисельність поліції; ротація службовців поліції; умови прийняття на службу; школи; права та обов'язки службовців поліції[25]. Державна поліція проголошувалась організацією, головне завдання якої полягало в охороні громадської безпеки та суспільного порядку. Законом від 24 липня 1919 р. було створено централізований орган безпеки Другої Речі Посполитої у вигляді єдиної виконавчої структури. Разом з тим документ заклав чимало труднощів у діяльність поліції протягом усього міжвоєнного періоду. Передусім вона опинилась у потрійній залежності: від МВС, представників державної влади та органів прокуратури[26].

Слід зазначити, що становлення державної поліції в Другій Речі Посполитій, на підставі закону від 24 липня 1919 р., тривало близько трьох років. Початково

---

[22] Okólnik Ministra Spraw Wewnętrznych do Komisarzy Ludowych w sprawie reorganizacji Milicji Ludowej // DzU MSW. — 1919. — № 22. — Poz. 296.

[23] Державний архів Тернопільської області (далі: ДАТО), ф. 274, оп. 1, спр. 41, арк. 1–3; *Misiuk A.* Policja Państwowa 1919–1939. Powstanie, organizacja, kierunki działania. — Warszawa: PWN, 1996. — S. 19.

[24] Ustawa o Policji Państwowej z dnia 24 lipca 1919 roku // DzPPP. — 1919. — № 61. — Poz. 363.

[25] Ibidem.

[26] *Разиграєв О.* Польська державна поліція на Волині у 1919–1926 роках. — Луцьк: Волинські старожитності, 2012. — С. 59.

територіальна компетенція зазначеного нормативно-правового акту поширювалася лише на терени колишнього Конгресового Королівства. Вже в липні–серпні 1919 р. там було утворено шість окружних команд (управлінь — *О.Р.*), а саме: Варшавську (I округ), Лодзьку (II округ), Кєлецьку (III округ), Люблінську (IV округ) та Білостоцьку (V округ) та столичного міста Варшави (VI округ)[27]. Більше того, на початку 1920 р. на теренах вищезазначених воєводств до державної поліції було включено підрозділи річкової та військової залізничної сторожі[28].

Подальша організація уніфікованої поліційної системи відбувалась на підставі згаданого закону від 24 липня 1919 р. Зокрема, там було записано, що державна поліція буде творитись в міру поширення польської державної адміністрації на теренах колишніх австрійських, пруських та російських «дільниць»[29]. Так, відповідно до виконавчого розпорядження Міністра військових справ К. Соснковського та Міністра внутрішніх справ С. Войцеховського від 12 листопада 1919 р. польова жандармерія та військова поліція, що діяли на теренах Галичини включалися до складу державної поліції. Зазначений нормативно-правовий акт анонсував також утворення під керівництвом В. Гошовського «Управління державної поліції для колишньої Галичини» з центром в м. Львові[30]. Наступним розпорядженням МВС від 14 листопада 1919 р. було утворено три тимчасових окружних управління державної поліції: Львівське, Краківське та Перемишльське[31].

1 березня 1920 р. закон «Про державну поліцію» від 24 липня 1919 р. поширився на 15 повітів Східної Галичини[32]; вже 1 червня того ж року державна поліція постала на теренах ще семи повітів зазначеного історико-географічного

---

[27] ДАТО, ф. 274, оп. 1, спр. 41, арк. 8; *Mączyński M.* Policja Państwowa w II Rzeczypospolitej... — S. 22.

[28] *Henszel W.* Stanisław Wojciechowski jako twórca Policji Państwowej // «Gazeta Administracji i Policji Państwowej». — 1923. — № 1. — S. 1–2.

[29] Ustawa o Policji Państwowej z dnia 24 lipca 1919 roku // DzPPP. — 1919. — № 61. — Poz. 363.

[30] Rozporządzenie wykonawcze Ministra Spraw Wojskowych i Ministra Spraw Wewnętrznych w przedmiocie wcielenia żandarmerii krajowej i policji wojskowej na obszarze byłej Galicji do Policji Państwowej na zasadzie art. 3. przepisów przejściowych do Ustawy o Policji Państwowej z dnia 24 lipca 1919 roku // DzU RP. — 1919. — № 87. — Poz. 475; Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі: ЦДІАЛ України). — Ф. 795. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2.

[31] Rozporządzenie o ustanowieniu na obszarze b. Galicji tymczasowo trzech Komenda Okręgowych Policji Państwowej // Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej (dalej: DzU RP). — 1919. — № 91. — Poz. 494.

[32] Rozporządzenie wykonawcze Ministra Spraw Wewnętrznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wojskowych w przedmiocie rozciągnięcia organizacji Policji Państwowych na dalszych 14 wschodnich powiatów Małopolski, wydane na zasadzie art. 3 przepisów przejściowych do Ustawy o Policji Państwowej z dnia 24 lipca 1919 roku // DzU RP. — 1920. — № 20. — Poz. 107.

регіону[33]. З метою організації поліцейської служби на вище окресленій території в березні 1920 р. постало тимчасове Окружне управління державної поліції «Схід» з центром у м. Львові. Його очолив інспектор Р. Візімірський[34].

Поширення на терени Галичини польської адміністрації II інстанції, тобто утворення Краківського, Львівського, Станіславського та Тернопільського воєводства сприяло подальшій уніфікації державної поліції[35]. Розміщення окружних управлінь (команд) державної поліції зазначених воєводств було пристосовано до адміністративного поділу Другої Речі Посполитої. Так, центри Краківського (VII округ) та Львівського (VIII округ) управлінь державної поліції розміщувались в однойменних містах. Натомість, тимчасове Окружне управління державної поліції «Схід» з центром у Львові переносилось до Тернополя й було реорганізовано у IX округ державної поліції. У свою чергу, Окружне управління державної поліції з центром в Перемишлі переносилось до Станіслава, де постав X округ державної поліції[36]. Скасування 13 вересня 1921 р. «Управління державної поліції для колишньої Галичини» завершило уніфікацію державної поліції в регіоні. Разом з тим, «ліквідаційна комісія» зазначеної структури діяла у Львові до 1923 р.[37]

В червні 1920 р. закон «Про державну поліцію» від 24 липня 1919 р. поширився й на польські землі, які перебували під владою Прусії. Так, упродовж 1920–1921 рр. тут функціонувало тимчасове «Управління державної поліції для колишньої пруської дільниці» з центром у Познані. Його очолив С. Мровінцсіс, який водночас був помічником головного коменданта державної поліції[38]. В травні 1921 р. «Управління державної поліції для колишньої пруської діль-

---

[33] Rozporządzenie wykonawcze Ministra Spraw Wewnętrznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wojskowych w przedmiocie rozciągnięcia organizacji Policji Państwowych na dalszych 7 wschodnich powiatów Małopolski, wydane na zasadzie art. 3 przepisów przejściowych do Ustawy o Policji Państwowej z dnia 24 lipca 1919 roku // DzU RP. — 1920. — № 39. — Poz. 233.

[34] *Litwiński R.* Korpus Policji w II Rzeczypospolitej. Służba i życie prywatne. — Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2007. — S. 538.

[35] Ustawa z dnia 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji (województw) na obszarze b. Królestwa Galicji i Lodomerji z W. Ks. Krakowskiem oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej obszarach Spisza i Orawy // DzU RP. — 1920. — № 117. — Poz. 768.

[36] Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych w przedmiocie utworzenia Komend okręgowych policji państwowej dla Województw: Lwowskiego, Krakowskiego, Stanisławowskiego i Tarnopolskiego // DzU RP. — 1921. — № 21. — Poz. 122.

[37] «Ліквідаційна комісія Управління державної поліції для колишньої Галичини» досить репрезентативно представлена у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Львові. Див.: ЦДІАЛ України, ф. 796, оп. 1, спр. 1–148.

[38] Rozporządzenie o wprowadzeniu ustawy z dnia 24 lipca 1919 r. o Policji Państwowej (Dz PPP, nr 61, poz. 363) do byłej dzielnicy pruskiej // *Misiuk A., Pepłoński A*. Organizacja instytucji policyjnych w II Rzeczypospolitej. Wybór źródeł i dokumentów. — Szczytno: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Policyjnej w Szczytnie, 1994. — S. 95–96.

ниці» було ліквідовано. В цей же час, з'явилися нові Управління державної поліції в Познані (XI округ) та Торуні (XII округ)[39].

Становлення польської державної поліції Другої Речі Посполитої на Волині хронологічно можна поділити на два умовні етапи. Перший — травень 1919 — липень 1920 рр. — характеризувався переходом функцій охорони громадського порядку від місцевих правоохоронних структур до підрозділів комунальної поліції на території міст та до загонів польової жандармерії у сільській місцевості[40]. Вказані формування провадили свою діяльність під контролем Управління повітів Волині — складової тимчасового адміністративного утворення, яким було Цивільне управління східних земель. Внаслідок адміністративних змін на Волині, які відбулись в січні 1920 р., в рамках новоутвореного Цивільного управління Волинської землі та Подільського фронту (ЦУВЗ та ПФ) на початку лютого 1920 р. розпочався процес становлення спеціально організованих на військовий взірець поліцейських структур. Ними стала поліція ЦУВЗ та ПФ або «кресова поліція», яка юридично була затверджена лише у травні 1920 р.[41]

Другий етап генезису польської державної поліції на Волині охоплює вересень 1920 — лютий 1921 рр. Він пов'язаний з відновленням поліцейських формувань Другої Речі Посполитої під керівництвом Управління поліції прифронтових і етапних територій з центром в м. Константині[42]. Утворення польських поліцейських структур на Волині було завершено укладенням 12 жовтня 1920 р. перемир'я між Другою Річчю Посполитою та радянською Росією і

---

[39] Rozporządzenie w przedmiocie zmiany rozporządzenia z dnia 11 czerwca 1920 r. poz. 264 Dziennika Urzędowego Ministerstwa Dzielnicy Pruskiej Nr 31, o wprowadzeniu ustawy z dnia 24 lipca 1919 r. o policji państwowej (Dz PPP, nr 61, poz. 363) do b. Dzielnicy Pruskiej z 25.05.1921 r. // *Misiuk A., Pepłoński A.* Organizacja instytucji policyjnych... — S. 99.

[40] Так, наприклад, структури комунальної поліції постали в м. Луцьку вже в червні–липні 1919 р., див.: Державний архів Волинської області (далі: ДАВО), ф. 158, оп. 5, спр. 27, арк. 1–119. В серпні того ж року розпочалося формування комунальної поліції в м. Рівне., див.: Державний архів Рівненської області, ф. 30, оп. 18, спр. 1, арк. 1– 2.

[41] Rozporządzenie Komisarza Naczelnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego w przedmiocie organizacji policji (5.05.1920) // Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego. — 1920. — № 8. — Poz. 114. — S. 57; *Разиграєв О.* Польська державна поліція на Волині... — С. 99–107.

[42] Пріоритетні завдання цієї структури окреслив наказ № 1 від 1920 р. генерального інспектора Т. Зброжека: «Головнокомандувач Юзеф Пілсудський звільнив кресові повіти від нападу ворога. Польське військо займається охороною кордонів. Нам довірено оберігати безпеку громадян, гарантувати лад і спокій. Ми йдемо, щоб опікуватись людьми. Нехай кожен комендант повіту, постерунковий, службовець канцелярії чи "розвідник" носить в душі гасло "Честь і Батьківщина". Нехай усі пам'ятають, що ми є для людей, а не навпаки. Нехай вдень і вночі злочинність пам'ятає про нашу працю!», див.: ДАВО, ф. 45, оп. 1, спр. 3, арк. 3; Управління поліції етапних і прифронтових теренів функціонувало до 14 березня 1921 р., див.: Archiwum Akt Nowych. — Zesp. 349. — Sygn. 84. — S. 332; Ліквідаційна комісія зазначеної структури діяла до початку 1922 р., див.: Archiwum Państwowe w Łodzi.– Zesp. 183. — Sygn. 9. — S. 142.

радянською Україною[43] й організацією в січні 1921 р. Управління державної поліції Волинського (XIII) округу з центром в Луцьку[44]. Водночас, постали нові управління державної поліції з центами у Бресті над Бугом (XIV округ) та Новогрудку (XV округ)[45]. Таким чином, станом на березень 1921 р. організація державної поліції в Польщі охоплювала вже 15 округів[46].

Свої особливості мало й утворення державної поліції на теренах Серединної Литви, яке остаточно уніфікувало державну поліцію в Другій Речі Посполитій. Так, початково організацією органів внутрішніх справ на зазначених теренах опікувався Відділ громадської безпеки МВС під керівництвом полковника Лісовського[47]. 12 лютого 1921 р. було утворено тимчасове «Головне управління державної поліції Серединної Литви», яке очолив підінспектор Ч. Грабовський[48]. Після приєднання Серединної Литви до Другої Речі Посполитої в регіоні постало Головне управління державної поліції Віленської Землі[49]. Остаточну уніфікацію державної поліції нововідродженої Польщі завершило утворення Управління державної поліції Віленського (XVI) округу в липні 1922 р.[50]

На теренах Другої Речі Посполитої функціонувала також поліція Сілезького воєводства на чолі з Головним управлінням у Катовіцах. Зазначена службова одиниця була організована на зразок загальнопольської державної поліції, хоча й мала власні регіональні особливості пов'язані, насамперед, з автономією Сілезького воєводства[51].

Отже, генезис польської поліції Другої Речі Посполитої розпочався ще в період «Великої війни». Розпад імперій, до складу яких входили польські землі понад сто років, став каталізатором державотворчих процесів та формування в їх

---

[43] Umowa o preliminaryjnym pokoju i rozejmie między Rzecząpospolitą Polską z jednej a Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republiką Rad i Ukraińską Socjalistyczną Republiką Rad z drugiej strony, podpisana w Rydze dnia 12 października 1920 roku // DzU RP. — 1921. — № 28. — Poz. 161.

[44] Rozkaz dzienny Komendanta PP XIII Okręgu w Łucku № 39 dnia 25 września 1925 r. — Łuck, 1925. — S. 1; *Разиграєв О.* Польська державна поліція на Волині.... — С. 119–120.

[45] Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 13 grudnia 1920 r. w przedmiocie rozciągnięcia mocy obowiązującej ustawy o policji państwowej z dnia 24 lipca 1919 r. na obszarach okręgów administracyjnych Wołyńskiego, Poleskiego i Nowogródzkiego // DzU RP. — 1921. — № 3. — Poz. 15.

[46] ДАТО, ф. 274, оп. 1, спр. 40, арк. 178–180.

[47] *Śleszyński W.* Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej. — Warszawa: Oficyna Wydawnicza «RYTM», 2007. — S. 79.

[48] *Misiuk A.* Policja Państwowa 1919–1939... — S. 44.

[49] *Śleszyński W.* Bezpieczeństwo wewnętrzne... — S. 83.

[50] Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 26 lipca 1922 r. w przedmiocie wprowadzenia organizacji policji państwowej na obszar Ziemi Wileńskiej // DzU RP. — 1922. — № 62. — Poz. 560; Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 26 lipca 1922 r. w przedmiocie organizacji policji państwowej na Ziemi Wileńskiej // 1922. — № 62. — Poz. 561.

[51] *Mączyński M.* Policja Państwowa w II Rzeczypospolitej... — S. 29.

контексті правоохоронної системи. Становлення державної поліції відбувалося шляхом уніфікації розрізнених міліційно-поліційних утворень, які діяли упродовж 1914–1919 рр. Разом з тим, остаточна організація державної поліції на підставі закону від 24 липня 1919 р. усталилася лише в липні 1922 р., що було пов'язано із формуванням території нововідродженої держави. Таким чином, упродовж міжвоєнного періоду, під керівництвом Головного управління (команди) державної поліції працювало 15 окружних управлінь, які територіально відповідали воєводствам та поліція столичного міста Варшави. Автономний характер мала поліція Сілезького воєводства, що обумовлювалося специфічним статусом регіону.

УДК 94(477.54)«192»:334.722.8

Ірина Скубій [*]
(Харків)

ДЕРЖАВНІ АКЦІОНЕРНІ ТОРГІВЕЛЬНІ ПІДПРИЄМСТВА В ХАРКОВІ В РОКИ НЕПУ

У статті розглядається становлення державної акціонерної торгівлі в Харкові в 1920-ті рр., протягом яких пройшла еволюція товариств від оптових до оптово-роздрібних. Досліджується місце та роль Хаторгу у розвитку акціонерної торгівлі в Харкові в роки непу.

Ключові слова: *акціонерне товариство, Хаторг, Харків, неп.*

В статье рассматривается становление государственной акционерной торговли в Харькове в 1920-е гг., на протяжении которых прошла эволюция формы товариществ от оптовых к оптово-розничным. Исследуется значение Хаторга в развитии акционерной торговли в Харькове в годы нэпа.

Ключевые слова: *акционерное товарищество, Хаторг, Харьков, нэп.*

The article is devoted to the study of becoming of the joint stock trade in Kharkiv in the 1920th. The evolution of the company's activity from wholesale to wholesale-retail trade under 1920th is investigated. The Khatorg's place in the development of the joint stock trade in Kharkiv in the years of NEP are analyzed.

Keywords: *joint stock company, Khatorg, Kharkov, NEP.*

З переходом до нової економічної політики радянська держава змушена була звернутися до відновлення ринкових інститутів, з-поміж яких були й акціонерні товариства. Їхнє створення було підпорядковане завданню залучення іноземного або приватного капіталу для відновлення різних галузей народного господарства (промисловості, торгівлі). Відкриття державних акціонерних торгівельних товариств мало на меті забезпечення керівної ролі держави у сфері торгівлі.

Питання участі держави як одного з учасників ринку залишається актуальним і в наш час. Система економіки 1920-х рр., як і сучасної України, були змішаною формою державного і приватного підприємництва. У наш час допустимими є і державна монополія, і конкуренція. Державне регулювання економіки в ринкових умовах передбачає застосування державними установами системи заходів як законодавчого і виконавчого, так і контролюючого характеру, що здійснюються з метою стабілізації ринку. Наявність конкурентного сере-

---

[*] ***Ірина Скубій*** *— аспірант кафедри історії України історичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.*

довища та ринкових відносин створює сприятливі умови для розвитку приватного підприємництва. За таких умов державні акціонерні товариства, зокрема у сфері торгівлі, є одними із форм регулювання ринкових відносин, що ще раз підтверджено діяльністю Харківського акціонерного торгівельного товариства. Використання досвіду діяльності акціонерних торгівельних товариств та вивчення їхнього значення в політиці більшовиків дають можливість широко дослідити адміністративні та економічні методи державного регулювання ринку в роки непу. Нині це питання залишається дискусійним в середовищі істориків та економістів.

В історіографії питання державного підприємництва у сфері торгівлі в роки непу ще залишається відкритим і висвітлено лише епізодично. Вивчення акціонерного підприємництва в СРСР та виявлення основних етапів його розвитку в роки непу було зроблено В.І. Касьяненком[1]. Приватні акціонерні підприємства, як один із видів приватного підприємництва, досліджувались Ю.П. Волосником[2], становлення та розвиток торгівлі в Україні в 1921–1932 рр. — В.В. Лантухом[3]. До вивчення цього питання активно долучаються й економісти[4]. Зокрема, на необхідності акціонування державних підприємств в ході трансформації державної власності і формуванні ринкових відносин наголошує В.В. Морозюк[5]. Утім, з'ясування особливостей державної акціонерної торгівлі, у тому числі в Харкові, який на той час був столицею УСРР, залишилося поза увагою дослідників.

Завдання даної статті полягає у вивченні становлення державної акціонерної торгівлі в Харкові на прикладі Харківського акціонерного торгівельного товариства. У дослідженні робиться спроба проаналізувати розвиток товариства в роки непу у відповідності з еволюцією державного курсу у сфері торгівлі впродовж 1920-х рр.

19–22 грудня 1921 р. відбулася XI конференція РКП(б), на якій розглядалося питання про вплив державного капіталу та необхідність його участі як пайовика в різних ринкових установах, у тому числі і в торгівельних товариствах[6]. 15 лютого 1922 р. була створена Комісія у справах зі змішаними товариствами

---

[1] *Касьяненко В.И.* НЭП и акционерное предпринимательство в СССР. — М.: Знание, 1991. — 64 с.

[2] *Волосник Ю.П.* Виникнення та діяльність приватних акціонерних товариств в Україні в роки непу // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Сер. «Історія України». — № 603. — 2003. — С. 122–129.

[3] *Лантух В.В.* Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. — Х.: Основа, 1992. — 190 с.

[4] *Черемисинов Г.А.* Государственное предпринимательство в годы нэпа: теоретико-методологические основы исследования. — Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2003. — 56 с.

[5] *Морозюк В.В.* Акціонування державних підприємств як напрямок формування ринкових відносин в перехідній економіці: автореферат дис. на здобуття ступеня канд. екон. наук. 08.00.01 — економічна теорія. — Х., 2000. — 19 с.

[6] Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898–1953. Изд. 7. — М.: Политиздат, 1953. — Ч. 1. 1898–1925. — С. 589.

при Раді праці і оборони (РПО), що стало важливим етапом у становленні та розвитку акціонерної справи. У серпні 1922 р. РПО РСФРР прийняла Тимчасові правила про порядок затвердження і діяльності акціонерних товариств. Акціонерним товариством вважалося товариство, яке засновувалося під спеціальною назвою з уставним капіталом, розподіленим на рівну кількість частин (акцій), по зобов'язанням якого відповідає лише майно товариства[7]. Зазначимо, що в 1920-ті рр. державні акціонерні товариства діяли на основі комерційного розрахунку[8]. Акціонерні торгівельні товариства зосереджували свою комерційну діяльність переважно в оптовій торгівлі. У перші роки непу їхня участь у роздрібній торгівлі була незначною. Я. Чубар, голова Вищої ради народного господарства, також наголошував, що «зберігаючи в державних і кооперативних руках оптову торгівлю, ми зуміємо регулювати приватну торгівлю»[9].

Харківське губернське акціонерне товариство (Хаторг) було створене 1 листопада 1922 р.[10] Мета створення нового товариства полягала у проведенні торгівельної діяльності об'єднань з метою підтримки місцевої промисловості, заготівлі сировини для підприємств губернської ради народного господарства (ГРНГ), охопленні ринку і пересуванні продукції промисловості безпосередньо до споживача. Фактично ж завдання акціонерного торгівельного товариства у той час розумілися, як налагодження швидкого продажу товарів певного об'єднання, фабрики чи заводу, а шляхом акціонування передбачалося привабити приватний капітал[11]. На час створення товариства його акції були розподілені наступним чином: 55% належало ГРНГ; 40% — об'єднанням ГРНГ; 4% — приватним особам; 1% — кооперації. Початковий капітал становив 750 000 крб., розподілених на 7500 акцій по 100 крб.[12] Товариство займалося придбанням сировини, продовольства, засобів виробництва для промисловості, а також реалізацією цієї продукції. Воно мало право відкривати у Харківській губернії та поза її межами свої базові склади, магазини, контори та агентства. Заснування організації з таким колом повноважень значно спрощувало процес постачання сировини для промислових об'єктів. Велике значення у діяльності Хаторгу мало рішення губернської економічної ради від 30 жовтня 1922 р., відповідно до якого товариству було надане право заготовляти хліб в межах Харківської губернії[13].

Основна частка акцій товариства знаходилася у руках державних органів, питома вага інших учасників ринку (приватника, кооперації) була незначною.

---

[7] Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1923. — 23 января. — № 55. — С. 318.

[8] Законы и правила по внутренней торговле / Под ред. С.Н. Ландкофа. — Х., 1928. — С. 35.

[9] *Чубар В.Я.* Заповіт Леніна // Вибрані статті і промови. — К.: Політвидав, 1974. — С. 177.

[10] Державний архів Харківської області (Далі — ДАХО), ф.р. 203, оп. 1, спр. 999-б, арк. 245.

[11] Там само, спр. 837, арк. 65.

[12] Там само, спр. 999-б, арк. 245.

[13] Там само, ф.р. 192, спр. 10, арк. 22.

Монопольне становище держави в товаристві більшовики намагалися використати для регулювання торгівлі. Основне завдання харківського губторгу місцева влада вбачала у створенні апарату оптової торгівлі, яким могла б користуватися кооперація, від роздрібного торгу необхідно було відмовитись[14]. Ведення роздрібної торгівлі розумілося як прерогатива споживчої кооперації. Тому через створення мережі районних контор та відділень передбачалося налагодити постачання кооперативів крамом. При товаристві також було відкрито оптовий склад для обслуговування низової кооперації і приватних торгівців[15]. Як бачимо, на початковому етапі становлення товариство було зорієнтоване, головним чином, на оптову торгівлю. Питання розвитку та шляхів становлення державної торгівлі розглядалося і на місцевому губернському рівні. На засіданні VII губернського з'їзду Рад, що проходив 5–9 грудня 1922 р., неодноразово наголошувалося про необхідність перетворення державної торгівлі виключно в оптову[16]. Більше того, висувалися пропозиції забрати всі товари в губторгах, акціонерних товариствах та об'єднаннях і передати їх кооперації[17].

Успішна робота у налагодженні діяльності Хаторгу виявилися у тому, що протягом жовтня і листопада 1923 р. його обіги досягли 632 871 руб.[18] У І півріччі 1923/1924 рр. сукупний обіг становив 1 058 880 руб[19]. Тобто, діяльність товариства була комерційно успішною.

Для забезпечення прибутковості будь-якого підприємства скорочення витрат є актуальним у всі часи, особливо якщо воно перебуває на етапі свого становлення, організаційного оформлення та розширення мережі. 11 грудня 1924 р. президія Харківського губвиконкому постановила скоротити накладні видатки, що стосувалося і губернського акціонерного товариства. З метою виконання постанови було скорочено штат центрального і периферійного апарату, припинено видачу премій працівникам[20]. Високими були накладні витрати у мережі 4 харківських універмагів, і становили до 15,5% від обігу[21]. Причини цього слід шукати не лише у невмінні торгувати, а й тому, що товариство успадкувало від губторгу мережу магазинів і контор з товарами, які не користувалися попитом на ринку[22]. Для порівняння зазначимо, що у той же час витрати на утримання торгівельного апарату у товаристві «Сприяння» в Харкові становили лише 9,6%[23]. На початок 1925 р. мережа губакторгу в Харкові включала 2 оптові, 3 оптово-роздрібні та 3 роздрібні магазини. Частина з них були збитковими[24].

---

[14] Там само, ф.р. 203, оп. 1, спр. 837, арк. 48.
[15] Там само, спр. 999-б, арк. 253 зв.
[16] Там само, спр. 837, арк. 65.
[17] Там само.
[18] Там само, ф.р. 203, оп. 2, спр. 58, арк. 8.
[19] Там само, ф.р. 203, оп. 1, спр. 999-б, арк. 159.
[20] Там само, спр. 1595, арк. 8.
[21] Там само, спр. 999-б, арк. 46.
[22] Там само, арк. 245 зв.
[23] Там само, арк. 6.
[24] Там само, спр. 2244, арк. 94.

Очевидно, що користуючись лише власними коштами ні Хаторг, ні інші подібні товариства не могли успішно проводити свою торгівельну діяльність і конкурувати на ринку з приватним капіталом, хоча держава надавала акціонерним торгівельним товариствам фінансову підтримку. Це виявилося у їх кредитування з боку Харківського міського банку. На кінець 1925 р. було встановлено ліміт кредитів, які могли бути надані для них, зокрема, для Харківського губернського акціонерного товариства — 250 000 руб., товариства «Сприяння» — 20 000 руб.[25]У той же час їхній борг перед міськбанком уже становив 87 984 руб. і 16 211 руб. відповідно[26].

У 1926/1927 господарському році в розвитку Хаторгу мала місце тенденція до скорочення роздрібної мережі, що відповідало курсу щодо поступової передачі роздрібної торгівлі кооперації. Якщо у 1926 р. у Харкові діяло 46 торгівельних одиниць Хаторгу, то у 1927 р. — 35[27]. Утім, серед здобутків товариства варто відзначити суттєве зменшення націнок на товари: 1925/1926 господарський рік — 17%, 1926/1927 господарський рік — 11,3%, 1927/1928 господарський рік — 5,7%[28]. Варто відзначити, що у той же час проявлялася помітна непослідовність радянської влади по відношенню до акціонерної роздрібної торгівлі. У лютому 1927 р. Харківська окружна планова комісія дозволила відкриття універмагу Хаторгу[29].

У 1928/1929 господарському році обіг губакторгу становив 29,7 млн. руб.[30] Серед найменш розвинутих сфер діяльності товариства був дрібний опт товарами широкого вжитку. У даному випадку необхідно враховувати паралельне існування у Харкові Всеукраїнського акціонерного товариства торгівлі (ВАКТТ), який мав також значний обіг (18 млн. руб.)[31]. Місцева влада передбачала, що в умовах витіснення приватника з ринку буде мати місце конкуренція між Хаторгом та ВАКТТом, тому було вирішено розмежувати їхню торгівельну діяльність шляхом згортання торгівлі ВАКТТом товарами, якими торгує Хаторг[32]. До кінця 1928/1929 господарського року серед результатів діяльності Хаторгу було:

1) Збільшення питомої ваги роздрібної торгівлі з 30% до 40%;
2) Обіги виробничо-технічної та будівельної групи товарів досягли понад 9,5 млн. крб. (1927/1928 господарський рік — 5 млн. крб.);
3) Збільшення обслуговування потреб місцевої промисловості;
4) Покращення забезпечення дефіцитними товарами;
5) Розширення номенклатури своїх товарів, які майже виключно знаходилися у руках приватника (посуд, упаковка тощо);

---

[25] Там само, спр. 2023, арк. 392.
[26] Там само, арк. 394.
[27] Там само, ф.р. 845, оп. 3, спр. 1739, арк. 79.
[28] Там само, арк. 80.
[29] Там само, ф.р. 845, оп. 3, спр. 1708, арк. 166.
[30] Там само, ф.р. 869, оп. 2, спр. 31, арк. 50.
[31] Там само, арк. 53.
[32] Там само, ф.р. 845, оп. 3, спр. 1739, арк. 78.

6) Організація продуктово-овочевої мережі як нового виду торгівлі для товариства[33].

До кінця 1929 р. відбувався значний ріст і розширення мережі Хаторгу до 134 торгівельних одиниць в основному за рахунок роздрібної та дрібної торгівлі (див. табл. 1).

Таблиця 1

Мережа Хаторгу в 1928–1929 господарському році[34]

Вид торгівлі	1.10 1928	1.10.1929
Оптова	6	7
Оптово-роздрібна	24	23
Роздрібна	6	55
Рундуки і лотки	8	49
Всього	44	134

Причини такого стрімкого розширення мережі товариства слід шукати у тому, що до кінця 1920-х рр. майже повністю відбулося витіснення приватника з ринку, тому державі необхідно було розвивати свою роздрібну мережу. За таких умов мережа Хаторгу просто зайняла звільнену приватником нішу на місцевому ринку. За умов повільного росту кооперативної мережі Хаторг мав стати джерелом отримання товарів, постачальником[35]. Тому звертає на себе увагу таке швидке розширення роздрібної (з 6 до 55 одиниць) та лоточної (з 8 до 49 одиниць) мережі товариства протягом року.

Актуальним є питання про етнічний склад працівників акціонерних торгівельних товариств. Зокрема, за підрахунками на 1929 р. у Хаторзі працювало 69% євреїв, 15% росіян, 8% українців та 8% представників інших національностей (поляків, латишів, білорусів)[36]. У той же час, підкреслимо, за даними перепису 1926 р. євреї складали лише 19,4% населення Харкова[37]. Наведені вище цифри переконливо показують, що євреї становили більшість серед працівників товариства, а акціонерні товариства були однією зі сфер їхньої професійної діяльності.

Таким чином, до кінця нової економічної політики Харківське акціонерне торгівельне товариство налагодило свою торгівельну мережу, перетворилося з оптового в оптово-роздрібний орган постачання, який вже був безпосередньо зв'язаний зі споживачем. Держава надавала товариству значну матеріальну підтримку, у тому числі й у вигляді кредитів. До кінця непу Хаторг став відігравати

---

[33] Там само, ф.р. 869, оп. 2, спр. 31, арк. 141.

[34] Там само, арк. 141 зв.

[35] Там само, ф.п. 5, оп. 1, спр. 52, арк. 44.

[36] Там само, ф.р. 1785, оп. 1, спр. 2, арк. 1, 1 зв.

[37] Харківська округа. Статистичний щорічник 1928–29 року. — Х.: ЦСУ, Харківське окружне статистичне бюро, 1929. — С. 2.

помітну роль і зайняв важливе місце на споживчому ринку Харкова. Одночасно займаючись і роздрібною торгівлею, товариство перетворилося в оптово-роздрібне. Така зміна форми товариства була можлива завдяки тому, що відбувалася еволюція партійно-державного курсу по відношенню до акціонерної торгівлі впродовж 1920-х рр. Етнічний склад працівників Хаторгу свідчить про переважну більшість у його складі євреїв, що говорить про значну кількість їхню участь в акціонерному торгівельному капіталі міста. Досвід діяльності Хаторга в роки непу доводить про те, що участь державного капіталу у акціонерних торгівельних товариствах була б малоуспішною, якби не застосування адміністративних методів регулювання ринку і матеріальна підтримка цих товариств державою.

УДК 261.7 (477.42)

Віктор Бернацький*
(Рівне)

РЕЛІГІЙНІ НАСТРОЇ ПРАВОСЛАВНОГО НАСЕЛЕННЯ НА ВОЛИНІ-ЖИТОМИРЩИНІ у 1920-х рр.

У статті здійснено аналіз суспільно-релігійної ситуації 1920-х рр. у Волино-Житомирському регіоні, відображено позицію віруючих щодо закриття церков у процесі антирелігійної кампанії більшовицької влади.

Ключові слова: *Волинь-Житомирщина, державно-церковні відносини, православ'я, антирелігійна політика.*

В статье проанализирована общественно-религиозная обстановка 1920-х гг. в Волыно-Житомирском регионе, отображена позиция верующих к вопросу закрытия храмов в процессе антирелигиозной компании большевистской власти.

Ключевые слова: *Волынь-Житомирщина, государственно-церковные отношения, православие, антирелигиозная кампания.*

In the paper the analysis of public-religious situation of 1920th years in Volyn'-Zhytomyrschyna region is presented. It is pointed position of believers in relation to closing of churches in the process of anti-religious campaign of bolshevist power.

Keywords: *Volin'-Zhitomirschina, State-Church relations, Orthodoxy, anti-religious policy.*

Актуальність теми зумовлена необхідністю поглибленого вивчення історії державно-церковних відносин і конфесійного життя періоду 1920–1930-х рр. В сучасній історико-релігієзнавчій науці дана проблематика активно розробляється: дедалі більше з'являється праць, присвячених різним аспектам партійно-державної релігійної політики радянської влади, досліджується становище православ'я, протестантизму, римо-католицизму в умовах антирелігійної кампанії більшовицького режиму. Проте переважна більшість цих досліджень здійснена у всеукраїнському контексті. Між тим, регіональні особливості суспільно-релігійної ситуації (етноконфесійна специфіка, соціальний вимір, рівень релігійної активності населення) залишаються ще недостатньо вивченими. Очевидно, що вирішення означеної проблеми сприятиме більш грунтовному і всебічному

---

* ***Віктор Бернацький*** *— аспірант кафедри всесвітньої історії історико-соціологічного факультету Рівненського державного гуманітарного університету 1 року навчання. Науковий керівник — к.і.н., доцент Шеретюк Валерій Миколайович.*

осмисленню суспільно-релігійних процесів при написанні узагальнених праць. У цьому зв'язку потребує висвітлення доволі важливої складової суспільно-релігійної ситуації 1920-х рр. — питання позиції православного населення щодо антирелігійної політики влади, що виступає завданням даної статті.

У здійсненні антирелігійної політики більшовики, як відомо, прагнули досягти головної стратегічної мети — витіснити релігійний і утвердити комуністичний світогляд. Для реалізації визначеної мети, партійно-державним функціонерам потрібно було не тільки віднайти ефективні засоби нав'язування комуністичних світоглядних орієнтирів і цінностей та / чи атеїстичних суспільних поглядів, але й значно розширити та ідеологічно зміцнити власну соціальну базу, без досягнення переважаючого впливу якої їм марно було сподіватися на успіх. Це усвідомлення чітко відображає один із перших комуністичних документів, де наголошувалось на необхідності поєднувати антирелігійну пропаганду з діями пролетарської держави[1]. Проте витіснення релігійного світогляду виявилось набагато складнішим завданням, ніж утвердження партійно-державної системи, яка змогла знищити тільки інституційні ознаки релігії.

Переважно релігійне українське населення, частина якого вкрай негативно ставилась до більшовиків, а інша — виявляла настороженість чи індеферентність щодо нової влади, «з точки зору марксистської теорії являло не найкращий матеріал для побудови комунізму»[2]. З іншого боку партійно-державна еліта різних рівнів, політизована й прорадянськи налаштована частка інтелігенції, службовців та «незаможників» складали доволі незначний більшовицький потенціал (революційно налаштований але професійно не підготовлений) у здійсненні політики подолання релігії.

У з'ясуванні питання щодо суспільно-релігійних настроїв серед потенційно православного населення, насамперед варто зауважити, що масові антицерковні виступи селян у вирі революційних подій 1917 р. (на Волині лише за два тижні було складено понад 60 селянських громадських вироків про вигнання священиків із парафій[3]) треба розглядати не як виключно антирелігійне, а здебільшого як фактор боротьби проти царського самодержавства та старорежимної одержавленої Російської православної церкви. Прикметно, що серед поляків-католиків, німців-лютеран і навіть українців-протестантів таких антиклерикальних настроїв, за виключенням поодиноких випадків, не спостерігалось. До того ж далеко не в усіх православних парафіях громади виганяли священиків, відбирали церковну землю чи розбирали церкву для будівництва школи. Ситуація складалась досить неоднозначна — значну роль відігравали і суб'єктивні чинники. Очевидно, суспільний феномен, коли в сусідніх селах з абсолютно однаковим у соціальному і етноконфесійному відношенні населен-

---

[1] *Киридон А.М.* Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х рр. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. — С. 92.

[2] *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. — К.: Вид-во «Генеза», 1996. — С. 166.

[3] *Емелях Л.И.* Атеизм и антиклерикализм народных масс в 1917 г. // Вопросы истории религии и атеизма. Сб. ст. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — Вып. 5. — С. 66–71.

ням переважали різні настрої (наприклад, в одному — проукраїнські, релігійні, а в другому — пробільшовицькі, антирелігійні), потребує окремого детального вивчення. Поза тим, падіння царського самодержавства, що позбавило Російську православну церкву державної підтримки і монополії дало можливість багатьом віруючим вільно визначитись відповідно до своїх особисто-ціннісних орієнтирів та / чи конфесійних симпатій. А форсований наступ більшовиків на релігію у перші роки утвердження їхньої влади (тільки у 1918–1919 рр. було знищено понад 16 тис. священнослужителів, розпочалась націоналізація монастирів та масована кампанія ліквідації «святих мощей»[4]), швидкими темпами змінював суспільно-релігійні настрої населення, яке вдалося до опору антирелігійній політиці. Вже у 1922 р. було зафіксовано понад 1400 сутичок, що відбулись біля церков[5].

Реалії протистояння між владою і церквою, коли більшовики відверто демонстрували своє прагнення будувати атеїстичну державу у тому числі й силовими засобами, а також соціальні потрясіння післяреволюційної доби, з поміж іншого зумовили появу таких крайніх тенденцій, як зречення священицького сану частиною духовенства та есхатологічних настроїв. Протягом першої половини 1920-х рр. в усіх губерніях УСРР зреклися сану 427 осіб, зокрема у Волинській — 113 священиків, 14 дияконів, 147 псаломників[6]. Очевидно, що відмова частини кліру від церківного служіння була продиктована переважно прагматичними мотивами, прагненням уникнути суспільних ризиків. Натомість поширення есхатологічних настроїв стало виявом світоглядного конфлікту між релігійною свідомістю й нездоланними реаліями[7].

Станом на 1925 р. органами влади в країні було зафіксовано понад 3 тис. «чудес»: оновлення ікон, церковних бань, хрестів, об'явлення Божої Матері тощо. У Волинській губернії тільки протягом травня 1924 р. було виявлено 138 випадків оновлення ікон. Крім того, набули масового характеру такі явища, як встановлення придорожніх хрестів, проповідництво дітей, паломництво до святих місць (криниць та струмків з цілющою водою, мощів, плакучих верб та ін.). В одному з обіжників ЦК КП(б)У 1925 р. зазначалось, що точну кількість учасників цих есхатологічних акцій (місцевого, губернського і всеукраїнського значення) встановити неможливо, але принаймні щонайменше 1 млн. 200 тис. осіб брало у них участь[8]. За оцінкою деяких вітчизняних істориків — релігієзнавців, есхатологічні рухи слугували показником аномалій суспільного розвитку, складало своєрідний традиційно-православний феномен культурної протидії антирелігійній політиці держави[9].

---

[4] *Киридон А.* Указ. праця. — С. 35.

[5] Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20–30-х роках XX ст. Архівні документи та матеріали / Упорядник С.І. Жилюк. — Рівне: Волинські обереги, 2003. — С. 5.

[6] *Киридон А.М.* Указ. праця. — С. 251.

[7] *Ігнатуша О.М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX — 30-ті рр. XX ст.). — Запоріжжя: Поліграф, 2004. — С. 288.

[8] Червоний терор проти духовенства і віруючих… — С. 27.

[9] *Ігнатуша О.М.* Указ. праця. — С. 289.

Впродовж другої половини 1920-х рр. есхатологічні настрої послабились, але надалі завжди періодично проявлялись в тій чи іншій формі. Наприклад, у Словечанському районі 1932 р. поширювались чутки, що над церквою села Дівошин з'явився ангел з мечем як передвісник перемоги релігії над радянською владою[10]. А у 1937 р. в селах Красилівка, Заболоть, Оленичі, Велединки та ін. того ж району були виявлені факти встановлення хрестів та поширення «святих листів»[11].

Суспільно-релігійне становище українського села 1920-х рр., зокрема Волино-Житомирського регіону, значною мірою дозволяють розкрити найбільш характерні партійні звіти та повідомлення ДПУ. Так, у довідці прикордонного відділення Волингубвідділу ДПУ за серпень 1923 р. про настрої в Народицькому районі, надісланому Коростенському окрпарткому, повідомлялось про великий вплив в районі української автокефальної церкви, яка активно підтримується куркулями, середняками і навіть частиною незаможних селян[12]. Далі у цьому документі зазначалось, що в селі Калинівка священик з дяком висловлювали сподівання щодо незалежності України, а по районі в цілому виявлені факти нелегальних зібрань вчителів з куркулями та переховування вояків ліквідованої в осени 1922 р. Волинської повстанської армії[13]. У селі Шумське Троянівського району місцева влада 29 квітня 1923 р. підтримала рішення зборів комнезаму і відібрала у священика землю та хату, але люди виступили проти такої постанови[14]. В аналогічному випадку селян Швайківки того ж району спочатку побили голову комнезаму, а через кілька днів близько 200 жінок вчинили «бунт» і, скориставшись відсутністю місцевої влади, самовільно виділили священику землю[15].

Станом на 1923 р. протистояння в селах між віруючими, з одного боку, та місцевою владою і комнезамами — з іншого, які виникали через відбирання останніми парафіяльних садиб, було доволі поширеним явищем. Між тим, у багатьох селах складалась протилежна ситуація, коли церковний актив (старости, псаломники) мали великий вплив на сільські ради та комнезами. Наприклад, в селі Родовель Олевського району сільська рада у вирішенні всіх питань зверталась за порадою до псаломника і вихваляла його освіченість. А в селі Замисловичі Словичанського району псаломник тривалий час був секретарем сільської ради, а після його звільнення — став секретарем комнезаму. Голова сільської ради Замисловичів звертався до Волинського губвиконкому з питанням про можливість передачі 2 десятин священику оскільки цього вимагала сільська громада, з якою він не хотів сваритися[16]. Незважаючи на те, що церковні землі переважно вже були розподілені між незаможниками, в окремих

---

[10] Червоний терор проти духовенства і віруючих... — С. 66.

[11] Там же. — С. 90.

[12] Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). — Ф. П-86. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 23.

[13] Там же. — Арк. 24.

[14] ДАЖО. — Ф. П-135. — Оп. 1.– Спр. 5-а. — Арк. 42.

[15] *Ігнатуша О.М.* Указ. праця. — С. 77.

[16] ДАЖО. — Ф. П-2. — Оп. 1.– Спр. 55. — Арк. 30 зв.

випадках священики у тій чи іншій формі зберігали ще значні земельні наділи. Так, священик села Білокоровичі Олевського району володів 6 дяситинами землі під виглядом трудового наділу[17]. Доволі курйозно виглядає факт, коли під тиском громади Розсохівська сільська рада Народицького району повернула священику відібраний будинок, а сама перебралась у непридатну хату[18].

У боротьбі з цим «ганебним» (з точки зору влади) явищем партійне керівництво та правоохоронні органи розгорнули кампанію репресій проти голів і членів сільрад та комнезамів, які своїми діями виявляли готовність допомагати церкві. Між тим, протистояння на цьому грунті тривало. В селі Фрідріховка Романівського району релігійна громада 1926 р. також намагалась повернути священику будинок, де вже розташувалась школа, але цього разу «незаможники відстояли»[19]. Великий вплив духовенства і церковного активу зберігався в селах Романів, Котелянка, Любомирка, Ясногород Романівського району. Так, коли під час обговорення питання про виділення священику землі для будівництва на засіданні земгромади Романова кілька чоловік виступило проти, то їх ледь не побили. Священик цього села мав пошану у селян та коритстувався авторитетом серед молоді та дітей[20]. У звіті Романівського парткому про суспільно-політичну ситуацію в районі протягом січня–березня 1926 р. зазаначалось (збережено орфографію документа): « ... Керівництво життям села Романова повністю підпало під вплив попа і куркулів. В селі Любомирка, де середняк нахапавшись автокефалією — петлюрівщиною, на одному із засідань громади заявив, що б нечути назви КНС, а хай називається середняцька...Тут теба прощупати ГПУ...»[21].

З метою відсторонення духовенства і церковного активу (старост, псаломників, паламарів, членів церковних рад) від участі у вирішенні будь-яких питань суспільного життя влада позбавила їх виборчих прав. За даними Центрального статистичного управління УСРР, станом на 1925–1926 рр. ця категорія населення складала 18,9% від загальної чисельності громадян, позбавлених виборчих прав[22]. Крім того, поширювалась практика, коли до виборчих списків не включали навіть членів їх сімей, що було порушенням чинного законодавства. Така суспільна ізоляція церковного активу породжувала атмосферу напруженості і чергову хвилю протистояння. Висловлюючи обурення, колишні церковні старости у селі Авратин Любарського району погрожували, що розпочнуть боротьбу за законом — кожного місяця будуть обирати нового старосту, «тоді нехай усіх позбавляють виборчих прав»[23]. Особливо протистояння загостювалось під час виборів до місцевих рад. Духовенство та заможні селяни і церковний актив, позбавлені можливості брати участь у виборчій кампанії, намагались спільно висунути та агатаційно підтримати свого кандидата —

---

[17] ДАЖО. — Ф. П-2. — Оп. 1.– Спр. 55. — Арк. 30 зв.
[18] Там же арк. 30 зв.
[19] Там же. — Арк. 71.
[20] ДАЖО. — Ф. П-45. — Оп. 1.– Спр. 459. — Арк. 113.
[21] Там же. — Арк. 262.
[22] *Ігнатуша О.М.* Указ. праця. — С. 199.
[23] ДАЖО. — Ф. П-45. — Оп. 1. — Спр. 459. — Арк. 5.

довірену людину, через яку можа було б відстоювати власні інтереси. Наприклад, під час виборів до рад 1926 р. такі блокування заможніх селян з церковним активом були зафіксовані в селах Тиранівка, Любомирка, Котелянка Романівського району[24], в ряді сіл Бердичівського[25], Любарського[26] районів та у багатьох інших населених пунктах Волино-Житомирського регіону. Загалом, як зазначалось в одному партійному звіті, у передвиборчій кампанії, точилася гостра боротьба між заможниками і незаможниками, у ході якої «під релігійною платформою ховалися антирадянські елементи: офіцери, петлюрівці і т. п.»[27].

Ця боротьба мала позитивні наслідки для обох сторін: в одних випадках перемагали незаможники, в інших — віруючі селяни. На Малинщині у виборах до Єлівської ради релігійна громада намагалась провести свого представника в земкомісті, щоб можна було відвести землю для будівництва церкви, але «вся її підготовча робота незаможниками була розбита і представник їх провалився»[28]. Натомість в селах Шпитківці, Янушполі, Голіївці Янушпільського району, де релігійні настрої переважали, церковним активом при підтримці своїх представників у сільських радах, вдалося здійснити капітальні ремонти церков[29]. У цьому зв'язку варто зауважити, що питання класового поділу за релігійною ознакою, акцентоване партійним керівництвом, треба розуміти певною мірою умовно, як тенденцію. Адже подекуди, особливо в селах з високим рівнем релігійності, спостерігалося входження бідноти (членів комнезанів) до релігійних громад[30]. Дотого ж доволі поширеним було явище здійснення релігійних обрядів не тільки позапартійними членами комнезамів, але й комсомольцями та навіть комуністами. Показовим може бути приклад охрещення дитини в селі Хлупляни Словечанського району. Так, коли Феодось Мельниченко — бідняк, українець, кандидат КП(б)У тривалий час забороняв дружині і родичам охрещувати немовля, до справи взявся його односельчанин, член КП(б)У Трохим Прокопович Рибинський. Переконуючи родичів Мельниченка у необхідності здійснити релігійний обряд, він зауважив, що (орфоргафію збережено): «Я дуже старий партієць і не такий сопляк як він і то хрестю своїх дітей у попа, а він такий ярий комуніст»[31]. Вчинок «старого партійця» був зафіксований Коростенським окрвідділом ДПУ (від 29.01.1929 р.) й вочевидь він (Рибинський) не уникнув покарання. Але у постановці питання про неоднозначність ситуації, цей факт є яскравим свідченням того, на скільки релігійні традиції, принаймні у зовнішніх формах їх вираження, мали глибоке проникнення у тогочасній суспільній свідомості. Хоча, з іншого боку, цей випадок не можна оцінювати як гранично типовий для суспільно-релігійної ситуації кінця 1920-х рр.

---

[24] Там же. — Арк. 76.
[25] ДАЖО. — Ф. П-120. — Оп. 1. — Спр. 165. — Арк. 163.
[26] ДАЖО. — Ф. П-27. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 13.
[27] ДАЖО. — Ф. П-45. — Оп. 1. — Спр. 459. — Арк. 77.
[28] ДАЖО. — Ф. П-86. — Оп. 1. — Спр. 139. — Арк. 383.
[29] ДАЖО. — Ф. П-120. — Оп. 1. — Спр. 170. — Арк. 38.
[30] *Киридон А.М.* Указ. праця. — С. 269.
[31] ДАЖО. — Ф. П-86. — Оп. 1. — Спр. 176. — Арк. 17.

Посилення антирелігійної пропаганди, адміністративного тиску на релігійні об'єднання (у тому числі прийняття нового релігійного законодавства 1929 р.), а також поступове розгортання репресій проти духовенства і віруючих послаблювали опір частини віруючих у відкритих формах протистояння: релігійні настрої багатьох людей дедалі більше набували латентних ознак. У 1929 р. вище партійне керівництво дало чітко й однозначно зрозуміти віруючому населенню — «хто не з нами — той проти нас». Лист ЦК ВКП(б) «Про заходи щодо посилення антирелігійної роботи» (січень 1929 р.) фактично санкціонував силовий тиск на релігійні об'єднання. Констатуючи пожвавлення діяльності релігійних об'єднань та їх прагнення пристосуватись до нових суспільних умов, ЦК вимагав від НКВС і ОДПУ «ні в якому разі не допускати порушення радянського законодавства релігійними об'єднаннями, враховуючи, що релігійні організації (церковні ради, синагогальні товариства і т. п.) є єдиною легально діючою контрреволюційною організацією, що має вплив на маси...»[32]. Характерно, що наприкінці 1920-х рр. ДПУ прагнуло не просто репресувати священнослужителів, а, фальсифікуючи справи, «викривати контрреволюційні групи церковників чи попівські антирадянські організації» та, враховуючи авторитет церковних діячів серед населення, призначити їх керівниками таких «контрреволюційних організацій»[33]. Так, у жовтні 1929 р. було заарештовано групу селян села Садки Бердичівського округу, котрі виступали проти податкової політики. Співробітники ДПУ у звіті вказали лідером групи «місцевого тихонівського попа Мельничука»[34].

Важливим складовим елементом (точніше напрямком) посилення репресивних заходів щодо релігійних об'єднань стала кампанія зняття церковних дзвонів і закриття церков, що у 1929 р. набула масового характеру.

Аналізуючи відношення людей до цього процесу, А. Киридон зазначає, що закриття храмів, як і в цілому наступ на релігію і церкву, стали можливими через позицію самого суспільства, яке «дуже швидко стало грати за правилами, запропонованими державною системою, відгукуючись на основні лозунги партії та влади»[35]. На підтвердження свого висновку, з-поміж інших аргументів вона подає цікавий документ — ухвалу зборів села Буки Троянівського району Волинського округу про необхідність передачі Григор'ївської церкви бувшого Тригірського монастиря у розпорядження місцевої влади для клубу. Таке рішення збори прийняли «урочисто і одноголосно...», хоча у протоколі обговорення зафіксовано принаймні три заперечення. Всі інші учасники зборів або висловлювали байдуже відношення до питання, або уникали чіткої позиції. Наприклад, один із виступаючих відповів (збережено орфографію документа): «Коли маєте власть, то забирайте... Лісу фатає то можна побудувати клуба крім церкви». Наступний виступаючий зауважив : «Але ж ви знаєте що нам якось непевно підписатись на те аби церкву забрали. Нам всьоравно, але ж ... людей ще багато

---

[32] *Киридон А.М.* Указ. праця. — С. 293.
[33] Там же. — С. 293.
[34] Там же. — С. 293.
[35] Там же. — С. 264.

є по совісті віруючих... Воно зараз дуже добре шо робить совецька власть особливо робітникам, але проте всі не одної думки. Єсть такі що вони цього не люблять бо вони не ввірені що все це так і буде, це все старе воно жило довгими віками і його страшно змінити». Інші виступаючі говорили так: «Держава знає що робить...», «Держава нехай бере я нічого проти цього не маю...», «Я не скажу що отдам і не скажу що не отдам...», «Я куди більше людей» і т. п.[36]. Зі слів виступаючих видно, що ініціатива щодо закриття церкви походить від мвсцевої влади — «маєте владу — забирайте», а з іншого боку, за усіх обставин, люди виявили сумніви, розгубленість, прагнення відмежуватись від персональної відповідальності, острах категорично висловитись проти рішення влади чи колективної думки, Загалом — це типова поведінка залежних людей, котрі стоять перед загрозою реальних соціальних ризиків, особливо за умов тогочасної суспільно-політичної ситуації.

Між тим, така поведінка людей хоч відображена у багатьох подібних документах тієї доби, проте характерна переважно для зборів комнезаму. У цьому зв'язку привертає увагу виступ ще одного учасника зборів громади села Буки: «Повинні були прийти на ці збори хто ще вірить навить інших с/рад цієї парафії»[37]. Виходить, що збори відбулись без участі більшості членів парафіяльної громади, яка складалась із віруючих кількох навколишніх сіл.

Для порівняння, щоб подивитись як реагували віруючі на закриття церкви та спроби місцевої влади сфальсифікувати такі рішення, доцільно розглянути приклад села Високе Черняхівського району. В офіційних матеріалах окрадмінвідділу, підготовлених місцевою владою, ситуація виглядала наступним чином. Протоколи загальних зборів виборців сіл Високого — Українського і Високого — Чеського, членів НКС обох сіл та загону піонерів — всього 761 чол. присутніх ухвалили рішення вимагати від уряду закрити старослов'янську Троїцьку церкву в селі Високому — Українському. За таку ухвалу підписалось 409 чол. Всього в селі проживало 1787 чол. — українців і чехів, 603 із яких мали виборчі права. Далі в матеріалах зазначалось, що церковний актив, висловлюючи думку більшості членів релігійної громади ухвалив приєднатись до постанови загальних зборів села щодо закриття церкви, а підписів віруючих, котрі бажають залишити будівлю у своєму користуванні, не надходило (релігійна громада складалась з 685 осіб, з яких — 355 жінок). «У цьому селі, — повідомлялось в документі, — церков більше немає, але в суміжних селах Біжов, Трокович, Городищі є ще старослов'янські церкви, які знаходяться на відстані 5–7 км. від Високого»[38]. Приймаючи зазначене до уваги, Волинський окрадмінвідділ, керуючись 371 пунктом Адмінкодексу, вказав за можливе та доцільне закриття Троїцької церкви і просив НКВС санкціонувати дане рішення та звернутичсь до ВУ ЦВК з поданими про затвердження постанови Волинського окрвиконкому[39].

---

[36] Там же. — С. 265.
[37] Там же. — С. 264.
[38] ДАЖО. — Ф. П-6. — Оп. 1. — Спр. 90. — Арк. 3–4.
[39] Там же. — Арк. 4.

Однак, інші матеріали справи, зокрема скарга віруючих до обласної прокуратури та зміст листа НКВС до Волинського окрадмінвідділу, вказували на кардинально протилежну ситуацію. Насамперед, про закриття церкви віруючих спочатку не повідомили, а опівночі представники з району Леніков і Кацман зібрали комсомольців та комнезамів і ухвалили від імені всіх громадян рішення про закриття церкви, яку відразу замкнули. Тільки після цього місцева влада скликала збори, щоб отримати підписи від дорослих. На ті збори прибуло, крім школярів, тільки 30 осіб правоголосних. Кілька чоловік, котрі виступили за церкву, було заарештовано, інші — підписались. Надалі голова сільради перешкоджав віруючим збирати підписи від членів релігійної громади: не дозволяв скликати збори, заарештував їхнього представника, вдавався до погроз фізичної розправи. Зрештою люди добились від райвідділу міліції розпорядження, щоб голова сільської ради не чинив їм перешкод, але у відповідь останній заявив (орфографію збережено): «Ця бумажка мені говно — я хозаїн в селі, а не начальник міліції»[40]. Проте, коли до села прибув начальник райвідділу міліції, віруючі зібрали 674 підписи за повернення незаконно відібраної церкви і передали їх до окрадмінвідділу. 4 січня 1930 р. вони звернулись до окрадмінвідділу, щоб взяти рішення про повернення церкви, але отримали відповідь, що в окрадмінвідділі ніяких списків немає, а є лише постанова зборів про закриття церкви[41]. Не очікуючи затвердження постанови Волинського окрвиконкому від ВУ ЦВК, що було порушенням процедури закриття церков, вранці 7 січня голова сільради наказав зняти церковні дзвони. Люди виступили на захист церкви; релігійна молодь села, захопивши вже зняті дзвони, намагались їх не віддавати. Але голова сільради вчинив бійку (вдарив жінку, котра втратила свідомість), силою відібрав у молоді дзвони і відвіз їх до району[42].

У зверненні до ВУЦВК, релігійна громада села Високе, намагаючись добитися справедливості, просила дати розпорядження про повернення їм церкви, наголошуючи (орфографію збережено), «... позаяк нам кажуть, що у С.Р.Р. нема насильства над релігією, а такі є свобода совісті і отже 674 чол. віруючих бажаємо мати свою церкву»[43]. Звичайно, їхні сподівання на справедливість виявились марними. Цей лист працівники НКВС повернули до Волинського окрадмінвідділу. Не допомогла віруючим у цій справі й обласна прокуратура. Адже тодішній окружний прокурор (Воробйов), його помічник (Єремишин), начальник адмінвідділу (Сосна), до якого також вони безрезультатно звертались, безпосередньо брали участь у таємних засіданнях антирелігійної кампанії 1929 р. і приймали рішення про закриття церков[44]. Обставини закриття церкви в селі Високе добре ілюструють ситуацію, коли навіть в умовах насильства з боку місцевої влади і безправного становища загалом, віруючі намагались відстояти свою церкву як у правовому полі, так і у виявах суспільного протесту.

---

[40] ДАЖО. — Ф. П-6. — Оп. 1. — Спр. 90. — Арк. 7.
[41] Там же. — Арк. 7.
[42] Там же. — Арк. 8.
[43] Там же. — Арк. 8.
[44] Там же. — Арк. 40–43.

У процесі антирадянських виступів 1929–1930 . боротьба віруючих проти закриття храмів набула масового характеру[45].

Отже, впродовж 1920-х рр. населення Волино-Житомирського регіону виявляло в цілому активну позицію щодо захисту своїх церков, незважаючи на тиск місцевих органів влади та їхню практику фальсифікації рішень про закриття культових споруд. Цілком закономірно, що в умовах репресій та розгортання антирелігійної кампанії не всі послідовники традиційного православ'я могли демонструвати свою релігійність.

[45] *Круцик Роман.* Без прощення вбивцям народу // Пам'ять століть. — 2008. — № 5–6. — С. 229. Реабілітовані історією: У 27-ми т.: Житомирська область. — Кн. 1. — Житомир, 2006. — С. 16.

УДК 94(477.8)+323.23

Роман Шляхтич*
(Кривий Ріг)

ФОРМИ І МЕТОДИ АГІТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ РЕЙДІВ КРАЇНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ (1945 — середина 1950-х років)

У статті розглянуті форми і методи агітації під час проведення українськими повстанцями рейдів країнами Центральної та Східної Європи. Визначено що основними формами агітації були: усна, письмова та агітація власною поведінкою. Методи варіювалися від видання листівок та звернень до мітингів та індивідуальних бесід.

В статье рассмотренные формы и методы агитации во время проведения украинскими повстанцами рейдов странами Центральной и Восточной Европы. Определенно что основными формами агитации были: устная, письменная и агитация собственным поведением. Методы варьировались от издания листовок и обращений до митингов и индивидуальных бесед.

In the article the considered forms and methods of agitation are during realization of raids the Ukrainian insurgents by the countries of Central and East Europe. Certainly that the basic forms of agitation were: verbal, writing and to agitation own behavior. Methods were varied from edition of a leaflets and proclamations to the mass meeting and individual conversations.

Провідною ідеєю українського визвольного руху у повоєнний час була ідея створення Фронту поневолених народів. А на практиці, для об'єднання народів Центральної та Східної Європи для спільної боротьби, українськими повстанцями було проведено низку агітаційно-пропагандистських рейдів цими країнами. Агітаційно-пропагандистські рейди оунівців були могутнім засобом для боротьби з радянською пропагандою. Тому що вони мали на меті, з одного боку, об'єднати народи для спільної боротьби проти більшовизму, а з іншого — донести правду про український визвольний рух його цілі та програму.

Серед сучасних українських дослідників найповніше тема рейдів українських повстанців розкрита у працях В. В'ятровича[1]. Автор зібрав великий

---

* ***Роман Шляхтич*** *— асистент кафедри історії України Криворізького державного педагогічного університету.*

[1] *В'ятрович В.* Закордонні рейди УПА в контексті реалізації антитоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец: 07.00.01 «Історія України» /

фактичний матеріал і крім призму сучасної методології відтворив не тільки перебіг багатьох повоєнних рейдів оунівців, а також вписав їх в контекст ідеологічної боротьби українського визвольного руху та радянської влади. Рейд УПА в Румунію розкрито в праці В. Манзуренка та В. Гуменюка[2]. Деякі аспекти пропагандистської роботи оунівців відтворено у працях П. Мірчука[3], А. Русначенка[4] та О. Стасюк[5]. Джерельною базою статті є матеріали з Центрального державного архіву вищих органів влади України, Державного архіву Рівненської області та Державного архіву СБУ. Крім цього, для більш детального відтворення форм і методів повстанської пропаганди були використані спогади безпосередніх учасників рейдів які знаходяться у відповідних томах «Літопису УПА».

Агітаційно-пропагандистські рейди УПА були добре підготовлені в господарському, морально-психологічному та агітаційному плані, а також чітко сплановані у відповідності до тих подій, які відбувалися у світі та в країнах, котрими планувався рейд.

Так, рейди УПА 1945–1946 років до Чехословаччини та Польщі були викликані, з одного боку, напруженням у стосунках між Заходом та СРСР (початок «холодної війни»), а з іншого — діяльністю у Польщі та Чехословаччині антирадянського підпілля. До речі, діями антирадянського руху були викликані рейди УПА до Білорусі та Литви у повоєнний час[6].

Дещо інша мотивація була для рейдів 1947 року. Акція «Вісла» у Польщі зумовила розподіл повстанських груп які діяли у Закерзонні. Одні з них, за наказом командування, повинні були перейти до американської зони окупації Німеччини та донести на Захід правду про боротьбу ОУН(Б) і УПА, а інші —

Володимир В'ятрович. — Львів, 2003; *Його ж.* Рейд українських повстанців у Прибалтику / Володимир В'ятрович// Український визвольний рух. — Львів: Вид-то «Мс», 2003. — Вип. 1; *Його ж.* Рейди УПА теренами Чехословаччини. / Володимир В'ятрович [Електронний ресурс]. — Літопис УПА Бібліотека. — Т. 2, 2001. — Режим доступу до ресурсу: http://lib.oun-upa.org.ua/rejdy/.

[2] *Манзуренко В.* Рейд УПА в Румунію 1949р. Серія «Українські військові формування ХХ століття. Організація, уніформа, символіка»/ Віталій Манзуренко, Василь Гуменюк. — Львів–Рівне, 2007.

[3] *Мірчук П* Українська повстанська армія 1942–1952 / Петро Мірчук [Електронний ресурс]. — Львів: Репринтне відтворення видання 1953 року (Мюнхен). Книгозбірня «Просвіти». Львівська обл. рада Товариства української мови ім. Т. Шевченка, 1991. — Режим доступу до ресурсу: http://lib.oun-upa.org.ua/mirczuk/.

[4] *Русначенко А.М.* Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусі, Литві, Латвії та Естонії у 1940–1950-х роках / А.М. Русначенко. — К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2002.

[5] *Стасюк О.* Видавничо пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.) / Олександра Стасюк. — Львів: Центр досліджень визвольного руху. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2006.

[6] *В'ятрович В.* Закордонні рейди УПА в контексті реалізації антитоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец: 07.00.01 «Історія України» / Володимир В'ятрович. — Львів, 2003. — С. 9.

повернутися на Україну. Добратися до американської зони окупації Німеччини повинні були і три сотні УПА, які пішли в так званий «Великий рейд» через Чехословаччину.

Останній агітаційно-пропагандистський рейд відділ УПА здійснив територією Румунії у 1949 році. Приводом для цього рейду стало невдале антирадянське повстання у березні 1949 року в окрузі Тимішоаре[7].

Отже, метою рейдів УПА було: задекларувати власну боротьбу проти радянської влади перед Заходом; не дати населенню на власних землях, а також на етнічних українських землях у складі інших країн зневіритися у антирадянській боротьбі і одночасно практично втілювати ідеї Фронту поневолених народів; проводити вишкіл нових членів УПА (переважно молоді).

Крім агітації та пропаганди, що були основними завданнями рейдів, побіжно проводилася розвідка місцевості, по якій йшли рейдуючі відділи. Всі рейдуючі групи намагалися дістатися до країн Західної Європи.

Основним ідейним підґрунтям агітаційно-пропагандистських рейдів УПА були ідеї антирадянської боротьби спільним фронтом поневолених народів. Для світової громадськості, а отже і для населення Центральної та Східної Європи, ці ідеї були репрезентовані у створеному закордонними частинами ОУН(Б) Антибільшовицькому блоці народів (АБН). Засадничі принципи діяльності АБН були наступні: об'єднання всіх народів, які ведуть антибільшовицьку боротьбу, в єдиний блок для координації наступу широким фронтом революційної боротьби та для узгодження основних тактичних напрямків у зовнішній політиці, визначення загальних зовнішньополітичних акцій; у регіонах, які знаходились у залежності від СРСР, але боротьба у яких, на той час, ще не велася, допомагати місцевим силам створювати антибільшовицькі рухи Опору; до АБН залучались народи на основі добровільної згоди та при умові прийняття політичної платформи блоку; в рамках АБН було можливе укладання міжнародних угод, а також створення союзів народів задля спільної перемоги над радянською владою[8].

Основною метою діяльності АБН було проголошено реалізацію гасла: «Воля народам! Воля людині», що на практиці означало: визволення народів з-під влади загарбників та відновлення їхніх самостійних національних держав в етнічних межах; вільний вибір народами форм політичного устрою та соціально-економічних відносин у межах власних держав; суверенність та рівноправність усіх народів, незалежно від раси і величини; забезпечення гідного життя та всіх демократичних прав і свобод кожній людині[9].

Таким чином, у повоєнний час доволі логічним виглядало намагання власним прикладом підняти на боротьбу сусідні підконтрольні радянській владі народи. Але реалії того часу були жорсткі та безкомпромісні: після жахливих

---

[7] *Манзуренко В.* Рейд УПА в Румунію 1949 р. … — С. 11.

[8] Державний архів Рівненської області (далі: ДАРО). — Ф. Р-30. Колекція документів ОУН–УПА. — Оп. 2. — Спр. 52 а. — Арк. 11–12.

[9] *Стасюк О.* Видавничо пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 р.р.)… — С. 193.

років війни народи Європи хотіли відносно спокійного життя, нехай навіть воно буде регламентовано країнами переможцями. До того ж, радянська пропаганда вже встигла змалювати образ українського повстанця як кримінального злочинця, у якого немає нічого святого, крім задоволення власних потреб. І саме для того, щоб зламати таке пропагандистське кліше, всі агітаційні рейди УПА були дуже добре підготовлені до найменших дрібниць.

Яскравим свідченням того, як готувалися до рейдів повстанці, є написана у 1945 році Василем Галасою («Орланом») брошура «Короткі вказівки для тих, хто іде в рейд Словаччиною». У ній виділено кілька розділів: ціль рейду; поведінка під час рейду; бойова тактика; пропаганда[10]. Харчі необхідно було купувати і в жодному випадку не займатися здирництвом. Крім того, під час збирання продуктів повстанці повинні були проводити індивідуальну агітацію[11]. Заборонялося під час рейду провокувати місцеві збройні сили та проводити зачіпні бої. У крайньому випадку — оборонятися, але за будь-яку ціну виходити з бою «з честю і славою[12].

Ці настанови були спрямовані на те, щоб подолати негативні наслідки радянської пропаганди. Такі дії повстанців мали наслідки. У своєму звіті «Мирон», відділ якого рейдував теренами Словаччини у 1946 році, згадує про зміну ставлення населення до повстанців: «Населення прийняло нас як українських повстанців-демократів, які борються проти комуністів, а змагаються до здобування самостійної України»[13].

Як відзначав Р. Шухевич, головна мета рейдів — політично-пропагандистська, а бойові зіткнення повинні бути на другому місці[14]. У відповідності до настанов свого головнокомандувача і діяли відділи УПА. Пропаганда, особливо на території з неукраїнським населенням, набувала першочергового значення. На думку А. Русначенка, агітація і пропаганда українських повстанців спрямовувалась на викриття імперіалістичної суті більшовизму та на роз'яснення програми і цілей руху. Розвінчування більшовизму повинно було продемонструвати його відхід від своїх початкових ідей, а також необхідно було висвітлити перехід радянської влади до політики російського шовінізму[15]. Програма і цілі руху мали бути пояснені доступною мовою і формувати позитивне ставлення населення до українського визвольного руху.

---

[10] Центральний державний архів вищих органів влади України (далі: ЦДАВОВУ). — Ф. 3833. Крайовий провід ОУН на західноукраїнських землях. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 97–99.

[11] ЦДАВОВУ. — Ф. 3833. Крайовий провід ОУН на західноукраїнських землях. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 97.

[12] Там же. — Арк. 97.

[13] Літопис УПА: в 44 томах / [Від. ред. Петро Потічний]. — Торонто–Львів: Видавництво Літопис УПА, 2001. — Т. 33. — С. 600.

[14] *В'ятрович В.* Рейди УПА теренами Чехословаччини. / Володимир В'ятрович [Електронний ресурс]. — Літопис УПА Бібліотека. — Т. 2, 2001. — Режим доступу до ресурсу: http://lib.oun-upa.org.ua/rejdy/.

[15] *Русначенко А.М.* Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні... — С. 349–350.

Під час рейдів було три форми пропаганди: усна, письмова та пропаганда власною поведінкою. Причому остання була запорукою того, що усна і письмова пропаганда будуть сприйняті місцевим населенням.

Усна пропаганда проводилась у вигляді індивідуальних бесід та мітингів. Основними проблемами під час проведення усної пропаганди були: по-перше, незнання місцевої мови більшістю рейдуючих, по-друге, недовіра населення до мітингів та масових акцій. Тому усна агітація переважно зводилась до індивідуальних бесід повстанців із населенням на політично-агітаційні теми. Хоча там, де було можливо, проводились і мітинги.

Так, в літку 1947 року частина відділу «Галайда ІІ» вирушила рейдом на Підляща та Білорусь. По дорозі рейдуючий відділ затримав потяг в якому їхала охорона штабу дивізії Війська польського і ліквідував її. З іншими подорожніми оунівці провели пропагандистський мітинг[16].

Методику і тематику індивідуальної пропаганди розкрито у згаданій брошурі Василя Галаси[17]. Передбачалося, що індивідуальна пропаганда буде проводитись у формі бесід, гутірок, товариських розмов. У процесі індивідуальних бесід необхідно було звертати увагу співрозмовників на антинародність та антидемократичність тоталітарної сталінської системи. Не потрібно було акцентувати увагу на націоналізмі та шовінізмі, не провокувати ідей помсти. Натомість, пропонувалося підкреслювати, що українські повстанці є носіями демократичних та гуманних цінностей, що, об'єднавшись у спільній боротьбі проти радянської влади, кожний народ врешті здобуде свою незалежну державу[18].

Тематика мітингів та бесід була визначена заздалегідь. Так, рейдуючим відділам пропонувалися наступні теми для усного поширення: «Геть більшовицьку диктатуру в Європі! Ми за самостійні держави всіх народів»; «Закріпачені народи, єднайтеся у боротьбі проти сталінсько-більшовицьких імперіалістів»; «Міжнародна організація безпеки — засіб більшовицького володарювання над малими народами Європи та Азії. Геть російсько-більшовицьких імперіалістів з міжнародного життя!»[19].

Отже, усна пропаганда під час агітаційно-пропагандистських рейдів УПА була вагомим чинником формування суспільної думки в регіоні. В той же час, зважаючи на невелику кількість рейдуючих повстанців та обмеженість рейду у часі, для охоплення пропагандою більшої кількості місцевого населення використовувалися також інші засоби пропаганди.

---

[16] *Мірчук П* Українська повстанська армія 1942–1952 / Петро Мірчук [Електронний ресурс]. — Львів: Репринтне відтворення видання 1953 року (Мюнхен). Книгозбірня «Просвіти». Львівська обл. рада Товариства української мови ім. Т. Шевченка, 1991. — Режим доступу до ресурсу: http://lib.oun-upa.org.ua/mirczuk/.

[17] ЦДАВОВУ. — Ф. 3833. Крайовий провід ОУН на західноукраїнських землях. — Оп. 1. — Спр. 63.

[18] ЦДАВОВУ. — Ф. 3833. Крайовий провід ОУН на західноукраїнських землях. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 97.

[19] ЦДАВОВУ. — Ф. 3833. Крайовий провід ОУН на західноукраїнських землях. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 18.

Письмова пропаганда передбачала, що населенню буде роздано певну кількість пропагандистської літератури та листівок, а також наглядну агітацію. Так, влітку 1950 року розпочалась підготовка до рейду країнами Прибалтики. Так як йти планувалось через територію Білорусі були виготовлені листівки «До білоруського народу» та «Литовці, латиші, естонці». Автором обох листівок був Василь Галаса[20]. Крім названих звернень повстанці взяли з собою в якості пропагандистського матеріалу брошури «Чи большевики ведуть до комунізму?», «Хто такі бандерівці і за що вони борються?» Петра Федуна («Полтави»), «Платформу УГВР», «Універсал УГВР»[21].

Великий масив письмової агітації повстанці не тільки роздавали жителям сіл, через які проходив відділ, а ще відсилали поштою місцевій інтелігенції та представникам владних структур. Зі звіту «Мирона» про другий рейд у Словаччину дізнаємося, що 33 відозви та 33 оголошення словацькою мовою передано для місцевих військових частин, до редакції комуністичної газети «Пряшівщина» надійшло 2 відозви та 2 оголошення українською мовою, вчителям роздано 22 оголошення та 22 відозви словацькою мовою, місцевим священикам було розіслано 9 оголошень та 12 відозв українською та словацькою мовами[22]. Крім цього, широко практикувалась наглядна агітація (коли лозунги та основні ідеї повстанців малювалися прямо на стінах будинків під час проходження рейдуючим відділом населених пунктів).

Отже, форми письмової пропаганди органічно доповнювали усну пропаганду і сприяли формуванню у місцевого населення цілісної картини масштабів і завдань національно-визвольної боротьби.

Більшість серед письмової пропаганди складали листівки та звернення, де чітко і ясно розкривалися основні положення, які українські повстанці прагнули донести до місцевого населення. З перших рядків листівка або звернення мала зацікавити читача. Тому, як правило, на початку листівки або звернення, виразно відчувалися мотиви національного та соціального пригноблення того чи іншого народу з боку СРСР.

Так, у листівці «До білоруського народу» у перших абзацах читаємо: «Вже багато сторіч Ваш народ поневіряється в неволі, двигаючи ярмо різних окупантів…Тисячі арештованих, розстріляних, запроторених на заслання білоруських патріотів, заморених голодом і важкою працею селян і робітників, … русифікація білоруської мови, культури, побуту… грабунок багатств білоруської землі»[23]. Далі обґрунтовувався заклик до спільної боротьби проти СРСР, як правило, на основі положень Програми ОУН(Б). Обов'язковими були тези про те, що ОУН(Б) бореться не тільки за побудову власної незалежної держави, а ще і за утворення незалежних держав поневолених народів; гарантіями миру та

---

[20] *В'ятрович В.* Рейд українських повстанців у Прибалтику... — С. 146–147.

[21] Там само. — С. 149.

[22] Літопис УПА: в 44 томах / [Від. ред. Петро Потічний]. — Торонто–Львів: Видавництво Літопис УПА, 2001. — Т. 33. — С. 601.

[23] Галузевий державний архів СБУ. — Ф. 13. Фонд друкованих видань. — Спр. 376. — Т. 41. — Арк. 260.

стабільності є співіснування самостійних незалежних держав; спільного ворога можна перемогти лише спільними зусиллями[24]. І в кінці листівки містився заклик до об'єднання і спільної боротьби.

Подібна структура агітаційних листівок для різних місцевостей могла бути трохи змінена в залежності від кількості сторінок, але основні елементи залишалися незмінними.

Одним із елементів пропаганди була поведінка повстанців під час рейдів. Так, повстанцям пропонувалося з місцевим населенням бути ввічливими, веселими та бадьорими[25]. У рейд повстанці повинні одягати нову форму, а їх зовнішній вигляд мав бути у належному стані. Така поведінка повинна була переконати місцеве населення у тім, що боротьба з радянською владою йде успішно і варто до неї долучатися.

Ставлення до місцевого населення повинно було переконати його у шляхетних цілях боротьби ОУН(Б) і УПА, у тому що, вояки УПА є не «зрадниками і бандитами», а борцями за незалежність своєї країни, які з повагою відносяться до демократичних прав і свобод громадян.

Яскравим прикладом цьому може бути один епізод, про який згадує у своїх споминах учасник Великого рейду Іван Гарасимів («Палій»). Просуваючись територією Чехії, невеликий рій, до якого входив і Гарасимів, опинився без карти місцевості. Таку карту врешті було знайдено у одного місцевого жителя, але, гадаючи, що перед ним бандити, він її продавати не захотів. Жодні умовляння не діяли. Тоді повстанці змушені були забрати карту силою, але гроші все одно за неї залишили[26].

Отже, повстанці лише в екстрених випадках застосовували силові методи проти місцевого населення, але безкоштовно не брали нічого.

Для агітаційно-пропагандистських рейдів підбирали найкращих із повстанців. Вони повинні були мати усталені морально-психологічні якості для того, щоб формувати у місцевого населення позитивне уявлення про повстанців, а з іншого боку, повинні були мати розвинуті розумові здібності для того, щоб проводити агітаційні бесіди на різні теми.

Це ще раз доводить, що агітаційно-пропагандистські рейди УПА мали велике значення для українського визвольного руху і їх готували заздалегідь, прораховуючи щонайменші дрібниці.

Таким чином, рейди УПА теренами сусідніх країн мали на меті прорив інформаційної блокади і донесення до місцевого населення правди про боротьбу українських повстанців проти радянської влади. Ця мета досягалась завдяки поєднанню різних форм та методів пропаганди. Основними формами пропаганди під час рейдів була усна пропаганда, письмова, а також пропаганда власною поведінкою. Але агітація і пропаганда була хоч і основною метою

---

[24] Там само. — Арк. 260–261.

[25] ЦДАВОВУ. — Ф. 3833. Крайовий провід ОУН на західноукраїнських землях. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 97.

[26] Літопис УПА: в 44 томах / [Від. ред. Є. Штендера]. — Торонто–Львів: Видавництво Літопис УПА — 1999. — Т. 29. — С. 267.

рейдів, але не єдиною. На території сусідніх із Україною земель — Польщі, Чехословаччини, Румунії, Білорусії, Литви, рейдуючі відділи мали не тільки проводити агітацію, а ще і вести розвідку територій і суспільної думки місцевого населення для того, щоб знати, в якій мірі можна спиратись на ці території та їх населення у боротьбі проти радянської влади. Провідним наслідком рейдів стало те, що про боротьбу українських повстанців проти радянської влади дізналися на Заході. Західні спецслужби, навіть, деякий час намагалися використати український визвольний рух на свою користь.

УДК 94(477.87)»1945/1953»

Лариса Капітан [*]
(Мукачево)

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ ОРГАНІЗАЦІЇ ШКІЛЬНИЦТВА В ПОВОЄННОМУ ЗАКАРПАТТІ

Висвітлюються основні заходи Радянської влади щодо розбудови освітньої системи повоєнного Закарпаття, зокрема, етнонаціональний аспект організації шкільництва краю.

Ключові слова: *післявоєнний період, радянізація, освіта, Закарпаття, рідна мова, школа, вчителі.*

Освещены основные меры Советской власти по развитию образовательной системы послевоенного Закарпатья, в том числе, этнонациональный аспект организации школьного образования в крае.

Ключевые слова: *послевоенный период, советизация, образование, Закарпатье, родной язык, школа, учителя.*

Covers the main measures of the Soviet authorities to build post-war educational system Transcarpathia, including ethnic aspect of school land.

Keywords: *post-war period, sovietization, education. Transcarpathia. mother tongue, school, teachers.*

Після возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною сталінське керівництво прискорювало перебудову саме в сфері культурного життя, носієм якого залишалась переважно інтелігенція — насамперед науково-педагогічна.

Проблема культурного будівництва, зокрема перебудови школи на радянський лад в Закарпатті повоєнного періоду, в радянській історіографії розглядалась, переважно, в контексті «будівничої, творчої роботи», в основу якої були взяті положення Постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 28 листопада 1945 р. «Об улучшении работы школ в Закарпатской области»[1].

---

[*] ***Лариса Капітан*** *— кандидат історичних наук, доцент, декан факультету заочної форми навчання Мукачівського державного університету.*

[1] Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття: матеріали наук. сесії, присвяч. 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції (Ужгород, 29 червня — 2 липня 1967 р.). — Ужгород: Видавництво «Карпати», 1970. — 605 с; Культури нашої надбання — Ужгород: В-во «Карпати», 1982. — 162 с; *Тарабан О.І.* Масово-політична робота серед населення молдавської і угорської національностей Чернівецької і Закарпатської областей (1945–1958 рр.) // Український історичний журнал. — 1973. — № 3. —

Безперечно, становлення нової системи освіти в краї у важкі післявоєнні роки вимагало величезної організаторської роботи з боку партійних та державних радянських органів влади, адже у стислі строки необхідно було завершити розпочатий у 1945 році ремонт шкільних приміщень, вирішити кадрові питання.

У наукових доробках часів перебудови, перших кроків гласності помітною стала тенденція відкидання всього позитивного, що було досягнуто. Безперечно, істина посередині і з'ясувати її допоможуть праці, які вийшли друком в останні десятиліття, автори яких ґрунтовно висвітлили природу тоталітарного режиму, його вплив на розвиток всіх сфер духовного життя[2], зробили акценти на специфіці взаємодії влади та західноукраїнської інтелігенції як рушія розбудови духовного життя в цілому і освіти, зокрема[3].

Метою даної статті є висвітлити основні напрями політики Радянської влади в освітній галузі повоєнного Закарпаття, розкрити їх вплив на етнокультурний розвиток краю.

На середину 40-х років в Закарпатській області наявні були певні умови для організації шкільництва — діяли вісім гімназій, три педагогічні семінарії (педучилища), дві торгові академії (технікуми), три технічні училища, близько сорока горожанських (неповних середніх) шкіл і т.п. Проте були і проблеми, які вимагали термінового вирішення — відкрити школи там, де їх не було, підготувати кваліфіковані кадри, забезпечити підручниками, тобто налагодити роботу освітніх закладів у всіх населених пунктах, щоб кожна дитина шкільного віку могла навчатися рідною мовою, оволодівати знаннями, досягненнями культури.

Перші заходи влади у сфері освіти свідчили про надання переваги україномовній навчальній практиці перед російською. У 1945/46 навчальному році в області працювали 17 середніх, 182 семирічні та 559 початкових шкіл (всього — 758). Більшість серед них, 647 шкіл, були україномовними — 13 середніх, 166 семирічних, 468 початкових. З угорською мовою навчання тоді працювали 16 семирічних шкіл та 83 початкових. В них навчалися 11 958 дітей. З румун-

---

С. 33–36; Шляхом Жовтня. Нарис історії Закарпаття. — Ужгород: Видавництво «Карпати», 1973. — 288 с.

[2] *Баран В., Даниленко В.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.) // Україна крізь віки / Володимир Баран, Віктор Даниленко. — В 15 т. — К.: Альтернатива. — Т. 13; *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз (у 2-х кн.) / Іван Григорович Білас. — К.: Либідь — Військо України, 1994. — Кн. 1 — 432 с.; Кн. 2 — 688 с.

[3] *Марусик Т.* Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. XX ст.) / Тамара Володимирівна Марусик. — Чернівці: Видавництво «Рута», 2002. — 463 с.; *Сворак С.* Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.) / Степан Сворак. — К.: Правда Ярославичів, 1998. — 240 с.; *Яремчук В.Д.* Становлення та розвиток радянської освітньої політики на західноукраїнських землях у 1939–1940 рр. / В.Д. Яремчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. — 2010. — № 3. — С. 3–12; *Ярош Б.О.* Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки XX ст. (історико-політологічний аспект) / Б.О. Ярош. — Луцьк: Надстир'я, 1995. — 176 с.

ською мовою навчання було сім початкових шкіл, в яких навчалося 1 367 учнів, з російською — 4 середні школи з контингентом 2 166 школярів, із словацькою — одна початкова школа на 103 учні. Ця школа працювала у с. Сторожниця Ужгородського району, більша половина жителів якого вважали себе словаками[4]. На першому етапі розвитку шкільництва Закарпаття не відкривалися школи для німців і євреїв, хоча у 20–30-х роках, в період Чехословацької республіки, такі школи існували (14 німецьких і чотири єврейські), і навіть одна ромська в Ужгороді, що сприяло зростанню освітнього рівня населення різних національностей[5].

Уже наприкінці 1946 року Міністерство освіти України скасувало стару систему закладів освіти в Закарпатті і запровадило нову, радянську систему: початкові школи, семирічні, середні.

В 1946/47 н.р. порівняно з попереднім роком шкільна мережа зросла на 56 одиниць, в тому числі на 45 одиниць стало більше початкових шкіл (1 з румунською мовою навчання, 3 — з російською, 41 — з українською), на 1 семирічну з російською мовою навчання (132 учні) та на 11 середніх шкіл з українською мовою навчання[6]. Нові середні учбові заклади почали працювати у гірській місцевості, а саме: в селищі Великий Березний, де раніше не було жодної школи, відкрилися дві середні школи, у населених пунктах Люта, Волосянка, Дубриничі, Воловець, Міжгір'я, Рахів, Ясіня, Жденієво, Пилипець, Голятино, Вільхівці, Терново, Станово, Нове Давидково, Кибляри, Солотвино, Широкий Луг, Тересва та ін[7]. Поряд з гірськими районами, у міру необхідності додатково відкривалися середні школи і в містах (Ужгороді, Мукачеві, Хусті, Берегові і ін.) та в робітничих селищах. Крім будівництва нових шкіл, реконструювалися старі школи, добудовувалися класні приміщення, щоб діти навчалися в одну зміну.

З початку 1950-х рр. стала посилюватися російськоцентричність і відповідна уніфікація освітнього простору в цілому по Україні і Закарпатті, зокрема.

Протягом п'яти років (1946–1951 рр.) мережа шкіл в області суттєво змінилася як кількісно, так і якісно. Початкових шкіл поменшало на 167 одиниць (117 одиниць з українською мовою навчання, 50 — з угорською), але з'явилися 2 нові з російською мовою навчання. Зросла кількість семирічних шкіл — їх стало на 150 більше (97 з українською мовою навчання, 43 — з угорською, 4 — з російською та вперше відкрито 6 семирічок з румунською мовою), що, за даними облвно, дало можливість в 1951/52 н.р. забезпечити загальне семирічне навчання дітей рідною мовою. Кількість середніх шкіл також збільшилась — 58 проти 28 шкіл у 1946/47 н.р. (25 нових українських шкіл, 3 — російських, і, нарешті, вперше — 2 середні школи з угорською мовою навчання). Для випуск-

---

[4] Державний архів Закарпатської області (далі — Держархів Закарпатської області), ф. 1, оп. 1, спр. 139, арк. 11; ф. Р-195, оп. 14, спр. 56, арк. 22.

[5] Нариси історії Закарпаття. Т. III (1946–1991). — Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003. — С. 344.

[6] Держархів Закарпатської області, ф. Р-195, оп. 14, спр. 56, арк. 22.

[7] *Гомоннай В.В.* Народна освіта Радянського Закарпаття. — К.–Ужгород, 1988. — С. 42–43.

ників семирічок з угорською та румунською мовами навчання передбачалася можливість продовжувати навчання у 8-х класах з російською, українською або угорською мовами[8]. В Закарпатті, як і всюди в Україні, російська мова посідала ширші позиції порівняно з українською в школах, де навчання відбувалося не російською та не українською національними мовами. Згідно з наказом Міносвіти УРСР від 15 лютого 1947 р., в таких школах перевідні іспити проводилися з рідної та російської мови, іспити на атестат зрілості — тільки письмові з рідної мови і літератури, тільки усні з української мови. Тим часом, з російської мови іспитів складалося два: і усний, і письмовій[9].

Швидко поширювалося викладання російською мовою. Згорталася освіта національними мовами, закривалися національні культурні заклади. Було взято курс на посилене одержавлення культури, нав'язування їй пріоритетів наднаціональної комуністичної ідеології.

Якщо у 1946/47 навчальному році в Закарпатті працювало 102 школи з угорською мовою навчання, то в 1952/53 навчальному році їх залишилося 98. У 1946/47 навчальному році у 8 румуномовних школах області навчалося 1 151 учнів. А вже у 1952/53 навчальному році шкіл з румунською мовою навчання Закарпатті, як і в усій Україні, не стало взагалі. За рахунок скорочення румунських розширювалася мережа молдавських шкіл: жодної у 1946/47 навчальному році і вже 13 у 1952/53 навчальному році, тобто національною мовою навчання школярів-румунів стала молдавська, а не рідна. Водночас невпинно зростала кількість російських шкіл — за п'ять років загальна кількість освітніх закладів в області збільшилась на 13 одиниць (з 814 до 827), але російських шкіл стало вдвічі більше — у 1946/47 н.р. їх налічувалось 8, а в 1951/52 н.р. було вже 17 і 14 з них (2 початкові, 5 семирічних, 7 середніх) знаходились виключно в містах[10]. Проте, ця тенденція в Закарпатті трохи випадала із загального контексту в республіці. Так, якщо в Україні у 1947/48 навчальному році в російських школах навчалися 958 117 учнів, на початок 1953/54 навчального року їх кількість зросла до 1 263 152, то це становило 21,77 % всіх школярів України[11]. В Закарпатті в цей же період частка учнів російських шкіл не перевищувала 3,5–4 %[12].

З 1954/55 навчального року нормативними документами Міносвіти УРСР в школах з неросійською і неукраїнською мовами навчання «для того, щоб учні цих шкіл добре оволоділи російською мовою … передбачено вивчення російської розпочати з першого класу, для чого виділяється 3 години на тиждень за рахунок відповідного зменшення годин рідної мови, крім того, збільшено на одну годину в тиждень вивчення російської мови і літератури у 8–9 класах за

---

[8] Держархів Закарпатської області, ф. Р-195, оп. 14, спр. 56, арк. 22; спр. 151, арк. 5–6; спр. 456, арк. 103, 195–196.

[9] Закарпаття в етнополітичному вимірі. — К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. — С. 410.

[10] Держархів Закарпатської області, ф. Р-195, оп. 14, спр. 56, арк. 22; спр. 504, арк. 318–319.

[11] Закарпаття в етнополітичному вимірі. — С. 411.

[12] Підрахунки автора — *Л.К.*

рахунок годин рідної мови». Українська мова і література в цих школах взагалі не вивчалася. У 5–7 класах на вивчення російської мови відводилося на одну годину більше, ніж на рідну, а у 8–10 класах — удвічі більше. Сумарно на російську мову і літературу у 5–10 класах виділялося на одну годину на тиждень більше ніж у школах з російською мовою навчання. Широкого розповсюдження в Україні набуло паралельне видання російською мовою шкільних підручників[13]. Відповідні процеси не оминули і шкільництво Закарпаття.

Угорці, після росіян і українців, були чи не єдиною національною групою населення Закарпаття, задоволенню етноспецифічних потреб якої хоч якось сприяла влада. Це стосувалося, насамперед, організації національного угорського шкільництва. У 1946/47 навчальному році в області діяло 102 угорськомовні школи, в тому числі 19 семирічних та 82 початкові. У них навчалося більше 13 тисяч учнів. В зв'язку з тим, що в області працювало 102 школи з угорською мовою навчання, 16 липня 1947 року Закарпатський обласний виконавчий комітет прийняв рішення № 808, в якому йшлося про відкриття в 1947/48 н.р. при Хустському педучилищі стаціонарного та заочного відділів підготовки учителів 1–4 класів для шкіл з мадярською мовою з контингентом відповідно 30 та 60 осіб[14]. Рішенням облвиконкому № 73 від 28 грудня 1950 року обласний відділ освіти зобов'язали «організувати в Ужгороді при учительському інституті з 20 січня наступного, 1951 року, 10-місячні курси по підготовці вчителів для 5–7-х класів з венгерською мовою з мовно-літературною та фізико-математичною групами з контингентом слухачів 60 осіб (по 30 в кожній групі) і встановити слухачам стипендію в розмірі 200 крб. на місяць»[15].

Питання забезпечення підручниками угорськомовних шкіл досить часто ставало предметом слухання на засіданнях облвиконкому, розглядалось партійними органами[16]. І це давало реальні результати — за 1951 рік в роздрібній торгівлі області було реалізовано 31,7 тис. екземплярів підручників угорською мовою (російськомовних підручників того ж року було реалізовано 37,7 тис. екземплярів)[17].

Тривалий час гальмувалося відкриття середніх шкіл з угорською мовою навчання, що не сприяло зростанню освітнього рівня угорського населення Закарпаття. Якщо для угорського населення, яке складало близько 17% жителів Закарпаття, середні школи не відкривали, мотивуючи тим, що нема спеціалістів, то для кількох десятків тисяч росіян, які переселилися в міста після визволення в 1946 році, працювали чотири середні школи. Лише в 1951/52 н.р. вперше запрацювали 2 середні школи з угорською мовою навчання[18].

Перебудова усієї системи освіти в Закарпатті проводилася на основі нового навчального плану 1946 року, який передбачав серйозну постановку питання

---

[13] *Красножон Н.Г.* Шкільна освіта національних меншин України (1944–1953) // Наукові записки ІПіЕНД. — К., 2000. — Вип. 14. — С. 131–143.

[14] Держархів Закарпатської області, ф. Р-195, оп. 14, спр. 75, арк. 72.

[15] Там само, спр. 438, арк. 196.

[16] Там само, оп. 1, спр. 140, арк. 5; ф. Р-195, оп. 14, спр. 225, арк. 54.

[17] Там само, ф. Р-195, оп. 14, спр. 537, арк. 46.

[18] Там само, спр. 456, арк. 195–196.

вивчення української мови і літератури, іноземних мов, предметів природничо-математичного циклу, які забезпечували учням середніх і семирічних шкіл міцні знання, широкий науковий світогляд. Нові плани мали суттєві недоліки, які впливали на зміст освіти — не було передбачено історію України як окремий предмет; історія СРСР вивчалася чотири години на тиждень з 3-го по 10-й клас. Такий предмет, як краєзнавство, якому приділялося багато уваги в школах Закарпаття у 20–30-ті роки, в радянських школах зовсім ігнорувався. Багато годин (від трьох до п'яти на тиждень) відводилося навчальним планом на вивчення російської мови та літератури, що було значно більше, ніж на вивчення іноземної мови. На основі загальнодержавного навчального плану органи управління народною освітою Закарпаття розробили навчальні плани для шкіл з угорською, румунською мовами навчання. Однак, вони мали загальні недоліки: перевантаженість уроками російської мови (українська мова практично не вивчалася), недостатність годин на вивчення рідної мови та історії свого народу[19].

Розбудова освіти в Закарпатті вимагала вирішення і надзвичайно складного кадрового питання. Державні органи направили в область численний загін учительства (згідно звіту обласного відділу шкіл обкому партії в 1945/46 навчальному році із 3660 вчителів 2 340 було місцевих, 820 осіб — із східних областей), протягом 1946–1950 років було направлено близько 2,7 тисячі учителів. Більшість з них — це висококваліфіковані спеціалісти, які зробили вагомий внесок у розвиток освіти — В. Кравченко, Е. Шуріна, О. Локтєва, М. Литвиненко, А. Гончаренко, М. Запорожець, З. Безугла, О. Соловйова, О. Медведев, М. Пиленко, К. Заброда, А. Кудрявцева, І. Іваненко та ін. Новоприбулі вчителі працювали не лише в школах міст і низинних сіл, але і в гірських школах. У багатьох освітніх закладах такі вчителі становили більшість педагогічних колективів. Так, у Приборжавській семирічній школі із 14 учителів десять були направлені з України — це М. Ткаченко, М. Примак, К. Клименко, Т. Ткаченко, К. Яценко, О. Шокало, С. Балініна, Є. Петрашко[20]. Серед новоприбулих педагогів була і частина таких, які недостатньо володіли програмовим матеріалом, погано знали побут і традиції краю. Негативний вплив цих факторів підсилювався тим, що вже в 1946–1950 роках почалося протиставлення приїжджих педагогів місцевим кадрам.

Поряд з іншими напрямами діяльності, робота приїжджих освітян мала забезпечувати вирішення ідеологічних завдань радянізації краю, адже переважна більшість місцевих освітянських кадрів була визнана глибоко релігійними, вихованими в дусі покірності і релігійного світогляду. Чиновники, констатуючи, що ця категорія інтелігенції «причисляет себя то к украинцам, то к русским», у звітах обкому ЦК КП(б)У зазначали: «Большинство местных учителей не владеют литературным ни украинским, ни русским языками; религиозны, психология проникнута католицизмом, материалистические объяснения явлений природы и общества, мировоззренческий материал подается осторожно, неубедительно, не избавились от формализма, мелкобуржуазности. Особенно это

---

[19] Там само, ф. 1, оп. 1, спр. 142, арк. 1–11.

[20] *Гомоннай В.В.* Вказ. пр. — С. 38.

касается городских, окружных и областных отделов народного образования»[21]. З боку органів центральної влади значна увага приділялася партійно-політичній роботі серед освітянських кадрів краю, щоб через них «на учеников и взрослое население» поширити ідейно-політичне виховання, прищепити матеріалістичні погляди та почуття радянського патріотизму. Для цього було намічено комплекс заходів, спрямованих саме на політичне виховання вчительства, але ці заходи часто мали яскраво виражений адміністративний, навіть примусовий характер[22]. Для вчителів постійно проводились збори з доповідями на політичні теми, на кущових методичних об'єднаннях — лекції з історії більшовицької партії, філософії, літератури, питань біографії Леніна, Сталіна, працював університет марксизму-ленінізму, партшколи. Це робилося з метою «політичного виховання і підвищення педагогічної кваліфікації» і передбачало обов'язкове навчання на спецкурсах. Недоліки в політичній роботі серед вчителів зводилися до наступного: «... практично не проводяться політінформації; не вивчається короткий курс історії ВКП(б); вчителі мало читають політичну літературу, не відвідують організовані парткабінети; майже не працюють партійні, комсомольські та профспілкові організації у школах, в ряді випадків не враховується, що інтелігенція, а особливо з місцевого населення, потребує уваги і турботи з боку парторганізації»[23].

Наведені аргументи давали підстави для висновку про недостатню кваліфікацію місцевих вчителів для викладання в радянських школах. Фахова відповідність доволі часто визначалася «чистотою біографії». Так, заввідділом шкіл обкому у доповідній записці секретарю обкому партії, інформуючи про організацію навчального процесу в Хустському педучилищі, наголошував, що «керівник закладу як директор безініціативний, позбавлений відповідальності за роботу, на виду у студентів відвідує церкву, а в педколективі панує аполітичність, безідейність». Чиновник, зазначивши серед суттєвих для характеристики професійності вчителів такі факти їх біографії — «викладач історії — колишній генеральний секретар УНО, викладач математики у 1942–45 рр. працював в Німеччині, без відома Міносвіти і пропуска приїхав на Закарпаття», — підтримав пропозицію окружкому партії звільнити і директора, і вчителів[24].

З метою підвищення фахового та ідейно-політичного рівня місцеві вчителі мали пройти «перепідготовку» на 2-х місячних курсах, де провідні дисципліни викладали фахівці, відряджені з Міносвіти України[25]. Крім того, активно проводились заходи по підготовці кадрів. Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У 09.04.1946 р. прийняла Постанову, яка стосувалася основних напрямів роботи по підготовці кадрів для Закарпатської області. В 1946 році для обласного відділу освіти планом передбачалося підготувати 1865 осіб, з них завідуючих міськВНО, окрВНО, методкабинетами, інспекторів шкіл — 65 осіб, директорів

---

[21] Держархів Закарпатської області, ф. 1, оп. 1, спр. 139, арк. 7–8; спр. 140, арк. 89–90.
[22] Там само, спр. 140, арк. 6, 72.
[23] Там само, спр. 376, арк. 69–70.
[24] Там само, спр. 140, арк. 100–101.
[25] Там само, спр. 139, арк. 6.

СШ, НСШ, зав.навчальними частинами, зав.початковими школами — 400 осіб, вчителів середніх, неповних і початкових шкіл — 1200 осіб. Виконання плану свідчило про найбільш серйозне відношення до забезпечення шкіл вчителями, а не керівними кадрами. Так, за вказаними категоріями саме план підготовки вчителів був навіть перевиконаний (127%), тобто було підготовлено 1528 осіб[26].

Проте, органи влади намагалися використати також і наявний у краї кадровий потенціал, адже в освітніх закладах працювало чимало талановитих педагогів. Закарпатський облвиконком, згідно постанови № 1309 Ради Міністрів УРСР від 29.07.1946, прийняв рішення № 825 від 10 вересня 1946 року про те, що «спеціальні іспити вчительської здатності для початкових шкіл, складені вчителями за часів Чехословаччини дорівнюються закінченню курсу навчання в педучилищах УРСР, а спеціальні кваліфікаційні іспити на звання вчителя горожанських школ, що їх складали вчителі за часів підлеглості Австро-Угорщині і Угорщині, спеціальні іспити вчительської здатності для горожанських шкіл, складенні в закладах Чехословаччини дорівнюються закінченню курсів навчання учительських інститутів УРСР»[27].

Важливу роль у справі зближення вчительської інтелігенції краю з колегами інших регіонів відіграли екскурсії до Києва, Ленінграду, Москви, їх участь у всесоюзних нарадах, конференціях. В серпні 1946 року 130 вчителів Буковини та Закарпаття відвідали столицю України, шахти Донбасу, промислові гіганти. Влітку того ж року закарпатські художники взяли участь у роботі пленуму Спілки радянських художників у Москві, після якого угорець за національністю, художник А. Ерделі переконливо і щиро описував атмосферу всезагального порозуміння, незалежно від мови спілкування[28].

Велику допомогу педагогам Закарпаття у запровадженні нової системи освіти подавали представники педагогічної науки України, видатні письменники. У роботі нарад вчителів області брали участь і виступали з порадами Міністр освіти П. Тичина, письменники М. Бажан, О. Вишня, О. Корнійчук, М. Рильський, В. Сосюра, вчені-педагоги М. Гриценко, Г. Костюк, О. Русько, О. Сивець, І. Синиця, мовознавець М. Возняк, історики І. Крип'якевич, М. Лебович[29].

Вирішальне значення для прискорення темпів розвитку освіти краю мали зв'язок з Україною та Росією, допомога у зміцненні матеріальної бази, направлення на роботу висококваліфікованих кадрів з усього СРСР. Проте, традиційна культура Закарпаття, переорієнтовуючись із центрально- та західноєвропейських центрів (Братислава, Прага, Будапешт, Відень, Берлін і ін.) на східноєвропейські (Київ, Харків, Москва, Ленінград), після 1946 року почала поступово втрачати європейські риси, оскільки в СРСР все прозахідне оголошувалося ворожим. Це

---

[26] Там само, спр. 128, арк. 53.

[27] Там само, ф. Р-195, оп. 14, спр. 20, арк. 68.

[28] *Тарабан О.І.* Масово-політична робота серед населення молдавської і угорської національностей Чернівецької і Закарпатської областей (1945–1958 рр.) // Український історичний журнал. — 1973. — № 3. — С. 35.

[29] Культури нашої надбання — Ужгород: В-во «Карпати», 1982. — С. 21.

негативно позначилося на освіті не лише Закарпаття, але і всієї України, оскільки поглиблювало її ізоляцію від Європи.

В процесі розбудови шкільництва краю в перші повоєнні роки з боку частини радянських і партійних працівників проводилася не завжди виважена політика, яка базувалася на упередженій оцінці місцевих вчителів як націоналістичної сили. Наступні роки характеризувалися посиленням деформацій суспільства, що негативно позначилося на формуванні освітньої інтелігенції. Проте, очевидними були і позитивні зрушення. У перше повоєнне десятиліття відбувалися суттєві кількісні зміни в мережі шкіл Закарпаття. Щорічно відкривалося 15–20 нових шкіл, в тому числі і середніх. Високими темпами відбувалося будівництво шкіл.

Отже, в повоєнному Закарпатті першочерговими були завдання налагодити роботу освітніх закладів у всіх населених пунктах. Повсюди відкривалися семирічні школи, а у великих селах, селищах та в містах організовувалась робота середніх шкіл. Величезних зусиль було докладено для ліквідації неписьменності в краї. Разом з цими заходами поволі створювались умови для здобуття освіти рідною мовою. Поряд з українськими школами удосконалювалася мережа шкіл з угорською мовою навчання, запрацювали школи з румунською і словацькою мовами. Хоча поступово посилювався процес обмеження можливостей представників національних меншин в реалізації свого права навчатись рідною мовою, в Закарпатті це проходило не так динамічно як в цілому в країні.

УДК 94(477)»1945/1952»

Василь Ільницький*
(Дрогобич)

КАДРОВЕ НАПОВНЕННЯ ДРОГОБИЦЬКОГО ОКРУЖНОГО ПРОВОДУ ОУН (1945–1952 рр.)

У статті на основі невідомих та маловідомих архівних документів і матеріалів подано характеристику кадрового наповнення Дрогобицького окружного проводу ОУН. Висвітлюються питання кількісного заповнення керівних органів та джерела їх поповнення. Автором доведено, що не зважаючи на підпільні умови, постійні втрати серед керівного складу підпілля намагалося заповнювати вакантні посади, при чому їхній якісний рівень залишався високим.

Ключові слова: *підпілля, кадровий склад, провідник, референтура, Дрогобицька округа ОУН.*

В статье на основе неизвестных и малоизвестных архивных документов и материалов дается характеристика кадрового наполнения Дрогобычского окружного провода ОУН. Освещаются вопросы количественного заполнения руководящих органов и источники их пополнения. Автором доказано, что несмотря на подпольные условия, постоянные потери среди руководящего состава подполья пыталось заполнять вакантные должности, при чем их качественный уровень оставался высоким.

Ключевые слова: *подполье, кадровый состав, проводник, референтура, Дрогобычский округа ОУН.*

On the basis of unknown and little-known archival documents and materials describes the personnel filling Drohobych district OUN. The issue of quantitative filling of the governing bodies and sources of accumulation. The author proved that in spite of the underground conditions, permanent loss among managers of underground tried to fill vacant positions at why their quality level remained high.

Keywords: *underground cadre, captain, referantur, Drohobych vicinity OUN.*

На сьогоднішній день є значна кількість публікацій присвячених діяльності ОУН і УПА. Проте практично відсутні дослідження у яких висвітлюється питання кадрогово наповнення. Висвітлення цих проблем має важливе не тільки наукове, але й практичне значення. Оскільки ці дослідження допомагають

---

* ***Василь Ільницький*** *— кандидат історичних наук, старший викладач кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького педагогічного університету імені Івана Франка.*

пролити світло на процес організації підпільної роботи, підбір кадрів, їхній якісний і кількісний склад. Звісно, що епізодично питання кадрового наповнення знайшло своє висвітлення в узагальнюючих працях Дмитра Вєдєнєєва і Генадія Биструхіна, Анатолія Кентія, Юрія Киричука, Анатолія Русначeнка, Галини Стародубець[1]. На серйозному науковому рівні питання підпільних кадрів вивчав історик Петро Содоль[2]. У цьому контексті потрібно назвати праці Володимира Мороза[3]. Важливі дані на керівників Дрогобицького окружного проводу містяться у працях Григорія Дем'яна[4]. Для того, щоб усунути ці прогалини ми вирішили дослідити наповненість керівних структур Дрогобицького окружного проводу ОУН.

Аналізуючи кадровий потенціал Дрогобицької округи ОУН, варто зосередити увагу на персональному складі. Зокрема, дослідити заповненість структурних ланок: провідників, референтур організаційної, пропаганди, СБ, військової, господарчої, УЧХ — протягом усього періоду функціонування.

У листопаді 1944 р. Петро Дужий призначив крайового організаційного референта західних українських земель (ЗУЗ) *Зеновія Тершаківця-«Федора»* провідником Дрогобицького обласного проводу ОУН (грудень 1944 — весна 1945 рр.)[5]. На цей час З. Тершаковець використовував також псевдоніми

---

[1] *Вєдєнєєв Д.* Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки: Монографія / Дмитро Вєдєнєєв, Геннадій Биструхін. — Киев: К.І.С., 2007. — 568 с.; *Вєдєнєєв Д.* «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки: Монографія / Дмитро Вєдєнєєв, Геннадій Биструхін. — Киев: К.І.С., 2006. — 568 с.; *Кентій А.* Нарис боротьби ОУН–УПА в Україні (1946–1956 рр.) / Анатолій Кентій. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — 111 с.; *Кентій А.* Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. / Анатолій Кентій. — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — 220 с.; *Киричук Ю.* Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років XX століття / Юрій Киричук. — Львів: ЛДУ імені Івана Франка, 2000. — 304 с.; *Киричук Ю.* Український національний рух 40–50-х років XX століття: ідеологія та практика / Юрій Киричук. — Львів: Добра справа, 2003. — 464 с.; *Русначенко А.* Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках / Анатолій Русначенко. — Київ: Університетське видавництво «Пульсари», 2002. — 519 с.; *Стародубець Г.* Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 — поч. 1946 років) / Галина Стародубець. — Монографія. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. — 527 с.

[2] *Содоль П.* Українська Повстанча Армія. 1943–1949: Довідник перший. — Нью-Йорк: Пролог, 1994. — 199 с.; *Содоль П.* Українська Повстанча армія 1943–1949. Довідник другий. — Нью-Йорк: Пролог, 1995. — 295 с.

[3] *Мороз В.* Зиновій Тершаковець — «Федір». — Торонто–Львів: Літопис УПА, 2010. — 127 с.

[4] Повстанський мартиролог / [упоряд. Григорій Дем'ян] // Сколівщина. — Львів: [б.в.], 1996. — С. 301–725; *Дем'ян Г.* Генерал УПА Олекса Гасин-«Лицар» / Григорій Дем'ян. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2003. — 646 с.; *Дем'ян Г.* Іван Шукатка-«Сомко» // Шлях перемоги. — 1994. — 17 вересня. — № 438 (2110). — С. 5.

[5] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 75, арк. 106; ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 68, арк. 23–27; *Мороз В.* З листування членів Проводу ОУН (листопад 1944 — травень 1945) //

«Чагрів» та «Червень»[6]. Наприкінці 1944 р. у національно-визвольному русі Дрогобицької області витворився комплекс серйозних проблем: попередній обласний провідник ОУН Зиновій Благий-»Шпак» перебував у постійних конфліктах із командуванням ВО «Маківка»; провідник Самбірського окружного проводу ОУН Богдан Кузьма-»Кубайчук» був відданий під організаційний суд за переговори з німцями; провідник Стрийського окружного проводу ОУН «Аскольд» легалізувався і відійшов від підпільної діяльності. Ці негаразди лягли на плечі новопризначеного З. Тершаківця[7].

Навесні 1945 р. він зайнявся реорганізацією Дрогобицької області в округу і став першим провідником Дрогобицької округи ОУН. Керівник УЧХ Дрогобицької області, Юлія Ганущак-«Галичанка», згадувала його як дуже доброго провідника[8]. Проте невдовзі З. Тершаківця призначають організаційним референтом Карпатського крайового проводу ОУН (1945–1946 рр.), а новим окружним провідником призначили провідника Калуського окружного проводу ОУН *Івана Лавріва-«Нечая»*[9]. Як засвідчує Євген Пришляк, що був призначений у вересні 1945 р. окружним референтом СБ, «Федір» на той час ще перебував окружним провідником[10]. Восени 1945 р. Ірина Савицька-Козак-«Бистра» також називає «Федора» окружним провідником[11]. У некролозі З. Тершаківця, виданому Львівським краєм і ВО «Буг» у 1949 р., його перехід на посаду організаційного референта крайового проводу Карпатського краю датований кінцем 1945 р.[12] Як відомо з документів МДБ Дрогобицької області, «Федір» перебував на посаді окружного провідника до серпня 1945 р., коли його замінив «Нечай»[13]. У документі щодо ліквідації І. Лавріва зазначено, що провідником Дрогобицького окружного проводу ОУН він став восени 1945 р.[14] Інший документ уточнює дату — жовтень 1945 р.[15] Натомість МДБ Станіславської області фіксує пере-

---

Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2007. — Збірник 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. — С. 39, 41.

[6] ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 67, арк. 249; ДАЛО, ф. П-5001, оп. 6, спр. 56, арк. 222.

[7] *Мороз В.* Зеновій Тершаковець — крайовий провідник ОУН // Родина Тершаківців: учений, політик, подвижник національної ідеї. Матеріали науково-практичної конференції / Відп. ред. Іван Гель. — Львів, 2005. — С. 48.

[8] Спогади Юлії Ганущак. Записав Юлій Хвещук 18.08.1995 р. в с. Долпотів Калуського району Івано-Франківської області // Особистий архів Юлія Хвещука.

[9] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 58, спр. 11, арк. 80–82.

[10] ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67417, т. 1, арк. 120; т. 3, арк. 204.

[11] *Дем'ян Г.* Генерал УПА Олекса Гасин-«Лицар». — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2003. — С. 159.

[12] *Мороз В.* Повідомлення про смерть Зиновія Тершаковця // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2005. — Збірник 4: Боротьба народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів у XX ст. — С. 33.

[13] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 77, арк. 131, 133.

[14] ГДА СБУ, ф. 71, оп. 6, спр. 203, арк. 205.

[15] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 60, спр. 16, арк. 2.

бування З. Тершаковця на посту провідника Дрогобиччини першою половиною 1945 р., після чого його переміщують на пост організаційного референта Карпатського краю[16].

У протоколі допиту Тетяни Сидоренко від 17 грудня 1945 р. зазначено, що станом на серпень 1945 р. обласним провідником названо уже підпільника «Морського»[17]. У партійних документах того часу його іменовано Стрийським окружним провідником[18]. Очевидно, що йдеться про Остапа Каратницького-»Морського», котрий до кінця 1944 р. був шефом штабу ВО «Маківка», де керівниками відділів були Юрко Гасин-«Строюк», Олександр Андрусейко-«Аркадій» та Адам Куровицький-«Сірий». Усі вони протягом перших місяців 1945 р. перейшли на роботу у мережу ОУН, займаючи керівні пости в окружному і надрайонних проводах. Зрозуміло, є підстави припускати, що так само сталося з О. Каратницьким-«Морським». Конкретних відомостей про його долю після кінця 1944 р. немає. Ярослав Падох зазначає, що О. Каратницький загинув у боротьбі з більшовиками у 1947 р. (щоправда, як дату смерті Теодозія Охримовича він подає 1947 р., замість 1945-го, а Осипа Карачевського — 1945 р., замість — 1944-го)[19]. Оксана Кузишин повідомила, що О. Каратницький загинув під с. Семигинів Стрийського району Львівської області як старшина УПА, не назвавши при цьому року[20]. Укладач мартирологу Стрийщини, Федір Соловій, називає О. Каратницького-«Морського» членом обласного проводу ОУН і подає місце і дату смерті — 1945 р., біля с. Танява Болехівського району Станіславської області (тепер — територія Болехівської міськради Івано-Франківської області)[21]. Той же рік і місяць згадується і у спогадах підпільниці Ярослави Вовчук[22]. Затриманий 24 вересня 1945 р. Остап Крут-»Лімонка» повідомив, що він тривалий час перебував в особистій охороні обласного військового референта «Морського»[23]. Щоправда, ця інформація могла стосуватися і попереднього періоду (кінця 1944 р.), коли О. Каратницький певний час виконував обов'язки командира ВО «Маківка».

Проте існують відомості, що станом на осінь 1944 р. підпільник «Морський» був організаційним референтом Стрийського надрайонного проводу ОУН, про що пише Ірина Савицька-Козак[24]. Однак є підстави припустити, що

---

[16] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 56, арк. 131, 133.

[17] ДАЛО, ф. П-5001, оп. 6, спр. 53, арк. 21–22.

[18] ДАЛО, ф. П-5001, оп. 6, спр. 53, арк. 246.

[19] *Падох Я.* Стрийський Пласт — нарис історії // Стрийщина: Історично-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долинщини, Рожнітівщини, Журавенщини, Жидачівщини і Миколаївщини. — Нью-Йорк–Торонто–Париж–Сидней: Комітет Стрийщини, 1990. — Т. 1. — С. 496.

[20] Пластуни у визвольних змаганнях / упор. О. Кузишин. — Нью-Йорк, 2002. — С. 14.

[21] *Соловій Ф.* Повстанський мартиролог Стрийщини 1930–1950-х років. — Стрий: Щедрик, 1999. — С. 93–94.

[22] ЇЇ життя — це боротьба // Заграва. — 1997. — Грудень. — № 7 (22). — С. 4.

[23] ДАЛО, ф. П-5001, оп. 6, спр. 58, арк. 19.

[24] *Дем'ян Г.* Генерал УПА Олекса Гасин-«Лицар». — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2003. — С. 150.

йдеться про 1945 р., про що вона згадує в матеріалах щодо Дрогобиччини. На версію про те, що О. Каратницький займав пост саме організаційного референта Стрийського надрайонного проводу, непрямо вказує факт призначення Григорія Дулина-«Всеволода» на цей же пост у грудні 1945 р.[25], що сталося після загибелі «Морського» (не раніше серпня 1945 р.).

Точно відомо, що окружним провідником Дрогобиччини з 1945 р. був *Іван Лаврів-«Нечай», «Мирон»*. Про це, зокрема, згодом зізнавали тодішні члени окружного проводу Є. Пришляк та Ю. Ганущак[26]. Відомі підпільні документи, підписані І. Лаврівим — наказ надрайонним провідникам щодо бойкоту виборів до Верховної ради СРСР та наказ № 2 «Про порядок проведення різдвяних свят», обидва датовані 17 грудня 1945 р.[27] І. Лаврів мав великий організаційний досвід: у минулому займав посади провідника Долинського повітового проводу ОУН (1939–1941 рр.), провідника Калуського окружного проводу ОУН (1942–05.1944, 07.1944–1945), провідника Станиславівського обласного проводу ОУН (05–07.1944)[28]. «Нечай» залишався незмінним провідником Дрогобицької округи до травня 1949 р., що підтверджується як документами підпілля, так і документами радянських каральних органів[29]. Так, у довідці «По агентурній справі № 27 "Омут" про учасників Дрогобицького окружного проводу ОУН станом на 1 березня 1949 р.» зазначалося: «Провідник окружного проводу Іван Лаврів, 1919 року народження, уродженець с. Белеїв Долинського району Станіславської області (тепер — Івано-Франківської області), українець, безпартіний, з середньою освітою, за професією вчитель, відомий в оунівському підпіллі під псевдами "Нечай", "Мирон», "Богун", "50" і "555", на озброєнні має автомат ППС і пістолет іноземної марки». Далі подано опис його зовнішньості: «Високого росту, худорлявий, лице продовгасте з виступаючими скулами, блондин, ніс великий орлиний»[30].

7 листопада 1946 р. на території Стрийського району під час проведення облави було виявлено криївку «Нечая», у якій загинули: його дружина «Степова» (колишня провідниця УЧХ Калуської округи), син Мирон, адміністратор осередку окружного провідника «Гуляка», охоронці «Грицько», «Щупак», «Чайка», Іван Васильчук-»Крісовий», Герасим Завиновський-«Бойко» і технічний референт крайової референтури СБ Григорій Чабан-«Тирса», «Спартак»[31].

---

[25] ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 67, арк. 319.

[26] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 53, арк. 232; ф. 5, спр. 67417, т. 3, арк. 204.

[27] ДАЛО, ф. П-5001, оп. 7, спр. 219, арк. 164; спр. 220, арк. 148–149.

[28] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 58, спр. 11, арк. 91; *Дарованець О., Мороз В., Муравський В.* Націоналістичний рух 1920–1930-х років (матеріали до біографічного довідника) // Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки. Видання третє, доповнене. — Київ, 2007. — С. 727.

[29] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 75, арк. 108; спр. 372, т. 75, арк. 151; *Марчук І.* Досьє полковника Стехова // Визвольний шлях. — 2008. — Липень–вересень. — Кн. 3. — С. 181.

[30] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 60, спр. 16, арк. 2.

[31] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 60, спр. 16, арк. 3, 4; ф. 13, спр. 372, т. 9, арк. 53; т. 76, арк. 241; Наші втрати. Список упавших членів ОУН за період 1946–1947 рр. //

Протягом 1947 р. «Нечай» перебував неподалік с. Кам'янка Сколівського району, у районі гори Лопати, де облаштував на зиму криївку, але в грудні 1947 р. залишив її та перебував у лісі, поблизу с. Семигинів Стрийського району. У 1948 р. «Нечай» переховувався в гірських масивах біля с. Кам'янка, де загинув комендант його охоронної боївки «Морозенко» та охоронці «Чорнота», «Байда», «Мороз». У 1948–1949 рр. він перебував на межі сіл Сколівського та Славського районів Дрогобицької області (тепер — Сколівського району Львівської області)[32]. Після того, як репресивно-каральні органи через агентуру довідалися про район перебування «Нечая» (околиці гори Парашки), 15 травня 1949 р., туди були кинуті 18 спеціально створених військово-чекістських груп для його знищення. Цього ж дня в околицях с. Корчин Сколівського району Іван Лаврів-«Нечай» загинув[33].

Новим провідником Дрогобицького окружного проводу ОУН став *Володимир Фрайт-«Жар», «Карб», «Владан»*[34]. Можна припускати, що він автоматично зайняв цей пост у травні 1949 р., оскільки ще у 1947 р. «Нечай» призначив його своїм заступником[35]. Крім посади окружного провідника, В. Фрайт надалі виконував обов'язки референта пропаганди і господарчого референта Дрогобицького окружного проводу ОУН[36].

Його псевдонім «інж. К. Владан» стоїть серед 22-х підписаних під «Зверненням воюючої України до всієї української еміграції» (жовтень 1949 р.). Зпоміж майже двох десятків окружних провідників поставити свій підпис було запропоновано всього чотирьом: по одному — від Галичини, Волині, Буковини і Центральної України. За довголітню працю у підпіллі нагороджений Бронзовим Хрестом заслуги УПА (наказ ГВШ УПА ч. 2/50 від 30.06.1950 р.). В. Фрайт у серпні 1950 р. був переведений на пост провідника Калуського окружного проводу ОУН замість Ярослава Косарчина-«Байрака», якого натомість перевели до Дрогобицької округи і який там став новим окружним провідником[37].

Ця заміна описана у зізнаннях Ярослава Богдана-»Рамзенка», що прибув разом з «Байраком» і зайняв пост референта пропаганди Дрогобицького окружного проводу ОУН[38]. *Ярослав Косарчин-«Байрак»* раніше вже працював на Дрогобиччині: від жовтня 1944 р. до травня 1945 р. він — ад'ютант командира ВО 5 «Маківка». Після цього діяв на Калущині як командир ТВ 23 «Магура» (05.1945–09.1949 рр.) і як провідник Калуського окружного проводу ОУН

Визвольний шлях. — 1949. — грудень. — Ч. 14. — С. 27; Повстанський мартиролог / зібрав і впорядкував Григорій Дем'ян // Сколівщина — Львів, 1996. — С. 413.

[32] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 60, спр. 16, арк. 4.

[33] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 58, спр. 11, арк. 1; оп. 60, спр. 16, арк. 158; ф. 13, спр. 376, т. 25, арк. 304; ф. 71, оп. 6, спр. 203, арк. 204.

[34] ДАЛО, ф. П-5001, оп. 10, спр. 180, арк. 83; ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 60, спр. 16, арк. 176, 253; *Содоль П.* Українська Повстанча Армія. 1943–49. Довідник другий. — Нью-Йорк: Пролог, 1995. — С. 17.

[35] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 18, арк. 158.

[36] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 60, спр. 16, арк. 176, 253.

[37] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 101, спр. 7, т. 4, арк. 133.

[38] ГДА СБУ, ф. 5, спр. 36556, арк. 47; ф. 13, спр. 372, т. 16, арк. 267.

(06.1949 — літо 1950 рр.). На думку працівників МДБ, призначення «Байрака» на цю посаду було зумовлене прагненням керівництва Карпатського крайового проводу ОУН зміцнити та підсилити підпілля Дрогобицької округи[39].

На цій посаді Я. Косарчин перебував близько року. За твердженням Я. Богдана, 6 липня 1951 р. «Байрак» пішов у Калущину відновлювати перерваний зв'язок з крайовим проводом і мав повернутися 12 серпня, але цього не сталося[40]. Зі сказаного вище стає зрозуміло, що таки влітку 1951 р. Я. Косарчина було призначено крайовим провідником Карпатського краю. На цьому посту він разом з колишнім провідником Дрогобицького окружного проводу ОУН Володимиром Фрайтом-«Жаром» та кількома бойовиками загинули 13 грудня 1951 р. у с. Сваричів Рожнятівського району Івано-Франківської області[41].

На час відсутності «Байрака» обов'язки окружного провідника виконував його заступник *Василь Цап'як-«Потап»*, який загинув у квітні 1952 р. Після цього керівний склад Дрогобицького окружного проводу вже не відновлював зв'язку.

Достовірних відомостей про першого **організаційного референта** Дрогобицького окружного проводу ОУН немає. У радянських документах станом на 14 серпня 1945 р. організаційним референтом Дрогобицького окружного (обласного) проводу зазначений *Юрко Гасин-«Строюк»*[42]. Ця ж інформація міститься у протоколі допиту Тетяни Сидоренко від 17 грудня 1945 р.[43].

Натомість, у підпільних документах за 19 липня, 3 і 14 серпня 1945 р. «Строюк» фігурує як провідник Стрийського надрайонного проводу ОУН[44]. На момент загибелі (1 березня 1946 р.) «Строюк» був провідником Стрийського надрайонного проводу ОУН[45]. Інструкція окружного осередку пропаганди за грудень 1945 р. стосувалася трьох надрайонних референтів пропаганди і членів окружного проводу: провідника Івана Лавріва-»Мирона», військового референта Ярослава Вітовського-«Андрієнка», референта СБ Євгена Пришляка-«Чорноти» та керівника УЧХ Юлії Ганущак-«Марії»[46]. Про керівників інших референтур Дрогобицького окружного проводу ОУН нічого не згадано, а це дає підстави припустити, що таких на той час, мабуть, уже не було, у тому числі, й організаційного. Зрештою, саме такі обставини і зумовили призначення у січні 1946 р. нового організаційного референта.

Варіанти суміщення Ю. Гасином посад окружного організаційного референта і надрайонного провідника, чи перехід його на пост окружного організаційного референта наприкінці літа — на початку осені 1945 р. та повернення

---

[39] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 99, спр. 18, арк. 1.

[40] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 16, арк. 273–275.

[41] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 56, арк. 170; т. 66, арк. 213; т. 77, арк. 371–376; *Когут М.* Повстанська доля Байрака. — Дрогобич: Відродження, 1999. — С. 28–31.

[42] ГДА СБУ, ф. 71, оп. 6, спр. 52, арк. 2.

[43] ДАЛО, ф. П-5001, оп. 6, спр. 53, арк. 237 зв.

[44] ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 67, арк. 125, 192, 198.

[45] ДАЛО, ф. П-5001, оп. 7, спр. 219, арк. 4 зв.

[46] ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 67, арк. 322.

на посаду надрайонного провідника, видаються малоймовірними. На жаль, через брак джерел підтвердити достовірність висловленого немає можливості.

13 січня 1946 р. на пост організаційного референта Дрогобицького окружного проводу ОУН був призначений окружний референт пропаганди *Олександр Андрусейко-«Аркадій»*[47]. На посаді заступника окружного провідника Дрогобиччини він працював недовго — до часу загибелі у березні 1946 р.[48]. Це сталося в околицях с. Кам'янка, де він зимував з двома охоронцями, військовим референтом Я. Вітовським-»Зміюкою» та референтом СБ Є. Пришляком-«Чорнотою» та їх бойовиками[49]. Під час облави, крім О. Андрусейка, загинули ще кілька бойовиків, а Я. Вітовський потрапив непритомним у руки більшовиків. Згідно з деякими джерелами, він залишився живим. Так, відповідно до зізнань В. Ковальчука, «Аркадій» діяв на Стрийщині у квітні–травні 1946 р.[50], а в документах МДБ міститься згадка про переведення його на пост провідника Буковинского окружного проводу ОУН та відхід з Дрогобиччини[51].

Приблизно влітку 1946 р. організаційним референтом Дрогобицького окружного проводу ОУН призначено *Адама Куровицького-«Сірого»*. До цього часу він займав пост надрайонного провідника ОУН Самбірщини. У першій половині квітня 1946 р., коли його перепідпорядкували окружному провідникові «Нечаєві», він зазнав поранення. Станом на початок червня 1946 р. перебував на лікуванні, передавши виконання обов'язків[52]. Коли точно почав працювати в окружному проводі, невідомо, проте підпільник Теодор Мороз на допиті 7 грудня 1946 р. називає «Сірого» окружним організаційним референтом[53].

За повідомленнями МДБ, восени 1946 року під час проведення чекістсько-військової операції у Стрийському районі був поранений Куровицький Адам Григорович, 1917 року народження, псевдо «Сірий». Через поранення його усунули від роботи[54]. Згодом повернувся до праці. Станом на березень–серпень 1947 р. каральні органи надалі розшукували А. Куровицького як організаційного референта Дрогобицького окружного проводу ОУН[55].

Улітку 1947 р. його переводять на посаду провідника Сокальського окружного проводу ОУН[56]. Перебування «Сірого» на Жовківщині фіксується липнем 1947 р.

---

[47] ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 67, арк. 319.

[48] *Дарованець О., Мороз В., Муравський В.* Націоналістичний рух 1920–1930-х років (матеріали до біографічного довідника) // Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки. Видання третє, доповнене. — К., 2007. — С. 612; ДАЛО, ф. П-5001, оп. 1, спр. 224, арк. 10, 11, 18.

[49] Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945. — Київ — Торонто, 2007. — С. 736.

[50] ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67417, т. 4, арк. 206.

[51] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 58, спр. 11, арк. 150.

[52] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 53, арк. 235.

[53] ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67417, т. 1, арк. 120; т. 4, арк. 198.

[54] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 58, спр. 11, т. 1, арк. 84–85.

[55] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 58, спр. 11, арк. 17 зв., 59, 71.

[56] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 6, арк. 309.

Деякий час організаційний референт Дрогобицького окружного проводу був відсутній, що створювало значні труднощі окружному провіднику І. Лавріву. У червні 1947 р. окружний звіт, замість заступника «Нечая», підписує господарчий референт Микола Данилків-«Норвед»[57]. Зрештою, І. Лаврів призначає своїм заступником, що мав розв'язувати організаційні питання, *Володимира Фрайта-«Владана»*, про що інформував 16 вересня 1947 р. крайовий провід: «Я ліквідував окружний осередок пропаганди. "Всеволод" перейшов на надрайонного провідника нового надрайону, а "Владан" перейшов до мене. Це зробив тому, що робота окружного осередку пропаганди зводилася до розмноження матеріалів, які приходили згори. "Владан" і "Всеволод" сиділи, диктивували і коректували, тоді як я, йдучи в терен, не мав кого залишити вдома, щоб вирішувати організаційні та інші питання. "Шинкар" не міг цього робити, оскільки був дуже слабкий. Тепер "Владан" буде переписувати матеріали, писати мені звіти та одночасно вирішувати організаційні справи під час моєї відсутності. Коли ж він піде в терен, все це буду робити я. .... Робота з пропаганди та виховання на цьому не зазнає шкоди, а, навпаки, зміцниться, при цьому я буду вільний від будь-якої залежності. ... Він буде піклуватися спеціально двома надрайонами ("Данила" і "Всеволода")»[58].

У травні 1949 р. В. Фрайт очолює окружний провід. Імовірно, до часу його затвердження на цій посаді організаційний референт був відсутній, як, можливо, й пізніше. Проте вже станом на березень 1951 р. у документах МДБ зафіксовано, що заступником окружного провідника (тобто фактично організаційним референтом) був референт СБ Дрогобицького окружного проводу ОУН — *Василь Цап'як-«Потап»*[59]. Ці обов'язки він виконував упродовж 1950–1951 рр., як і засвідчив згодом Ярослав Богдан-«Рамзенко»[60]. В. Цап'як був останнім підпільником, який займав пост організаційного референта Дрогобицького окружного проводу ОУН.

Референтом пропаганди Дрогобицького обласного проводу ОУН, після арешту попереднього референта Михайла Фарила-«Рубаня» (7.01.1945) та загибелі його заступника Михайла Пекаря-«Дубіва» (кін. 03.1945), стає *Олександр Андрусейко-«Аркадій», «Коваль»*[61]. Саме він займався реорганізацією референтури пропаганди відповідно до нової організаційної та територіально-устроєвої схеми і став першим референтом пропаганди Дрогобицького окружного проводу ОУН. «Аркадій» підписав один з перших відомих документів цієї округи — звіт ч. 1 ООП «Маківка», датований 30 травня 1945 р.[62]. Увесь комплекс звітів, чимало наказів, інструкцій та листів окружного осередку пропаганди зберігся за

---

[57] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 78, арк. 371.

[58] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 18, арк. 158.

[59] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 60, спр. 16, арк. 255.

[60] ГДА СБУ, ф. 5, спр. 36556, арк. 74, 112.

[61] Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945. — Київ–Торонто, 2007. — С. 483.

[62] ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 67, арк. 46.

його підписом. Останній зі звітів, підписаних О. Андрусейком, датований 3 січня 1946 р.[63].

Про зміну референта пропаганди Дрогобицького окружного проводу ОУН йдеться у звіті ООП «Тустань» за грудень 1945 р.: «Д. "Аркадій" відійшов 13.1 з пропагандивного апарату і працює як організаційний референт при Окрузі. Зараз цілу пропагандивну роботу виконую я один»[64]. Цей документ не підписаний, але вже 21 січня 1946 р. документи окружного осередку пропаганди підписані В. Фрайтом-«Карбом»[65]. Збереглося достатньо як підпільних, так і радянських документів, які засвідчують, що *Володимир Фрайт-«Карб», «Жар», «Владан»* перебував на цьому посту від початку 1946 до серпня 1950 р. Зокрема, треба згадати «Звіт про т. зв. вибори до т. зв. верховної ради УРСР, що відбулися 9-го лютого 1947 року» (19.07.1947 р.)[66], «Звіт з пропагандивної роботи Самбірщини, Стрийщини і Турчанщини за час від 1 липня 1947 р. до 30 червня 1948 р.» (жовтень 1948 р.)[67], «Звіт пропагандивної роботи з Стрийського, Скільського, Славського, Боринського і Турківського районів за час від 1 липня 1948 до 30 червня 1949 р.» (листопад 1949 р.)[68]. Від серпня–вересня 1947 р. він одночасно виконував обов'язки окружного організаційного референта, а від травня 1949 р. — провідника та господарського референта Дрогобицького окружного проводу ОУН, що було зумовлене браком відповідних кадрів[69].

У серпні 1950 р. В. Фрайта переводять на пост провідника Калуського окружного проводу ОУН, передавши його обов'язки провідника Дрогобицького окружного проводу ОУН Ярославові Косарчину-»Байракові», а референта пропаганди — *Ярославові Богдану-«Всеволодові», «Рамзенкові»*[70], який від літа 1944 р. спочатку працював членом референтури пропаганди Станиславівського обласного проводу ОУН, а також, до арешту 19 жовтня 1951 р., — крайового проводу Карпатського краю[71]. Він був останнім референтом пропаганди Дрогобицького окружного проводу ОУН.

Референтом СБ Дрогобицького обласного, а відтак окружного проводу ОУН у квітні 1945 р. став *«Шишка», «Гірний»* після переведення його попередника Мирослава Вовка-«Корнила» до Тернопільської області[72]. Однак, на цьому посту працював недовго — загинув 30 липня 1945 р. у с. Довголука Стрийського району Львівської області[73]. Посмертно керівництво Дрогобицької

---

[63] ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 67, арк. 310–311.

[64] ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 67, арк. 319.

[65] ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 67, арк. 332.

[66] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 39, арк. 133–146.

[67] Звіт з пропагандивної роботи Самбірщини, Стрийщини і Турчанщини за час від 1 липня 1947 р. до 30 червня 1948 р. / Домашній архів Григорія Дем'яна. — 61 арк.

[68] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 73, арк. 111–148.

[69] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 9, арк. 199; т. 75, арк. 108.

[70] ГДА СБУ, ф. 5, спр. 36556, арк. 45–46; ф. 71, оп. 6, спр. 241, арк. 327; ф. 2-Н, оп. 101, спр. 7, т. 4, арк. 134.

[71] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 16, арк. 267–285; ф. 2-Н, оп. 60, спр. 16, арк. 221.

[72] ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67417, т. 4, арк. 203.

[73] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 25, арк. 231; т. 78, арк. 248; ф. 2-Н, оп. 58, спр. 11, арк. 39; ф. 13, спр. 372, т. 75, арк. 95.

округи характеризує його як «цінного ідейного робітника, дуже здібного та розважного провідника»[74]. На жаль, більш детальної інформації про нього встановити не вдалося, але маємо підстави припустити, що йдеться саме про Теодозія Охримовича, оскільки дата (2 серпня 1945 р.) та місце (с. Голобутів Стрийського р-ну) його смерті, що відомі для його родини та земляків, далеко не розходяться з датою та місцем смерті «Шишки»[75].

Певний час посада референта СБ була вакантною, про що засвідчує лист окружного провідника до надрайонних провідників від 18 серпня 1945 р., в якому зазначено, що всі справи по СБ зобов'язані пересилати йому, доки не прийде новий референт на місце «Гірного»[76].

За інформацією бойовика окружної референтури СБ, Володимира Івасюка-»Ковальчука», на місце «Шишки» був призначений його заступник — *Микола Петерко-«Мостовий»*, котрий невдовзі через хворобу був усунутий із цієї посади і надалі залишався заступником референта[77]. Можна припустити, що М. Петерка могли і не призначати на пост референта, а він як заступник виконував ці обов'язки тимчасово.

У вересні 1945 р. референтом СБ Дрогобицького окружного проводу ОУН став референт СБ Самбірського надрайонного проводу ОУН *Євген Пришляк-«Чорнота», «Чернець», «Ярема»* і працював ним до літа 1947 р., після чого його переводять на посаду референта СБ Львівського окружного проводу ОУН[78]. Є. Пришляк почав працювати у Службі безпеки як керівник боївки СБ Дрогобицького обласного проводу ОУН ще у 1944 р. У лютому 1945 р. його призначають референтом СБ Самбірського окружного проводу ОУН, після реорганізації якого продовжував працювати референтом СБ надрайонного проводу[79]. Після переведення на Львівщину, він у 1949 р. став референтом СБ крайового проводу Львівського краю, а у 1951 р. — крайовим провідником; мав ступінь поручника СБ і сотника-політвиховника УПА. Один із тодішніх підлеглих Є. Пришляка, референт СБ Щирецького надрайонного проводу ОУН, Мирон Гельнер-«Остап», на допитах МДБ характеризував його так: «До своїх обов'язків «Ярема», як референт СБ крайового проводу, ставився добре. До підлеглих референтів СБ був вимогливим і завжди навчав та попереджував, щоб ми слідкували за чистотою підпілля... «Ярема» дуже сміливий і рішучий, і, поряд з цим, досить обережний в кожній дії. Перше, ніж щось зробити, він обдумає з різних боків, потім приступає до дії. Поспіху ніколи не проявляє…»[80].

---

[74] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 25, арк. 231; т. 78, арк. 248.

[75] *Соловій Ф.* Повстанський мартиролог Стрийщини 1930–1950-х років. — Стрий: Щедрик, 1999. — С. 144.

[76] ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 67, арк. 197.

[77] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 58, спр. 11, арк. 30, 39 зв., 47; ф. 5, спр. 67417, т. 4, арк. 204.

[78] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 58, спр. 11, арк. 39 зв; ф. 5, спр. 67417, т. 1, арк. 36, 119–120; т. 4, арк. 184.

[79] ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67417, т. 1, арк. 36, 119–120.

[80] ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67417, т. 4, арк. 226.

Як зізнавався сам Євген Пришляк, на посаді референта СБ Дрогобицького окружного проводу ОУН він пробув до липня 1947 р.[81]. Проте точну дату подають документи референта СБ крайового проводу Карпатського краю, Володимира Лівого-«Йордана», у яких зазначено: «Чернець» 10 серпня 1947 р. згідно з розпорядженням провідника «753» (Сидор Василь-«Шелест» — *В.І.*) за розконспірацію перейшов з терену. У даний час референт СБ Львівського окружного проводу ОУН»[82].

Наступним референтом СБ Дрогобицького окружного проводу став *Зиновій Ліщинський-«Сайгор»*, призначений на цей пост «Нечаєм» 15 вересня 1947 р.[83]. До цього він був референтом СБ Стрийського надрайонного проводу ОУН. У листі Василя Сидора-«Шелеста» до Івана Лавріва-«Нечая», станом на літо 1947 р., з приводу новопризначеного керівника референтури СБ говорилося: «Вважаю, що на місці "Чорноти" ліпше підійшов би "Зимний", чим "Сайгор". "Зимний", напевне, міцніший, "Сайгор" в цій референтурі не хоче працювати». «Чи знаєте Ви своїх людей, слідкуєте за їх ростом, впевненістю, активністю, зупиняєтеся над економічним господарством, людьми чи тільки латаєте діри тими, що попалися під руку, лиш би тільки залатати дірку», — говорилося далі[84]. Проте, вже 9 лютого 1948 р. біля смт. Верхнє Синьовидне Сколівського району З. Ліщинський загинув[85].

Навесні 1948 р. на пост референта СБ Дрогобицького окружного проводу ОУН скеровано *Василя Шеванюка-«Залізного», «Сатурна»*, який до того був членом референтури СБ крайового проводу Карпатського краю[86]. На цьому посту він працював станом на 1 квітня 1948 р.[87]. У довідці агентурної справи № 27 «Омут» на учасників Дрогобицького окружного проводу ОУН станом на 1 березня 1949 р. його характеризували так: «Референт СБ окружного проводу ОУН Шеванюк Василь Арсентьєвич, 1916 року народження, уродженець с. Пилява Тиврівського району Вінницької області, безпартійний, українець, із заможних селян, з вищою освітою, закінчив Гірничо-механічний інститут у м. Сталіно (тепер — Донецьк), за спеціальністю інженер-теплотехнік. Оунівські псевда "Залізний", "Сатурн" і "667", на озброєнні має автомат ППС і пістолет. Високого зросту, нормальної статури, волосся і очі чорні, лице у веснянках, носить військову форму»[88].

Василь Шеванюк пройшов доволі цікавий життєвий шлях. У період німецької окупації працював слідчим кримінальної поліції у Запоріжжі й Вінниці. Згодом перебрався на Захід. З кінця 1943 р. — в УПА: слідчий референтури СБ

---

[81] ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67417, т. 1, арк. 36, 119–120; т. 4, арк. 184.

[82] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 23, арк. 163.

[83] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 58, спр. 11, арк. 88.

[84] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 60, спр. 16, арк. 192.

[85] *Дем'ян Г.* Бандерівці. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. — Кн. 1. — С. 68–71.

[86] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 23, арк. 164; *Марчук І.* Досьє полковника Стехова // Визвольний шлях. — 2008. — Липень–вересень. — Кн. 3. — С. 183.

[87] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 7, арк. 129.

[88] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 60, спр. 16, арк. 8.

Станиславівського окружного проводу ОУН, старший слідчий з особливо важливих питань референтури СБ Карпатського крайового проводу ОУН, вишкільний референт СБ, відтак заступник референта СБ цього проводу. Протягом 1947 р. вів на Дрогобиччині вишколи есбістів і розслідував кілька справ[89]. Навесні 1948 р. його було призначено референтом СБ Дрогобицького окружного проводу ОУН[90].

Референт СБ крайового проводу Карпатського краю Володимир Лівий-«Йордан» характеризував В. Шеванюка як доброго вишкільника і слідчого[91]. Ймовірно, саме тому восени 1949 р. він отримав призначення на пост референта СБ крайового проводу Волині «Москва», проте за ним не прийшов зв'язковий, через що змушений був зимувати у Стрию, де і загинув 3 квітня 1950 р.[92]

З весни 1949 р. заступником референта СБ Дрогобицького окружного проводу ОУН працював *Василь Цап'як-«Потап»*. Він очолив референтуру після призначення «Залізного» на Волинь[93]. Раніше В. Цап'як був референтом СБ надрайону «Холодний Яр» у Перемиській окрузі ОУН на Закерзонні (1945–1947 рр.), з переходом в Україну працював слідчим референтури СБ Дрогобицького окружного проводу ОУН[94].

Протягом 1950–1951 рр. «Потап» також був заступником провідника Дрогобицького окружного проводу ОУН, а в другій половині 1951-на початку 1952 рр. — виконував обов'язки окружного провідника, про що йшлося вище.

Провідник Сколівського районного проводу ОУН Юрій Попович-«Вільховий», «Мак» стверджує, що станом на літо 1950 р. референтом СБ Дрогобицького окружного проводу ОУН призначено Григорія Соколика-«Зимного», а «Потапа» відкликано до крайового проводу[95]. Можливо, такі рішення і приймалися, проте в життя вони втілені не були, оскільки перебування В. Цап'яка на цьому посту впродовж 1950–1952 рр. фіксується у багатьох радянських документах[96], а також підтверджується зізнаннями Я. Богдана-

---

[89] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 18, арк. 156–157; т. 23, арк. 75.

[90] *Вєдєнєєв Д., Биструхін Г.* «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки: монографія. — К.: К.І.С., 2006. — С. 207.

[91] *Вєдєнєєв Д., Биструхін Г.* «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки: монографія. — К.: К.І.С., 2006. — С. 431.

[92] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 59, спр. 1, т. 1, арк. 199; оп. 60, спр. 16, арк. 284; оп. 101, спр. 7, т. 3, арк. 67; ф. 71, оп. 6, спр. 211, арк. 2.

[93] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 60, спр. 16, арк. 289; оп. 101, спр. 7, т. 4, арк. 134; ф. 13, спр. 372, т. 9, арк. 198; ф. 5, спр. 36556, арк. 48; ф. 13, спр. 372, т. 16, арк. 267.

[94] Літопис УПА. — Т. 30: Степан Хрін (Степан Стебельський): Крізь сміх заліза; спогади. — Торонто–Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2000. — С. 18; ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 60, спр. 16, арк. 255.

[95] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 9, арк. 198.

[96] ГДА СБУ, ф. 71, оп. 6, спр. 277, арк. 47; *Марчук І.* Досьє полковника Стехова // Визвольний шлях. — 2008. — Липень–вересень. — Кн. 3. — С. 186.

»Рамзенка»[97], який тісно співпрацював з ним протягом серпня 1950–жовтня 1951 рр. як референт пропаганди окружного проводу ОУН.

16 квітня 1952 р. у с. Слохиня Хирівського району Дрогобицької області (тепер с. Слохині Старосамбірського р-ну Львівської обл.) референт СБ Дрогобицького окружного проводу ОУН Василь Цап'як-»Потап» загинув[98], будучи фактично останнім з керівників окружного проводу ОУН.

Протягом 1945–1949 рр. **господарчим референтом** Дрогобицького окружного проводу ОУН був *Микола Данилків-«Шинкар», «Чабан»*, хоча дата його призначення на цей пост точно не встановлена, оскільки перед тим він обіймав пост господарчого референта Стрийського надрайонного проводу ОУН. Ті нечисленні джерела, які нам відомі і стосуються 1945 р., його функцій чітко не розмежовують. Так, у грудні 1945 р. інструкція окружного осередку пропаганди окреслює функціональні обов'язки членів окружного проводу та трьох надрайонних референтів пропаганди: провідника Івана Лавріва-«Мирона», військового референта Ярослава Вітовського-»Андрієнка», референта СБ Євгена Пришляка-«Чорноти» та керівника УЧХ Юлії Ганущак-«Марії»[99]. Керівники інших референтур Дрогобицького окружного проводу ОУН у цій інструкції не згадуються, а це дає підстави припустити, що такі на той час уже були відсутні, у тому числі й господарчий, хоч ця інструкція могла і не стосуватися господарської ділянки. Правда, у протоколі допиту Тетяни Сидоренко від 17 грудня 1945 р. господарчим референтом Дрогобицького окружного проводу ОУН названо «Шинкаря»[100], що зафіксовано низкою радянських та підпільних документів[101]. Зокрема, у довідці «По агентурній справі № 27 "Омут"» на учасників Дрогобицького окружного проводу ОУН, станом на 1 березня 1949 р. про нього подано таку інформацію: «Господарчий референт окружного проводу ОУН Данилків Микола Миколайович, 1912 року народження, уродженець с. Добряни Стрийського району Дрогобицької області (тепер — Львівської області), з вищою освітою. Закінчив Львівський торговий інститут, з 1939 по 1941 рік працював заступником начальника Львівського облторгвідділу, в період німецької окупації працював у м. Стрий в Українському комітеті. Оунівські псевда "Шинкар", "Чабан", "Норвед". На озброєнні має автомат ППС і пістолет… Високого росту, худорлявий, лице продовгувате, має невелику лисину, шатен, на руках дуже бліді пальці»[102]. Взимку 1946–1947 рр. «Шинкар» разом з членами окружного проводу ОУН «Мостовим», «Максимом» перебував у криївці поблизу с. Верхнє Синьовидне на хуторі Заводи, Сколівського району Дрогобицької області (тепер — Львівської області). Упродовж 1947–1948 рр. «Шинкар» постійно перебував у районі сіл Кам'янка і Труханів Сколівського району Дрогобицької області (тепер Львівської обл.)[103]. Не виключена можливість, що

---

[97] ГДА СБУ, ф. 5, спр. 36556, арк. 72, 74.
[98] ГДА СБУ, ф. 71, оп. 6, спр. 277, арк. 47.
[99] ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 67, арк. 322.
[100] ДАЛО, ф. П-5001, оп. 6, спр. 53, арк. 237 зв.
[101] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 58, спр. 11 ,арк. 4.
[102] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 60, спр. 16, арк. 7.
[103] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 60, спр. 16, арк. 7.

протягом осені 1945–осені 1946 рр. М. Данилків суміщав посади господарчого референта Дрогобицького окружного і Стрийського надрайонного проводів.

Для дискредитації його перед підпіллям, МДБ розробило спеціальну комбінацію, внаслідок якої референт пропаганди Дрогобицького окружного проводу ОУН В. Фрайт-«Владан» 15 січня 1949 р. ліквідував «Шинкаря» за підозрою у зраді і співпраці з МДБ[104].

Після ліквідації Миколи Данилківа-«Шинкаря» обов'язки господарчого референта, як і окружного провідника та референта пропаганди, почав суміщати до часу переведення його на посаду провідника Карпатського крайового проводу ОУН (1950 р.), *Володимир Фрайт-«Жар», «Карб», «Владан»*. Це зазначено у протоколі допиту Юрія Поповича-«Вільхового» від 18 вересня 1950 р.[105] Наступні керівники цієї референтури невідомі, є всі підстави припускати, що їх не призначали через брак кадрів.

Військовим референтом Дрогобицького обласного проводу ОУН (згодом — округи) був командир Воєнної округи, а пізніше Тактичного відтинку «Маківка», Адам Куровицький-«Сірий». Наказ ч. 4 ВО «Маківка», датований 02.12.1944 р., за підписом заступника командира ВО Остапа Каратницького-«Морського» є першим документом, що засвідчує організацію цієї структури[106]. У лютому 1945 р., відповідно до спогадів Д. Міршука, пост командира ВО обійняв Адам Куровицький-«Сірий», а заступника — О. Андрусейко-«Аркадій». У наказі на них подана така характеристика: «Хоч Сірий кепсько розуміється на військових справах, але, зважаючи на його інтелігентність і багаторічний стаж підпільної праці, його призначено на місце Чорноморця командиром четвертої військової округи "Маківка". Його заступник Аркадій також інтелігентний і атлетичної будови юнак»[107]. Повстанці сотні «Холодноярці І» під час повернення із Закарпаття додому, у Жовківщину, 20 травня 1945 р. у лісі, біля с. Рудники Миколаївського району Львівської області зустрічалися з командиром ВО «Маківка» «Сірим» та керівником політвиховного відділу «Андрієм»[108]. За браком джерел зараз важко встановити, чи 20 травня 1945 р. ще існувала ВО «Маківка», чи йшлося вже про новостворений тактичний відтинок. Немає й доказів, чи *А. Куровицький-«Сірий»* був командиром ВО «Маківка», чи першим командиром ТВ «Маківка» і, відповідно, військовим референтом Дрогобицького окружного проводу ОУН.

Чітко, як про командира ТВ «Маківка», можна говорити про *Ярослава Вітовського-«Андрієнка», «Зміюку»*, призначеного у травні 1945 р.[109] Як він сам

---

[104] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 60, спр. 16, арк. 159–160; ф. 71, оп. 6, спр. 203, арк. 206.

[105] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 9, арк. 199.

[106] *Мороз В.* Воєнна округа УПА «Маківка» // Бойківська думка. — Сколе, 1999. — 16 жовтня. — С. 6.

[107] *Федорівський С.* Нотатки повстанця. — Нью-Йорк: Прометей, 1962. — С. 105.

[108] Історія сотні «Холодноярці І» / архів «Літопису УПА». — 35 арк.

[109] Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945. — Київ–Торонто, 2007. — С. 724, 731.

зізнався після арешту, обов'язки ці почав виконувати 1 червня 1945 р.[110] Відповідно, Я. Вітовський виконував і обов'язки військового референта Дрогобицького окружного проводу ОУН[111]. До призначення на цей пост працював інструктором і ад'ютантом командира старшинської школи УПА «Олені». Відомо, що у листопаді 1944 р. він був призначений начальником військово-польової жандармерії ВО 4 «Говерля». Керував першим пропагандивним рейдом відділів УПА по Словаччині. Наказом ГВШ УПА ч. 3/45 «Зміюці» присвоєно ступінь поручника з датою старшинства 31.08.1945 р.[112] 19 березня 1946 р. біля с. Кам'янка Сколівського району у непритомному стані потрапив у полон, будучи важко пораненим[113].

У квітні 1946 р. командиром ТВ «Маківка» і військовим референтом Дрогобицького окружного проводу ОУН стає *«Богдан», «Щит»*[114]. У 1943–1944 рр. він — інструктор старшинських шкіл УПА на Волині і Галичині, а вже у липні 1945 р. очолює вишкільний відділ штабу ВО «Говерля». Наказом ГВШ УПА ч. 1/46 «Щиту» присвоєно ступінь сотника УПА з датою старшинства 22.01.1946 р.[115] Загинув у криївці 30 жовтня 1946 р. у с. Уличне Дрогобицького району Дрогобицької області (тепер — Львівської області)[116].

Ще 15 серпня 1946 р. «Щит» призначив своїм помічником старшого булавного УПА *«Ромка»*[117]. Саме він виконував обов'язки командира ТВ «Маківка» після загибелі «Щита». Про це йдеться у листі В. Фрайта-«Владана» до В. Сидора-«Шелеста» від 13.05.1947 р.: «Тут нема командира відтинка, тому що командир "Богдан" загинув... Його зараз заступив старший булавний "Ромко". Старший булавний "Ромко" — людина ідейна, але ще дуже молодий, не має досвіду і не користується авторитетом... По-моєму, на цю посаду він дуже слабкий. Зате, як мені відомо, на цьому терені є курінний "Мирон", який користується великим авторитетом... Якщо у вас не буде відповідної людини на цю посаду — командира відтинка, то я думаю, що командир "Мирон" підійшов би. Це думка моя і політвиховника відтинка Максима»[118]. З призначенням командира ТВ «Ромко» наприкінці 1947 р. став командиром сотні «Басейн», яку очолював до серпня 1948 р.

Від 15 серпня 1947 р. обов'язки командира ТВ «Маківка» та військового референта Дрогобицького окружного проводу ОУН виконував *Степан Стебельський-«Хрін»*, який у червні того ж року зі своєю сотнею перейшов із

---

[110] Там само. — С. 737.

[111] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 53 ,арк. 233.

[112] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 60, арк. 239.

[113] Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945. — Київ–Торонто, 2007. — С. 40–42, 736–737; ДАЛО, ф. П-5001, оп. 7, спр. 221, арк. 8–9.

[114] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 58, спр. 11, арк. 1.

[115] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 60, арк. 249.

[116] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 58, спр. 11, арк. 1; ф. 13, спр. 376, т. 47, арк. 308, 309.

[117] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 62, арк. 225.

[118] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 18, арк. 166–167.

Закерзоння, де раніше діяв у ТВ «Лемко». Про своє призначення він згадував у спогадах «Зимою в бункері»: «Згідно з наказом 15 серпня 1947 р. у лісі під Старою Сіллю передаю свою сотню під командування к-рові Стахові. Жаль було прощатися зі своїми завзятими лемками, з якими я зжився, разом воював, переживав приємні та жахливі дні. Небагато їх вже залишилось, більшість загинула на полі бою, а ті, хто стояв коло мене, обтирали сльози на вояцьких обличчях, на яких виднілись близни (пошкодження, шрам, рубець — *В.І.*). Мені доручено перебрати «Команду Відтинку–Маківка–24». ... Хор. Мирон виконуватиме функцію виховника відтинку»[119]. Наказом ГВШ УПА ч. 2/48 з дня 2 вересня 1948 р. пор. «Хрін» підвищений до ступеня сотника з датою старшинства 30 червня 1948 р. Після розформування відділів УПА (наказ ГВШ ч. 2/49 від 3.09.1949 р.) «Хрін», як кур'єр від УГВР в краю, був скерований на Захід і загинув 9 листопада 1949 р. біля містечка Погореліце в Словаччині[120]. У зв'язку з розформуванням відділів УПА зникала потреба й у військовому референті, тому на цю посаду не призначали більше нікого.

Від січня 1945 р. **референтом УЧХ** Дрогобицького обласного проводу ОУН була *Юлія Ганущак-«Галичанка», «Марія»*[121]. Саме вона після реорганізації стала першим референтом УЧХ Дрогобицького окружного проводу ОУН. Користувалася великим авторитетом, мала вплив і зв'язки у підпіллі[122]. За активну діяльність, Наказом ГВШ УПА ч. 1/45 від 25 квітня 1945 р., нагороджена Бронзовим Хрестом Заслуги УПА[123]. Заарештована 3 червня 1946 р. у смт. Верхнє Синьовидне Сколівського району[124].

На місце «Галичанки» був призначений *Олег Король-«Бурунда»*[125]. На цій посаді він відомий з 1946 р. і працював на ній до часу переведення у 1948 р.[126] Перед цим був лікарем УЧХ Стрийського надрайонного проводу ОУН[127]. З фрагментарних біографічних даних відомо, що О. Король народився на Станиславівщині. За професією — лікар-хірург. У період німецької окупації працював слідчим у поліції, водночас був керівником підпільного УЧХ[128]. Пізніше також

---

[119] Літопис УПА. — Т. 30: Степан Хрін (Степан Стебельський): Крізь сміх заліза; спогади. — Торонто–Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2000. — С. 376.

[120] *Дарованець О., Мороз В., Муравський В.* Націоналістичний рух 1920–1930-х років (матеріали до біографічного довідника) // Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки. Видання третє, доповнене. — К.: Українська видавнича спілка, 2007. — С. 818.

[121] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 53, арк. 230; Спогади Юлії Ганущак. Записав Юлій Хвещук 18.08.1995 р. в с. Долпотів Калуського району Івано-Франківської області // Особистий архів Юлія Хвещука.

[122] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 75, арк. 79.

[123] ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 4 а, арк. 28–29.

[124] ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 53, арк. 228–230; т. 75, арк. 79–84; Українська жінка у визвольній боротьбі (1940–1950 рр.): Біографічний довідник / Упорядник Мудра Н.П. — Вип. 2. — Львів: Світ, 2006. — С. 36.

[125] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 60, спр. 15, арк. 1 зв.

[126] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 58, спр. 11, арк. 237.

[127] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 60 ,спр. 15, арк. 1.

[128] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 58, спр. 11, арк. 192.

працював членом референтури СБ Дрогобицького окружного проводу ОУН[129], а чекісти навіть певний час вважали «Бурунду» окружним референтом СБ[130]. 1948 року «Бурунду» переведено у Львівський край[131], де він і загинув у цьому ж таки 1948 р., про що засвідчує лист Романа Шухевича до крайового провідника Львівського краю З. Тершаковця-«Федора»: «Очевидно велика втрата смерть «Бурунди». Мені особливо його жаль, бо мало залишилося людей такого типу»[132].

21 липня 1948 р. у с. Розгірче Сколівського району Дрогобицької області (тепер Стрийського р-ну Львівської обл.) у результаті проведення військової операції був вбитий *Дмитро Білінський-«Мнецо», «Бак»*, 1918 року народження, смт. Дашава Стрийського району. У період німецької окупації працював у поліції, до 1948 р. входив до складу референтури УЧХ Дрогобицького окружного проводу ОУН. З вилучених у нього документів випливало, що після переведення «Бурунди» до референтури СБ Львівського крайового проводу ОУН, референтом УЧХ Дрогобицького окружного проводу був призначений «Мнецо»[133]. За браком кадрів і відсутності великої потреби призначень на цю посаду більше не було.

Отже, можемо констатувати, що задля встановлення кадрового потенціалу Дрогобицького окружного проводу ОУН, через недостаню кількість відповідних документів підпіля, нам часто доводилося опиратися на матеріали репресивно-каральних органів. Якщо траплялася можливість виявити документи підпілля, їм, однозначно, надавався пріоритет. У результаті вдалося відтворити внутрішню будову Дрогобицької округи ОУН. Дрогобицька округа володіла значним ресурсним потенціалом керівного складу, що відзначався і військово-організаційним, й ідеологічно-інтелектуальним та життєвим досвідом.

Наприкінці 1952 р. діяльність Дрогобицького окружного проводу ОУН припиняється. Зрозуміло, що це не було одномоментним явищем, проблеми із кадрами розпочалися ще у 1949 р., але за рахунок розформованих відділів УПА, які діяли у Дрогобицькій окрузі, цю проблему частково вирішували.

---

[129] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 58, спр. 11, арк. 101, 135.

[130] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 58, спр. 11, арк. 267.

[131] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 58, спр. 11, арк. 253.

[132] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 58, спр. 11, арк. 297.

[133] ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 58, спр. 11, арк. 252–253; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 6: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ. (1943–1959). Книга третя: 1948. — Київ–Торонто, 2003. — С. 312.

УДК 94 (477) «1953/1964»

Олександр Лук'яненко*
(Полтава)

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА У ВИЩІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ШКОЛІ УРСР ЧАСІВ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

У статті подано аналіз повсякдення освітян вищої педагогічної школи УРСР часів «відлиги» (1954–1964 років) з акцентом на відхилах від суспільних норм у поведінці студентів та педагогів з аналізом мотивів, санкцій та змісту девіацій.

Ключові слова: *девіантна поведінка, вища педагогічна школа, «відлига», паління, здоров'я, алкоголь, злочини.*

В статье представлен анализ повседневности педагогов высшей педагогической школы УССР времен «оттепели» (1954–1964 годов) с акцентом на отклонениях от общественных норм поведения студентов и педагогов с анализом мотивов, санкций и содержания девиаций.

Ключевые слова: *девиантное поведение, высшая педагогическая школа, «оттепель», курение, здоровье, алкоголь, преступления.*

The article focuses on everyday life of pedagogical high school educators of the USSR during the «thaw» (1954–1964 years) with emphasis on the overhead of social behavior of students and teachers with the analysis of deviations' motives, penalties and content.

Keywords: *deviant behavior, higher pedagogical school, «thaw», smoking, health, alcohol, crime.*

Попри політичні зміни в СРСР після смерті «вождя і батька» Сталіна, на фоні усіх політичних воєн та свят єдине, що залишилось непохитним, це вміння пересічних громадян пристосовуватись до будь-яких перетворень у суспільстві і жити далі. Саме заглиблення у секрети повсякденного життя людей, на думку В. Коцура, допомагає якомога краще спростувати міфи тоталітарної системи[1]. Пророчими були рядки поета тих часів Ю. Андрущенка:

---

* ***Олександр Лук'яненко*** *— аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного інституту ім. В.Г. Короленка.*

[1] *Коцур В.П.* Вступне слово [Текст] / Віктор Петрович Коцур // Історія повсякденності: теорія та практика: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 року / [Упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б.] — П-Хм., 2010. — С. 9.

«Вам до нас, нащадки, буде діло!
Нашу до дрібниць учіть добу:
Як жили ми, з ким і як дружили,
З ким яку вели ми боротьбу.
Як любили ми, недосипали
В котлованах дивних будівництв,
Як ми над собою підіймали
Зорі нових селищ і столиць»[2].

Вагому роль у з'ясуванні паттернів поведінки людей у конкретних історичних умовах відіграє принцип психологічного детермінізму[3]. Проте, ми розуміємо його дещо інакше за саме лише запропоноване Е. Дюркгаймом опертя на об'єктивні стани психіки та мотиви, не залежні від індивідуальностей[4]. Психологічний детермінізм (теоретико-методологічне підґрунтя застосування якого в історії розробляв Борис Поршнєв[5]) пояснює, що поведінка людей у колективах та поза ними визначалась не лише соціальною роллю людей, але й їхнім ставленням (свідомістю) до своєї діяльності та до різних подій та явищ навколишнього світу.

Більшість психологічних установок та мотивів дій радянських людей закладалися у родині, на вулиці і, звичайно, у школі. Тож, кузні педагогічних кадрів із упевненістю можуть вважатися також і кузнями передових ідеологічних працівників. Однак, окрім «розумного, доброго, вічного» освітяни мали притаманні усім живим людям слабкості, піддавались почуттям у вчиненні дій, мали проступки не рідше за здобутки, про які прийнято було говорити вголос частіше за хиби у роботі. Однією з проблем історії освіти та історії повсякдення різних груп населення країни є проблема шкідливих звичок та проявів девіантної поведінки у колі освітян УРСР. Девіантна поведінка (або ж відхильна поведінка) розуміється як система вчинків (чи як окремий вчинок), які не відповідають моральним чи правовим нормам суспільства. У нашому випадку мова піде про факти паління, зловживання алкоголем, ризики для здоров'я (власне, девіантна поведінка) та факти злочинності серед студентів та викладачів (так звана делінквентна (злочинна, кримінальна) поведінка).

---

[2] *Андрущенко Ю.* Нащадкам! [Текст] / Юрій Андрущенко // Зоря Полтавщини. — 8 квітня 1962. — № 74. — С. 4.

[3] *Татенко В.О.* Про теоретико-методологічні засади психологічного дослідження суспільних явищ [Текст] / О.В. Татенко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : Збірник статей / АПН України, Ін-т соціальної і політичної психології; Редкол.: С.Д. Максименко, М.М. Слюсаревський та ін. — К.: Агропромвидав України, 1999. — Вип.2 (5). — С. 19–26.

[4] *Durkheim D.É.* Professional ethics and civic morals [Translated by Cornelia Brookfield] [Text] / Durkheim David Émile. — Illinois, Glencoe : The Free Press. 1958. — P. xxxiii.

[5] *Поршнев Б.Ф.* Контрсуггестия истории (Элементратное социально-психологическое явление и его трансформации в развитии человечества) [Текст] / Борис Фёдорович Поршнев // История и психология [под ред. Б. Ф. Поршнева, Л. И. Анцыферовой]. — М.: Наука, 1971. — С. 7–35.

Однією з найбільших проблем була проблема паління. Якщо 1953 року цигарки були дефіцитом, зокрема, для полтавців[6], і молодь рідко «ловили на гарячому», то до кінця хрущовського правління все змінюється. Студентство відкрито палить цигарки у коридорах навчального корпусу[7]. Черкаська молодь так само заповнювала коридори освітньої установи димом. Найцікавіше те, що нікому, окрім коменданта корпусу, ці факти порушенням не видавалися. Можливо, тому що більшість викладачів теж палили (одні навіть з явним порушенням загальноприйнятих норм: у ЧДПІ викладач Барандес палив «не рахуючись, де він знаходиться»[8], так само, як і доцент кафедри літератури ХДПІ С. Утевський, який взагалі дозволяв собі палити під час читання лекцій[9]). Причини паління студентів та викладачів можуть бути пояснені по-різному. Паління як девіація — це не вроджена поведінка, вона радше має соціальний чинник. У певної частини освітян вона набувала виду конформної девіації (коли паління починалося як пристосування до стандарту поведінки більшості в групі чи до поведінки авторитетів у ній). Для інших паління ставало примусовою девіацією, яка розвивалась як захисна реакція на психічні струси, бажання зняти стрес нікотином, що згодом розвивалось у тютюнову залежність.

Сигаретним димом часто повнились студентські кімнати гуртожитків[10], і це мало свій вплив не лише на фізичний стан молоді. Аби утримувати його у належному стані, Міністерство освіти видало відповідне розпорядження № 08/34 від 16 січня 1959 року. Після нього для зміцнення здоров'я студентів кафедри фізичного виховання під егідою комітетів комсомолу щоранку проводили спортивну зарядку (у Полтаві її організовували щодня для 430 мешканців гуртожитку[11]; такі ж масові зарядки були і в Черкасах[12]). Правда, багато молодих людей зачинялось у кімнаті, накривалось ковдрою і просипало зарядку. Тих же, хто не виходив з гуртожитку, чекали такі самі вправи в аудиторіях навчального корпусу[13].

Однак, навіть спорт для молоді міг стати причиною погіршення здоров'я. Нам потрапили звіти медичного пункту ХДПІ, які дозволяють подивитися на те, чим хворіли пересічні студенти хрущовських часів. Найбільше було травм нижніх кінцівок (у 28 студентів, причина: заняття боротьбою, футболом та баскетболом), на другому місці були радикуліти та хвороби суглобів (у 19 студентів, які займались гімнастикою, акробатикою та плаванням). Третю сходинку

---

[6] Державний архів Полтавської області (далі — Держархів Полтавської області), ф. П-12., оп. 1, спр. 662, арк. 141.

[7] Там само, ф. П-251, оп. 1, спр. 4836, арк. 20.

[8] Державний архів Черкаської області (далі — Держархів Черкаської області), ф. П-2187, оп. 1, спр. 23, арк. 6.

[9] Державний архів Харківської області (далі — Держархів Харківської області), ф. Р-4293, оп. 2, спр. 1134, арк. 16.

[10] Держархів Черкаської області, ф. П-2187, оп. 1, спр. 16, арк. 82.

[11] Держархів Полтавської області, ф. Р-1507, оп. 1, спр. 756, арк. 67.

[12] Держархів Черкаської області, ф. П-2187, оп. 1, спр. 24, арк. 31.

[13] Архів Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (далі — АПНПУ), ф. 3, оп. 1959, спр. Накази, т. 1, арк. 11, 34–35.

хвороб молоді займали запальні процеси порожнини носа (8 хворих боксерів та плавців) та гіпертонічна хвороба у неспортивних студентів. Далі ішли молоді люди із серцевою недостатністю та туберкульозом легень (по 4 чоловіки). Студентство, хворе на виразку шлунку, хвороби печінки та струси мозку були у меншості, проте, часто поповнювали списки хворих (по 2 чоловіки)[14]. Майже у ста відсотках випадків це була хоч і легка, але інвалідизація молоді.

У 1959 році влада почала цікавитись оздоровленням студентів у спеціальних спортивних таборах при вишах. Так, запорізькі майбутні педагоги 1953 року отримали 18 путівок до будинків відпочинку, 3 — в санаторії та 2 туристичних путівки[15]. Якщо 1956 року лише один вуз УРСР мав такий табір для 350 студентів, то уже 1958 року 10 310 молодих людей відпочивало у 42 привузівських оздоровчих таборах. У 1959 ж році з 15 710 студентів вишів молоді педагоги складали 24% тих, кому пощастило відпочивати у таборі (3 750 чоловік). Міністерство освіти давало кошти на розширення і будівництво нових таборів. Виділяли фінансування на харчування студентів по 100 карбованців на людину. У переліку 13 вузів, які мали свої бази, були не лише великі гіганти Київ, Харків чи Одеса, але й Черкаси, Кам'янець-Подільський чи Вінниця[16]).

Звичайно, частими серед молоді були всілякі туристичні походи та екскурсії. Правда, інколи вони призводили до доволі цікавих наслідків. Так, студенти з міста Жданова вирушили у довгий велопохід. На сороковому кілометрі від міста молоді люди вирішили розрадити сіру буденність автотраси і, наздогнавши автомобіль, що їхав попереду, вкрали з багажника пляшку горілки та дві пляшки вина. Їхній туристичний похід закінчився тоді у міліцейському відділку[17]. Проте, це нам показує, що у житті студентів далеко не останнє місце грав алкоголь.

Як не прикро, але вільний час доволі часто заповнювали розмовами за пляшкою спиртного. Робили це вправно і викладачі, і студенти. До того ж перші знаходили для алкоголю хвилинку навіть протягом виснажливого робочого дня. Якщо врахуємо, що день дійсно був довгим — у майстрів та лаборантів тривав до 22 вечора, то цілком логічно, що інколи майстри, як В. Курилко з ПДПІ, завершували його за склянкою оковитої[18]. До речі, полтавські педагоги самі визнавали той факт, що у тогочасній Полтаві було зареєстровано найбільшу кількість випадків пияцтва по всій Україні[19].

Ще 1954 року Григорій Чепурний з ПДПІ, прийнявши на душу, пішов контролювати педагогічну практику підопічних у середній школі № 16. Не дійшовши до місця призначення, освітянин заснув біля паркану школи, де й пролежав на очах школярів з 12 до 16 години, допоки дбайливі студенти не

---

[14] Держархів Харківської області, ф. Р-4293, оп. 2, спр. 1039, арк. 14.

[15] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 166, оп. 15, спр. 1295, арк. 13 зв.

[16] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 71, спр. 226, арк. 80–82.

[17] Там само, спр. 224, арк. 145.

[18] АПНПУ, ф. 3, оп. 1961, спр. Накази, т. 2, арк. 8 зв.

[19] Держархів Полтавської області, ф. П-251, оп. 1, спр. 5278, арк. 22.

привели його до тями. Звичайно, за подібне його очікувало звільнення[20]. Приклад полтавця Григорія Чепурного не поодинокий. Схожі практики «п'яного сну» під стінами інституту та на вулицях міста знав і черкащанин С. Ковальчук, якого студенти не раз приводили додому з міста[21], витягаючи з канав, вокзалів та підбираючи навіть на газонах біля навчального корпусу, коли той спав, прикриваючись студентськими конспектами від денного сонця[22].

Наявність «алкогольної проблеми» серед студентської молоді не має бути чимось дивним. За довідками міськкому Полтави, з 2 657 усіх затриманих у витверезниках порушників дисципліни, лише за три місяці 1960 року 17% складала студентська молодь до 25 років (467 чоловік)[23]; така ж картина була зі студентами Харківських, Київських, Львівського педінститутів, де викривались «аморальні групки», а молодь забирали з витверезників[24]. Хоча викладач УДПІ Перлов не дивувався «винній пристрасті» студентів, бо навіть у подарунковім наборі до дня радянської армії 1957 року головним був комплект з горілки та консерви[25].

Дивно, але і політехнізація, як така, сприяла пияцтву молоді. Студенти, отримавши зарплату на заводах та фабриках доволі часто одразу бігли у найближчі ресторани та кафе і витрачали її на «біленьку», після чого «офіційна частина» нерідко переходила у бійки[26].

Добре, коли студентські посиденьки закінчувались лише опівнічними хоровими співами та грою на баяні під гуртожитком, що полюбляли студенти історико-філологічного факультету ПДПІ. Проте, були випадки, коли горілка доводила до страшних наслідків. Одного разу «гулянка» полтавської молоді звершилась розпалюванням вогнища на дахові спортзалу, після чого частина стелі будівлі обвалилась і ледь не згорів відбудований після війни навчальний корпус[27]. Алкогольна залежність у тогочасних педагогічних вишах з «матеріальними збитками» від походеньок молодих людей дійсно була доволі поширеною проблемою, характерною не лише для Полтави. Не меншого занепокоєння вона викликала і у Харкові[28], і у Києві[29].

Однак, були і страшніші випадки. Так, п'яні студенти природничого факультету ПДПІ наважились на бійку з дружинниками Писарівщанського зооветтехнікуму у червні 1963 року. У стані афекту короленківці вдерлись до гуртожитку, де переховувались розгублені дружинники, і у ході бійки майбутній педагог П. Литвинов наніс декілька ножових поранень черговим[30]. Схожими

---

[20] АПНПУ, ф. 2, оп. Ч, спр. Чепурний Григорій Арсентійович, арк. 20.
[21] Держархів Черкаської області, ф. П-2187, оп. 1, спр. 22, арк. 17.
[22] Там само, спр. 24, арк. 13.
[23] Держархів Полтавської області, ф. П-12, оп. 1, спр. 832, арк. 13.
[24] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 71, спр. 244, арк. 267.
[25] Держархів Черкаської області, ф. П-2087, оп. 1, спр. 26, арк. 11.
[26] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 71, спр. 224, арк. 139–140.
[27] АПНПУ, ф. 3, оп. 1964, спр. Накази, т. 1, арк. 76.
[28] Держархів Харківської області, ф. Р-4293, оп. 2, спр. 755, арк. 26.
[29] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 71, спр. 104, арк. 18.
[30] АПНПУ, ф. 3, оп. 1963, спр. Накази, т. 1, арк. 171–172.

були випадки трагічних випадків і в інших педінститутах. Так, у СДПІ філолог Л. Луценко у стані алкогольного сп'яніння фінкою поранив колегу[31].

«Волю» молоді завжди давала практика у колгоспах, під час якої Міністерські накази аж до останнього дня «відлиги» відзначали прояви аморальних вчинків[32]. Наприклад, у ХДПІ чужоземних мов викладачі не зупинялись скаржитись на погану поведінку частини майбутніх педагогів під час збирання урожаю[33]. Та й молоді короленківці Полтави, виходячи з-під постійного нагляду партійної організації та викладачів бувало пускалися у всі тяжкі гріхи. Про п'яні дебоші студентів[34] неодноразово доповідали на партактивах міськкому КПУ[35]. Так, під час збирання урожаю 1958 року студенти-комуністи Заславець, Хоменко та Бондарєв організували випивку на колгоспних ланах. Все було б як завжди, коли б Заславець не надумав добиватися у хату до однієї з колгоспниць з вимогами інтимної близькості, побивши вікна та піднявши на ноги половину села[36]. Добре, коли подібні п'яні дебоші закінчувались відносно мирно, бо часто студенти-практиканти закінчували свої п'яні походеньки у районних клініках. Так, киянин А. Чігір напідпитку викрав мотоцикл і, не розминувшись з автомобілем, отримав численні ушкодження[37].

Педагоги залучали навіть Товариство поширення політичного та наукового знання для пропаганди здорового способу життя. Так, республіканське відділення пропонувало перелік 13 тем з медичної галузі, 1 з яких стосувалась шкоди паління тютюну, а 3 мали б переконувати у шкідливості алкоголю (на кшталт «Несумісність алкоголізму з моральним образом радянської людини»)[38].

Достеменно відомо одне: подібними заходами побороти «зеленого змія», якого освітяни вважали «шкідливими пережитками минулого», педагогам у своїх рядах навіть до 1964 року не вдалося.

Отже, розпиття спиртного також було яскравим виявом суспільної девіації. Для молодих освітян у більшості випадків девіація була конформною (розпиття алкоголю організовувалось добровільно задля «гарного настрою» та «за компанію»). Для них розпиття алкоголю стає чи то соціальною аномалією підпорядкування (коли молоді люди опинялись у середовищі старших, досвідченіших студентів) та аномалією інновації (коли студенти пробували щось нове у нових соціальних умовах вищої школи). Не будемо також забувати про аномалію ритуалізму, коли розпиття алкоголю (яке згодом переходило дозволені межі) напряму асоціювалося з проведенням свят, ювілеїв, зустрічей друзів тощо. Говорячи про викладачів та студентів значно старшого віку, то їхня девіація буде радше примусовою, викликаною потребою у втечі від дійсності, яка згодом переростає у стан залежності та афекту. Вона була викликана наслідками участі

---

[31] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 71, спр. 209, арк. 18.
[32] Держархів Полтавської області, ф. Р-1507, оп. 1, спр. 890, арк. 89.
[33] Держархів Харківської області, ф. Р-1780, оп. 3, спр. 495, арк. 3.
[34] Держархів Полтавської області, ф. П-12, оп. 1, спр. 656, арк. 122.
[35] Там само, спр. 662, арк. 150.
[36] Там само, ф. Р-1507, оп. 1, спр. 632, арк. 15.
[37] ЦДАВО України, ф. 4621, оп. 1, спр. 27, арк. 75.
[38] Держархів Полтавської області, ф. Р-6829, оп. 1, спр. 97, арк. 28.

багатьох з них у Великій вітчизняній війні, незадоволенням матеріальних чи моральних вимог суспільством та державою, проблемами у родині, на роботі та у власному світі цінностей. Частими ставали випадки так званого соціального ретретизму, відходу від життя, що були наслідком появи хронічного алкоголізму, який потребував стаціонарного медичного лікування. Непоодинокими були випадки, коли викликана алкогольним сп'янінням поведінка з девіантної ставала делінквентною, а порушення норми моральної ставало порушенням норм закону.

Приділимо увагу проявам делінквентної поведінки освітян. У побудові комуністичного суспільства педагоги вищої школи неабияк турбувались про моральне обличчя колег та студентів: з ким проводять вони вільний час? Чи часом не порушують норм моралі, таких потрібних радянському учителеві? Відділ вузів звітував ЦК КПУ 1959 року, що «студенти вузів УРСР своїми практичними ділами доводять, що вони є гідними синами Радянської Батьківщини»[39].

Принаймні до 1955 року ідеалом моральності був товариш Сталін. Роботи з різними варіаціями цієї тези викладачі СумДПІ затверджують чи не щороку[40]. Не секрет, що серед студентів педагогічних вишів УРСР часто були навіть колишні кримінальні злочинці, які часто слугували каталізатором порушення дисципліни[41]. Так, Полтавський міськком з прикрістю відзначав, що більшість злочинів скоювали школярі та студентська молодь[42]. Цікаво, але львівські освітяни вищої школи через подібні ж факти і у їхніх краях закликали створити (!) при органах міліції спеціальні трійки, які б без роздумів судили порушників закону з числа студентської молоді. Мало того, викладачі вимагали, аби такі суди над студентами-правопорушниками ставали показовими[43].

Однак, навіть без злочинців у вишах часто траплялися випадки дрібних злочинів. Напевне, найбільше було крадіжок. До них вдавалися усі: від майбутніх педагогів, до обслуговуючого персоналу. Прибиральниці в основному цупили дрібні речі, годинники та гроші під час прибирання у гуртожитку[44]. Молодь теж вдавалася до грабунку в основному у роздягальнях та вбиральнях. І якщо на зорі десталінізації крали в основному взуття, листи, невеличкі суми грошей та косметику[45], то уже у 1960-х студенти виносять шуби[46].

Слід сказати, що крадії були серед багатьох студентських колективів. Свої «Соньки золоті ручки» були і у київських[47] та черкаських освітян[48]. Правда,

---

[39] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 71, спр. 224, арк. 45–46.

[40] Державний архів Сумської області, ф. Р-2817, оп. 3, спр. 157, арк. 1.

[41] Держархів Харківської області, ф. Р-4293, оп. 2, спр. 497, арк. 32.

[42] Держархів Полтавської області, ф. П-12, оп. 1, спр. 656, арк. 91.

[43] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 71, спр. 190, арк. 256–257.

[44] АПНПУ, ф. 3, оп. 1957, спр. Накази, т. 2, арк. 8.

[45] Там само, оп. 1961, спр. Накази, т. 1, арк. 83.

[46] Там само, спр. Накази, т. 2. (1.07–30.12.1963), арк. 246.

[47] Державний архів Київської області (далі Держархів Київської області), ф. П-485, оп. 3, спр. 2, арк. 9.

[48] Держархів Черкаської області, ф. П-2187, оп. 1, спр. 23, арк. 5.

часом їх на це дійсно штовхали важкі матеріальні умови. Так, четвертокурсник-інвалід Пономаренко з КДПІ крав гроші, облігації та хліб з їдальні лише тому, що намагався вижити на 250 карбованців пенсії учасника ВОВ у столиці країни, яку визволяв[49].

Інколи молоді люди завчасно розкаювались у вчинених ними злочинах. Так, Т. Клименко з Полтави, яка протягом тривалого періоду обкрадала молодь гуртожитку з сорому втекла з вишу та з дому. Повернувшись, отримала суворий вирок керівництва інституту: якщо у середні віки ганьбу змивали кров'ю, у часи радянської дійсності її можна було змити працею. Дівчині дозволили повернутись до лав студентів через рік за умов гідної роботи на виробництві та позитивних характеристик з місця роботи[50]. Подібна практика відновлення студентів, яких вигнали за «недостойну поведінку» після річної роботи на підприємствах з позитивними характеристиками була властива багатьом вишам. Для прикладу згадаємо Галину Ольшанську з КДПІІМ[51].

Звичайно, траплялись випадки, коли молодь демонструвала високий рівень громадянської гідності. Так, студентки Полтавського педінституту С. Федотова та З. Гусак отримали подяки, бо мали совість віднести знайдений на вулиці міста годинник до дільниці, а не до себе у кімнату[52]. Проте, такі випадки були радше винятком, бо більше згадок подібних актів за всі 12 років періоду десталінізації у документах вишів не знайдено.

Отже, делінквентна поведінка педагогів була викликана декількома чинниками: алкоголем (розвивалась з примусової девіантної поведінки), соціальними злиднями (розвивались у імпульсивну девіацію, за якою психологічна та психічна виснаженість через незадоволенням потреб у грошах, продуктах, теплі тощо штовхала до втрати самоконтролю і, як наслідок, до злочину всупереч власним поглядам. Це видно з подальшого розкаяння подібними «злочинцями»). Останнє місце займають соціальні аномалії бунту та ритуалізації (коли злочини коїлись унаслідок бравади чи тими, хто уже відбував покарання за крадіжки і мав рецидив).

Підсумовуючи вищесказане, констатуємо, що поруч із вивченням макроісторичних процесів, аналізу розвитку суспільства та держави Рад часів десталінізації, проблеми мікроісторії (зокрема, повсякдення та психології малих груп) повинні набути ознак одного з провідних напрямків досліджень в сучасній історичній науці, дороговказом якій має бути міждисциплінарність.

---

[49] Держархів Київської області, ф. П-485, оп. 4, спр. 15, арк. 59.
[50] Там само, оп. 1958, спр. Накази, т. 1. (2.01–31.07.1958), арк. 60.
[51] Держархів м. Києва, ф. Р-985, оп. 1, спр. 283, арк. 207.
[52] АПНПУ, оп. 1960, спр. Накази, т. 1, арк. 145.

УДК 94 (477) 35.078:82.6.008.1(-054.5) «1956/1964»

Віктор Крупина [*]
(Київ)

ЗВЕРНЕННЯ ГРОМАДЯН ЯК ІНСТРУМЕНТ ВПЛИВУ НА ВЛАДУ (середина 1950-х — перша половина 1960-х рр.)

Стаття присвячена аналізу звернень громадян в органи влади у період хрущовської «відлиги». Підсумовано, що найбільше турбували населення соціальні питання; звернення справляли незначний ефект на діяльність органів влади, однак могли впливали долю високопосадовців.

Ключові слова: *влада, звернення громадян, скарга, хрущовська «відлига».*

Статья посвящена анализу обращений граждан в органы власти в период хрущевской «оттепели». Подытожено, что более всего население беспокоили социальные вопросы; обращения оказывали незначительный эффект на деятельность органов власти, но могли влиять на судьбу высоких должностных лиц.

Ключевые слова: *власть, обращения граждан, жалоба, хрущевская «оттепель».*

The article is devoted to the analyze of citizens' appeals to the government bodies in the period of Khrushchev's «thaw». It is drawn the conclusion that the questions of social sphere disturbed the population above all others. The appeals made the small effect the on activity of government bodies but could change the officials' fate.

Keywords: *government, appeals of citizens, complaint, Khrushchev's «thaw».*

Прийнято вважати, що у тоталітарній державі відсутній цивілізований механізм впливу громадян на владу, окрім крайніх проявів їхнього невдоволення — революцій, заворушень, протестів. Такий стереотип має під собою підстави — за відсутності демократичних представницьких органів влади, спотвореного волевиявлення виборців, деформованості громадської думки, — проблеми, запити, інтереси людей не є альфою і омегою програми діяльності органів влади. Водночас детальний аналіз звернень громадян в органи влади підштовхує скоригувати цю тезу. Не всі листи, скарги, заяви залишаються безрезультатними, вони мають певний вплив, хоча переважно для окремих громадян чи невеликих груп людей.

---

[*] ***Віктор Крупина*** *— кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України ІІ пол. ХХ ст. Інституту історії України НАН України.*

У сучасній історичній літературі з'являються праці, де розглядаються звернення громадян в органи державної та партійної влади[1]. Спробуємо проаналізувати практику роботи зі зверненнями громадян в Українській РСР хрущовської доби та їх ефективність, розглянувши з цією метою типові випадки написання листів, процедуру розгляду та їх долю. Під «зверненнями» в органи влади ми розуміємо письмову чи усну апеляцію в органи партійної або радянської влади, силові структури, засоби масової інформації. Звернення є узагальненою назвою скарг, заяв, доносів, інформацій до відома тощо, оскільки чітку грань між ними провести практично неможливо, адже один і той самий лист міг містити як викривальні факти (тобто виступати скаргою або доносом), так і раціональну пропозицію (бути заявою). Письмове звернення може бути анонімним. Особисті прийоми проводилися в партійних і радянських органах влади районного, міського, обласного чи столичного масштабу у визначений день і час.

Влада приділяла значну увагу роботі зі зверненнями. Так, в актах ревізій фінансово-господарської діяльності обкомів окремою рубрикою аналізувалася робота з розгляду скарг і заяв трудящих. У разі виявлення тих чи інших порушень порядку розгляду листів громадян ревізори вищої інстанції рекомендували усунути зазначені порушення, «звернути увагу», покращити роботу, рідше — узагальнити факти відхилень від правил і «внести це питання на розгляд секретаріату або бюро обкому КП України». Неуважність до людей та їх запитів була «злом, яке завдає шкоди справі комуністичного будівництва». На це указувала постанова ЦК КПРС «Про поліпшення діяльності рад депутатів трудящих і посилення їх зв'язку з масами» від 22 січня 1957 р. «Не можна лишати безкарними працівників, які допускають байдуже ставлення до людей, грубість, зарозумілість і тяганину під час розгляду скарг і просьб населення», — констатувалось у постанові[2]. Однак створити обстановку нетерпимості до таких порушників, добитися бездоганного розгляду скарг і заяв було фактично неможливо, адже справа полягала не в окремих відповідальних працівниках, які не справлялися з дорученням, порушували строки розгляду, розглядали звернення формально тощо. Мова йде про радянську систему державно-суспільних від-

---

[1] *Волков И.М.* Деревня в 1945–1953 годах в новейших исследованиях историков (конец 1980-х — 1990-е годы) // Отечественная история. — 2000. — № 6. — С. 120; *Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность, 1945–1953 / РАН. Ин-т рос. истории. — М.: РОССПЭН, 2000. — С. 160; *Чуева Е.* «Мир после войны»: жалобы как инструмент регулирования отношений между государством и инвалидами Великой Отечественной войны // Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940–1985 / Под редакцией Елены Ярской-Смирновой и Павла Романова (Из библиотеки Журнала исследований социальной политики). — М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2008. — С. 118; *Лисак В.* Вияви соціального протесту українського селянства у 1950–1960-х рр. // Шості Богданівські читання: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Зб. наук. праць / Ред. кол. В. Масненко, Ю. Присяжнюк, В. Гарнага та ін. — Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2011. — С. 206–208 та ін.

[2] В.І. Ленін, КПРС про роботу партійного і державного апарату. — К.: Політвидав України, 1977. — С. 478–479.

носин, де був відсутній механізм демократичного розгляду конфліктів між владою і громадянином. Зазначені порушення виникали через наявність патрон-клієнтарних відносин на горизонтальному і вертикальному рівнях, систему неформальних зв'язків, які дозволяли нейтралізувати гострі «сигнали» з місць.

З отриманим письмовими зверненнями проводилась відповідна робота. Процедура передбачала реєстрацію листа, його розгляд відповідальним працівником по суті справи, інформування написанта (і, у разі потреби, вище керівництво) про результати розгляду. При реєстрації і первинній обробці листів проводилася їх тематична класифікація. «Листи не за адресою» (тобто такі, в яких порушені питання виходили за рамки компетенції одержувача/адресата), пересилалися у відповідні інстанції. Центральні й обласні органи радянської і партійної влади досить значну частину листів пересилали для розгляду на місця. Так, у 1954 р. понад 90% звернень Київський міський виконком переадресував нижче, в районні ради[3]. Одеський і Чернігівський обкоми в 1959 р. отримали 26% листів згори.

Своєю чергою, обкоми також переправляли звернення для розгляду на місця — у 1959 р. Одеський обком партії вчинив так з майже 60% звернень. У разі прийняття звернення до розгляду в Центрі або області на місця відправляли перевіряючого (інспектора, бригаду, комісію) для вивчення обставин справи і причин написання листа наживо. В особливих випадках до перевірок могли залучати КДБ.

Провівши змістовий аналіз звернень можемо виділити такі їх умовні елементи: 1) вступ (актуальність апеляції, мотивація); 2) суть справи, проблеми; 3) інформація по автора; 4) конкретні пропозиції. Розглянемо їх детальніше.

Мотиви, що підштовхували до звернення в органи влади, могли полягати у бажанні поскаржитись на неправомірні дії сусіда, співробітника чи керівника, навести факти правопорушень і таким чином добитися справедливості. Написання листів могло диктуватись щирим бажанням внести «раціональну» пропозицію. Нарешті, звернення могло використовуватись для зведення «власних рахунків». Вступна частина звернення мала привернути увагу працівників органу влади саме до цього листа, у ній підкреслювалась його актуальність. З цією метою дописувач гіперболізував значення порушеного клопотання, підкреслював його актуальність і засвідчував своє розуміння державних завдань. Наприклад, у 1955 р. один дописувач апелював до М. Хрущова: «Я знаю, що Ви зайняті великими державними справами, але допущені беззаконня, що дорого обійшлися державі, змушують мене звертатися до Вас особисто і просити Вас дати вказівку розібратися у порушеному мною питанні, оскільки воно є не приватним, а суспільним»[4]. Такий початок ілюструє безкорисливу мотивацію написанта, його турботу за суспільну справу.

Суть причини, що спонукала апелювати в орган влади, викладалася по можливості детально, із викладом деталей і власними коментарями та оцінками.

---

[3] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 24, спр. 3823, арк. 1–4.

[4] Там само, оп. 41, спр. 112, арк. 244.

Інформація про автора мала запевнити вищу посадову особу у лояльності автора звернення, його цілковитій відданості справі партії та уряду, правильному розумінні актуальних директив і завдань. Коротка біографія заявника обов'язково містила дані про партійний стаж, зазвичай указувалася наявність нагород і відзнак, а також відсутність стягнень і покарань: «Я в партії з 1924 р., нічим і ніколи себе не скомпрометував».

Конкретні пропозиції вкладались у формулу «відстояти законне право на...», «добитися справедливості», «заслужено покарати»: «Прошу Вас дати вказівку про зняття з мене незаслуженого покарання, давши мені можливість продовжити працювати в одній з організацій».

Наприкінці скарги/доносу зазвичай містився ще один елемент — «повідомлення про небезпеку автору листа». Суть цього елементу зводилася до створення автором свого образу як борця за справедливість, який зазнає переслідувань і якому загрожує небезпека. Для підкреслення особливої важливості викладених фактів скаржник натякав на патрон-клієнтарні відносини при розгляді його попередніх скарг: «Прошу Вас доручити розслідування моєї скарги спеціальній особі з виїздом на місце, оскільки відправка цих матеріалів у Київ для перевірки, не може гарантувати об'єктивного їх розслідування». Запобіжний елемент заяви/ скарги/доносу — це прохання втрутитися особисто, прийняти на прийом, вислати спеціальну комісію/ бригаду з Центру, адже пересилання звернення і розгляд його на місці здевальвує ефект від скарги, знегострить викривальні факти. Траплялися натяки на особисту загрозу, що мало підкреслити сенсаційність викладених фактів.

У 1959 р. Одеський обком КПУ отримав 10494 скарги і заяви. Тематично вони класифікувалися наступним чином. На першому місці перебувала графа «інші причини» (такі, що не входили до запропонованого переліку) — 36%. На другому місці перебули листи про «надання житлової площі і неправильне виселення» — 20%; на третьому — «про неправильне звільнення і надання роботи» — 13%. Далі йшли прохання про матеріальну допомогу, призначення пенсій, утримання аліментів, стягнення, компрометуючі матеріали на керівників колгоспів, підприємств і організацій тощо. Подібна градація залишилась і в першому півріччі наступного року[5].

Схожа ситуація була характерна для Чернігівського обкому партії, де в 1959 рр. із 5393 отриманих скарг і заяв першість з великим відривом належала графі «листи різного характеру і листи з інших областей і республік» (44,7%). На другому місці громадськість турбувало питання звільнення з роботи і працевлаштування (10%), допомога різного характеру і проблеми соціального захисту, охорони здоров'я тощо знаходились на третьому місці (9%)[6].

Влада намагалася чути голос пересічних громадян, проте дослухалася не завжди. Існували й негласні пріоритети при вирішенні негараздів. Важливу роль грав ідеологічно-пропагандистський чинник. Зокрема, оперативно відреагували на усні скарги громадян ФРН, які, подорожуючи у травні–червні 1960 р. на

---

[5] Там само, оп. 24, спр. 5279, арк. 21–22.

[6] Там само, арк. 29–30.

автомобілях територією СРСР, «висловили незадоволення роботою кемпінгів у м.м. Харків, а також Ялті». За результатами розгляду цих усних нарікань було проведено роботу з виправлення недоліків, зокрема, покращено обслуговування продовольчо-харчовим блоком. Аналогічні заходи здійснено в Ялті[7]. Було вжито заходів на зауваження, прохання і пропозиції, висловлені на адресу Житомирського промислового обкому КПУ комуністами на звітно-виборчих партійних зборах і та Житомирській міській партійній конференції у січні 1964 р. У відповідь на скарги про відсутність необхідної допомоги з боку відділів обкому, недостатньої практичної допомоги співробітників відділу обкому, було рекомендовано відповідальним працівникам обкому не менше чотирьох днів на тиждень бувати у первинних партійних організаціях[8].

Попри деформовану громадську думку і жорстку регламентацію суспільного життя ніхто не був застрахований від листів-скарг, окрім, лідера країни. Звісно, такі звернення зазвичай були анонімними, проте це не звільняло від обов'язку їх розглядати. Ні республіканський ЦК, ні перші особи УРСР не залишалися поза увагою дописувачів, які «сигналізували» про певні неподобства у Москву. Так, у 1952 р. анонімний лист Г. Малєнкову змусив республіканський ЦК давати пояснення про реорганізацію закритих розподільників і майстерень індивідуального пошиття одягу, які обслуговували столичну номенклатуру, а також виправдовувати перед ним об'єднання столових Лікувально-санаторного управління ЦК КП(б)У і Ради міністрів УРСР[9].

Водночас, скарги залишалися безрезультатними якщо наведені факти зачіпали високопосадовців (як правило, області і вище) або викривали усталені в радянському Союзі неформальні практики. Наприклад, директор Миколаївського міськплодхарчоторгу громадянин П., упійманий на (ймовірно) інспірованому хабарі, апелював про справедливість до М. Хрущова. Визнаючи наявність «зловживань» у своїй роботі, він пояснював їх необхідністю покриття витрат, пов'язаних з безкоштовним відпуском овочів та фруктів високопосадовцям обласного масштабу. В очікуванні судового розгляду, П. написав листа М. Хрущову, в якому випромінював щире сподівання на його втручання, називаючи його «найсправедливішим і найлюднішим чоловіком на землі»[10]. Усі звернення і спроби виправдатися були марними й ефекту не дали. Надто вже гучний був би резонанс у результаті «справедливого» розгляду цієї справи, в якій, зі слів П., правопорушниками виступали перші особи Миколаївської області. Крім того, по суті викривалися усталені практики в радянському Союзі.

Нарешті, певна кількість звернень в органи влади диктувалася прагненням звести особисті рахунки з сусідом/знайомим/колегою, з метою чого «сигналізувалося» про реальні/гіпотетичні правопорушення. В якості аргументів могли слугувати неперевірені дані; незначні провини з точки зору «народного права» гіперболізувалися. Наприклад, у листопаді 1952 р. громадянин Р. у листі в ЦК

---

[7] Там само, спр. 5230, арк. 2.
[8] Там само, спр. 5911, арк. 6.
[9] Там само, спр. 1843, арк. 106–107.
[10] Там само, спр. 5924, арк. 236–242 зв.

КПУ обвинуватив свою сусідку, громадянку К., у крадіжках продуктів з робочого місця у великих розмірах. Гостроти скарзі додавала та обставина, що К. працювала в столовій Управління справами ЦК КПУ, крім того, «була при німцях в Козельці і у них квартирували німці і ніби-то вона підгулювала з німцями». Скаржник зізнавався, що лист написаний без відома його дружини, яка доводиться двоюрідною сестрою К[11]. З огляду на місце посади громадянки К. заступник керуючого Управління справами ЦК КПУ Стародумов доручив перевірити викладені факти начальнику побутової групи УД ЦК КПУ Беленку. Підтвердження викладеним фактам шукало також МДБ.

Підстав для адміністративних чи юридичних висновків знайдено не було, «факти в листі громадянина Р. не відповідали дійсності». Керівництво і колеги по роботі позитивно відгукувались про жінку. Доповідаючи про розгляд справи, Беленко пояснив причину написання доносу особистими стосунками: «як засвідчила К., Р. їй заявляв, що «я тобі зроблю» неприємність»[12]. Про недостойну поведінку під час німецької окупації жодного слова не було. Тобто повідомленням в ЦК КПУ завідомо неправдивих або вигаданих фактів скаржник намагався звести особисті рахунки з сусідкою. Ймовірно, розрахунок полягав у свідомому створенні сусідці неприємностей на роботі, при чому сам він відповідальності за наклеп не поніс.

Типовим для всіх органів влади незалежно від регіону було порушення строків розгляду скарг і заяв трудящих. Не всі листи вдавалося розглянути у встановлений урядом місячний строк. Наприклад, у Кам'янець-Подільському обласному виконкомі у 1952 р. майже 22% листів було розглянуто з порушенням цієї вимоги[13]. Ще одним дуже поширеним недоліком розгляду письмових звернень громадян був формальний підхід, поверховий аналіз справи та відписки, що свідчило про існування патрон-клієнтарних відносин. Іншим наслідком незадовільно формального розгляду звернень громадян ставало збільшення їх кількості. Не будучи задоволеними вирішенням порушених питань, проблем, наприклад, на районному чи міськрайонному рівні, громадяни звертались у вищі органи. На це, зокрема, звертали увагу в Запорізькому обкомі. Так, характеризуючи стан роботи з розглядом скарг, заяв і листів трудящих, завідувач сектору інформації обкому КПУ А. Одинець констатував, що в Сталінський райком партії за перше півріччя 1954 р. надійшло 97 скарг і заяв, тоді як в обком партії за аналогічний період від мешканців Сталінського району надійшло 794 (!) скарги і заяви[14].

Особистий прийом відвідувачів проводився у певний день у визначений час. Бажаючих поспілкуватися з відповідальним працівником реєстрували у спеціальному списку. Як згадував перший секретар Донецького обкому О. Ляшко, «День прийому завжди був важким, хоча помічник і намагався одразу ж направити частину людей в ту організацію, яка була зобов'язана вирішити

---

[11] Там само, спр. 2638, арк. 127.
[12] Там само, арк. 125.
[13] Там само, спр. 3436, арк. 108.
[14] Там само, спр. 3826, арк. 79.

питання, і попередньо дзвонив її керівнику»[15]. Наведена цитата ілюструє цікаву деталь: звернення у партійні органи вважалося більш дієвим засобом для вирішення того чи іншого питання. Це справді було так, адже «дзвінок» тому чи іншому керівнику з партійного комітету відповідного рівня був свідченням наполегливості громадянина та особливої уваги парткому до вирішення його проблеми.

Підтвердженням цьому слугує наявна класифікація письмових звернень за змістом, що проводилася при їх реєстрації. Так, з 11429 заяв і скарг, що надійшли у Сталінський обком за 1953 р., 1791 звернення торкалося питань переведення на іншу роботу й неправильне звільнення; 1432 — про квартирне питання; 683 — про працевлаштування[16]. Тобто у зверненнях у партійний орган порушувалися питання, що перебували у компетенції радянських органів влади, виконавчих комітетів.

Окрему категорію звернень складали анонімки, тобто листи без підпису або під вигаданим прізвищем. Причини анонімності полягали у боязні помсти з боку об'єкта скарги (тобто високопосадовця) або ж обумовлювалися свідомим наклепом і небажанням нести відповідальність. У 1959 році в Чернігівський обком надійшло 16% анонімних скарг і заяв, у Сумський обком за 1 півріччя 1960 р. — 14%[17].

Відомий історик Марк Блок на матеріалах середньовіччя і нового часу підсумовував, що «Більшість письмових документів, підписаних вигаданим іменем, брехливі також і за змістом». Водночас він застерігав від категоричності, зауважуючи, що «Як виняток фальшивка може говорити правду»; «...навпаки, свідчення найбеззаперечніші за походженням (що зазначено в них самих), загалом не обов'язково правдиві». Учений закликав не обмежуватись констатацією обману, а розкривати його мотиви[18]. Щодо повоєнного двадцятиліття, мусимо констатувати, що анонімні (з вигаданим іменем або без нього) звернення мають значний відсоток правдивості. На прикладі листів в органи влади 1940–1960-х рр. можна поставити під сумнів цілковитий фальш листів анонімних або підписаних вигаданим прізвищем. Вони містили окремі факти, що підтверджувалися перевіркою, проте слід враховувати особливості розгляду таких звернень, неповноту їх розгляду, адже такі листи не потребували відповіді заявнику. Мотив анонімності (фальшивості імені) пояснюється боязню розправи над скаржником з боку керівника.

Саме тому, ймовірно, у березні 1954 р. Харківський обком партії пропонував дозволити не відповідати письмово в ЦК КПУ на анонімні листи і заяви[19]. Не розглядати «анонімки» пропонував Сумський обком партії, мотивуючи це

---

[15] *Ляшко А.П.* Груз памяти: Трилогия: Воспоминания. — К.: Ид «Деловая Украина», 1997. — Кн. II: Путь в номенклатуру. — С. 417–418.

[16] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 3558, арк. 561.

[17] Там само, спр. 5279, арк. 29, 59.

[18] *Блок Марк.* Апология истории, или Ремесло историка. — М.: «Наука», 1986. — С. 53, 54.

[19] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 3558, арк. 101.

трудоємністю й водночас безрезультатністю розгляду і перевірки[20]. Анонімні листи розглядались і далі. Ба більше, іноді вони ставали доленосними для керівника. Наприклад, секретар Ширяєвського райкому партії Одеської області Матвієнко був звільнений на підставі розгляду саме анонімного листа, в якому обвинувачувався у недостойній поведінці[21].

Таким чином, влада приділяла значу вагу зверненням громадян. Апеляції перебували на окремому обліку, була розроблена процедура їх розгляду. Більшість проблем, для розв'язання яких населення зверталося за допомогою, були пов'язані з матеріально-побутовими труднощами, квартирними справами, питаннями працевлаштування і звільнення тощо. Це свідчить про суттєві проблеми у соціальній сфері Радянської України, збільшення уваги держави до проблем пересічних громадян. По-суті, лише соціальні проблеми мали перспективу бути вирішеними і вони справді вирішувались, хоча й ситуативно. Як і раніше, розгляд звернень громадян мав здебільшого декларативне значення, адже виконував функцію сакралізації влади, надаючи центральним органам матеріал для всеохоплюючого контролю за діяльністю місцевих органів партійної і радянської влади.

[20] Там само, спр. 3823, арк. 594–594а.
[21] Там само, спр. 5279, арк. 23.

УДК (342.924:281.9):291.11«20»

Юлія Грищенко [*]
(Київ)

РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА: АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті розглянута єпархіально-адміністративна реформа Російської Православної Церкви 2011 р., причини, механізми та хід її проведення.

Ключові слова: *Російська Православна Церква, Російська Православна Церква Закордоном, адміністративна реформа, єпархія.*

В статье рассмотрена епархиально-административная реформа Русской Православной Церкви 2011 г., причины, механизмы и ход ее проведения.

Ключевые слова: *Русская Православная Церковь, Русская Православная Церковь Заграницей, административная реформа, епархия.*

In the article the diocesan and administrative reform of the ROC in 2011, the causes, mechanisms and the progress of its implementation.

Keywords: *ROC, ROCA, administrative reform, diocese.*

Митрополит Кирил був обраний Патріархом Російської Православної Церкви (далі — РПЦ) на початку 2009 р. У перші кілька років його управління Церквою значних змін на єпархіальному рівні не було, однак зараз стали очевидними контури нової церковної регіональної структури, створеної оточенням Патріарха.

Кирил став Патріархом завдяки успішно проведеній виборчій кампанії. Його активно підтримували четверо з семи постійних членів Священного Синоду церкви: митрополити Крутицький Ювеналій (Поярков), Мінський Філарет (Вахромєєв), Санкт-Петербурзький Володимир (Котляров) і сам Кирил, який очолював Смоленську кафедру і, одночасно, Відділ зовнішніх церковних зв'язків (далі — ВЗЦЗ). Два інших постійних члени Синоду, митрополити Київський Володимир (Сабодан) і Кишинівський Володимир (Кантарян), приєдналися до більшості. Таким чином, сьомий постійний член Синоду, тодішній глава Управління справами церкви митрополит Калузький Климент (Капалін) — єдиний конкурент Кирила, опинився в ізоляції. Відразу ж після смерті Патріарха Алексія II Кирил був обраний Синодом патріаршим місцеблюстителем, що

---

[*] ***Юлія Грищенко*** *— магістр другого року навчання історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка*.

забезпечило йому контроль над підготовкою проведення Помісного собору, на якому його обрали предстоятелем Церкви[1].

Наступником Кирила на посаді глави Відділу з зовнішніх церковних зв'язків став митрополит Іларіон (Алфєєв), найближчий соратник нового Патріарха, який отримав докторську ступінь в Оксфорді. Його функції скоротилися в порівнянні з попередником — тепер ВЗЦЗ відповідає тільки за міжнародну діяльність церкви, а для вирішення внутрішньоросійських питань були створені два нових відділи: по взаєминах церкви і суспільства (керівник — протоієрей Всеволод Чаплін) та інформаційний (керівник — Володимир Легойда, перший мирянин на такому високому посту в церковному управлінні). Однак Іларіон отримав і певні апаратні компенсації. У 2009 р. він став ректором новоствореної Загальноцерковної аспірантури та докторантури імені святих рівноапостольних Кирила і Мефодія. На цій посаді він взяв найактивнішу участь у розробці реформи церковної освіти, що передбачає її перехід на Болонську систему. А в жовтні минулого року його обрали головою Синодальної біблійно-богословської комісії, змінивши на цій посаді мінського митрополита Філарета. Незабаром після Собору митрополит Климент був зміщений з поста управляючого справами Церкви; його місце посів архієпископ Саранський Варсонофій (Судаков), зведений в сан митрополита.

Незабаром після Собору митрополит Климент був зміщений з поста управляючого справами церкви; його місце посів архієпископ Саранський Варсонофій (Судаков), зведений в сан митрополита.

Питання щодо реформування управлінської структури церкви почали активно обговорюватися ще на початку XX століття. Зокрема, пропонувалося створити митрополії, до складу яких входили б по кілька єпархій, кількість яких передбачалося збільшити, щоб наблизити єпископів до народу. Однак прихід до влади більшовиків порушив нормальну структуру церковного управління. Єдиною принциповою відмінністю стало збільшення кількості митрополитів. Цей сан, як і архієпископський, став нагородою за заслуги. Прецедент був створений ще Патріархом Тихоном (19.01.1865–07.04.1925), який одразу ж після свого обрання 1917 р. звів у нього своїх колишніх суперників, які очолювали Харківську та Новгородську єпархії. Пізніше управління митрополіями були сформовані в церкві оновлювачів, створеної за активної підтримки з боку держави, але в середині 30-х рр., коли влада взяла курс на згортання будь-якої релігійної діяльності, вони були ліквідовані[2].

Після деякого «потепління» у відносинах між державою і церквою в 1943 р. оновлювачі були скасовані, а Російська православна церква не потребувала митрополії в силу незначної кількості дозволених єпархій — деякі з них включали в себе по кілька областей.

У новітній час ситуація змінилася — при Алексії II (23.02.1929–05.12.2008) кількість єпархій істотно збільшилася — тепер на території Російської Федерації

---

[1] Журнал № 92 заседания Священного Синода Русской Православной Церкви от 6 декабря 2008 года. — Режим доступа: http://www.patriarchia.ru/db/print/501985.html

[2] *Вострышев М.* Патриарх Тихон. — Москва, 2004. — С. 127 — 134.

єпархіальний центр зазвичай збігається з обласним. Керівництво Української Православної Церкви (далі — УПЦ), яка має права широкої автономії, пішло далі. Так тут відбувається процес розукрупнення єпархій, що передбачає збільшення кількості єпископів, які тепер мають кафедри не тільки в обласних, а й у деяких районних центрах. У цих умовах Патріарх ініціював єпархіальну реформу, яка передбачає низку складових.

По-перше, збільшення кількості єпархій. Нині діючі єпархії розбиваються на дві-три частини, в кожну з яких призначається самостійний єпископ. В результаті, кількість архієреїв у російських єпархіях істотно збільшується. За словами митрополита Варсонофія, одним з головних завдань цієї реформи є «підвищення ефективності роботи духовенства у справі освіти народу Божого світлом Христової віри», адже «нові єпископи зможуть більш послідовно і уважно працювати з парафіями»[3].

Патріарх Кирил заявив про необхідність посилення контролю над діяльністю духовенства, значна частина якого манкірує своїми обов'язками: «Архієрей повинен знати всіх своїх священиків, він має знати, чим вони дихають, який у них настрій, яке в них положення в родині, яка у них освіта. Він повинен точно знати, що відбувається у кожній парафії: чи є там якийсь розвиток чи ні, чи служить священик ревно або, вибачте, найбільше про гроші думає, відновлюються храми чи ні, збирається молодь чи ні, відбуваються справи благодійності чи ні, видаються парафіяльні видання чи ні — кожен архієрей повинен все це знати і бачити»[4]. Втім, є і ще одне трактування прийнятого рішення, що не суперечить попереднім — збільшення кількості українських єпископів підвищило їх питому вагу на Архієрейських та Помісних соборах. Зараз ця тенденція дещо врівноважена.

По-друге, створення митрополій на базі колишніх великих єпархій. Тепер митрополит, який знаходиться в обласному центрі, буде керувати діяльністю єпископів, що перебувають на території відповідного регіону. Таким чином, на відміну від української «горизонталі» вибудовується більш звична для російських умов адміністративна «вертикаль». У цьому є і ще один позитивний момент — нині архієрей належить до числа регіональних фігур, що знаходяться в безпосередньому контакті з губернатором. За відсутності вертикалі виникало питання, з ким із єпископів обласної влади слід підтримувати привілейовані стосунки. Швидше за все, вибір було б зроблено на користь архієрея, кафедра якого знаходиться в обласному центрі, але його апаратні позиції були б значно ослаблені. Тепер такої проблеми немає — ними є митрополити. За словами ігумена Сави (Тутунова), одного з авторів реформи, «державним органам влади простіше і зрозуміліше вести діалог з кимось персонально. Це зовсім не означає,

---

[3] Глава РПЦЗ митрополит Агафангел заявил о дискриминации его Церкви со стороны одесской власти. — Режим доступа: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/11037-glava-rpcz-mitropolit-agafangel-zayavil-o-diskriminacii-ego-cerkvi-so-storony-odesskoj-vlasti.html

[4] *Дудченко А.* РПЦЗ: уроки прошлого и варианты для будущего // Релігія в Україні. — Київ, 2010. — С. 18–24.

що інші архієреї митрополії повинні бути усунені від діалогу з тим же губернатором. Це буде суперечити церковно-правовим нормам. Але за посередництва або координації з боку однієї особи, митрополита, цей діалог буде більш плідним»[5].

По-третє, збільшення кількості постійних членів Синоду з семи до дев'яти. З одного боку, це підвищує статус двох нових митрополитів, які керують єпархіями, що знаходяться на території однієї (Казахстан) або декількох (Середня Азія) країн. З іншого боку, послаблює роль постійних членів Синоду, кількість яких збільшується. У цих умовах сформувати активну більшість у Синоді буде складніше, ніж раніше, що вигідно Патріарху. Зазначимо, що можливості Алексія II з проведення кадрової політики були обмежені впливом «нікодимців» під неформальним керівництвом Кирила. На даний час більшість постійних членів Синоду є союзниками Патріарха, але, схоже, що патріархія хотіла б в принципі скоротити вплив «синодалів», маючи на увазі дві проблеми. Першою є ситуація в Українській церкві, частина єпископату якої схильна дистанціюватися від Москви і орієнтуватися на київського митрополита Володимира. У керівництві патріархії їх схильні підозрювати в симпатіях до автокефалії. У той же час предстоятель Української церкви, яка має широку автономію, буде проводити обережну політику щодо Москви. Це пов'язано не тільки з церковними, а й зі світськими чинниками. Другою проблемою є непросте становище у Молдові, де посилилися позиції ультраконсервативних критиків Патріарха. Проблема підсилена конкуренцією з Румунською православною церквою та політичними негараздами у відносинах між Кишиневом і Тирасполем. Показово, що в листопаді 2011 р. перед візитом Кирила в Молдову (програма якого була значно скорочена в останній момент) у ЗМІ була поширена інформація про можливу відставку кишинівського митрополита Володимира.

Єпархіально-адміністративна реформа проходила непросто. Спочатку події на території Росії розвивалися за «українським» сценарієм розукрупнення єпархій без утворення митрополій. У березні 2011 р. на три частини була розділена Ставропольська єпархія, глава якої, архієпископ Феофан (Ашурков), був переведений в менш впливову Челябінську єпархію (на території Ставропольської єпархії до поділу знаходилося більше 400 діючих храмів, тоді як у Челябінській єпархії, яка не пройшла розукрупнення — 267). Таке рішення було недивним — Феофан довгий час вважався апаратним союзником Кирила (працював під його керівництвом в ВЗЦЗ), але на початку виборчої кампанії несподівано підтримав Климента.

У травні 2011 р. настала черга наступних трьох єпархій, причому з апаратної точки зору ситуації в них серйозно відрізнялися. З одного боку, була розукрупнена Саранська єпархія, очолювана постійним членом Синоду митро-

---

[5] *Данилова В.Е.* Итоги объединения РПЦ МП и РПЦЗ: проблемы и перспективы. // Мартьяновские краеведческие чтения. Вып. V. 300 лет в составе России. Сборник материалов международной практической конференции, посвященной 300-летию вхождения территории Юга Сибири в состав России. Минусинск, 11–14 декабря 2007г. — Красноярск, 2008. — С. 213–218.

политом Варсонофієм, який звернувся з таким проханням до Патріарха і Синоду. За його словами, «для активізації місіонерської, благодійної, молодіжної, катехізичної та педагогічної діяльності в парафіях Російської православної церкви, а також єпархіального храмобудівництва, необхідно приділяти підвищену увагу єпархіального архієрея до кожного приходу, що й стало обґрунтуванням створення нових єпархій»[6].

З іншого боку, були розділені Тобольська і Красноярська єпархії, причому про звернення їх архієреїв з цього приводу нічого невідомо. І це не викликає подиву, адже Тобольским архієпископом є Димитрій (Капалін), рідний брат і найближчий соратник митрополита Климента. Нові єпархії створені на території Ханти-Мансійського та Ямало-Ненецького автономних округів, багатих на нафту і газ територій контролю найбільших російських компаній. Характерно, що правлячі архієреї цих єпархій є довіреними особами Патріарха. Єпископом Салехардським і Ново-Уренгойським був призначений Микола (Чашин), який з 2009 р. є керівником Адміністративного секретаріату, відповідального за вирішення в рамках патріархії адміністративних, господарських, кадрових, юридичних, протокольних та інформаційних питань. Єпископом Ханти-Мансійським і Сургутським став Павло (Фокін), що займав раніше церковно-дипломатичні пости у ВЗЦЗ: настоятеля храмів у Сан-Франциско та Римі.

Єпархіальним архієреєм в Красноярську був Антоній (Черемисов), чиї відносини з оточенням Патріарха були не безхмарними. Впливовий відділ патріархії з релігійної освіти і катехізації виступив за те, щоб хрещенню дорослих передувала певна підготовка, що дозволяє роз'яснити майбутнім новонавернених основи віровчення. Архієпископ Антоній публічно виступив за необов'язковість катехизації, маючи на увазі, що частина кандидатів може в цьому випадку відмовитися від хрещення. З Красноярської єпархії була виділена Єнисейська, до складу якої увійшов Норильськ. Єпископом Єнісейський і Норильським став Никодим (Чібісов), за Патріарха Алексії II він служив у Саратові і Москві, а за Кирила відправлений в Анадирську єпархію, яку ще недавно очолював Діомід (Дзюбан). Схоже, що Никодим впорався зі своїм завданням — і через кілька років був переведений вже до іншої єпархії.

У липні 2011 р. були прийняті нові кадрові та організаційні рішення. На відпочинок відправили 84-річного митрополита Омського Феодосія (Процюка), а на його місце був запрошений ташкентський митрополит Володимир (Ікім). У свою чергу, до Ташкенту відправився єкатеринбурзький архієпископ Вікентій (Морарь), зведений в сан митрополита, керуючого новоствореним Середньоазіатським митрополичим округом, що включає в себе давно існуючу Ташкентську і щойно створені Бішкекську і Душанбинську єпархії. Вікентія змінив Ярославський архієпископ Кирил (Наконечний), на місце якого був переведений Ростовський архієпископ Пантелеймон (Долганов). Нарешті, в Ростов був спрямований єпископ Зарайський Меркурій (Іванов) з тимчасовим збереженням посади голови Синодального відділу релігійної освіти і катехізації.

---

[6] *Гурдин К.* Священная реформа / Гурдин Константин // Аргументы недели. — 2011. — 2 ноября. — С. 4.

Весь цей ланцюжок переміщень примітний двома кадровими рішеннями. По-перше, впливовий єкатеринбурзький архієпископ Вікентій (в єпархії 232 окремо розташованих храми, 230 будинкових храмів і молитовних будинків, широко відома святиня у вигляді храму на місці розстрілу царської сім'ї, великі спонсори, вибудовані відносини з місцевою владою) отримав лише формальне підвищення через переведення до Середньої Азії. Це традиційно непростий для православної церкви регіон з переважанням мусульманського населення (тим більше, що в даний час кількість росіян в державах Середньої Азії істотно зменшилася, так само як і їх питома вага у місцевих елітах). У 1990 р. Патріарх Алексій II незабаром після свого обрання відправив на цю єпархію Володимира (Ікіма), одного з найближчих соратників свого попередника Пімена. Зараз переміщення Вікентія також нагадує заслання, незважаючи на зведення його в сан митрополита і призначення постійним членом Синоду. Згадаймо також ще одну аналогію: у 2003 р., швидко збільшуючи свій вплив, митрополит Мефодій (Нємцов) був переведений з Воронежа до Казахстану главою новоствореного митрополичого округу. Тим самим він вибув з числа реальних претендентів на патріаршество.

Другим визначним рішенням стало призначення одного з найближчих соратників Кирила, єпископа Меркурія, на самостійну і вельми значущу Ростовську кафедру з тимчасовим збереженням за ним посади голови патріархійного відділу. Зазначимо, що наприкінці 80-х рр. ростовський архієрей Володимир (Сабодан) одночасно був керуючим справами Патріархії і, отже, постійним членом Синоду. А його наступник Володимир (Котляров) був переведений з цієї посади на одну з провідних кафедр (Санкт-Петербурзьку), яку обіймає й тепер.

На тому ж засіданні Синоду були розукрупнені ще кілька єпархій. Це, насамперед, Владивостоцька єпархія, причому її правлячий архієрей Веніамін (Пушкар), прямо послався на прецедент Саранський єпархії. Примітно, що вже згаданий глава Адміністративного секретаріату патріархії єпископ Сергій (Чащин) до свого переходу в Москву був вікарним архієреєм Владивостоцької єпархії, а до цього був пострижений у чернецтво владикою Веніаміном і багато років служив у цій же єпархії. Можливо, що саме даний фактор вплинув на появу цієї ініціативи, підкріпивши Саранський прецедент. Крім того, були розукрупнені Єкатеринбурзька і Ростовська єпархії. Останнє рішення виглядало як обмеження можливостей Меркурія, але подальші події показали, що це не так.

Що ж стосується Єкатеринбурзької єпархії, то її тепер уже колишній архієрей Вікентій заявив в інтерв'ю «Известиям», що до засідання Синоду не знав, що єпархія буде розділятися: «Дізнався про це з рішення Священного Синоду і був здивований. Думав, що зі мною проконсультуються, адже я добре знаю ситуацію в єпархії і міг би висловити свої міркування з приводу її розділення»[7]. 5–6 жовтня 2011 р. були розукрупнені ще деякі єпархії та утворені митрополії у тих єпархіях, які були розділені як в жовтні, так і раніше.

---

[7] Гонения на РПЦЗ в Украине. — Режим доступа: http://agafa-angel.livejournal.com/45667.html

Всього створено 10 митрополій: Мордовська, Приморська, Єкатеринбурзька, Донська (на території Ростовської області), Оренбурзька, Рязанська, Саратовська, Приамурська (на території Хабаровського краю) і Красноярська. Їх голови були зведені в сан митрополитів (раніше з десяти його мали тільки двоє). Таким чином, Варсонофій Саранський і Веніамін Владивостоцький як ініціатори розукрупнення своїх єпархій повернули контроль над усією територією своїх суб'єктів Федерації, а Веніамін отримав сан митрополита. Зате красноярський архієрей Антоній, який негативно ставився до розукрупнення своєї єпархії, не тільки не став митрополитом, але був переведений з Красноярська в менш впливову Орловську єпархію. Натомість красноярським митрополитом став колишній Орловський архієрей Пантелеймон (Кутовий), учень і давній соратник нинішнього Патріарха по служінню в Смоленській та Калінінградській єпархії.

Характерно, що серед утворених митрополій немає Тобольської, незважаючи на те, що в XVIII ст. у цьому місті перебувала Сибірська митрополича кафедра. Митрополитом став ростовський архієрей Меркурій, який не проходив попереднього зведення в сан архієпископа, що є дуже рідкісним випадком.

Розукрупнення єпархій та створення митрополій призвело до хіротонії великої кількості нових архієреїв, деякі з яких раніше служили у своїх регіонах, а інші були переміщені з інших. Примітно, що тільки в одному випадку відомо про попереднє обговорення кандидатур на єпархіальних зборах. Мова йде про Приамурську митрополію, яку очолює переведений в минулому році з Камчатки до Хабаровська владика Ігнатій (Пологрудов).

Щодо реформ на шляху зміцнення єдності Російської Православної Церкви Закордоном (далі — РПЦЗ) з Церквою на Батьківщині, то їх, за словами Патріарха Московського і всієї Русі Кирила не буде. «Підвищене бажання інтегрувати в парафії, єпархії може викликати у людей зворотню реакцію .... жодних реформ і революцій на шляху до подальшого зміцнення єдності не передбачається»[8], — сказав предстоятель РПЦ. Він підкреслив, що головне вже зроблено — це відновлення єдності, євхаристичного спілкування, ознаменоване підписанням Акту про канонічне спілкування у травні 2007 року. Надалі ж інтеграція має здійснюватися спокійно і статично, «з волі Божої», як це і відбувається.

Патріарх зазначав, що величезне значення в цьому процесі мало принесення головної святині РПЦЗ, Курської Корінної ікони Божої Матері «Знамення», на батьківщину для поклоніння віруючих. Кирил звернув увагу на те, що першоієрарх РПЦЗ Митрополит Нью-Йоркський і Східно-Американський Іларіон зараз є членом Священного Синоду Російської Православної Церкви, а архієпископ Берлінський і Німецький Марк та інші архієреї і священнослужителі РПЦЗ разом з духовенством РПЦ беруть участь у багатьох соціальних проектах.

Таким чином, патріархія прагне зберегти можливість для безпосередніх контактів з єпископами в обхід митрополитів. Проте видається, що реальні функції митрополитів можуть вийти далеко за рамки координуючих. Єпископи

---

[8] «Журнал заседания Священного Синода Русской Православной Церкви от 31 марта 2009 года». — Москва, 2009. — С. 187–193.

здатні серйозно сприйняти позицію патріархії і апелювати до неї в обхід митрополитів, що може створювати напругу в регіонах. Тим більше, що у єпископів як повноправних єпархіальних архієреїв може бути власний фінансовий ресурс, незалежний від митрополитів. Тому формування «церковної вертикалі» може відбуватися не ідеально.

Зважаючи на існування кількох суперечливих одна-одній думок щодо курсу проведення, суті й сенсу реформ у церковних колах зростає невдоволення Патріархом. Відкрито відмовились підтримати Кирила 3 священики Іжевської та Удмурської єпархій. Невдоволення викликає й політика патріархату у сфері фінансів.

РПЦ не розкриває сумарну кількість свого доходу, але, безсумнівно, він відчутний. Наприклад, Центр вивчення Східної Європи Бременського університету оцінює його в 5 млрд. дол на рік. До 80% зборів забезпечують пожертви і різноманітні церковні послуги (освячення, вінчання). Здебільшого, їх збирають парафії, яких налічується приблизно 30 тисяч. З точки зору держави парафії — це незалежні юридичні особи. Але, за церковними правилами, вони зобов'язані віддавати частину зборів вищим організаціям — єпархіям. Ті, в свою чергу, перераховують кошти патріархії[9].

Проблема в тому, що всі на усіх щаблях цієї вертикалі можуть ухиляються від платежів. Ще Патріарх Алексій II на Архієрейському соборі 2008 р. обмовився: «Перерахування єпархій покривають тільки 29% витрат загальноцерковного бюджету»[10]. Тобто тих грошей, якими розпоряджається Патріархія. На Архієрейському соборі 2010 р. цю ж думку висловив і Патріарх Кирил: «Ознайомлення зі значною частиною фінансових звітів єпархій та їх зіставлення з розмірами єпархіальних відрахувань викликали у мене здивування. Маю сказати, що нинішні відрахування низки єпархій в 100, 200 або 300 тис. рублів відповідають річним відрахуванням до Московської Патріархії найменш забезпечених парафій Москви»[11].

Докір не розтанув у повітрі: незабаром Священний синод приступив до розробки нової системи звітності парафій і єпархій, яка не дозволить їм приховувати доходи від патріархії. Але, перш ніж торкнутися фінансової звітності, вирішили збудувати нову вертикаль церковної влади. Про що вже було згадано вище.

Одним з основних центрів подій останнього часу є ситуація, яка складається в УПЦ після того як тимчасово у зв'язку з хворобою від керування відійшов митрополит Володимир.

Вже 26 січня цього року було проведено засідання Синоду, рішення якого фактично встановили новий механізм управляння Церквою, який відсторонив Володимира від прямого впливу на церковні справи.

---

[9] *Гурдин К.* Священная реформа / Гурдин Константин // Аргументы недели. — 2011. — 2 ноября. — С. 5.

[10] IV Всезакордонний Собор Російської Православної Церкви Закордоном прийняв резолюцію про відновлення євхаристичного спілкування з Церквою на Батьківщині // Православ'я в Україні. — Київ, 2010. — № 5. — С. 16–23.

[11] Там само.

Перший і, мабуть, головний результат останнього засідання Синоду — це фактичне усунення від управління УПЦ її предстоятеля — митрополита Київського і всієї України Володимира Сабодана. Уже друге засідання Синоду проводиться без його участі. Більш того, створена нова схема управління Церквою, яка, хоч і залишає за митрополитом Володимиром його статус глави УПЦ, тим не менш, позбавляє його важелів реального впливу на церковне життя. Рішення, прийняті Синодом, тепер навіть не подаються митрополиту Володимиру на затвердження. Офіційною причиною введення нового механізму церковного управління є хвороба митрополита Володимира.

Дійсно, восени 2011 року здоров'я митрополита різко погіршився. Він переніс дві складні операції і в даний час проходить курс лікування. У грудні 2011 р. митрополит Володимир дав згоду на проведення засідання Синоду без його участі.

У разі хвороби предстоятеля Статут про управління УПЦ передбачає проведення засідань Синоду під головуванням найстарішого за єпископською хіротонією постійного члена Синоду (сьогодні таким є Одеський митрополит Агафангел (Саввін). Однак таке головування може носити лише тимчасовий характер. Крім виконання обов'язків голови Синоду, найстаріший за хіротонією з його постійних членів не має ніяких особливих привілеїв у справі церковного управління.

Отже, в грудні 2011 року члени Синоду отримали благословення митрополита Володимира на проведення засідання без його участі. Ніяких письмових офіційних заяв митрополит Володимир з цього приводу не робив. Крім того, ні Статут УПЦ, ні прийняті Синодом рішення нічого не говорять про те, хто і яким чином повинен встановлювати ступінь дієздатності предстоятеля. Простіше кажучи, залишається неясним, хто уповноважений визнати митрополита Володимира здатним (або нездатним) головувати в Синоді.

За аналогією з грудневим засіданням Синоду, слід було б очікувати, що і в січні члени Синоду, перш ніж розпочати засідання, звернуться за благословенням до митрополита Володимира і або отримають його згоду на проведення Синоду під головуванням митрополита Агафангела, або, якщо стан здоров'я митрополита Володимира виявиться задовільним, проведуть засідання під його головуванням. Як видно з коментаря, даного керуючим справами УПЦ архієпископом Митрофаном, напередодні Синоду митрополита Володимира в лікарні відвідали лише сам архієпископ Митрофан (Юрчук) і архієпископ Олександр (Драбинко). За твердженням архієпископа Митрофана, вони обговорили з митрополитом Володимиром «всі питання, які повинні підніматися на Синоді, і Блаженніший був в курсі всіх справ»[12]. Однак, на Синоді обговорювалися і такі питання, які не перебували в компетенції архієпископа Митрофана і тому навряд чи могли бути заздалегідь обговорені з митрополитом Володимиром (це, наприклад, доповідь митрополита Павла про перевірку фінансових справ

---

[12] *Коваленко Г.* Украинская Православная Церковь учится жить без митрополита Владимира? // Релігія в Україні. — Київ, 2012. — № 1. — С. 17–24.

Київської митрополії або доповідь митрополита Іларіона (Шукало) про склад комісії з перегляду Статуту про управління УПЦ).

Судячи з усього, ні тимчасово виконуючий обов'язки голови Синоду митрополит Агафангел, ні інші постійні члени Синоду (за винятком архієпископів Митрофана та Олександра) не спілкувалися з митрополитом Володимиром напередодні Синоду. Прийняті рішення також не подавалися митрополиту Володимиру для затвердження. Лише Сімферопольський митрополит Лазар (Швець), який не є постійним членом Синоду, відвідав митрополита Володимира в лікарні після засідання Синоду 26 січня.

При цьому, як повідомляють джерела, близькі до Київської митрополії, в день проведення Синоду митрополит Володимир відчував себе досить добре і очікував, що члени Синоду відвідають його в лікарні і, можливо, проведуть засідання в його присутності. Однак ці очікування залишилися марними ...

Ще на грудневому засіданні Синод затвердив порядок управління церквою без участі митрополита Володимира. Було вирішено управління Київською єпархією здійснювати колегіально комісією в складі трьох вікарних єпископів на чолі з архієпископом Олександром (Драбинко). Ця комісія була підпорядкована митрополиту Агафангелу як тимчасовому голові Синоду. Крім того, питання, пов'язані з діяльністю Київських духовних шкіл (в тому числі і свячення студентів у священний сан), доручено самостійно вирішувати ректору Київської духовної академії архієпископа Антонію (Паканичу); питання, пов'язані з діяльністю Києво-Печерською Лаврою, були передані в повне ведення намісника лаври митрополита Павла (Лебедя); намісникам же ставропігійних монастирів наказано погоджувати всі поточні питання з митрополитом Агафангелом, а намісникам і настоятелькам Київських монастирів — з комісією, тимчасово керуючою Київською єпархією. Таким чином, у всіх сферах церковного життя з кінця грудня 2011 р. всі питання можна вирішувати без участі митрополита Володимира. Фактично керівництво УПЦ взяв у свої руки Синод, постійні члени якого істотно зміцнили свої позиції.

Тому скликання чергового засідання Синоду без участі митрополита Володимира стало лише логічним продовженням грудневих рішень. За замовчуванням члени Синоду інтерпретували згоду митрополита Володимира на проведення грудневого засідання як санкцію на те, щоб і надалі діяти, не залучаючи його до справ церковного управління. Простіше кажучи, Синод усунув свого голову від керівництва Церквою.

Для Синоду УПЦ хвороба митрополита Володимира, як здається, стала не причиною, а скоріше приводом взяти владу в свої руки. Причиною ж є неоднозначна постать секретаря і найближчого помічника митрополита Володимира архієпископа Олександра (Драбинко). Мабуть, з метою ослаблення його впливу та запобігання маніпуляцій ім'ям митрополита Володимира, які неодноразово допускав архієпископ Олександр, Синод пішов на форсування фактичного відсторонення митрополита від влади. Іншими словами, конфлікт тут не між Синодом і митрополитом Володимиром, а між Синодом і архієпископом Олександром. Це випливає і з синодальних рішень.

Останньою новиною стало зняття з посади глави Відділу зовнішніх церковних зв'язків і головного редактора офіційного сайту УПЦ архієпископа

Переяслав-Хмельницького і Вишневського Олександра. Він також був виведений зі складу постійних членів синоду.

Дане рішення було прийнято Священним синодом УПЦ на засіданні у вівторок, 21 лютого 2012 р. Священний синод порушив питання діяльності архієпископа Олександра у зв'язку «із смутою, яку він вносить у життя Української Православної Церкви».

Члени Синоду відзначають, що «Він дозволяє собі недвозначно паплюжити своїх побратимів-архіпастирів, членів Священного синоду УПЦ, організовує публікацію в антицерковних ЗМІ строго конфіденційних церковних документів, призначених для ознайомлення виключно членам Священного синоду».

Архієпископ Олександр, втративши дві посади, залишається секретарем глави УПЦ.

Ректор Київських духовних академії і семінарії архієпископ Бориспільський Антоній був призначений Священним синодом главою Відділу зовнішніх церковних зв'язків, а головним редактором сайту УПЦ став протоієрей Георгій Коваленко з підпорядкуванням його діяльності керуючому справами УПЦ архієпископу Білоцерківському і Богуславському Митрофану.

Загалом, можна зробити висновок, що проведення адміністративної реформи викликало кардинально різну реакцію Церкви. З одного боку, реформа консолідує співпрацю між Москвою та єпархіями, підвищує рівень всебічних зв'язків між центром та єпархіальними кафедрами на місцях, а з іншого — тим самим збільшує контроль над усіма сферами діяльності регіональних центрів, що не може не викликати негативної реакції у відповідь.

ІІІ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК (477)«15»

Андрій Блануца
(Київ)

ЛЕННЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ: АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ

У статті проаналізовано земельні надання Ягеллонів у Великому князівстві Литовському на умовах ленного права. Досліджено, що така форма великокнязівських пожалувань набула поширення у 40–50-х роках XVI ст. й стала наслідком посилення заходів литовської влади щодо забезпечення обороноздатності держави.

Ключові слова: *Велике князівство Литовське, Ягеллони, ленне право, шляхта, землеволодіння.*

В статье проанализированы земельные пожалования Ягеллонов в Великом княжестве Литовском на условиях ленного права. Исследовано, что такая форма великокняжеских пожалований получила распространение в 40–50-х годах XVI ст. и стала следствием усиления мероприятий литовской власти относительно обеспечения обороноспособности государства.

Ключевые слова: *Великое княжество Литовское, Ягеллоны, ленное право, шляхта, землевладение.*

The Jagiellons land bestowal in the Grand Duchy of Lithuania on terms of feudal law is analyzed in the article. It is proved that this form of the Grand Duchy offering became widespread in the 1540s–1550s and resulted from strengthening of the state defensive capacity being provided by the Lithuanian government.

Keywords: *Grand Duchy of Lithuania, the Jagiellons, feudal law, the szlachta, landownership.*

Політика земельних надань литовських правителів у Великому князівстві Литовському (далі — ВКЛ) була важливою складовою економічного сектору багатоетнічної держави, являлася своєрідним індикатором у відносинах між владою і суспільством. Великі князі литовські за заслуги перед державою та у винагороду жалували своїх підданих земельними наділами та маєтностями, головною умовою володіння чи тримання було несення земської служби на господаря.

Протягом столітнього правління Ягеллонів у ВКЛ виробилося кільканадцять умов та способів, на яких вони надавали у власність чи володіння частину земель господарського домену (столу). Як результат, державний земельний фонд постійно зменшувався й тому для його стабілізації та збереження від втрат у практиці земельних пожалувань починають переважати надання на умовах

обмеженого (умовного) землеволодіння. Таким чином, влада, відчуваючи дефіцит воєнної потуги держави, все частіше зобов'язує своїх підданих нести воєнну (земську) службу, що яскраво виражалося у мотивувальній частині диспозицій великокнязівських привілеїв та листів-надань.

З-поміж низки умовних (обмежених) пожалувань надання на ленному праві (у Литовській Метриці — надання «до мужского рожаю») передбачали володіння землею чи маєтностями допоки у родини були нащадки по чоловічій лінії. У противному разі земля після смерті тримача поверталася до господарського домену. М. Довнар-Запольський великокнязівські надання на ленному праві відносив до форми службового землеволодіння першої групи, тобто термінові та безтермінові (тримач володінь за такою формою землеволодіння розпоряджався своїм майном тією мірою, якою це дозоляла «воля і ласка господаря»). Ленні володіння виходили з доживотних (пожиттєвих) за умовою переходу у спадок по чоловічій лінії (спочатку земля надавалась до одного живота, потім двох, трьох і, нарешті, у ленне володіння). Дослідник вказував, що володіння на ленному праві знайшли широке застосування в епоху між Литовськими статутами, тобто від 1529 по 1566 рр., а територіально вони відносяться до окраїнних земель ВКЛ для забезпечення їх воєнними силами[1].

Характерно, що в опрацьованих мною книгах Литовської Метрики (далі — ЛМ) такі пожалування Ягеллони починають активно практикувати з кінця 40-х років XVI ст. Наприклад, перше пожалування на ленному праві датується 1549 р., коли 25 жовтня Сигізмунд II Август своїм привілеєм надав братам Семену та Івану Ждановичам три землі «пустовскихъ» Глушської волості у селі Радутичах ленним правом. Даний привілей за проханням ленних землевласників був внесений пізніше (1558 р.) до однієї з книг ЛМ, якій тепер присвоєно архівний номер РГАДА 41[2]. Надання на таких же умовах, адресоване шляхті на території українських земель ВКЛ, зафіксоване дещо пізніше. Так, 19 грудня 1554 р. Сигізмунд II Август підтвердив боярину Київського повіту Федорові Тиші чотири землі «пустовские» у Грезській волості та сіножать Жередричі і Завою у Троцькому воєводстві (доживотна данина троцького воєводи кн. Януша Юрійовича Гольшанського, а після його смерті, коли троцьким воєводою став пан Юрій Миколайович Радзивіл, останні долучив до попереднього пожалування ще службу землі при Козевскій землі братів Остапка, Івана та Ждана Котовичів), а також селища Ходоркове та Криве у верхів'ях р. Ірпені у Київському повіті (доживотна данина київського воєводи кн. Фрідріха Глібовича Пронського) на ленному праві[3]. Як бачимо, тут підтверджуються спостереження М. Довнар-Запольського про еволюцію ленних надань із доживотних. Учений також зазначав, що на умовах ленного права чи доживотного великокнязівська

---

[1] *Довнар-Запольський М.В.* Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах / падрыхт. да друку А.І. Груша, Р.А. Аляхновіч. — Мінск: Беларус. навука, 2009. — С. 479–481.

[2] Российский государственный архив древних актов. — Ф. 389. — Оп. 1. (далі — РГАДА). — Ед. хр. 41. — Л. 74–75.

[3] РГАДА. — Ед. хр. 38. — Л. 1–2 об.

влада представляла деякі права шляхті у смислі забезпечення терміна володіння, гарантуючи тим самим його стабільність, однак і в цьому випадку власник не міг вільно розпоряджатися своєю землею, а лише за згодою господаря[4].

На ленному праві підтверджувалася земля й маєтності московським боярам, котрі перейшли на службу до Сигізмунда I Старого (він їх жалував на умовах доживотного тримання), вже його наступником, сином Сигізмундом II Августом. Наприклад, це підтвердження Сигізмунда II Августа від 10 березня 1559 р. боярським дітям Григорію Івановичу Олищєву, Федору Матвійовичу, Микиті Гавриловичу і Зику Семеновичу на дві частини маєтку Княжи (надання Сигізмунда I Старого) у Луцькому повіті на Волині[5]. Ленними землевласниками у ВКЛ ставали й вихідці з інших країн, зокрема європейських. Так, у книзі записів №36 ЛМ зафіксоване надання Сигізмунда II Августа від 23 березня 1555 р. цісарському слузі Карлу Корнелю, котрий перейшов на службу до великого князя литовського, на маєтності у Селецькій волості — урочища Подляни та Хореєв[6]. У перспективі К. Корнель або його нащадки могли отримати надані землі у вотчинне або вічне володіння. Загалом із 121 пожалувань та підтверджень на володіння землями чи маєтностями на території українських земель ВКЛ за часів правління Сигізмунда II Августа умовою тримань на ленному праві зафіксовано у 30 випадках (24,6%)[7].

Показово, що жодного пожалування на ленному праві не було адресовано шляхті на території українських земель ВКЛ за часів правління Сигізмунда I Старого[8]. Дані про попередників Сигізмундів потрібно уточнювати, хоча з впевненістю припускаю, що надання на ленному праві тоді були рідкістю.

---

[4] *Довнар-Запольський М.В.* Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага… — С. 481.

[5] РГАДА. — Ед. хр. 41. — Л. 117–118.

[6] РГАДА. — Ед. хр. 36. — Л. 62 об.–64.

[7] Підраховано за матеріалами: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 51 (1566–1574): Užrašymų knyga 51. Parengė A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas. — Vilnius, 2000; РГАДА. — Ед. хр. 41, 50, 258, 266.

[8] Підраховано за матеріалами: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8. / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. — Vilnius, 1995; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 9 (1511–1518): Užrašymų knyga 9. / Parengė Krzysztof Pietkiewicz. — Vilnius, 2003; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 10 (1440–1523): Užrašymų knyga 10 / Parengė E. Banionis ir A. Baliulis. — Vilnius, 1997; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11 (1518–1523): Užrašymų knyga 11. / Parengė A. Dubonis. — Vilnius, 1997, Lietuvos Metrika. Kn. 12 (1522–1529): Užrašymų knyga 12. / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. — Vilnius, 2001; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524–1529): Užrašymų knyga 14. Parenge L. Karalius, D. Antanavičius. — Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2008; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538): Užrašymų knyga 15. / Parengė A. Dubonis. — Vilnius, 2002; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 22 (1547): Užrašymų knyga 22. Parenge A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius. — Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2010; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387–1546): Užrašymų knyga 25. / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. — Vilnius, 1998; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 28 (1523–1560 гг.): Кніга запісаў 28. / Падрыхтоўка да друку і навук. апарат: В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. — Мн., 2000; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 30 (1480–

Попередньо, причину появи надань на ленному праві можна пояснити спробою литовських володарів (у даному разі Сигізмунда I Старого) убезпечити господарський домен від прогресуючого скорочення, а також тим самим більш ефективно забезпечити несення військової (земської) служби шляхтою ВКЛ.

Якого ж застосування набули ленні надання у часи правління Сигізмунда II Августа? На це питання може дати відповідь аналіз документів ЛМ, тих книг записів, які формувалися в архіві його канцелярії. Зокрема, низка листів-надань на ленному праві ввійшла до 35 книги записів ЛМ. Так, протягом першої половини 50-х рр. XVI ст. Сигізмунд II Август пожалував на ленному праві пану Семену Кмітичу села Антоновичі, Товстий Ліс у київському повіті, службу людей у Чорнобилі та село Завойти і службу людей у Мозирському повіті; київському воєводі пану Григорію Олександровичу Ходкевичу місто Бихів, двір Добоску з Добоськими і Глуськими селами; та підтвердив боярину київського повіту Федору Тиші землі, сіножаті, чоловіка Остапа Котовича з його братами у Грезській волості, а також три селища та четверту землицю у Київському повіті[9]. У лютому 1554 р. господар підтвердив своє попереднє пожалування волинським шляхтичам справцям волинської та підляської митних комор Олехну та Івану Борзобагатим на село Радомишль у Луцькій волості, звільнивши їх від сплати усіх податків та повинностей (власне Борзобагаті й звернулися до господаря з проханням звільнити їх від повинностей), окрім кликунської. У разі ж ігнорування по забезпеченню Луцького замку радомишльськими кликунами, луцький староста міг застосовувати примусові заходи по виконанню повинності[10]. Надання на ленному праві Сигізмунда II Августа у цій книзі, окрім Київщини та Волині, широко представлені на білоруських та литовських землях ВКЛ[11].

Проаналізуємо співвідношення документів надань та підтверджень на ленному праві до загальної кількості документів, внесених до окремих книг ЛМ. Певне уявлення щодо цього дають цифри таблиці, в основі якої дані з шести книг записів ЛМ часів правління Сигізмунда II Августа:

1546). Кніга запісаў 30 (копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В. Мянжынскі. — Мінск: Беларуская навука, 2008; РГАДА. — Ед. хр. 7, 17, 22.

[9] РГАДА. — Ед. хр. 35. — Л. 126 об.–127 об.; 276 об.–277 об.; 184 об.–186.

[10] РГАДА. — Ед. хр. 35. — Л. 157 об.–158 об.

[11] Див., наприклад, його надання за 1551–1555 рр.: князю Андрію Озерецькому на маєток Дусету в Утенському повіті; господарській прачці Оленшиній Глібовича Полонії Миколаївні на Олехнівську і Будисівську землі у Радунській волості; київському воєводі пану Григорію Олександровичу Ходкевичу на місто Бихів з волостю та всіма селами, а також двір Добоску з Добоскевськими та Глуськими селами; боярину Полоцької землі Івану Володкевичу на Теличинську і Цуранівську землі в Полоцькому повіті з приданою землею і ґрунтом, що він на р. Видриці зайняв; Станіславу Жирчинському на кут Судиловської землі, названої Задолгою, у Полоцькому повіті за пусту Борківську землю, виміняну у підданих Судиловців; Богдану Стецьковичу на дві служби людей в Оршанському повіті Росасенської і Любовицькоїв волостей та на дві землі пустих (РГАДА. — Ед. хр. 35. — Л. 73–73 об.; 231 об.–232 об.; 276 об.–277 об.; 296–296 об.; 297–297 об.; 305 об.–306 об.).

Книга ЛМ №	Загальна кількість внесених до книги документів	Надання та підтвердження на ленному праві	% документів
35	211	5	2,4
36	101	1	1
38	419	13	3,1
39	309	6	1,9
41	287	29	10,1
44	153	4	2,6
48	264	18	6,8

Як бачимо, частка документів, пов'язаних з ленним правом, серед загальної кількості документів, внесених до окремих книг записів ЛМ, є незначною. Утім, якщо виокремити з наведених книг записів ЛМ лише документи, що відображають надання або підтвердження земель та маєтностей, то частка пожалувань на ленному праві значно зросте й складатиме долю до 20–25%.

До книги записів № 44 ЛМ внесено 4 документи, що відображають ленне землеволодіння. З них — три підтверджувальних документи та один лист-розпорядження. Тут розглянемо термінологію, якою класифікувалася відповідна умова надання на ленному праві. У листопаді 1556 р. Сигізмунд II Август своїм розпорядним листом наказував господарському маршалку та гомейському старості пану Каленицькому Васильовичу Тишкевичу, щоб той визнав право гомейського боярина Івана Хоморовича на землю Поколюбичі до волі і ласки господарської на ленному праві, яку раніше надав речицький державця Оникій Горностай. Ленне право у цьому документі позначено словосполученням «он самъ, его жона, дети и потомки ихъ мужчизного рожаю»[12]. Таким же термінологічним словосполученням позначено умови підтвердження земельних володінь на ленному праві господарських дворян у Віленському воєводстві. Так, 5 січня 1556 р. господар підтвердив надання віленського воєводи пана Миколая Яновича Радзивіла служебнику Газдрубалю Ципрському на села Скубати і Скутюнці Рудомінської волості Віленського воєводства на ленному праві: «самъ и ихъ дети мужъского поколеня»[13]. 6 березня 1556 р. Сигізмунд II Август затвердив два підтверджувальних листа на надання віленського воєводи пана Миколая Яновича Радзивіла. У першому випадку господар підтвердив на ленному праві «на вечность» (онъ самъ и его жона, и ихъ дети мужъчизного рожаю») надання віленського воєводи господарському ротмістру Івану Микуличу від 15.04.1557 р. та 29.10.1559 р. на «обрубец» землі двора Мемежа і сіножаті фільварку Ритунь Віленського воєводства[14]. А в другому — також на ленному праві «навечность» (онъ самъ, его жона и их дети мужъчижъного рожаю») надання віленського воєводи господарському дворянину Миколаю

[12] РГАДА. — Ед. хр. 44. — Л. 105–106.
[13] РГАДА. — Ед. хр. 44. — Л. 112–114.
[14] РГАДА. — Ед. хр. 44. — Л. 118–120.

Станіславовичу Кончі від 29.03.1555 р. на село Вешунці Рудумінської волості Віленського воєводства[15]. У всіх випадках умовою володіння наданими землями було несення воєнної служби.

У книзі записів № 48 ЛМ, як і в попередній, не виявлено жодного документа, за яким би Сигізмунд II Август надавав чи підтверджував земельні володіння на ленному праві шляхті на українські землі ВКЛ. Загалом до даної книги внесено 18 документів, пов'язаних із ленним землеволодінням. З них — 10 листів-привілеїв та 8 листів-підтверджень, адресованих шляхті Жемайтійської землі (12 документів), Пінського, Городенського та Слонімського повітів, а також Гомейського замку протягом 1566–1571 рр.

Так, на території Жемайтійської землі Сигізмунд II Август пожалував землю та маєтності на ленному праві шляхтичам Якубові Лашковському, Михайлові Дівочці, Миколаєві Станевичу Білевичу, Янові та Якубові Єздайтим, Якубові Вороні, Матеєві Гротовському[16], а підтверджувальні листи видав Миртинові Яциничу, Теофілові Млодецькому, Іванові Баці, Іванові Семеновичу Тугановському, Єразмусові Лещинському[17].

У вказаній книзі записів ЛМ два листа-підтвердження Сигізмунда Августа стосуються території Пінського повіту та два господарські привілеї щодо Гомейського замку. Зокрема, господар підтверджував на ленному праві попереднє своє надання пінському підкоморію Войні Гречині на село Усовницю (лист від 24 січня 1567 р.)[18], а листом від 10 вересня того ж року — скарбному писарю Єронімові Ківелецькому на два обруби землі Звіржди та Довтертиші, а також землю Гиканську у волості Пінського двору однойменного повіту[19]. У Гомейському замку Сигізмунд II Август пожалував першим привілеєм (лютий–березень 1569 р.) річицького шляхтича Яна Фаща півчверті служби пустої землі при замку[20], а другим привілеєм (31 травня 1569 р.) 1,5 служби землі, 5 городів при замку та 2 пляци (місце під забудову у міській зоні) у місті[21]. У лютому 1567 р. великий князь литовський підтвердив на ленному праві хорунжому Городенського повіту Петрові Мітці село Ланевичі волості Квасівського двору[22], а в Слонімському повіті привілеєм від 30 квітня 1571 р. пожалував господарського дворянина Яна Вілкоженя селом Окуніним[23].

З шести документів книги записів №39 ЛМ, пов'язаних з ленним землеволодінням, у п'яти випадках Сигізмунд II Август підтверджував надання на ленному праві. Зокрема, 20 грудня 1561 р. він підтвердив на ленному праві

---

[15] РГАДА. — Ед. хр. 44. — Л. 120–122.

[16] РГАДА. — Ед. хр. 48. — Л. 85 об.–86 об.; 195–196; 196–198; 284–285; 285–285 об.; 407–407 об.

[17] РГАДА. — Ед. хр. 48. — Л. 56–58; 111 об. –112; 160–160 об.; 209–210 об.; 242 об.–243.

[18] РГАДА. — Ед. хр. 48. — Л. 97 об.–99 об.

[19] РГАДА. — Ед. хр. 48. — Л. 162–163 об.

[20] РГАДА. — Ед. хр. 48. — Л. 305–306.

[21] РГАДА. — Ед. хр. 48. — Л. 314 об.–315 об.

[22] РГАДА. — Ед. хр. 48. — Л. 120–122.

[23] РГАДА. — Ед. хр. 48. — Л. 418 об.–419.

книшинському боярину Богданові Шатилу десять волок землі у Книшинській волості[24]; 10 липня 1562 р. — Станіславові Станському та його дочці Зофії Янівні на куплені у мостовського міщанина дві волоки землі[25]; 18 травня 1564 р. — віленському городничому Коппрейфасу на села Августове, Грабівку, Гинівку та Каленку Книшинського двору[26]; 14 серпня 1565 р. — жемайтійському зем'янину Янові Станіславовичу Одаховському на 34 волоки землі Медгдянської волості Жемайтійського староства[27]. Господар також своїм листом, датованим 24 серпня 1562 р., підтвердив ленним правом пожалування королеви Бони, яким вона надала «влоху с Ферарии» Лодвику Вераті Харитонівський двір поблизу двора Мушонголи. Італієць, як зазначено у документі, перебував у господаря на барверській службі й за вірне служіння отримав у ленне володіння указаний двір[28]. І лише один привілей (14.08.1565 р.), яким великий князь литовський пожалував Шимона Вітунського селом Пондяголи у Жемайтійському старостві[29], ввійшов до указаної вище книги записів ЛМ.

У книги записів № 38 та № 41 ЛМ внесено по шість документів, якими великий князь литовський жалував чи підтверджував земельні володіння шляхті на українських землях ВКЛ. Наприклад, у грудні 1554 р. Сигізмунд II Август підтвердив на ленному праві володіння київських зем'ян Федора Тиші у Київському повіті та Олексія Антоновича на одне селище у Житомирській волості та три селища у Київському повіті[30]. У березні 1558 р. господар за вірну службу своїм привілеєм пожалував черкаського боярина Федора Позняка пустою землею Білогородською у Київському повіті на р. Ірпені. Підставою надання стало клопотання київського воєводи пана Григорія Олександровича Ходкевича, котрий своїм листом «о то насъ (господаря — *А.Б.*) за нимъ жедалъ, поведаючы быть его на той Украине и при замъку нашомъ Киевъскомъ человекомъ потребънымъ и охотнымъ ку служъбамъ нашимъ»[31]. До того ж указана земля тривалий час лежала пусткою й з неї не йшло жодної служби, й тому великий князь литовський зобов'язував Ф. Позняка відбувати усі служби, котрі традиційно йшли й від інших землевласників на Київський замок («а з нее будеть повиненъ службу намъ, господару, служити по тому, яко и иньшыє слуги замку нашого Киевъского служать»)[32].

У Київському повіті Сигізмунд II Август також пожалував землею київського зем'янина Олексія Іллясовського. Так, своїм привілеєм від 4 вересня 1559 р. господар надав О. Іллясовському селище Городище над Тулинським бродом у Житомирському старостві на ленному праві[33]. У 1564 р. великий князь

---

[24] РГАДА. — Ед. хр. 39. — Л. 319–320.
[25] РГАДА. — Ед. хр. 39. — Л. 486–486 об.
[26] РГАДА. — Ед. хр. 39. — Л. 606–609 об.
[27] РГАДА. — Ед. хр. 39. — Л. 698 об.–699 об.
[28] РГАДА. — Ед. хр. 39. — Л. 497 об.–500.
[29] РГАДА. — Ед. хр. 39. — Л. 697–698.
[30] РГАДА. — Ед. хр. 38. — Л. 1; 2 об.
[31] РГАДА. — Ед. хр. 38. — Л. 115 об.–116.
[32] РГАДА. — Ед. хр. 38. — Л. 116.
[33] РГАДА. — Ед. хр. 38. — Л. 220–221. Цей же документ вже як підтвердження внесено до книги записів № 41 ЛМ (1559.09.04. — Вільнюс. Підтвердження Сигіз-

литовський пожалував маєтності шляхтичів у Кременецькому та Вінницькому повітах. Зокрема, у Кременецькому повіті господар своїм привілеєм надав Олексію Білецькому маєток Молодків на ленному праві, який шляхтичі Григорій та Перфа Івановичів Василевські, тримаючи до господарської ласки, йому продали[34]. У Вінницькому повіті Єрмола Мелешко отримав у ленне землеволодіння селище Залісся на р. Чаплі із Чорношовським ставом[35].

Решта документів із книги записів № 38 ЛМ стосуються питань ленного землеволодіння в інших повітах ВКЛ. Так, у семи випадках Сигізмунд II Август жалував шляхту і бояр землею і маєтностями в Оршанському, Кобринському, Вітебському, Пінському та Троцькому повітах[36], а в одному, розпорядному листі (11.07.1558 р.), надавав наказ підстарості та мірчому Тикотинського замку, щоб ті шляхтянці Михайловій Погорільській з чотирма синами виділили та ввели у володіння двома волоками ґрунту у селі Лопухові ленним правом[37].

До книги записів №41 ЛМ з «українського» сегменту внесено підтверджувальні документи Сигізмунда II Августа, видані кременецькій шляхті. Два з них стосуються підтверджень на привілеї господаря, внесених до книги записів № 38 ЛМ[38], а один лист (про підтвердження земель московським боярам, котрі перейшли на литовську службу) згаданий мною вище. Решта три — це підтвердження Сигізмунда II Августа від 1 листопада 1560 р. кременецьким зем'янам Гнівошу, Федору та Павлу Сторожинцям на землю Сторожинського урочища (надання королеви Бони)[39]; від 6 лютого 1562 р. волинському зем'янину Федору Григоровичу Средичу на селище Новосілки, дворець, пашню двірну, а також лан землі у волості Кременецького замку за умови несення земської служби[40]; від 1 лютого 1563 р. буркграбію Кременецького замку Станіславу Каменецькому на Попівецький острів та три дворища у волості Кременецького замку також за умови несення земської служби[41].

Левова частка документів даної книги записів ЛМ стосується підтвердних листів Сигізмунда II Августа, наданих литовській шляхті у Троцькому воєводстві (2 випадки)[42], Мстиславському повіті (4 випадки)[43], Вітебському повіті

мунда II Августа київському зем'янину Олексію Антоновичу Іллясовському на селище Городище за р. Тетеревом за бродом Тулинським на ленному праві. (РГАДА. — Ед. хр. 41. — Л. 133 об.–135).

[34] РГАДА. — Ед. хр. 38. — Л. 445–446. Цей же вже як підтвердження внесено до книги записів № 41 ЛМ (1564.03.10. — Варшава. Підтвердження Сигізмунда II Августа кременецькому підстарості Олексію Білецькому на куплений ним у кременецьких зем'ян Григорія і Перфа Івановичів Василевських за 135 кіп грошів литовських маєток Молодків на ленному праві. (РГАДА. — Ед. хр. 41. — Л. 377 об.–378 об.).

[35] РГАДА. — Ед. хр. 38. — Л. 500 об.–502 об.

[36] РГАДА. — Ед. хр. 38. — Л. 87 об.; 142 об.; 247 об.–248 об.; 400–401 об.; 401 об.–402 об.; 598–599.

[37] РГАДА. — Ед. хр. 38. — Л. 163 об.–165.

[38] РГАДА. — Ед. хр. 38. — Л. 133 об.–135; 377 об.–378 об.

[39] РГАДА. — Ед. хр. 41. — Л. 176 об.–177 об.

[40] РГАДА. — Ед. хр. 41. — Л. 282–283 об.

[41] РГАДА. — Ед. хр. 41. — Л. 322–324.

[42] РГАДА. — Ед. хр. 41. — Л. 90 об.–91 об.; 324 об.–325 об.

(2 випадки)[44], Полоцькій землі, Гомейському замку, Пінському повіті, на Московському рубежі та при границі Бобруйську (по одному випадку)[45]. У дев'яти випадках господар своїми привілеями жалував шляхту землею та маєтностями у Віленському воєводстві (3 випадки)[46], Полоцькому, Вітебському, Лідському, Пінському повітах (по одному випадку)[47] та Гомейській і Саражській волостях (також по одному випадку)[48]. У травні 1561 р. до даної книги було внесено запис листа-розпорядження Сигізмунда II Августа, яким він наказував справці дворів Городенського староства, щоб той увів у володіння городенського суддю пана Петра Міцуту селом Ланевичі на умовах ленного землеволодіння[49].

Таким чином, проаналізований нами документальний склад книг записів ЛМ дає підстави твердити, що у період правління Сигізмунда II Августа активно впроваджується така форма службового землеволодіння як ленне землеволодіння. На умовах ленного права великокнязівська влада регулювала прогресуюче скорочення господарського домену й тим самим намагалася забезпечити ефективну обороноздатність держави.

---

[43] РГАДА. — Ед. хр. 41. — Л. 175–175 об.; 211 об.–214; 217–218 об.; 222 об.–223 об.

[44] РГАДА. — Ед. хр. 41. — Л. 331–331 об.; 352 об.–353.

[45] РГАДА. — Ед. хр. 41. — Л. 96–96 об.; 315–316 об.; 325 об.–326 об.; 210–211 об.; 305 об.–306 об.

[46] РГАДА. — Ед. хр. 41. — Л. 74–75; 81–83; 260–260 об.

[47] РГАДА. — Ед. хр. 41. — Л. 76 об.–77 об.; 252 об.–253 об.; 253 об.–254; 325 об.–326.

[48] РГАДА. — Ед. хр. 41. — Л. 174–174 об.; 230 об.–231 об.

[49] РГАДА. — Ед. хр. 41. — Л. 252–252 об.

УДК 94(477):930:737.1

Ірина Хромова [*]
(Київ)

МОНЕТНЕ КАРБУВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я ВІД НАСЛІДУВАНЬ ДО ОФІЦІЙНИХ ЕМІСІЙ. ПИТАННЯ ІКОНОГРАФІЇ

У статті аналізується комплекс наслідувань джучидських монет, виділених у так звані «київські» наслідування монет Джанібека, особливості їхньої іконографії та можливий зв'язок з послідуючими князівськими емісіями.

Ключові слова: *монета, наслідування, денг, Джанібек, Київське князівство.*

В статье анализируется комплекс подражаний джучидским монетам, выделенных в так называемые «киевские» подражания монетам Джанибека, особенности их иконографии и возможная связь с последующими княжескими эмиссиями.

Ключевые слова: *монета, подражания, денг, Джанибек, Киевское княжество.*

The article analyzes the complex of Juchi's coins imitations, which allocated to the so-called «kiev» imitation of the Janibek's coins, the features of their iconography and possible connection with later princely emissions.

Keywords: *coin, imitation, dang, Janibeg, Kyiv principality.*

Карбування наслідувань на території руських удільних князівств у XIV–XV ст. займає особливе місце у дослідженнях з вітчизняної нумізматики. Серед кола дискусійних питань щодо їхнього походження, хронології емісій тощо, особливий інтерес становить іконографія таких монет.

Саме по собі явище наслідування передбачає імітацію зображень монет, найбільш поширених на локальних грошових ринках. Для Київського князівства, з яким пов'язане походження масиву монет, який буде розглянуто у даній статті, характерним було зокрема імітування джучидських монет.

Протягом останніх двох десятиліть дослідникам стало відомо про випадкові знахідки близько сотні наслідувань джучидським монетам, що походять, переважно, з території Київської області. Оскільки переважна їх більшість знаходиться у приватних колекціях, на сьогодні проаналізовано і зафіксовано лише 108 екземплярів. Всі вони репрезентують кілька варіантів наслідувань денга

---

[*] ***Ірина Хромова*** *— кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.*

Джанібека, карбування Гюлістану 753 р.х. Поодинокі знахідки подібних монет зафіксовані також у Сумській, Житомирській, Черкаській (Чигиринський район, Черкаський район — Василицький скарб), Херсонській, Тернопільській (фортеця Хотин) областях України та у передмісті Гродна (Республіка Білорусь).

Топографія знахідок цих монет на території Київської області охоплює переважно такі райони — Київ, Києво-Святошинський, Вишгородський, Бориспільський, Переяслав-Хмельницький[1] — тобто територіально ареал поширення відповідає межам Київського князівства середини — кінця XV ст. За останні роки було виявлено і доведено наявність 17 подібних екземплярів у складі Борщівського скарбу (1948 р.).

До проблеми так званих «київських» наслідувань зверталися вітчизняні дослідники — Г. Козубовський[2], К. Хромов[3], С. Климовський[4] та ін.

Перебування таких монет у масиві із сіверськими монетами та київськими денаріями Володимира Ольгердовича дали підставу деяким дослідникам віднести ці наслідування до карбування монет Володимира Ольгердовича, переглянувши при цьому всю класифікацію монет київського князя, зроблену М. Котляром[5]. Ще одним стрижнем теорії віднесення наслідувань монет Джанібека до випусків Володимира Ольгердовича є ідея використання таких монет в якості дрібної розмінної монети, а вибір прототипу — економічні потреби та фінансові реалії у внутрішньому житті князівства, населення якого звикло до джучидської монети. Прояв цього дослідник вбачає в наявності у скарбах другої половини XIV ст. джучидських монет поряд з київськими[6]. Однак, Г. Козубовський, поряд з цим зауважує про існування практики наслідувань на території інших руських князівств — «в залежності від вагових характеристик двосторонні наслідування гюлістанського карбування Джанібека відносять до суздальсько-нижньогородського або рязанського карбувань до Тохтамишового

---

[1] *Хромов К.К.* О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV века («киевские» подражания монетам Джанибека) // Восточная нумизматика на Украине. Часть II. Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. / Под общ. ред. К. Хромова. — К.: Купола, 2007. — С. 60.

[2] *Хромов К.К.* Указ.соч.

[3] *Козубовский Г.* Синьоводська битва 1362 р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі-України // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях / НАН України, Інститут історії України. Наук. ред. Ф.М. Шабульдо. Упор. О.Д. Брайченко. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005. — С. 93–99; *Его же.* О роли «плетенки» на русских и русско-литовских монетах XIV века // Сугдейский сборник. Вып. III. — К. — Судак, 2008. — С. 79–86; *Его же.* К вопросу о киевских и северских монетах XIV в. // Пятнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. — М.: Государственный Исторический музей, 2009. — С. 127–129; Monety księstwa Kijowskiego w XIV w. // Wiadomości Numizmatyczne. — R. XXXVIII. — Warszawa, 1994. — z. 3–4 (149–150). — S. 121–139;

[4] *Климовський С.* Київські монети Володимира Ольгердовича: приоритет політики чи економіка? // Історико-географічні дослідження в Україні / Відп. ред. О.А. Удод. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 2007. — Число 10. — С. 358–375.

[5] *Kozubowski G.* Monety…

[6] *Козубовський Г.* Синьоводська битва… — С. 96.

часу (до 1380 р.)»[7]. На нашу думку, наслідуванням монетам Джанібека слід приділити окрему увагу та провести порівняльний штемпельний аналіз з іншими відомими наслідуваннями такого типу, знайденими на території, що простягається від Подніпров'я до Кримського півострову. Тільки після ретельного дослідження можна буде робити однозначні висновки щодо локалізації монетного двору або кількох можливих дворів, однак, за винятком київських наслідувань, навряд чи може йти мова про регулярні випуски.

З огляду на останні дослідження, висновки Г. Козубовського щодо типологічної приналежності київських наслідувань Джанібека можна вважати поспішними, а тому немає сенсу переглядати усталену класифікацію київських князівських випусків періоду правління Володимира Ольгердовича, запропоновану М. Котляром.

Деякі дослідники вважають київські наслідування першими випусками руських князів[8]. На їхню думку кризові явища в політико-адміністративному житті Орди кінця XIV ст. безпосередньо вплинули на життєдіяльність Шовкового шляху, від торгівлі на якому залежав в свою чергу добробут і Київської землі. Так, випуск місцевої монети в прикордонних з Ордою князівствах, через які проходили основні торгівельні шляхи, С. Климовський пов'язує з потребами місцевих ринків у монеті, яка б обслуговувала дрібні та середні торгові операції. Оскільки політична криза в Орді зупинила надходження джучидських монет, ініціатива щодо наповнення грошового обігу перейшла до місцевих правителів. Дослідник погоджується з локалізацією монетного двору, що випускав ці монети — у Києві і визначає їх як «київські» наслідування. Питання щодо емітента залишається відкритим. Однак, С. Климовський припускає, що ним могла виступати громада міста, що могла мати виборного князя, чим може пояснюватись відсутність на монетах традиційної згадки імені князя[9]. Джерелом для власного монетного виробництва міг стати притриманий після Синьоводської битви «уход» для Орди, а зразком — одна з найбільш розповсюджених монет — денг Джанібека[10]. На думку дослідника, згодом монетна справа за часів Володимира Ольгердовича спиралася на попередній досвід київського карбування, додаючи нові особливості та додаткові номінали. За визначенням автора, еволюція київської монетної системи звелася до появи на монетах хреста і «князівського знаку»[11].

Як одна з можливих, на сьогодні К. Хромовим розроблена типологічна класифікація наслідувань монет Джанібека. Основою для її побудови стала якість імітування легенди на наслідуваннях. Для демонстрації варіативного ряду за основні показники бралися іконографічні особливості та вагові характеристики. Таким чином, схема складає 3 типи з варіаціями (табл. 1). З огляду на проведений аналіз монет-наслідувань можна зробити наступні висновки:

---

[7] Там само.
[8] *Климовський С.* Вказ. пр.
[9] *Климовський С.* Вказ. пр. — С. 371.
[10] *Климовський С.* Вказ. пр. — С. 363.
[11] *Климовський С.* Вказ. пр. — С. 372.

екземпляри, що віднесені до I типу репрезентують початкові емісії, оскільки мають найбільшу вагу і схожість з оригіналом. Однак про роботу «запрошених» майстрів навряд чи може йти мова, адже навіть у найбільш якісних варіантах виконання легенди неосвідченність різчика-виконавця у арабській абетці однозначно проглядається. Найбільш варіативний II тип наслідувань представлений екземплярами з порівняно гіршою якістю виконання. Різчик штемпелів цього типу монет очевидно не бачив чи не розумів написів легенд прототипу, а зображував певним чином розташований малюнок-орнамент. III тип представлений екземплярами з імітацією реверсу на обох боках монети. Автор класифікації зауважує про ймовірну одночасність емісій монет всіх трьох типів, проте провести чіткий ланцюг в еволюції цих типів, відносно один одного, він не наважився. Ми можемо припустити, що в процесі виготовлення таких монет за основу могли братися випуски попередніх наслідувань — I типу. Однак заготовки чи штемпелі монет I типу не використовувалися, адже якість зображень стала значно гіршою. Відтак, одночасний їх випуск припустити важко так само, як і пояснити причини, за яких кілька майстрів, які мали б обслуговувати один монетний центр, мали різні умови для проведення процесу карбування. Таким чином, монети II типу могли випускатися через певний проміжок часу і при цьому різчики штемпелів не мали змоги користуватися в якості зразка ані монетами-прототипами, ані попередніми заготовками. Однак, слід зауважити про достатньо великий обсяг карбування, адже за даними дослідників, всі відомі на сьогодні монети карбовані різними парами штемпелів, тобто заготовок було виготовлено достатньо. Якість металу також має високі показники, чого вимагала дротова технологія, за якою наслідування були виготовлені[12].

Спроба виділити номінали попередньо була зроблена К. Хромовим за рахунок виокремлення з вагового діапазону 7 умовних груп. Вагові показники київських наслідувань відповідають поширеним на територіях Київського князівства наслідуванням монет Абдаллаха та Мухаммеда із знахідок у Сумській обл., наслідуванням монет Мухаммеда з Борщівського скарбу. Також дослідником було зроблено спробу порівняти вагові показники київських наслідування та монет Володимира Ольгердовича з Сосницького скарбу, що, у свою чергу, дало результати, аналогічні з порівняльним аналізом між різними видами наслідувань. Тобто вагові характеристики монет Володимира Ольгердовича так само співпадали з характеристиками класифікаційної моделі з семи умовних груп-номіналів. Це дало змогу автору даної концепції висунути припущення про складання у часи емісій київських наслідувань монет Джанібека місцевої оригінальної грошової системи, яка згодом була взята за основу при карбуванні монет Володимира Ольгердовича[13], але не набула подальшого розвитку.

Спираючись на вагові характеристики наслідувань, поки що зарано робити висновки щодо їх монетної стопи, оскільки наявний матеріал досі обмежений кількісно, а тому головною відмінністю монет-імітацій залишаються тільки іконографічні особливості. З приводу наявності зірок на полі монети Г. Козу-

---

[12] *Хромов К.* Указ.соч. — С. 62.

[13] Там само.

бовський відзначає про вживаність таких символів на оригінальних джучидських монетах[14], а отже можна припустити, що різчик штемпеля скопіював це зображення з оригінального зразка. Диференти дійсно могли нести в собі важливу інформацію про емітента, однак, навіть припускаючи зв'язок наслідувань монет Джанібека та київських випусків Володимира Ольгердовича, важко уявити диференти у вигляді зірок за основу майбутньої князівської символіки, адже вони навіть не є складовими частинами відповідного «знаку». На наше переконання, тут скоріше можна простежити запозичення характерних для джучидської монетної справи елементів оформлення монетного поля та наступне їх вливання у місцеву традицію карбування. Ще одним свідчення проти ідеї пов'язання карбування київських наслідувань з особою Володимира Ольгердовича є наявність у знахідках, поряд з імітаціями монет Джанібека, наслідувань більш пізніх монет — Абдаллаха (Азак, Орда), Токтамиша (Сарай). У свою чергу, серед знахідок оригінальних джучидських монет на територіях, приналежних до Київського князівства, знахідки гюлістанських випусків Джанібека не посідають визначного місця. Отже, думка про ймовірну популярність саме цих випусків на грошовому ринку українських територіях, висунута Г. Козубовським[15], не підтверджується. Якщо вважати ймовірним емітентом Володимира Ольгердовича, то час карбування наслідувань доводиться відраховувати від дати захоплення Києва великим князем литовським Ольгердом, а саме — від 1362/3 р. Зважаючи на час випуску монет Джанібека (1352 р.), виявляється, що карбування їх наслідувань почалося не менше ніж через 10 років. За таких умов вибір зразку залишається малозрозумілим, адже археологічний матеріал свідчить про активне курсування на досліджуваній території джучидських монет значно пізніших за часом випусків[16].

Зазначимо, що за наведеною вище класифікацією, розглянуті нами екземпляри наслідувань відносяться до регулярних випусків. Достовірно встановити конкретну монету-зразок для наслідувань неможливо. Так, для багатьох нерегулярних наслідувань це може бути синтез кількох типів монет одного, або кількох емітентів. Нами наведені найбільш наближені, на нашу думку, типи оригінального джучидського карбування і, відповідно, зразки місцевих наслідувань[17]. Можливий приклад оригінального карбування таких монет представлений серед матеріалів Борщевського скарбу (Київська обл.)[18], серед яких атрибутовано срібний дєнг гюлістанського карбування хана Джанібека, 753 р.х.: obv. Двохрядна легенда (з права на ліво): [Су]лтан Справедливий / [Дж]анібек Хан (нижня половина напису зрізана), зображення плетінки над останнім складом у накресленні імені «Джанібек»; rev.: Трьохрядна легенда в картуші з фігурних дужок: «Гюлістан[а]» / «Року», решітка між першим та другим складами; літери

---

[14] *Kozubowski G.* Monety … — S. 128.

[15] *Козубовський Г.* Синьоводська битва ... — С. 96.

[16] *Хромов К.К.* Вказ. праця. — С. 62.

[17] Там само.

[18] *Зразюк З.А., Хромов К.К.* Борщевский клад // Восточная нумизматика в Украине. — Ч. II. Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. / Под общ. ред. К.К. Хромова. — К.: Купола, 2007. — С. 103.

куфічною абеткою / цифри «753» — куфічні, тому читаються зліва на право. Діаметр монети 16,3 мм, вага 1,59 г.

Пропонуємо дещо поглибитись в іконографію монет. Вище вже зазначалося, що основа класифікації київських наслідувань — особливості відтворення та імітування арабської легенди на оригіналах монет Джанібека.

В процесі роботи з відомим на сьогодні комплексом київських наслідувань, звертає на себе увагу пріоритетність у виборі для різчика штемпелів певних частин оригінальних легенд. З кожним наступним типом, відповідно — пізнішим за випуском, накреслення основної частини легенди спрощується. Однак частина першого рядка легенди — слово «Ал-адль» (Справедливий — *І.Х.*) виступає вже як самостійне зображення з довільним розміщенням. Водночас до стандартної для джучидських монет плетінки (вузол щастя), на аверсі додаються інші диференти. Ними виступають зірки та крапки, що розміщуються переважно на аверсі поряд з імітованою інтерпретацією напису «Ал-адль». Це найбільш яскраво відображено на фото 8.

Повертаючись до ідеї послідовності випусків київських наслідувань, які могли стати попередниками емісій князя Володимира Ольгердовича і відштовхуючись від цього, вважаємо за можливе зробити припущення щодо спадковості не тільки вагових характеристик[19], а й їхньої символіки. Оскільки походження знаку на реверсі київських князівських випусків досі не визначено остаточно, до ряду припущень з цього приводу пропонуємо ще одне. Якщо майстри князівської монетарні при виготовленні монети враховували попередні емісії (що видно з аналізу вагових показників), то слушним видається і можливе запозичення певних елементів у оформлені символіки нових монет.

Так це сталося з використанням плетінки на монетах Володимира Ольгердовича I типу (за класифікацією М. Котляра), що протягом довгого часу визначалося дослідниками, як відображення джучидського адміністративно-політичного впливу на українські землі другої половини XIV ст.[20] Явище використання самої плетінки на наслідуваннях арабським монетам, що походять з території руських князівств, слушно пов'язується з легітимацією наслідувань як грошових одиниць в місцевому обігові[21]. У свою чергу, плетінку, а заразом і диференти — зірки та крапки, могло бути запозичено для карбування на монетах Володимира Ольгердовича вже з київських наслідувань. Можливо, символічне навантаження від цього не змінилося, а відтак зрозумілою і логічною видається їх поява на князівських монетах. У цьому руслі припускаємо, що і основа для компонування князівського знаку могла бути взята з київських наслідувань. Накреслення її у вигляді схематичного зображення слова «ал-Адль» дуже наближене до нижньої частини знаку Володимира Ольгердовича. Мотиви, що спонукали до такого запозичення наразі малозрозумілі. Очевидним є те, що саме цьому символу відводилося центральне місце на аверсах наслідувань. А оскільки на оригінальних джучидських монетах це сполучення літер є частиною

---

[19] *Хромов К.К.* Указ.соч.

[20] *Козубовский Г.А.* О роли «плетенки» … — С. 81.

[21] Там же. — С. 83.

титулатури правителя, це виглядає і досить логічним, враховуючи необхідність легітимації монетних випусків наслідувань для місцевого грошового ринку. Подібні обставини могли вплинути і на вибір символіки для вибору символіки на київських князівських випусках. Таким чином, видається ймовірним, що попервах емісій монет Володимира Ольгердовича для відтворення символів князівської влади й відзначення емітента майстри монетного двору могли послуговувались традицією саме місцевого карбування, поєднуючи її з християнською символікою (використання в якості верхньої частини знаку проквітлого хреста).

Для ілюстрації наводимо декілька фото монет, екземпляри яких представлені як у музейних, так і приватних добірках.

Таблиця 1

Типологічна класифікація київських наслідувань монет Джанібека[22]

Тип	Варіанти	Характеристика
1	2	3
I		Максимально точна передача зображення монети-оригінала.
	1. 2 екз. Вага 1,32, 1,29 г.	1. Відносно правильне відтворення легенд з обох боків;
	2. 1 екз. Вага 1,08 г.	2. Штемпель аверсу такий само, як і для 1 варіанту, реверс карбований іншим штемпелем, що імітує аверс прототипу.
II		Різчик штемпелів не бачив монету-прототип, легенда перенесена в орнаментальному рішенні, однак в наслідуваннях вгадуються загальні риси слів оригінальних легенд.
	1. 8 екз. Ваговий діапазон 0,15–0,81 г.	1. Правильне, згідно з оригінальним зразком, розташування слів з обох боків імітацій.
	2. 29 екз. Ваговий діапазон 0,18–0,82 г.	2. Правильне розташування слів на аверсі, на реверсі — у зворотному напрямку.
	3. 23 екз. Ваговий діапазон 0,15–0,97 г.	3. Правильне розташування слів на реверсі, на аверсі — у зворотному напрямку.
	4. 8 екз. Ваговий діапазон 0,284 — 1,105 г.	4. Слова легенди розташовані у зворотному напрямку з обох боків.

[22] *Хромов К.* О монетной чеканке... — С. 61.

Закінчення таблиці 1

1	2	3
III		Імітація з обох боків наслідувань легенди реверса монети-прототипу.
	1. 6 екз. Ваговий діапазон 0,567–1,225 г.	1. Правильний напрям розташування слів з обох боків.
	2. 1 екз. Вага 1,186 г.	2. Розташування слів у зворотному порядку з одного боку.

Таблиця 2

Київські наслідування денгам Джанібека. Ілюстрації

З Василицького скарбу НМІУ Інв. № AR-9319/28	З Борщівського скарбу НМІУ Інв. № AR-6537/42
З Борщівського скарбу НМІУ Інв. № AR-6537/50	З Василицького скарбу НМІУ Інв. № AR-9319/28
Приватна колекція	Приватна колекція

Закінчення таблиці 2

Приватна колекція	Приватна колекція

УДК 94(477):930.1: «Гистория Свейской войны» «17»

Наталія Сухоліт [*]
(Київ)

«ГИСТОРИЯ СВЕЙСКОЙ ВОЙНЫ» ПЕТРА І ПРО УЧАСТЬ УКРАЇНИ У ПІВНІЧНІЙ ВІЙНІ 1700–1721 рр.

У статті аналізується пам'ятка російської історіографії початку XVIII ст. «Гистория Свейской войны», головним автором якої був цар Петро І. На основі текстологічного аналізу цієї праці розкривається місце та роль України у Північній війні 1700–1721 рр.

Ключові слова: *Північна війна, «похідні журнали», Петро І, Іван Мазепа, Карл XII, Росія, Україна, Швеція.*

В статье анализируется памятник российской историографии начала XVIII в. «Гистория Свейской войны», главным автором которой был царь Петр I. На основании текстологического анализа этой работы расскрывается место и роль Украины в Северной войне 1700–1721 гг.

Ключевые слова: *Северная война, «походные журналы», Петр, Иван Мазепа, Карл XII, Россия, Украина, Швеция.*

In the article the monument of Russian historiography of beginning of XVIII century of «Gistoriya Sveyskoy war» the main author of which was a tsar Peter I. On the basis of textual criticism analysis of this work place and role of Ukraine in North war 1700–1721.

Keywords: *North war, «marchings magazines», Peter I, Ivan Mazepa, Charles XII, Russia, Ukraine, Sweden.*

На переломі XVII–XVIII ст. у Росії розпочалася поступова секуляризація науки та культури, в т.ч. й історичної думки, що у свою чергу заклало основи для створення нових поглядів на минуле своєї країни, які за своїм змістом були неотеологічними та, у переважній більшості, звільненими від церковного впливу. Автори історичних творів доби Північної війни 1700–1721 рр.[1] почали

---

[*] ***Наталія Сухоліт*** *— випускниця Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Науковий керівник — д. і. н., провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Чухліб Т.В.*

[1] Про історію Північної війни 1700–1721 рр. див.*: Карцов А.* Военно-исторический обзор Северной войны. — СПб., 1851; *Баскаков В.* Северная война. 1700–1721 гг. Кампания от Гродна до Полтавы 1706–1709 гг. — СПб., 1890; *Мышлаевский А.* Северная война. Летняя кампания 1708 г. — СПб., 1901; *Кафенгауз Б.* Северная война и Ништадтский мир (1700–1721 гг.) — М.–Ленинград, 1944; Полтавская победа: Из истории

закладати основи «світського» розуміння подій цієї війни, що передбачало як висвітлення різноманітних дій українського козацького війська, так і характеристику політики тогочасного правителя автономної Української козацької держави гетьмана Івана Мазепи[2].

У цей час історія, хоча й не стає самостійною галуззю знання в межах Російської держави, однак історичні твори поступово починають відокремлюватися за своїм змістом, характером, метою і завданнями від творів літератури та публіцистики. Головними особливостями цього, дуже важливого періоду російської історіографії стали: по-перше, власне зародження наукової історичної думки; по-друге, одночасний розвиток історіографії та художньої літератури[3] і, по-третє, важливою особливістю цього історіографічного періоду став безпосередній вплив царя Петра І на оціночну характеристику тих чи інших військових подій та загальної оцінки підсумків Північної війни. Війна підштовхнула Петра І не лише до глибшого зацікавлення минулим своєї країни, але і вивченням, насамперед, сучасної для нього історії. Спочатку це була вичитка, редагування та публікація реляцій з театрів бойових дій Північної війни, а потім випуск друкованого періодичного листка «Ведомости»[4]. 27 грудня 1702 р. було видано «Юрнал или поденную роспись, что в мимошедшую осаду, под крепостью Нотебурхом чинилось сентября с 26-го числа в 1702 году», що редагувався і затверджувався Петром І, а 2 січня наступного року побачила світ газета

международных отношений накануне и после Полтавы. Сб. ст. — М., 1959; *Никифоров Н.* Внешняя политика России в последние годы Северной войны: Ништадтский мир. — М., 1959; *Орешкова С.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. — М., 1971; *Беспятых Ю.Н.* Россия и Финляндия во время Северной войны 1700–1721 гг. Автореф. дис. канд. ист. наук. — Л., 1980; *Возгрин В.Е.* Россия и европейские страны в годы Северной войны. — Л., 1986 та ін.

[2] Про участь України у Північній війні див.: Північна війна та її наслідки для України. Зб. мат. наук. конф. — Полтава, 1992; *Мельник Л.* Гетьманщина першої чверті XVIII століття. — К., 1997; *Його ж.* До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702 рр.) // На пошану 80-річчя професора Т. Мацьківа. — К., 1999. — С. 102–121; *Сокирко О.* Військове мистецтво українських найманців у ліфляндських кампаніях 1700–1702 рр. // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. Серія історія. — Вип.42. — К., 1999. — С. 26–31; *Його ж.* Участь найманого війська в «мазепинському» виступі на тлі подій Північної війни (осінь 1708 — літо 1709 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 2. — К., 2002. — С. 281–291; *Його ж.* Українське козацьке військо в період Північної війни 1700–1721 рр. та організаційних реформ 30–60-х рр. XVIII ст. // Історія українського козацтва / Відп. ред. В. Смолій. — Т. 1. — К., 2006. — С. 516; *Чухліб Т.* Український гетьманат у Великій Північній війні 1700–1721 рр.: проблема міжнародного та воєнно-політичного становища // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць / Відп. ред. В. Смолій. — К., 2008. — С. 7–36.

[3] *Пештич С.Л.* Русская историография XVIII века. — Ч. 1. — Ленинград, 1961. — С. 14.

[4] *Преображенский А.А.* Выдающийся исторический памятник эпохи Петра Великого / Гистория Свейской войны (Поденная записка Петра Великого) / Под. ред. Т.С. Майковой. — Вып. 1. — М. 2004. — С. 10.

«Ведомости» з відповідним матеріалом. Російський цар особисто керував виданням першої в Росії газети, правив коректуру та вказував, що потрібно перекладати з голандських газет[5]. «Ведомости» обмежувалися короткою інформацією, що базувалася на фактах, документах та почасти чутках[6].

Ще напередодні Північної війни на теренах Московського царства отримують розповсюдження т. зв. щоденні записки, які також називали «юрналами», «діурналами» або ж «журналами». Ці похідні військові «журнали», що спочатку висвітлювали останній, переможний для Москви, етап російсько-турецької війни 1686–1700 рр., як відзначали дослідники, писалися самим Петром І, його воєначальниками, офіцерами, дипломатами і навіть лікарями[7]. Такі офіційні «щоденні записки» були описовими, тобто такими, які описували участь російських військ у тих чи інших воєнних подіях та канцелярськими — відображали діяльність військових установ, прийом і видачу зброї, боєзапасів, амуніції тощо. Потрібно зазначити, що журнали похідних канцелярій впливових воєначальників Б. Шеремєтьєва та О. Меншикова вже проаналізовані вченими саме як історичні джерела[8]. Очевидно, що традиція складання таких журналів була започаткована офіцерами-іноземцями, які служили у російській армії, серед яких — П. Гордон, Л.-Н. Аларт, Р. Боур, К. Крюйс та ін.

«Похідні журнали Петра Великого» — це велика група щоденникових записів, які велися різними особами та відрізнялися один від одного. Вони велися безперервно з 1695 до 1725 рр. Як відзначала В. Гіппіус, перший з таких журналів почав вести один з «бомбардирів» Преображенського полку у травні 1695 р.[9] Однак, Т. Майкова зазначила, що вперше такий журнал було заведено за ініціативою М. Зотова після повернення з другого Азовського походу в 1696 р. писарем Ларіоновим[10]. До нашого часу дійшли «щоденні записки» за 1715, 1716, 1718, 1719, 1721 та 1722 рр., що писалися особисто Петром І[11]. З початком Північної війни, протягом 1700–1702 рр. похідні журнали велися бомбардирами Преображенського полка І. Мухановим, Л. Кутуковим та Кочетовим[12].

---

[5] *Кузьмин А.И.* Военная тема в литературе петровського времени. — С. 169.

[6] *Погорелов В.* Материалы и оригиналы «Ведомостей» 1702–1727 гг. — М., 1903. — С. 13.

[7] *Майкова Т.С.* Военные «юрналы» петровського времени // Вопросы военной истории России XVIII и первой половины XIX веков. Сборник. — М., 1969. — С. 368–390.

[8] *Глаголева А.П.* Повседневные записки князя А.П. Меншикова // Проблемы источниковедения. — Вып. 5. — М., 1956. — С. 159–183; *Ее же.* «Денные записки» военно-походной канцелярии Б.П. Шереметева как исторический источник // Там же. — Вып. 10. — М., 1962. — С. 208–225.

[9] *Гиппиус В.* Лейб-гвардии бомбардирская рота в царствование императора Петра Великого. — СПб., 1883. — С. 185.

[10] Російський державний архів давніх актів у Москві (далі — РДАДА Москва), ф. «Кабінет Петра Великого», від. І, оп. 6, спр. 102.

[11] РДАДА Москва, ф. «Кабінет Петра Великого», від. І, кн. 27, ч. 2, арк. 211–254. Опубліковано: «Походный журнал 1721 г.». — СПб., 1855.

[12] *Чичерин А., Долгов С., Афонасьев А.* История лейб-гвардии Преображенского полка 1683–1883 гг. — Т. 4. — СПб., 1883. — Приложения. — С. 9.

На основі журналів складалися спеціальні реляції про військові дії, а найкращі з них публікувалися у «Ведомостях» в Москві та Петербурзі. Зокрема, там була опублікована «Реляція про взяття міста Виборга», яка побачила світ 12 липня 1710 р.[13] Перед тим, у 1707 та 1709 рр. були надруковані «Журнали Петра І», хоча це насправді були щоденники написані генералом-адміралом Ф. Апраксіним[14]. Дослідники стверджують, що окрім практичного значення, журнали відразу ж ставали історіографічною пам'яткою[15]. Вони ставали історичними джерелами великої цінності, адже у багатьох випадках виявляються єдиними свідченнями про ті чи інші події. Саме військові журнали доби Північної війни були головним джерелом для створення великого наративу «Гистории Свейской войны», яка була вперше видана у 1770–1772 рр. М. Щербатовим під назвою «Журнал чи Поденна записка блаженного і вічно достойного пам'яті імператора Петра Великого»[16].

Сучасники зберегли свідчення про редагування царем цієї великої праці, яка почала писатися як колективний твір по суті, починаючи з 1702 р.[17]. Про це свідчать збережені рукописні тексти цього твору, що дійшли до нашого часу в кількох редакціях. Петро І вносив не тільки стилістичні правки але й збільшував, або ж скорочував текст у відповідних сюжетах, а також ідеологічно скориговував його на свій смак[18]. Відомий дослідник історії російської літератури С. Пештич стверджував, що «Гисторию Свейской войны» потрібно вважати працею багатьох авторів: «Петру как автору принадлежат десятки страниц, написанных задолго до составления «Гистории Свейской войны», и свыше 250 поправок в ее тексте, начиная от двух-трех слов до нескольких строк и 2–3 страниц… Но если учесть, что основной текст истории составлялся постепенно, а в написании и редактировании ее участвовали многие (Макаров, Шафиров, Прокопович и др.), то правильнее будет признать Петра (применяя нашу терминологию) главным или ответственным редактором и одним из основных авторов этого произведения»[19].

---

[13] «Ведомости времени Петра Великого». — Вып. II. — М., 1906. — С. 198–200.

[14] *Подьяпольская Е.И.* Военные советы 1708–1709 гг. // Полтава. Сборник статей. — М., 1959. — С. 135.

[15] *Майкова Т.* Военные «юрналы» петровського времени. — С. 387.

[16] Журнал, или Поденная записка блаженныя и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 г. даже до заключения Ништадтского мира. — СПб., 1770–1772. *Опубліковано:* Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. — К., 2009. — С.534–654.

[17] *Майкова Т.С.* История создания «Гистории Свейской войны» // Гистория Свейской войны. — Вып. 1. — М., 2004. — С. 31–52.

[18] *Панченко А.М.* О смене писательского типа в петровскую епоху // Проблемы литературного развития в России первой трети XVIII века. Сб. «XVIII век». — Вып. 9. — Ленинград, 1974. — С. 112–128.

[19] *Пештич С.Л.* Русская историография XVIII века. — Ч. 1. — С. 173; *Его же*. Ценный источник по истории России времен Северной войны (О «Гистории Свейской войны») // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. — М., 1972. — С. 374–380.

Отже, в написанні цієї книги брали участь А. Макаров, Ф. Прокопович, П. Шафіров та інші автори, а головним редактором цього видання став сам Петро І. Цар також став автором тих окремих абзаців, які мали викликати найбільший інтерес у читача. Джерельною базою «Гистории Свейской войны» були укази і листи самого Петра І, а також листи «генеральські і міністерські» Б. Шереметьєва, О. Меншикова, Ф. Апраксіна, М. Голіцина, О. Репніна, Б. Куракіна, В. Долгорукого та ін. До твору увійшла також значна частина реляцій про військові дії, що були написані свого часу Петром І, або ж ним редагувалися. Зокрема, опис Полтавської битви перероблявся, за свідченням сучасників, в «третій редакції» самим царем[20]. Окрім того, неодноразово переписувався епізод, де була описана безпосередня участь Петра І в битві. Спочатку там були такі слова: «Ибо его величество в том случае свою храбрость, великодушие и воинское искусство, не опасаясь никакого страха своей особе, в вышнем градусе показал и притом шляпа пулею прострелена»[21]. Цар відредагував цей уривок так: «в том нужном случае за людей и Отечество, не щадя своей особы, поступал как доброму приводцу надлежит, где на оном шляпа пулею прострелена»[22]. Відомо також, що після безславного завершення Прутського походу, наприкінці 1711 р., цар наказав переписати «Гисторию Свейськой войны» перекладачу Посольського приказу Венедикту Шилінгу, однак, його праця або не була написана, або ж не дійшла до наших днів[23].

Участь України у Північній війні 1700–1721 рр. на сторінках «Гистории Свейської войны» вперше описується у зв'язку з описом епізоду щодо виконання гетьманом І. Мазепою умов російсько-польського мирного договору 1704 р.: «… В то же время по прошению помянутых послов литовских послан указ к гетману Мазепе, чтоб он о возвращении от Палея Белоцерковской крепости Речи Посполитой, и о успокоении тамошних бунтов чинил великое старанние, и Палея к тому пристойным способом приводил, и престерегал бы того, чтоб подданные к России принадлежащие козаки к тому бунту не приставали»[24].

І справді, у договорі, що був підписаний між Річчю Посполитою та Російською державою 30 серпня 1704 р. поблизу Нарви у 4-му пункті відзначалося, що «… Палій чи добрим, або злим способом до повернення фортець і місць, які в нещодавнім українськім замішанні взяв, змушений буде, і вони Королеві Й[ого] М[ило]сті і Речі Посполитій без ніякої претензії, якнайшвидше бути може, а найдовше на кампанію наступного року поверне, під детермінацією амністії Палію, якщо добровільно фортеці свавільно в тих замішаннях опановані, віддасть»[25]. З боку Росії даний пункт Нарвського договору було

---

[20] *Пештич С.Л.* Русская историография XVIII века. — С. 154–178.

[21] *Преображенский А.А.* Выдающийся исторический памятник эпохи Петра Великого. — С. 13.

[22] Журнал, или Подённая записка… — Ч. 1. — СПб., 1770. — С. 215; *Преображенский А.А.* Указ. соч. — С. 13.

[23] *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. — СПб., 1858. — С. XXX.

[24] Цит. за: Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 569.

[25] Volumina legum. — T. VI. — Petersburg, 1860. — S. 82–84.

доручено виконувати гетьманові І. Мазепі, який ще в травні 1704 р. одержав від правобережного гетьмана Самуся козацькі клейноди, що мали символізувати припинення повстання й перехід правобережців під протекторат російського царя[26]. Ще в одному епізоді «Гистории Свейской войны…» описується розгортання військових дій на теренах Великого князівства Литовського протягом 1704–1705 рр. Відзначається участь козацьких полків на чолі зі стародубським полковником М. Миклашевським «…Посылан на помочь к регименту литовських войск к Михайлу Халецкому под город Быхов на Днепр стоячий (где был гарнизон противников сапежинцов) с малороссийскими войски стародубский полковник Михайло Миклашевский с 15 000 человек»[27].

Однією з головних причин вступу шведського короля Карла XII до України на сторінках «Гистории Свейской войны» називається прагнення шведського короля до з'єднання з військовими силами гетьмана І. Мазепи: «… не в прямом намерении на Смоленск, но для обмана, дабы нас от тех. Жестовых переправ оманя, самому легче в Украину вступить и соединиться с изменником Мазепою, за которым наше войско також следовало; и в 10 день сентября пошли в Соболев, где получили подлинную ведомость, что неприятель уже Сожу реку перешел сосем войском, и к Украине марш свой восприял»[28]. Незважаючи на те, що даний твір претендував на певну об'єктивність, бачимо, що гетьман Мазепа називається «изменником» задовго до свого «реального» переходу на бік короля. Окрім того, питання щодо мотивації шведського монарха відносно вступу до України й до цього часу залишається дискусійним у світовій історіографії. Адже досі не віднайдено автентичних документів, які б засвідчували факт запрошення Карла XII до України саме гетьманом Мазепою. Поза тим дане твердження, яке, очевидно, було вписано до книги самим Петром І й до цього часу використовується багатьма російськими істориками й не сприймається ними критично.

У записі за 29 жовтня 1708 р. в «Гистории Свейской войны» читаємо, що «в Погребках получена подлинная ведомость от генерала князя Меншикова о измене гетмана Мазепы (который чаял всю Украину к своему зломыслию привесть); но понеже того не мог учинить, того ради с небольшими людьми, которые были на его плате, а именно: тысячи с полторы и с своими единомышленниками и с старшины ушел к королю шведскому»[29]. У цьому свідченні промовистим фактом виглядає те, що Петро І розумів що гетьман «чаял всю Украину к своему зломыслию привесть». Тобто, іншими словами, І. Мазепа прагнув звільнитися не сам особисто від царського сюзеренітету але й звільнити всю Україну. Це дуже важливе уточнення, адже з часом російська історіографія почала трактувати перехід українського гетьмана під владу шведського короля лише як його приватну ініціативу. Потрібно звернути увагу й на те, що у праці

---

[26] *Чухліб Т.* Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. — К., 2009. — С. 407.

[27] Цит. за: Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 605.

[28] Там само. — С. 617.

[29] Там само. — С. 624.

постійно вживається хоронім «Україна», а не «Мала Росія» як назва козацької держави.

Як відзначали російські дослідники, Петро І, який з 1715 р. став головним автором «Гистории Свейской войны», у багатьох моментах був тенденційним, хоча й намагався досить точно передавати хід подій[30]. Також потрібно зазначити той важливий факт, що робота над останньою редакцією книги не була завершена за життя Петра І. Після його смерті основні укладачі О. Макаров і В. Степанов, хоча і продовжували працю, але виявилися залучені в складне і небезпечне переплетення політичних інтриг, пов'язаних з боротьбою за владу. 31 грудня 1731 р. у О. Макарова за наказом Анни Іоанівни забрали текст праці, а у 1749 р. імператриці Єлизаветі Петрівні доносили про «купу паперів», що перебували в казармах Петропавлівської фортеці[31]. І тільки в 1768 р., коли Катерина II доручила управління архівом Петра І князю М. Щербатову, справи були розібрані, систематизовані й описані. Знайшовши у справах Кабінету Петра І рукописи «Гистории Свейської войны», Щербатов протягом 1770–1772 рр. надрукував останню редакцію цієї праці, а її повне наукове видання було здійснено тільки в 2004 р.

Відомо також, що за наказом Петра І офіційні матеріали доби Північної війни 1700–1721 рр. були надані для написання її історії барону Гюйсену (Гізену), що був вихователем царевича Олексія Петровича. «Журналы все отданы Гизену», — свідчив власноручний запис Петра І про передачу німцю похідних військових журналів, до яких записувалися щоденні відомості[32]. Генріх фон Гюйсен був доктором права з Німеччини, якого у 1702 р. запросили на російську службу для організації пропаганди політики Москви за кордоном. Г. фон Гюйсен перекладав на німецьку мову царські укази, полемізував з «ворожими» поглядами на Росію, передавав різні матеріали про дії російських військ під час Північної війни до Німеччини (зокрема, в популярні тогочасні часописи «Europaische Fama» Рабенера та «Weltund Staats-Spiegel»). Він робив все можливе для ідеалізації образу Росії за кордоном. Саме за участю Г. фон Гюйсена були складені такі брошури як «Der Staat von Moscau» (1704) та «Relation von dem gegenwartigen Zustande des Moscowitischen Reichs» (1706). У 1710 р. остання брошура вийшла друком у розширеному вигляді як книга: «Des grossen Herrens Czaars und Gross-Furstens von Moscau Petri Alexiewitz etc. Leben und Thaten».

Окрім того, відомо, що у 1708–1709 рр. фон Гюйсен написав багато дипломатичних паперів, а у 1713 р. писав проекти, які стосувалися реформування внутрішнього правління Росією. З 1703 р. Г. фон Гюйсен був вихователем царевича Олексія Петровича, зокрема, разом з ним він їздив до Німеччини. Помер один з перших російських істориків у 1740 р. Авторству німця Г. фон Гюйсена належав «Журнал государя Петра I с 1695 до 1710 г.» (він був надрукований

---

[30] *Преображенский А.А.* Выдающийся исторический памятник эпохи Петра Великого. — С. 11.

[31] *Майкова Т.С.* История создания «Гистории Свейской войны». — С. 31.

[32] Цит. за.: *Устрялов Н.* Указ. соч. — С. XXXI.

пізніше українцем Федором Туманським в «Зібранні різних записок і творів» у вигляді III та IV частин). По суті, твір німецького барона став однією з перших редакцій «Гистории Свейской войны»[33].

Окрім Г. фон Гюйсена, одну з редакцій «Гистории Свейской войны» склав на початку XVIII ст. таємний кабінет-секретар російського царя Олексій Макаров[34]. Історик М. Устрялов так оцінював його працю: «Исполнение столь огромного предприятия было, однако, не по силам Макарова, опытного, искусного чиновника, но не историка, не писателя... Единственным, впрочем, немаловажным достоинством труда Макарова была добросовестность, с которою он пользовался бывшими в его руках источниками...»[35]. Хоча кабінет-секретар Петра I був одним з основних упорядників «Гистории Свейськой войны», однак це він робив почергово з секретарем І. Черкасовим та іншими чиновниками царського Кабінету[36]. Олексій Васильович Макаров (роки життя: 1674–1750 рр.) до 1693 р. працював писарем воєводської канцелярії у Вологді. Під час відвідування міста Петром I був забраний царем до Москви. Спочатку він працював у канцелярії О. Меншикова, а з 1704 р. став «кабінет-секретарем його величності». О. Макарову підлягали 8 писарів-секретарів. Він скрізь супроводжував Петра I та відповідав за його таємні укази. Макаров збирав різні історичні матеріали, переписував та редагував їх. Окрім того, кабінет-секретар відповідав за зібрання книг до царської бібліотеки. У 1713 р. під час перебування у Кенігсберзі цареві показали рукопис «Повісті временних літ» Нестора і він наказав Макарову її переписати. Після смерті царя у 1725 р. Макаров був призначений президентом Камер-колегії. Саме він сприяв сходженню на трон Катерини I. Тоді ж він став таємним радником і генерал-майором. Після 1732 р. перебував у відставці та знаходився під слідством.

За завданням Петра I О. Макаровим, а також М. Аврамовим була підготовлена т. зв. Книга Марсова, яка стала своєрідною публікацією документів про війну з додатком планів битв. Її основу склали тексти реляцій і донесень про дії російського війська. Цар редагував її та перевіряв усі плани. Вперше «Книга Марсова» побачила світ у 1713 р., але праця над її поповненням тримала до 1722 р. Згодом вона неодноразово перевидавалася[37]. Це видання стала з одного боку джерелом для написання «Гистории Свейской войнs», а з іншого — була збірником документальних джерел про Північну війну 1700–1721 рр. Михайло Петрович Аврамов (1681–1752 рр.). Почав службу на посаді піддячого Посольського наказу, яка надала йому можливість оволодіння іноземними мовами, в першу чергу латинською і польською. У 1697 р. був посланий вчитися в Голландію. В Амстердамі, де друкувалися перші російські книги в друкарні, що

---

[33] Див.: *Шмурло Е.* Петр Великий в русской литературе. — СПб., 1889.

[34] 200-летие Кабинета его императорского величества. — СПб., 1911. — С. 45–50; *Майкова Т.С.* Военные «юрналы» Петровского времени. — С. 368–390.

[35] *Устрялов Н.* Указ. соч. — С. XXXII.

[36] 200-летие Кабинета его императорского величества. — СПб., 1911. — С. 50.

[37] Див.: Книга Марсова или Воинских дел от войск царскаго величества российских во взятии преславных фортификацей, и на разных местах храбрых баталий учиненных над войски его королевскаго величества свейскаго. — СПб., 1766.

належала Іллі Копієвському, проходив курс навчання «друкарським наукам». У 1702 р. повернувся до Росії, де був призначений Петром І дяком «Оружейної» палати. Невдовзі М. Аврамов був переведений до Петербурга, де взяв діяльну участь у заснуванні в 1711 р. типографії та був призначений її першим директором. Займав цю посаду з перервами до 1721 р. У 1712 р. М. Аврамовим був написаний панегірик Петру І, де той уславлювався як полководець та переможець шведського війська. З 1716 р. Аврамов збирав матеріали «з початку колишній Російської держави історії» до 1712 р., у зв'язку з чим просив кабінет-секретаря Петра І О. Макарова надіслати йому «журнали» Петра І за 1714, 1715 та 1716 рр.[38].

Коли в 70-х рр. XVIII ст. М. Щербатов розбирав «кабінетний» архів Петра І, то знайшов там рукопис під назвою «История Петра Великого» з редакційними правками українця Феофана Прокоповича. Тоді ж Щербатов видав цей твір за авторством Прокоповича, адже на користь останнього свідчила й наявність у тексті багатьох українізмів та полонізмів[39]. Якщо проаналізувати текст книги Прокоповича, то можна зробити висновок про її подібність з окремими текстами з «Гистории Свейской войны»[40]. Таким чином, можна стверджувати, що Ф. Прокопович був одним з авторів «Гистории Свейской войны» або ж використовував її як безпосереднє джерело при написанні своєї праці.

Отже, «Гистория Свейской войны» стала першою працею історичного характеру, яка висвітлювала події Північної війни 1700–1721 рр. Її головним автором був російський цар Петро І, а також секретарі його Кабінету О. Макаров, М. Аврамов, В. Степанов та І. Черкасов. Окрім того, до написання різних редакцій книги свого часу долучилися Г. фон Гюйсен, Ф. Прокопович та П. Шафіров. Джерельною базою цього твору стали укази і листи самого Петра І, а також листи тогочасних воєначальників та урядовців Б. Шереметьєва, О. Меншикова, Ф. Апраксіна, М. Голіцина, О. Репніна, Б. Куракіна та В. Долгорукого. Безперечно, що особисте бачення російським царем Петром І історичного процесу відбилося на сторінках книги та стало офіційним трактуванням у межах історіографії Росії протягом кількох наступних століть. Епізодично у цій праці розкривалася участь України у Північній війні 1700–1721 рр. та подавалася негативна характеристика переходу її правителя на сторону шведського короля Карла XII, що заклало основи для такої оцінки І. Мазепи багатьма російськими та зарубіжними істориками.

---

[38] *Пыпин А.Н.* Первое время после Петра Великого // Вестник Европы. — № 1. — 1895. — С. 45–46.

[39] [*Прокопович Феофан*] История императора Петра Великаго, от рождения его до Полтавской баталии, и взятия в плен осталных шведских войск при Переволочне, включительно. — СПб., 1773.

[40] Про це див. докладніше: *Сухоліт Н.* Феофан Прокопович про українсько-російські відносини періоду Північної війни 1700–1721 рр. // Український історичний збірник / Гол. ред. Т. Чухліб. — Вип. 14. — К., 2011. — С. 252–260.

УДК 929: 2 Войнаровський (477) «19»

Ореста Шевченко
(Львів)

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ о. МІТРАТА ТИТА ВОЙНАРОВСЬКОГО

Статтю присвячено культурно-освітній діяльності о. мітрата Євгена Тита Войнаровського-Столобута. Особливу увагу звернуто на активну працю священика над розв 'язанням проблем національної школи. Також проаналізовано його заходи, спрямовані на розширення світогляду українського народу, зокрема йдеться про видання Т.Войнаровським газети «Нове слово».

Ключові слова: *о. Тит Войнаровський, греко-католицьке духовенство, Галичина, культурно-освітня діяльність, громадсько-політичне життя.*

Статья посвящена культурно-просветительской деятельности о. митрата Евгения Тита Войнаровского-Столобута. Особое внимание уделено активным усилиям священника по решению проблем национальной школы. Также проанализированы его действия, направленные на расширение мировоззрения украинского народа, в частности идет речь об издании Т. Войнаровским газеты «Нове слово».

Ключевые слова: *о. Тит Войнаровский, греко-католицкое духовенство, Галичина, культурно-просветительская деятельность, общественно-политическая жизнь.*

The article is dedicated to the cultural-educational activity of the Mitred Father Tyt Yevhen Voynarovsky-Stolobut. Special attention is paid to his active work on the solving of problems of national schools. His actions directed to enlargement of outlook of Ukrainian people are analyzed.

Keywords: *Tyt Voynarovsky, Byzantine-rite Catholic priests, Halychyna, cultural-educational activity, social and political life.*

Відомо, що наприкінці XIX — на початку XX ст. греко-католицьке духовенство відігравало значну роль у поширенні освіти і розвитку культури на Галичині. Серед його представників, які працювали над підвищенням інтелектуального рівня українського народу, досить помітною є постать о. Тита Євгена Войнаровського-Столобута (1856-1938 рр.). Ще на початку свого священицького служіння, будучи сільським парохом, він не лише дбав про духовність вірних, а й намагався вести серед них просвітницьку роботу. Всі села, в яких

Ореста Шевченко *— аспірантка кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.*

служив о. Т. Войнаровський, відрізнялися найкращими читальнями та іншими національними освітньо-культурними закладами[1]. Особливу увагу священик приділяв вихованню молодого покоління. Всупереч труднощам, котрі йому створювала влада, Т. Войнаровський засновував україномовні школи й дбав, щоб у них працювали висококваліфіковані, національно свідомі вчителі[2]. Будучи парохом у с. Балинці, священик сприяв викоріненню в ньому неграмотності[3]. Ставши крилошанином митрополичої капітули, Т. Войнаровський і далі продовжував підтримувати розвиток освіти в краї та всіма можливими засобами допомагав учителям. Так, у листі до професора Таємного українського університету, д-ра В. Щурата, священик запропонував йому перед початком навчального року відпочити хоч кілька днів у митрополичому маєтку в с. Підлютім (Карпати)[4]. Він також допомагав сестрам-василіанкам керувати дівочою гімназією у Львові. Зокрема, Т. Войнаровський порадив їм призначити директором цього закладу о. Теодозія Лежогубського, роботою якого були задоволені митрополит та монахині[5].

Часто Т. Войнаровський позичав або дарував свої власні кошти для культурних цілей. Зокрема священик позичив селянам гроші для будівництва школи в Балинцях[6]. Крім того, багатьох хлопців із цього села він посилав для продовження навчання до Коломиї, де утримував для них своїм коштом бурсу[7]. За його прикладом деякі з учнів, чиє навчання оплачував Т. Войнаровський, також вирішили вести просвітницьку роботу у краї, ставши священиками[8] чи вчителями[9].

В 1908 р. філія Руського педагогічного товариства заснувала у с. Гвіздці[10] біля Коломиї приватну народну школу. Спочатку вона була однокласною, а потім — трикласною. Відвідували школу приблизно сімдесят-вісімдесят дітей. На утримання даного навчального закладу о. Тит передав головній управі товариства одноразову пожертву на суму 1500 корон і пообіцяв, що й надалі буде виділяти для цієї мети власні кошти. Таким чином, Руське педагогічне

[1] О. мітрат Євген Тит Столобут Войнаровський // Діло. — 1938. — Ч. 39. — С. 1.

[2] Львівська наукова бібліотека ім. Василя Стефаника Національної академії наук України (далі — ЛНБ НАН України). — Відділ рукописів. — Ф. 11 (Барвінського). — Арк. 1-2.

[3] *Шевченко О.* Громадська діяльність Тита Войнаровського // Український історичний журнал. — 2008. — № 2. — С. 86-91.

[4] ЛНБ НАН України. — Відділ рукописів. — Ф. Щурата. — Спр. 441.

[5] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІАУЛ). — Ф. 682. — Оп. 1. — Спр. 144. — Арк. 1-1 зв.

[6] Національний музей ім. А. Шептицького у Львові. — Рк. 3542. — Арк. 1.

[7] *Шевченко О.* Тит Войнаровський: церковна діяльність // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. — 2011. — Вип. 12. — С. 155.

[8] ЦДІАУЛ. — Ф. 682. — Оп. 1. — Спр. 191. — Арк. 4-5.

[9] Там само — Спр. 117. — Арк. 2.

[10] Село Гвіздець розташоване за 3 кілометри від с. Балинці. Див.: *Войнаровський Т.* Низка споминів з мого життя // Історичні постаті Галичини XIX-XX ст. — Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1961. — С. 27.

товариство щомісяця виплачувало на потреби школи за його рахунок 110 корон. Для порівняння варто зауважити, що сума, необхідна для її утримання протягом року, становила 1400 корон. Проіснував цей навчальний заклад до приходу російських військ під час Першої світової війни[11]. Для потреб школи Т. Война- ровський протягом навчального року наймав у Гвіздцях дві кімнати та підсобні приміщення в будинку місцевого жителя[12].

Переїхавши на постійне місце проживання до Львова, священик і надалі оплачував навчання своїм колишнім парафіянам. Наприклад, на 1911/1912 навчальний рік він уклав письмову угоду, згідно з якою зобов'язувався платити за навчання в бурсі 13 хлопцям. Двоє з них не належали до парафії Балинців, однак їх було прийнято на фонд о. Т.Войнаровського як сиріт. Троє учнів не платили бурсі нічого, інші доплачували по 5 корон та привозили до неї продукти харчування. Решту 500 корон мав за них заплатити священик[13].

1920 р. о. Тит подарував громаді с. Балинці хату з городом. При цьому селяни мали вирішити, чи вони бажають отримати останню, чи кошти з її продажу. Громада вирішила, що доцільно обрати хату й зробити там притулок для сиріт[14].

У листі від 29 січня 1935 р. загальні збори членів просвіти ім. М. Шаш- кевича в Осмолоді висловили Т. Войнаровському подяку за «щедрий дар» для її читальні та просили його стати її першим почесним членом[15]. Щоправда, з цього листа незрозуміло, чи йшлося про особисту пожертву священика, чи про допомогу від Адміністрації митрополичих столових дібр, яку на той час він очолював. Це саме можна сказати також про матеріальну допомогу Товариству охорони воєнних могил. Головна рада цієї організації висловила о. Титу подяку за надану можливість користуватися електричним світлом для відправи урочистої панахиди за душі померлих членів УГА, але у документі не вказано, чи він це робив за власний кошт, чи як керівник адміністрації[16].

У 1932 р. священик повідомив головну управу «Рідної школи», що оплачуватиме обіди «голодуючим» школярам. Керівництво товариства вирішило, що впродовж 3 наступних місяців за його кошти буде харчуватися дочка робітниці Т. Василевич[17]. В 1933 р. Т.Войнаровський подарував Марійській дружині студенток у Львові 10 злотих на допомогу найбіднішим дівчатам[18]. Наступного

i 19
року священик знову пожертвував цьому товариству 2 злотих .

Допомагав Т. Войнаровський також окремим особам. Так, у 1904 р. він передав 20 корон для О. Шлюсарчук, котра перебувала в скрутному матеріальному становищі, бо їй з якихось причин відмовили у виплаті пенсії за

[11] *Ясінчук Л.* Памяти мітрата Тита Войнаровського // Діло. — 1938. — Ч. 41. — С. 8.
[12] ЦДІАУЛ. — Ф. 682. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 70.
[13] Там само. — Спр. 99. — Арк. 13.
[14] Там само. — Спр. 214. — Арк. 4.
[15] Там само. — Спр. 30. — Арк. 73.
[16] Там само. — Арк. 21.
[17] Там само. — Арк. 50.
[18] Там само. — Арк. 66.
[19] Там само. — Арк. 69.

батька-священика[20]. У 1915 р. о. Тит надав допомогу на суму 50 корон С. Біляку[21]. 1932 р. він передав через А. Мельника 50 злотих для М. Лучекової[22].

Часто люди самі зверталися до цього священика за допомогою. Це можна проілюструвати великою кількістю прикладів. Зокрема в 1931 р. він позичив Г. Гульовській із с. Ланівець на її прохання 400 злотих на навчання старшої дочки[23]. Погодившись допомогти, о. Тит поцікавився, в якому віці дитина, в котрій якій школі та на яких умовах навчається? Це свідчить про те, що кожне звернення він розглядав індивідуально[24]. В архіві Т. Войнаровського знаходиться багато листів від різних осіб із проханням про допомогу, на полях яких його почерком зазначено суму пожертви. Наведемо декілька прикладів. Ю. Дзвінчук у листі без дати згадує, що «вчора» був в о. Тита й просив влаштувати йому аудієнцію у митрополита, що священик і зробив. Хлопець хотів отримати дозвіл на стипендію у владики на 1 рік, щоб закінчити школу, але митрополит відповів, що всі стипендії вже розподілено[25]. Автор писав, що, будучи сиротою з 10 років, він бачив занепад Гуцульщини, тому мав намір поступити в торговельну школу, щоб допомогти своєю працею українському народові. На той момент хлопець, не маючи змоги вчитися, був змушений шукати роботу. Тому Ю. Дзвінчук звернувся до Т. Войнаровського з проханням знайти для нього якусь вакансію[26]. На першій сторінці цього листа почерком священика написано олівцем «20 корон»[27]. У листі від 25 липня 1912 р. студентка Є. Деделюк, колишня жителька с. Балинці, котра назвала себе ученицею Т. Войнаровського, попросила допомогти їй матеріально. На першій сторінці листа він написав «5 корон»[28]. 3 вересня 1913 р. ця ж дівчина подякувала о. Титу за фінансову допомогу на навчання на суму 10 корон[29], із чого можна зробити висновок, що за рік він допоміг їй двічі.

Священик турбувався також про потреби власної родини. В 1904 р. за повітовий суд у Коломиї призначив о. Тита співопікуном трьох неповнолітніх дітей його померлого брата, о. Івана Войнаровського[30]. За словами чоловіка племінниці, священик став для них другим батьком[31].

Знаходили пристановище в його будинку й чужі люди. Проживаючи у Львові, він надавав притулок у своєму помешканні студентам, які не мали, де жити[32]. В 1933 р. Т. Войнаровський (йому було 77 років) запросив до себе жити

---

[20] Там само. — Спр. 113. — Арк. 1.
[21] Там само. — Спр. 86. — Арк. 15.
[22] Там само. — Спр. 148. — Арк. 4.
[23] Там само. — Спр. 108. — Арк. 13.
[24] Там само. — Арк. 13 зв.
[25] Там само. — Спр. 111. — Арк. 4-4 зв.
[26] Там само. — Арк. 5-5 зв.
[27] Там само. — Арк. 4.
[28] Національний музей ім. А. Шептицького у Львові . — Рк. 3583. — Арк. 1.
[29] Там само. — Арк. 3.
[30] ЦДІАУЛ. — Ф. 682. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 4
[31] Там само. — Спр. 150. — Арк. 9.
[32] Національний музей ім. А. Шептицького у Львові . — Рк. 3308. — Арк. 1-2.

вдову покійного о. В. Залуцького, котрий свого часу був його співслужителем у Балинцях. До цього спонукала та обставина, що плебанія, в якій мешкала родина померлого священика, була власністю парафії, тому після смерті чоловіка вдові останнього довелося уступити своє помешкання новому пароху. Але вона відповіла, що не хоче зловживати добротою о. Тита, за яку не може віддячити; вистачить і того, що він майже повністю утримує її дітей[33].

Допомагав священик й українській діаспорі. Так, він пожертвував 20 доларів, щоб відправити юнаків із Відня до пластового табору. Парох цього міста о. Горникевич обрав двох хлопців — Романа та Лева, синів тамтешнього політичного емігранта, колишнього урядовця українського уряду, щоб з їх допомогою заснувати у Відні український пластовий курінь[34]. Навіть на підставі цих кількох фактів, а такий перелік можна було б значно продовжити, видно, що Т. Войнаровський по можливості допомагав грішми окремим особам, особливо студентам, як майбутньому нації.

Священик добре розумів, що за умов польської окупації самих лише фінансових пожертв недостатньо для того, щоб зробити україномовне навчання доступним для широкого загалу молоді. Тому він активно брав участь у діяльності організацій, які ставили собі за мету підвищення освітнього й культурного рівня українського населення. Зокрема Т. Войнаровський став членом Руського педагогічного товариства. Цю організацію засновано в 1881 р. у Львові. Її завданням було створення нових українських навчальних закладів і вирішення різноманітних проблем уже існуючих, сприяння тому, щоб діти в школі й удома розмовляли рідною мовою, а також надання потребуючим членам товариства матеріальної та моральної допомоги[35]. Коли о. Тит після закінчення терміну своїх посольських повноважень в австрійському парламенті переїхав до Львова, на загальних зборах Руського педагогічного товариства 1 квітня 1911 р. його обрали головою. Цю посаду священик займав до 1 листопада 1913 р. Під час головування Т. Войнаровського в товаристві було проведено реформу. В лютому 1912 р. старий статут, згідно з яким майже всі обов' язки у ньому мала виконувати головна управа (виділ), було змінено. На підставі нового статуту організацію перейменували на Українське педагогічне товариство (УПТ)[36]. Його філії названо гуртками, що об' єднувалися на певній території у відповідні союзи. Таким чином, товариство стало автономно-федеральною організацією[37]. В час головування Т. Войнаровського УПТ зокрема дбало, щоб діти мали доступ до україномовної літератури. З цією метою його управа запропонувала духовенству і вчителям надсилати на адресу товариства замовлення на купівлю книжок, призначених для пам'яток із нагоди закінчення навчального року або нагороди кращим учням за старанність. Вибір літератури був широкий — понад 100 різних видань. Серед них — ілюстровані книжечки з художніми опові-

[33] ЦДІАУЛ. — Ф. 682. — Оп. 1. — Спр. 123. — Арк. 33.

[34] Там само. — Спр. 105. — Арк. 3.

[35] Рідна школа // Енциклопедія українознавства. — Т. 7. — Львів, 1998. — С. 2518.

[36] *Ясінчук Л.* Вказ. праця. — С. 8.

[37] Рідна школа... — С. 2518.

даннями, казками, історична література, а також молитовники. Всі ці видання мали гарну оправу із золоченим тисненням та коштували недорого (ціна — від сорока сотиків до двох корон). Крім того, для виховання молоді в релігійному дусі пропонувалися різноманітні образки, хрестики, медальйончики й т.д.[38].

Дбаючи про освіту і виховання підростаючого покоління, Т. Войнаровський добре розумів, що не менш важливим є стан здоров'я українських дітей. Для сприяння його покращенню о. Тит узяв участь у діяльності товариства «Вака- ційних осель». Воно було засноване в квітні 1905 р. за сприяння митрополита, щоб опікуватися дітьми бідних українських робітників, котрі жили у містах. Помешкання їх були, як правило, в підвалі, повітря там було вологим та шкідливим для здоров'я. Найчастіше обоє батьків працювали, а діти до обіду перебували у школі, а потім залишалися без нагляду на вулиці. За таких обставин вони не могли добре розвиватися, а про вигоди навіть не мали поняття. Тому засновники товариства вирішили дати дітям можливість хоча б літні канікули проводити в селі. Існували два способи, якими можна було досягти цієї мети: створити для них табір, або знайти сільських мешканців, охочих прийняти одну чи дві дитини у своїй хаті. Члени товариства вирішили застосувати обидва методи: вони заохотили заможних людей запросити декількох дітей до своїх будинків, а для інших організували табір, який назвали оселею. Для цього в перший же рік існування організації митрополит віддав в її розпорядження свій двір у с. Милованє. Користь була очевидною: перед від'їздом діти, за словами очевидців, виглядали дуже нужденно, а поверталися веселі й здорові. А оскільки приймали учнів із польських шкіл, де не розмовляли українською, то майже всі вони в оселі вивчали свою рідну мову і народні пісні[39]. Ще будучи послом австрійського парламенту, приїжджаючи на канікули, Т. Войнаровський разом із парохом Милованя, о. М. Бачинським, опікувався цим табором[40]. Потім, після переїзду до Львова, священик продовжував допомагати товариству. Влітку 1931 р. вдячні діти навіть організували на його честь святковий вечір[41].

Співробітничав священик також з товариством «Пласт». Перебуваючи на посаді генерального адміністратора митрополичих дібр, о. Тит сприяв заснуванню пластового табору біля с. Підлютого. З цією метою у 1924 р. адміністрація митрополичих дібр надала молодіжній організації занедбане приміщення поблизу р. Кам'янки. Пластуни поставили там щоглу з 27-метрової смереки, щоб повісити на ній національний прапор, вивезли 200 возів сміття, зрубали ялиці, з яких виготовляли лежанки, спорудили дорогу з кругляків, меблі, кухню тощо. Побачивши результат праці молоді, священик пообіцяв: «Заки я вмру, «Пласт» буде мати свій власний табір». Він переконав митрополита надати товариству дозвіл на найом площі на горі Сокіл. Завдяки заходам Т. Войнаровського «Пласт» отримав матеріали для спорудження табору та частину необхідних

[38] Оголошенє // Нове слово. — 1912. — Ч. 119. — С. 7.

[39] *Ґерусінський С.* Основанє і розвій рускої оселї вакаційної // Нива. — 1910. — Ч. 12. — С. 368-369.

[40] Хвальна редакціє! // Там само. — 1908. — Ч. 24. — С. 773-774.

[41] ЦДІАУЛ. — Ф. 682. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 29-30.

коштів. Весною 1926 р. почалося його будівництво. В липні вже було споруджено перший курінь[42]. У тому ж році священик отримав титул «добродія «Пласту»» з правом носити відзнаку вдячності Українського пластового уладу «за визначну поміч і працю» на користь товариства[43]. Крім того, о. Тит співробітничав із «Товариством прихильників освіти»[44] та «Просвітою»[45].

Він також належав до тих громадських діячів, що проводили з представниками польської влади переговори щодо заснування українського університету у Львові. Зокрема, Т. Войнаровський обговорював це питання з графом Станіславом Лосем. Священик висловив погляд, що поляки повинні, виходячи з власних інтересів, заснувати український університет. Він мотивував це так: відомо, що молодь з Наддніпрянщини ставиться до Польщі прихильно, тому в разі відкриття на Галичині українського вишу вона масово у нього вступатиме та, безперечно, матиме вплив на місцеве юнацтво. Внаслідок цього покращаться також стосунки останнього з поляками, і таким чином буде створено основу для мирного співіснування обох націй. За словами о. Тита, цей аргумент виявився переконливим для графа[46]. З метою вирішити дане питання священик розпочав із ним листування. Однак, як він згодом розповів у своїх спогадах, представники українського політикуму (Т. Войнаровський вирішив не конкретизувати, хто саме) заявили священику, щоб він припинив займатися цим, бо «наша нація не прийме університету з рук поляків». З контексту спогадів випливає, що згадані переговори відбувалися після закінчення війни 1918-1919 рр., коли міжнародно- правовий статус українських земель у складі Польщі ще не було чітко визначено, й українці сподівалися на офіційне визнання західними державами незалежної Західноукраїнської Народної Республіки[47]. У листопаді 1923 р. о. Тит все ж таки вручив Міністерству закордонних справ Польщі меморіал, у якому вказав на необхідність справедливого розв'язання української проблеми. Але цей захід не приніс успіху через негативне ставлення влади до цього питання[48].

Згодом, у 1924 р., Т. Войнаровський, листуючись із графом С. Лосем, констатував той факт, що галицькі поляки — проти відкриття українського університету у Львові, але погоджуються на заснування відповідного вишу філософського та правничого профілю в Кракові. Священик був переконаний, що вони мають рацію, коли розглядати цю пропозицію з точки зору їхніх інтересів. По-перше, у такому разі почнеться відплив української молоді з регіону й попадання її під контроль поляків. Найважливішою для них о. Тит вважав перспективу вивезення студентами коштів із Галичини до Кракова. Проте навіть такі жертви, за словами Т. Войнаровського, не принесли б укра

[42] *Окаринський В.* Пласт в українському національно-визвольному русі (19111939 рр.). — Тернопіль, 2006. — С. 103.

[43] ЦДІАУЛ. — Ф. 682. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 26.

[44] Там само. — Спр. 30. — Арк. 33.

[45] Там само. — Арк. 23.

[46] *Войнаровський Т.* Вказ. праця. — С. 70.

[47] Там само.

[48] Там само. — С. 72-73.

їнцям відчутної користі, бо не було великої потреби в фахівцях двох вищеназваних спеціальностей. До того ж українців у Польській державі неохоче брали на роботу. Тому він висловив здогад, що лише близько 5% випускників цього закладу отримали б посади. Це були б люди, які відзначатимуться особливою лояльністю до польської влади. Заснування ж українського університету у Львові на той час о. Тит вважав уже нереальним, бо був упевнений, що навіть якби уряд прийняв відповідне рішення, то громадяни польської національності вдалися б до публічних акцій протесту, щоб не допустити цього[49].

Намагаючись усіма можливими засобами допомогти якомога більшій чисельності молодих українців здобути освіту, священик звертав увагу також на інші соціальні проблеми, зокрема на поширення алкоголізму. Це свідчить про його широкий кругозір. Т. Войнаровський активно боровся з пияцтвом, ще перебуваючи на службі в Балинцях. Спочатку священик зумів переконати кинути пити своїх парафіян. Однак в інших селах алкоголізм і надалі був поширений. З метою його ліквідації він скликав у Балинцях повітове віче й підготував зрозумілий для сприйняття селянами реферат. Т. Войнаровський зібрав точні дані, скільки у повіті збирають податків за роздрібний продаж горілки у корчмах та шинках. Священик підрахував, що їх загальна сума становила 1 600 000 корон, тоді як ґрунтовий податок — 410 000 корон. Наводячи учасникам віча ці цифри, він нагадав їм, як часто в селах проводилися екзекуції для стягнення ґрунтового податку, а горілчаний вони сплачували добровільно. Знаючи, що селяни дозволяють собі ковбасу лише на Великдень, Т. Войнаровський підрахував, що за 1 600 000 корон можна придбати таку кількість цього продукту, що його довжина дорівнювала б відстані з Балинців до Відня й назад до Кракова. Цей реферат справив на слухачів таке враження, що вони зобов'язалися проводити у своїх селах антиалкогольну агітацію. Результат віча перевершив всі сподівання — проблему зловживання спиртними напоями в цьому повіті було практично вирішено[50]. Перебуваючи у Львові, о. Тит і надалі продовжував боротися з пияцтвом, про що свідчить його вступ у члени-прихильники протиалкогольного товариства «Відродження»[51]. Для цього потрібно було зробити на користь цієї організації одноразову пожертву: не менше, ніж 10 американських доларів. Т. Войнаровський подарував 100 злотих[52]. Для порівняння зазначимо, що митрополит А. Шептицький, вступаючи в члени-прихильники цього товариства, пожертвував 88 злотих та 50 грошів[53]. Ця допомога о. Тита «Відродженню» не була одноразовою: через 4 роки він знову передав кошти у фонд[54].

[49] Національний музей ім. А. Шептицького у Львові. — Рк. 3710. — Арк. 1 зв.

[50] *Войнаровський Т.* Вказ. праця. — С. 36-37.

[51] ЦДІАУЛ. — Ф. 682. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 35.

[52] В члени-прихильники товариства «Відродження» вступили вплачуючи // Відродження. — 1930. — Ч. 4-6. — С. 85.

[53] Там само. — Ч. 7-9. — С. 120.

[54] На пресовий фонд «Відродження» зложили в золотих // Там само. — 1934. — Ч. 4. — С. 36.

Зваживши на потребу корінного населення Галичини й Буковини в щоденній україномовній періодиці, він за свій власний рахунок почав видавати «Нове слово» — популярну ілюстровану газету національно-демократичного напрямку. Виходила вона у Львові щоденно, крім неділь і українських свят. Цей часопис побачив світ у 1912 р. та мав 12-тисячний тираж[55]. Ідея видання «Нового слова» з'явилася внаслідок зростання зацікавлення широких кіл українців громадськими й політичними проблемами. Ними цікавилися як селяни, так і міські робітники та ремісники. Газета наводила у доступній формі відомості про важливі події в Австрії й за кордоном[56], зокрема про справи, які вирішувалися в сеймі[57], діяльність духовенства греко-католицької церкви[58], а також інформацію про розвиток науки. В кожному номері містився уривок із художньої повісті чи оповідання, присвячені передусім українській історії, яка, на думку редакції «Нового слова», на той час серед населення не була широко відомою. Таким чином, часопис сприяв зростанню інтелекту і розширенню світогляду малоосвічених людей. Ще одним завданням газети було витіснення із середовища українців польських періодичних видань, котрі поширювали антиукраїнську агітацію та сприяли вихованню байдужості до національних ідеалів. Всупереч їм «Нове слово» намагалося поборювати польську й москвофільську пропаганду. Водночас газета намагалася виховувати в народі прагнення до боротьби з ворогами українського народу, а також до тривалої праці на ниві культурного і господарського розвитку[59]. Щоб бути конкурентоздатним, «Нове слово» коштувало дуже дешево: 4 сотики за 1 примірник у Львові та 6 сотиків в усіх інших населених пунктах (враховувалася вартість його транспортування)[60].

Як людина добре обізнана з історією, Т. Войнаровський усвідомлював, що однією з причин утрати незалежності українського народу були внутрішні міжусобиці, а отже, успіх боротьби за власну державу залежав від об'єднання всіх патріотичних організацій. Тому, хоча сам священик належав до національно-демократичної партії й навіть був обраний від неї послом до австрійського парламенту, він розумів, що захист загальнонаціональних інтересів повинен стати першорядним завданням. Всі інші, для яких засновуються будь- які українські політичні організації, мусять відступити на другий план. Виходячи з цього, редакція «Нового слова», як самостійного, матеріально незалежного від будь-якої політичної сили часопису, прагнула, по можливості, уникати критики інших партій, окрім тих випадків, коли вони діятимуть всупереч прагненню українського народу до незалежності. Така позиція давала можливість сконцентрувати сили на боротьбі з політичними супротивниками.

[55] Нове слово // Енциклопедія українознавства. — Т. 5. — Львів, 1996. — С. 1782. Пор.: Національний музей ім. А. Шептицького у Львові. — Рк. 3527. — Арк. 1.

[56] Від редакції // Нове слово. — 1912. — Ч. 1. — С. 2.

[57] Обструкція в Соймі // Там само. — 1912. — Ч. 4. — С. 1-3.

[58] Нарада духовенства в Перемиській дієцезії в справах православної агітації // Там само. — Ч. 15. — С. 2.

[59] Від редакції // Там само. — Ч. 1. — С. 2.

[60] Без заголовку // Там само. — С. 1.

Редакція переконувала читачів, що метою останньої є здобуття автономії Східної Галичини (про повну незалежність у той час не можна було згадувати, щоб не втратити прихильності австрійців)[61].

Для заохочення якомога більшої чисельності людей до читання «Нового слова», Т. Войнаровський у травні 1912 р. розпорядився безкоштовно вислати передплатникам часопису написану ним книжку «Вплив Польщі на економічний розвиток Руси-України». Для того щоб міські жителі, які купували газету у роздрібній торгівлі, також могли отримати її в подарунок, у 5 окремих номерах було надруковано по одному купону. Кожному, хто принесе, або вишле в редакцію купони, було обіцяно ту ж саму книгу. При цьому робилося застереження, згідно з яким їх могли використовувати лише ті, хто купував часопис у роздрібній торгівлі, бо інакше передплатники отримали б подвійний подарунок[62]. Це свідчить про те, що видавці газети розраховували на порядність читачів.

У 1912 р. побачили світ 130 номерів часопису. Проте у червні того року власник будівлі, в якій було розташовано друкарню «Нового слова», незважаючи на підписаний контракт, передав приміщення під кінотеатр. Відповідно друкарню і розміщені у ній діловодство та обладнання було ліквідовано. Видавництво зазнало значних збитків[63]. Унаслідок цього протягом наступних восьми місяців газета не виходила. Під час вимушеної перерви до редакції надійшли декілька тисяч листів-прохань видавати часопис знову. Номер 132-й було надруковано аж 7 лютого 1913 р. Коли вийшов номер 131-й невідомо, бо в Львівській науковій бібліотеці імені В. Стефаника, де знаходиться решта номерів «Нового слова», він відсутній. Можливо, його було знищено під час ліквідації друкарні[64]. З початком Першої світової війни видавництво «Нового слова» знову припинилося — на цей раз остаточно.

Одночасно суміщаючи декілька посад, Т. Войнаровський намагався максимально ефективно використовувати час. Навіть тяжко захворівши під час перебування у Відні у вересні 1926 р., він попросив вислати йому туди деякі папери, щоб мати можливість переглянути їх у лікарні[65].

Підсумовуючи, слід зазначити, що, незважаючи на важкі часи української бездержавності, Т. Войнаровський активно працював на культурно-освітній ниві, докладав зусиль для розвитку україномовного шкільництва, дбав про поширення в галицьких селах читалень й інших національних освітньо-культурних закладів. З цією метою він співробітничав з «Просвітою», Товариством прихильників освіти, був членом Українського педагогічного товариства. Нерідко о. Тит жертвував свої власні кошти на навчання дітей. Щоб дати можливість молодим українцям здобути вищу освіту, він провадив переговори з представниками польської влади щодо заснування у Львові українського

[61] Від редакції // Там само. — С. 2-3.

[62] Премія Нового слова // Там само. — Ч. 119. — С. 5.

[63] Здемольований локаль нашої друкарні // Там само. — Ч. 130. — С. 3.

[64] Загальне домаганє // Там само. — 1913. — Ч. 132. — С. 2.

[65] ЦДІАУЛ. — Ф. 682. — Оп. 1. — Спр. 181. — Арк. 12 зв.

університету. Щоправда, ці заходи не увінчалися успіхом. Сприяючи вихованню здорового, національно свідомого підростаючого покоління, священик співробітничав з «Пластом» та товариством «Вакаційних осель». Для всебічного інтелектуального розвитку українських селян і міських робітників він за власні кошти видавав газету «Нове слово». Внесок Т. Войнаровського в підвищення культурно-освітнього рівня українського народу є ще недостатньо вивченим. Поглиблене дослідження цієї проблеми важливе не тільки для відтворення біографії самого священика, а й з' ясування ролі греко-католицького духовенства у суспільно-політичному житті Східної Галичини, а також для вивчення історії українських культурно-освітніх товариств та громадських організацій в Австро- Угорській імперії й міжвоєнній Польщі.

УДК 94(477):930 «П. Куліш»

Валентина Лазарєва*
(Київ)

ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ДЕРЖАВНИЦЬКО-ПРАВОВИХ ІДЕЙ У ТВОРЧОСТІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

У статті розглянуто стан дослідження проблеми українознавчих ідей держави і права в творчості Пантелеймона Куліша. Проаналізовано погляди сучасників, послідовників ученого, істориків УРСР та діаспори, сучасних науковців України. Акцентовано увагу на тому, що до сьогодні проблема ідей держави і права в творчості П. Куліша як самостійна тема не була предметом окремого наукового дослідження в їх українознавчому вимірі.

Ключові слова: *творчість П. Куліша, українознавство, світогляд, історія, мова, культура, держава, народ, козаччина.*

В статье рассмотрено состояние исследования проблемы украиноведческих идей государства и права в творчестве Пантелеймона Кулиша. Проанализированы взгляды современников, последователей ученого, историков УССР и диаспоры, современных ученых Украины. Акцентировано внимание на том, что на сегодня проблема идей государства и права в творчестве П. Кулиша как самостоятельная тема не была предметом отдельного научного исследования в их украиноведческом измерении.

Ключевые слова: *творчество П. Кулиша, украиноведение, мировоззрение, история, язык, культура, государство, народ, казачество.*

The state of research on the Ukrainian study related ideas of law and state by works of Panteleimon Kulish is concerned in the article. The opinions of contemporaries, followers, Soviet Ukraine and diaspora scholars and post-independence Ukraine scholars are analyzed. The attention is accented on the fact that at the moment the problem of Ukrainian study related ideas of law and state by works of Panteleimon Kulish is an independent topic, that wasn't the subject of separate research in Ukrainian studies terms.

Keywords: *Kulish's works, Ukrainian studies, world outlook, history, language, culture, state, nation, Cossack.*

Дослідження історії становлення та розвитку наукової думки неможливе без усвідомлення та засвоєння досвіду і уроків доробку попередників. Стан

---

* ***Валентина Лазарєва*** *— здобувач Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії.*

історіографічної бази українознавства, незмінне її збагачення і наукове осмислення і визначають основні напрямки і тенденції розвитку самої науки. В її розвитку особливого значення набуває систематизація та бачення ролі основних ідей, які визначали цей процес. Це найбільш важливе, тому що на різних етапах до формування бази дослідження були тенденційні підходи і, як наслідок, доробок деяких з них недостатньо досліджується, вивчається, враховується. Осмислення творчості Пантелеймона Куліша (1819–1897) обумовлено, по-перше, значимістю його внеску в окремі напрями українознавства; по-друге, українознавчим виміром доробку вченого; по-третє, сутністю українознавчих державницько-правових ідей П. Куліша для процесів реформування сучасного українського суспільства і, зрештою, відсутністю на сьогодні узагальнюючої роботи з цієї проблеми.

Аналізували творчість П. Куліша як його сучасники, так і вчені наступних поколінь, зокрема — науковці у незалежній Україні, де українознавчі державницько-правові ідеї почали досліджуватися більш предметно й цілісно. Аналізування творчого спадку українського діяча важливе не тільки в пізнавальному плані, а й в тому сенсі, що багато його державницько-правових ідей та думок постають актуальними і в плані нинішнього життя українського народу, їх значимістю для процесів реформування сучасного українського суспільства і, зрештою, розвитку науки самопізнання, формування його теоретико-методологічної бази. Це дослідження дає підставу побачити українознавчий вимір творчості вченого. Такий цілісний погляд на спадщину П. Куліша став домінантним в ННДІУВІ МОНМС України при проведенні ювілейних читань, присвячених вченому[1]. Зокрема, було зазначено, що «життя і творчість Пантелеймона Олександровича – це шлях великих здобутків, а то й подвижницьких звершень»[2]. Спадок П. Куліша став об'єктом обговорення на численних конгресах, конференціях, наукових читаннях. Видаються монографії, присвячені життю і творчості українського діяча. Особливо повно Кулішевий набуток досліджено Є. Нахліком у двотомній монографії[3].

Чільне місце в українознавстві належить П. Кулішу за багатством і різноманітністю творчості. У своїх працях він дослідив проблему формування української національної самосвідомості як чинника цілісного пізнання України й українського народу на шляху державотворення.

---

[1] Творчі та ідейні шукання П.О. Куліша в контексті сьогодення: Зб. наук. праць до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша / За заг. ред. П.П. Кононенка та І.С. Плюща. — К.: МП Леся, 2000. — 224 с.

[2] *Кононенко П., Кононенко Т.* Могутній талант // Творчі та ідейні шукання П.О. Куліша в контексті сьогодення: Зб. наук. праць до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша / За заг. ред. П.П. Кононенка та І.С. Плюща. / Петро Кононенко, Тарас Кононенко. — К., МП Леся, 2000. — С. 13.

[3] *Нахлік Є.* Життя Пантелеймона Куліша // Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: в 2 т. / Нахлік Є. — К.: Український письменник, 2007. — Т. 1. — 463 с; *Його ж.* Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша // Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: в 2 т. / Нахлік Є. — К.: Український письменник, 2007. — Т. 2. — 462 с.

В історіографічній спадщині дослідження попередників, які аналізували творчість П. Куліша можна умовно виділити чотири періоди: перший (1857–1897), коли з'явилися публікації про історичний напрям творчості П. Куліша, написані його сучасниками; другий період (1898–1919), який характерний продовженням публікацій розвідок про науковий доробок українського діяча в історичному напрямі, третій період (1920–1990) — специфічний, з дослідженнями, в яких дана оцінка ролі П. Куліша в історії громадівського руху другої половині XIX століття та зазначено про державницький напрям його творчості вченими як Радянської України, так і за її межами; четвертий — період з 1991 року до сьогодні, коли з'явилося близько десятка монографій, більше десяти дисертацій, сотні статей та були проведені десятки конгресів, конференцій, читань, присвячених життю й творчості П. Куліша, де візуально зазначено про державницько-правовий напрям його досліджень. Простежуються нові підходи до вивчення його творчості у працях сучасних українських науковців, а також опубліковано сотні праць із теоретичних і методологічних проблем українознавства. Якщо раніше задовольнялися лише вузькофаховими проблемами, то нині П. Куліша характеризують як фундатора державницько-правових ідей, зокрема в формуванні нації, утвердженні її самодостатності, що неможливе поза розбудови власної держави й правових основ життєдіяльності українського народу.

У перший історіографічний період (1857–1897), на тлі активного національного відродження України, низку статей про історичний та політичний напрям творчості П. Куліша було оприлюднено його сучасниками. Серед них — М. Максимович, М. Костомаров, Т. Шевченко, І. Пулюй, М. Драгоманов, І. Франко та інші. Знавці української історії та письменства, М. Максимович і М. Костомаров, дали об'єктивну оцінку його роману «Чорна рада. Хроніка 1663 року» (1857). М. Максимович звернув увагу на те, що це перший історичний твір рідною мовою, який є «цінним дарунком» українському народу в поширенні знань про Україну, проте він вказав і на деякі відхилення П. Куліша від історичної правди[4]. Головну увагу М. Костомаров звернув на висвітлення українським діячем доби козаччини[5]. М. Максимович і М. Костомаров виступали опонентами П. Куліша в таких принципових питаннях української історії, як передумови і значення Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького (1648–1657). У той же час, М. Максимович і М. Костомаров критикували українського діяча за не сприйняття ним ролі козацтва в український історії.

Т. Шевченко звернув увагу на те, що П. Куліш у «Записках о Южной Руси» (1856–1857) першим глибоко висвітлив цілісний образ України[6]. На грома-

---

[4] *Максимович М.* Лист до Г. Галагана / Михайло Максимович // Русская бесіда. — Т. 1. — 1857. — С. 215.

[5] *Костомаров Н.* Рецензия. Чорна рада. Хроніка 1663 року. Хроніка 1663 года. / Николай Костомаров // Современник. — СПб., 1857. — Т. LXVII. — Кн. 1. — Отд. 2. — С. 28.

[6] *Шевченко Т.* Щоденник / Тарас Шевченко. Зібрання творів у 6 т. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 18.

дянську позицію автора звернув увагу вчений, професор І. Пулюй, який зазначив, що публіцистичний твір «Зазивний лист до української інтелігенції» (1881) П. Куліша був спрямований проти існуючого ладу[7].

Побіжно зауважив щодо дослідження П. Кулішем буття українського народу у розвідці «Українські «народовці» і радикали» (1891) І. Франко[8].

Відомий історик М. Драгоманов у розвідці «Чудацькі думки про українську національну справу» (1892) схвально поставився до критичних суджень П. Куліша стосовно Запорізької Січі і відзначив його цінний внесок у висвітленні ролі міщанства у підтримці національних інтересів України. У ґрунтовних Кулішевих твердженнях історик вбачав його нестандартний науковий підхід «в європейському контексті»[9].

У рецензії «Байда, князь Вишневецький, 1553–1564» (1884) А. Степович зауважив, що П. Куліш розглядав Україну більш ідеалістично, ніж історично[10], тим самим, підтримав виказану раніше М. Максимовичем думку.

Поява першого та другого томів «Истории воссоединения Руси» викликала загострену полеміку в київській пресі, зокрема М. Максимовича, М. Костомарова, Т. Шевченка та інших[11].

У другий історіографічний період (1898–1919) дослідження творчості П. Куліша значно активізувалося. Це було пов'язано з відродженням національного руху в Україні й подіями того часу: становленням українознавства як наукової системи знань про Україну й відзначення 100-річчя від дня народження П. Куліша. Період характеризується працями, в яких аналізувався історичний, політичний та науковий напрям творчості українського діяча. Вже з'являється думка про державницько-правовий напрям в Кулішевій творчості. Зокрема, вчений-історик М. Грушевський, у праці «З історії релігійної думки на Україні» (1925), окреслив П. Куліша як гуртівника нації «на ґрунті культури»[12]. Відзначав також цінність наукових праць П. Куліша, в яких висвітлено історію початків козацтва в Україні. На думку М. Грушевського, вчений аналізував процес формування українського козацтва у тісному зв'язку з усім укладом життя українського народу на широкому соціальному тлі, намагаючись уникнути міфологічних перекручувань. Належність П. Куліша до козацько-панської верстви, яка свято зберігала національно-культурні й державні традиції, з точки зору Грушев-

---

[7] *Пулюй І.* Кілька споминів про П. Куліша і його дружину Г. Барвінок / Іван Пулюй // Основа. — 1997. — № 32. — С. 59.

[8] *Франко І.* Українські «народовці» і радикали // Франко Іван. Зібр. тв. в 50 т. / Іван Франко. — К.: Наук. думка, 1980. — Т. 28. — С. 204.

[9] *Драгоманов М.П.* Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: В 2 т. / Михайло Драгоманов. — К.: Наук. думка, 1970. — Т. 2. — С. 348.

[10] *Степович А.* Рецензія на драму «Байда, князь Вишневецький» П. Куліша / Андроник Степович // Киевская старина. — 1885. — вересень. — С. 151.

[11] *Иващенко П.* Шевченко, Максимович и Костомаров пред историческим судом Кулиша // Киевлянин. — 1875. — 8 марта. — № 29. — С. 1–3.

[12] *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні / Грушевський М. — К.: Освіта, 1992. — С. 92.

ського, визначило основні суперечності у його поглядах, зокрема — розбіжності стосовно традицій різних верств населення[13]. Загалом, він дав високу оцінку двотомній монографії П. Куліша «История воссоединения Руси», вважав його особливо цінним «з науково-історичного, дослідницького становища»[14].

Відомий історик Д. Багалій підтримував думку М. Грушевського щодо наукового значення монографії «Истории воссоединения Руси» і назвав П. Куліша новатором і реформатором у висвітленні історії у розвитку і цілісності[15].

Напередодні 100-літнього ювілею і постать, і творчість П. Куліша привертала чи не найбільшу увагу представників «Розстріляного відродження». Саме вони намагалися дати об'єктивну характеристику його ролі в політичному житті України.

Про європейськість П. Куліша-хуторянина, який ставив у Європі свій курінь, поширюючи тим самим українську ідею на світовому рівні, зазначав М. Зеров[16].

Стосовно третього історіографічного періоду (1920–1990), важливо позначити, що він був відзначений специфічний працями, в яких зверталися як до історичного напряму творчості П. Куліша, так політичного і наукового. Своєю творчістю П. Куліш приваблював й інших діячів «Розстріляного відродження». Аналізуючи його творчість, М. Хвильовий у розвідці «Думки проти течії» (1926), зазначав, що П. Куліш, будучи культурником, визнавав, що Україна зможе відбутись як держава, а українці як нація, лише повернувшись до загальноєвропейського цивілізаційного процесу. П. Куліша він сприймав «справжнім європейцем», «людиною, яка наблизилась до типу західного інтелігента»[17].

Дослідження і публікація архівних джерел П. Куліша пов'язані з ім'ям С. Єфремова. У літературно-критичній статті «Провіяний Куліш» (1927) критик звернув увагу на широку діяльність П. Куліша у справі національного розвитку народу[18].

У двотомній збірці «Записки о Южной Руси» В. Петров побачив етнографічний підхід П. Куліша до історії козаччини[19].

---

[13] *Грушевський М.* В тридцяті роковини П. Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості / Михайло Грушевський // Україна. — К., 1927. — Кн. 1–2. — С. 9.

[14] Там само. — С. 30.

[15] *Багалій Д.І.* Джерелознавство та історіографія історії України // Багалій Д.І. Вибрані праці: у 6 т. — Т. 2 / Упоряд., вступ. ст. і ком. В.В. Кравченка. — Х.: «Майдан», 2001. — С. 228.

[16] *Зеров М.К.* Поетична діяльність Куліша // Українське письменство XIX ст. Від Куліша до Винниченка: (нариси з новітнього укр. письменства): статті / Микола Зеров. — Дрогобич: Відродження, 2007. — С. 282.

[17] *Хвильовий М.* Думки проти течії // Микола Хвильовий. Твори в 2 т. — К.: Дніпро, 1990. — Т. 2. — С. 53.

[18] *Єфремов С.О.* Провіяний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша // Єфремов С.О. Літературно-критичні статті / Сергей Єфремов. — К.: Дніпро, 1993. — С. 288.

[19] *Петров В.П.* Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість. Зб. історико-філологічного відділу № 88 / Петров В.П. — К.: «Всеукраїнська Академія Наук», 1929. — Т. 1. — С. 533.

Доробок П. Куліша в Радянській Україні розглядався з перервами від 30-х і майже до 70-х років XX століття. У загальних оглядах, присвячених йому, наводився лише незначний фактологічний матеріал, майже без нових доповнень. Під час так званої хрущовської «відлиги» інформація про П. Куліша вже друкувалася в енциклопедичних виданнях. Так, у багатотомному монографічному дослідженні з історії розвитку історичної науки в СРСР, в анотованому вигляді, була зроблена оцінка історичних поглядів П. Куліша радянськими вченими, де його було кваліфіковано як «шаленого реакціонера»[20]. Його порівнювали з М. Костомаровим, що вказувало на високу оцінку Кулішевої творчості, й зазначали, що вчені заклали фундамент «буржуазно-націоналістичної» історіографії України[21].

Історичним поглядам П. Куліша часів його діяльності у Кирило-Мефодіївському товаристві була присвячена розвідка П. Гончарука, яка з'явилась у 1969 році в «Українському історичному журналі». У ній звернено увагу на те, що для П. Куліша характерним було демократичне розуміння історії[22]. У цьому ж році видавництво «Дніпро» видало вибрані твори П. Куліша, де у вступній статті І. Пільгук звернув увагу на науковий підхід П. Куліша у висвітленні старовини, зокрема його захоплення історичними думами як головними пам'ятками минувшини[23].

Заслуговує на увагу дослідження про Кирило-Мефодіївське товариство, зроблене відомим істориком Г. Сергієнком. Він звернув увагу на особливість поглядів членів товариства стосовно проблеми самостійного державно-політичного існування України, яке «ставилося в залежність від утворення республіканської федерації слов'янських народів»[24]. Як член товариства, П. Куліш природно теж був знайомий з програмними документами.

Активізувалося духовне життя в Україні лише із кінця 80-х років XX століття. Почали видавати твори П. Куліша, а в літературно-критичних журналах стали виходити друком розвідки, статті, присвячені історичним, політичним та науковим напрямкам творчості українського діяча. Так, у вступному слові до двотомника праць Пантелеймона Куліша (1989) М. Жулинський зазначав про особливості висвітлення П. Кулішем національної історії в творі «Чорна рада. Хроніка 1663 року», яка переплелась із історичними легендами[25].

---

[20] Радянська енциклопедія історії України: в 4 т. — К.: Головна редакція УРЕ. — 1970. — Т. 2. — С. 403.

[21] Там само. — С. 403.

[22] *Гончарук П.* Історичні погляди П.О. Куліша під час його перебування в Кирило-Мефодіївському товаристві / Петро Гончарук // Український історичний журнал. — 1969. — № 8. — С. 18.

[23] *Пільгук І.* Пантелеймон Куліш. Передмова // Пантелеймон Куліш. Вибр. твори / Іван Пільгук. — К.: Дніпро, 1969. — С. 48.

[24] *Сергієнко Г.Я.* Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826–1850 / Сергієнко Г.Я. — К., 1971. — С. 195.

[25] *Жулинський М.* Пантелеймон Куліш. Літературний портрет // Пантелеймон Куліш. Літературний портрет. Чорна рада. Хроніка 1663 року / Микола Жулинський. — К.: Бібліотека українця. — 2000. — С. 22.

Після відновлення незалежності України вирізняється новий період (1991 — до сьогодення), коли склалися сприятливі умови для поглибленого й об'єктивного вивчення різних аспектів творчості П. Куліша: історичних, політичних, наукових, і, частково, українознавчих. Простежуються нові підходи до спадщини українського діяча. Саме в цей період вийшло друком чимало публікацій, присвячених різним напрямкам українознавчої спадщини вченого. Значна кількість досліджень творчості П. Куліша з'явилась вже від 90-х років XX століття. Так, С. Гелей у доробку «Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст.», висвітлюючи соціально-психологічний портрет вченого, звернув увагу на присутність у нього почуття справедливості, у тому числі і в міжнаціональних відносинах, рішучу незгоду «проти насильства над особистістю, аристократизм, як стремління до громадянського ідеалу, визнання свободи основною цінністю в системі загальнолюдських цінностей… схильність до компромісів, непослідовність соціальної поведінки, мінливість політичної орієнтації... індивідуалізм… ірраціоналізм»[26]. На думку С. Гелея, відмова П. Куліша від політичної боротьби є його наївним «сподіванням випросити в царського режиму право на культурно-освітню діяльність»[27], оскільки вважав її основою «для вироблення елементарних форм державності»[28].

У своєму доробку «Іван Пулюй і Пантелеймон Куліш — світочі української нації» (1997) учений В. Шендеровський звертає увагу на науковий напрям творчості П. Куліша, який разом із І. Пулюєм закарбував себе перекладом Святого Письма, у духовному змісті якого «нація немовби випростовувала свій історичний зріст»[29].

На політичний напрям творчості П. Куліша вказала історик М. Кармазіна у монографії «Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX — початок XX століття)». На її думку, П. Куліш не бачив сенсу єднання з Польщею, яка вже у XIX столітті була заможною й освіченою. А був упевнений, що українці й самі будуть «таким суспільством, можливо, в XX»[30], тому пропонував йти своїм шляхом, хоч цивілізатори настоюють на своєму благодіянні[31].

Академік М. Жулинський у розвідці, присвяченій творчості П. Куліша, звернув увагу на його науковий напрям, зазначивши, що той у своїй творчості

---

[26] *Гелей С.* Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст. / Гелей С. — Львів, 1996. — С. 50.

[27] Там само. — С. 39.

[28] Там само.

[29] *Шендеровський В.* Іван Пулюй і Пантелеймон Куліш — світочі української нації // Творчі та ідейні шукання П.О. Куліша в контексті сьогодення: Зб. наук. праць до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша / За заг. ред. П.П. Кононенка та І.С. Плюща / Василь Шендеровський. — К., МП Леся, 2000. — С. 46.

[30] *Куліш П.* Полякам об украинцах / Пантелеймон Куліш // Основа. — 1862. — № 2. — С. 78.

[31] *Кармазина М.С.* Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX — початок XX століття) / Кармазина М.С. — К., 1998. — С. 108.

«був одним із перших»[32], хто користувався першоджерелами, розглядаючи минувшину «з позицій наукової об'єктивності»[33].

Привертає увагу двотомне дослідження творчості П. Куліша відомого літературознавця Є. Нахліка «Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель» (2007), де відзначено про політичний напрям творчості діяча. На його думку в «Повести об украинском народе» (1846), вперше після «Истории русов», була запропонована «нова політизована історія України» з прогностичним накресленням прийдешності — ліквідацією кріпацтва та відновленням української державності[34]. У розвідці «П. Куліш про відносини України з Росією» Є. Нахлік звертає увагу на думку українського діяча про те, що передумовою відновлення державності України є створення національно-культурного фундаменту[35]. За його спостереженнями, «Записки о Южной Руси» продемонстрували науковий напрям творчості П. Куліша, де ним було запропоновано «власний спосіб народовивчення»[36].

Вагомими, на нашу думку, є ґрунтовні дослідження фундатора новітнього українознавства П. Кононенка, який звернув увагу, що праці історичної школи (П. Куліша — *В.Л.*) «відроджують пам'ять, а з тим і національно-державницьку самосвідомість»[37].

Про науковий напрям спадщини П. Куліша, яку проймає ідея України, зазначила О. Гомотюк у монографії «Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті роки XIX ст. — перша третина XX ст.)» (2007). Також, вона вказала на хибні оцінки П. Кулішем історичного минулого. Передусім це стосується його помилкового ставлення до польської шляхти, критики козацького періоду в українській історії тощо[38]. На думку О. Копиленко, у своїй творчості П. Куліш висвітлив корені української державності[39]. Він назвав його речником української ідеї[40].

---

[32] *Жулинський М.* Пантелеймон Куліш. Літературний портрет // Пантелеймон Куліш. Літературний портрет. Чорна рада. Хроніка 1663 року / Микола Жулинський. — К.: Бібліотека українця. — 2000. — С. 21.

[33] Там само.

[34] *Нахлік Є.* Життя Пантелеймона Куліша // Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: в 2 т. / Нахлік Є. — К.: Український письменник, 2007. — Т. 1. — С. 64.

[35] *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш про відносини України з Росією / Євген Нахлік // Молода нація. — К.: Видавництво «Смолоскіп», 1996. — С. 107.

[36] *Нахлік Є.* Життя Пантелеймона Куліша // Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: в 2 т. / Нахлік Є. — К.: Український письменник, 2007. — Т. 1. — С. 112.

[37] *Кононенко П.* Українознавство в розбудові громадянського суспільства / Петро Кононенко // Українознавство. — 2003. — Число 4 (9). — С. 79.

[38] *Гомотюк О.Є.* Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті роки XIX ст. — перша третина XX ст.) / Гомотюк О.Є. — Тернопіль: Економічна думка, 2007. — С. 141–142.

[39] *Копиленко О.Л.* По лінії всеукраїнських інтересів: корені і досвід української державності / Олександр Копиленко. — К., 2010. — С. 149.

[40] *Копиленко О.Л.* Українська ідея: перші речники / Олександр Копиленко // Українська ідея та її творці: (друга половина XIX — початок XX ст.). — Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. — К., 1994. — С. 112–130.

На історичний напрям творчості П. Куліша звернув увагу історик О. Ясь. За його твердженням ідея про рівноправне входження українських земель до державного об'єднання з Польщею була запозичена П. Кулішем з історико-політичного трактату Г. Конисього «Історія русів», яку вчений використав у історичному творі «Україна. Од початку Вкраїни до Батька Хмельницького». Майже дослівно вона відтворена і в рукописі «Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького»[41]. Ясь вважає, що в «Истории воссоединения Руси» український діяч висвітлив руський світ як соціокультурний простір, де домінує вічеве право, «що уособлює певний громадський ідеал»[42], також зазначає, що П. Куліш «акцентує увагу на тих аспектах буття, які вважає важливими для відтворення рушіїв світу минувшини, пояснення історичних перетворень та явищ»[43].

В «Юридичній енциклопедії» звернена увага на провідну думку в творчості П. Куліша, зокрема його твердження, що лише об'єднання народу, усіх його соціальних груп навколо української ідеї буде мати державно-правовий зміст[44].

З'являються статті, в яких дається оцінка історичного, політичного і наукового напрямів творчості П. Куліша. Так, в «Українському історичному журналі» В. Сарбей, у публікації «Етапи формування української національної свідомості (кінець XVIII–XIX ст.)» (1993), вказав на процес національного відродження України в другій половині XIX століття, зазначив про цінне спостереження П. Кулішем за масовими визвольними рухами стосовно формування національної свідомості, коли шляхта дійсно постачала своєму народові провідників у боротьбі за державну самостійність[45]. В альманасі «Молода нація» Я. Федорук у статті «Авторський список другого видання «Истории воссоединения Руси»» (2004) звернув увагу, що це видання впливало на історичну науку і на формування суспільно-політичної думки[46]. У 2006 році в газеті «Шлях перемоги» з'явилася стаття О. Нагірняка[47] із нагоди презентації у Національному музеї Тараса Шевченка першого тому П. Куліша — із тридцяти п'яти

---

[41] *Ясь О.* Історичне письмо Куліша у світлі його інтелектуальних метаморфоз // Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин / Олексій Ясь. — К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2009. — С. 461.

[42] *Кулиш П.А.* История воссоединения Руси. — Твори в 3 т. // Кулиш П.А. История воссоединения Руси [1874] / Кулиш П.А. — Спб: Общественная польза, 1874–1877. — 1874. — Т. 1. — С. 8.

[43] *Ясь О.* Історичне письмо Куліша у світлі його інтелектуальних метаморфоз // Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин / Олексій Ясь. — К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2009. — С. 501.

[44] Юридична енциклопедія. — В 6 т. — Т. 3 / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. — Т. 3: К–М. — К.: Укр. енцикл., 2001.– С. 429.

[45] *Сарбей В.* Етапи формування української національної свідомості (кінець XVIII–XIX ст.) / Віталій Сарбей // Український історичний журнал. — 1993. — № 7–8. — С. 3.

[46] *Федорук Я.* Авторский список другого видання «Истории воссоединения Руси» / Ярослав Федорук // Молода нація. — К., 2004. — № 1. — С. 98.

[47] *Нагірняк О.* Один із українських велетів / Остап Нагірняк // Шлях перемоги. — К., 2006. — 22 лютого. — С. 14.

запланованих. Основний акцент зроблено на необхідності популяризації маловідомих широкому загалу творів українського діяча, які містять багато цікавих ідей. У газеті «День» (2007) вийшла стаття В. Статєєвої і В. Шаркань, в якій розглядався науковий доробок П. Куліша, зокрема у плані розроблювання підручників для недільних шкіл, де зазначено, що «Граматка» вченого була першим підручником рідною мовою у підросійській Україні[48]. А. Шестаков у газеті «Україна молода» (2009) візуально звернув увагу на позначення П. Кулішем негативної ролі козацьких і селянських повстань у відбудові української державності, де деструктивні сили були позбавлені державницьких ідеалів[49].

Спадщина Пантелеймона Куліша становить чималий інтерес для сучасних науковців. Уже захищена низка дисертацій про українського діяча: з історичних, філософських і філологічних наук. Зокрема, Л. Похила в науковому дослідженні «Історичні погляди П. Куліша» (1998) довела, що Кулішевий історичний доробок прислужився подальшому критичному осмисленню історичного минулого України в розробці української національної ідеї і розвитку української історіографії (народницького напряму)[50].

Становленню і формуванню світогляду українського мислителя і громадського діяча П. Куліша, присвячена дисертація М. Бойко «Суспільно-політичні й філософські погляди П. Куліша» (1998). Вчений з'ясовує специфічність світоглядної орієнтації і діяльності митця в розвитку національної ідеї, його історіософських поглядів[51]. Основні історико-філософські ідеї українського романтизму, у тому числі й творчості П. Куліша, проаналізувала А. Сініцина. Вона зауважила, що найголовнішими ідеями українського романтизму є, серед іншого, історизм як джерело пізнання минулого. Домінуюче місце у романтичному напрямі, на її думку, займав україноцентризм, в основі якого формувалася українська ідея. Оскільки представники романтизму творили у бездержавний час, то головним засобом проголошення та утвердження їх ідей стала національна література й мова, як форми вияву і виразу національного духу, незалежності та свободи народу[52].

Суть світоглядних позицій мислителя в контексті вітчизняної культурно-філософської традиції розкрила Г. Поперечна у дисертації «Філософська антропологія та історіософія Пантелеймона Куліша» (1998)[53].

---

[48] *Статєєва В., Шаркань В.* «Людина з письменної стає розумною…» / Валентина Статєєва, Василий Шаркань // День. — 2007. — 22 грудня. — С. 4.

[49] *Шестаков А.* Європейський хуторянин / Андрей Шестаков // Україна молода. — 2009. — серпень. — С. 12.

[50] *Похила Л.С.* Історичні погляди П. Куліша: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Похила Лариса Степанівна. — О., 1998. — 190 с.

[51] *Бойко М.П.* Суспільно-політичні та філософські погляди П. Куліша: дис. … канд. філос. наук: 09.00.05 / Бойко Микола Петрович. — Д., 1998. — 172 с.

[52] *Сініцина А.В.* Історико-філософські ідеї українського романтизму (П. Куліш, М. Костомаров): дис. … канд. філос. наук: 09.00.05 / Сініцина Алла Василівна. — Івано-Франківськ, 2001. — 194 с.

[53] *Поперечна Г.А.* Філософська антропологія та історіософія Пантелеймона Куліша: дис. … канд. філос. наук: 09.00.05 / Поперечна Галина Антонівна — К., 1998. — 158 с.

Уже захищено десять дисертацій з філологічних наук. Величезна спадщина П. Куліша стала предметом обговорення на численних конгресах, конференціях, наукових читаннях. Так, 22–28 серпня 1993 року у Львові відбувся Другий міжнародний конгрес україністів «П. Куліш в оцінці І. Франка». У 1994 році відбулися три ювілейні конференції, присвячені 175-ій річниці від дня народження П. Куліша: у м. Суми (Державний педагогічний університет) — «Пантелеймон Куліш»; у м. Івано-Франківську (Прикарпатський університет) — «Пантелеймон Куліш і сучасність» і в м. Харкові (Харківський державний університет) — «Нація–література–державність: погляд П. Куліша». 15 квітня 1999 року у Києві (Інститут українознавства, благодійний «Фонд Пантелеймона Куліша») відбулися Кулішеві читання з нагоди 180-річчя від дня народження письменника «Творчі та ідейні шукання П.О. Куліша в контексті сьогодення». 25 листопада цього ж року відбулися ювілейні читання в Українському медичному ліцеї Національного медичного університету імені О. Богомольця. 25–26 лютого 2010 року в Чернігові (Чернігівський державний педагогічний університет) відбулися Другі Кулішеві читання з філософії етнокультури.

Особливо маємо відзначити Кулішеві читання, які відбулися в Інституті українознавства[54]. У виступах були висвітлені українознавчі аспекти творчості П. Куліша, зокрема, історичні, політичні й наукові. Так, П. Кононенко і Т. Кононенко звернули увагу, що «Чорна рада. Хроніка 1663 року» П. Куліша присвячена питанням «еволюції української нації та державності»[55]; В. Погребенник[56] зауважив про осмислення письменником цілісного образу України; А. Погрібний[57] акцентував увагу на художню трансформацію Кулішем української ідеї. Л. Токар на основі аналізу листів П. Куліша, доповідав про державницьку ідею українського діяча. Він, зокрема звернув увагу, що вчений не міг не спостерігати, що Росія виробила національну політику, давши їй вихід «на широкий шлях цивілізації», який розпочався «від часу створення національної держави»[58]. Ю. Фігурний у своєму виступі зауважив, що наукові праці

---

[54] Творчі та ідейні шукання П.О. Куліша в контексті сьогодення: Зб. наук. праць до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша / За заг. ред. П.П. Кононенка та І.С. Плюща. — К.: МП Леся, 2000. — 224 с.

[55] *Кононенко П., Кононенко Т.* Могутній талант // Творчі та ідейні шукання П.О. Куліша в контексті сьогодення: Зб. наук. праць до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша / За заг. ред. П.П. Кононенка та І.С. Плюща. / Петро Кононенко, Тарас Кононенко. — К., МП Леся, 2000. — С. 14.

[56] *Погребенник В.* Образ України в поезії Пантелеймона Куліша // Творчі та ідейні шукання П.О. Куліша в контексті сьогодення: Зб. наук. праць до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша / За заг. ред. П.П. Кононенка та І.С. Плюща / Володимир Погребенник. — К.: МП Леся, 2000. — С. 45.

[57] *Погрібний А.* Гарячий Куліш // Творчі та ідейні шукання П.О. Куліша в контексті сьогодення: Зб. наук. праць до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша / За заг. ред. П.П. Кононенка та І.С. Плюща / Анатолій Погрібний. — К.: МП Леся, 2000. — С. 27–39.

[58] *Токар Л.* Духовна спадщина П. Куліша як джерело українознавства / Леонід Токар // Творчі та ідейні шукання П.О. Куліша в контексті сьогодення: Зб. наук. праць до

П. Куліша залишаються важливим джерелом для вивчення козацької проблематики для вчених-українознавців[59]. І. Плющ, Голова правління Міжнародного благодійного «Фонду Пантелеймона Куліша» (1999), у своїй промові «Пантелеймон Куліш і сьогодення» (2000) зазначив про науковий напрям фонду, скерований на увічнення пам'яті П. Куліша. Серед головних їх завдань проголошено такі: 1) перевидання творів П. Куліша і Ганни Барвінок — його дружини; 2) відкриття музею П. Куліша в Києві; 3) оголошення конкурсу на проект пам'ятника українському діячеві; 4) вулиці Паньківській повернути стару назву – вулиця Пантелеймона Куліша[60].

Слід зауважити, що від початку 30-х років, коли в Радянській Україні фактично припиняється дослідження творчості П. Куліша — з ідеологічних причин було накладено табу — вагомий внесок у вивченні історичного, політичного і наукового напрямів спадщини діяча у цей час зробили вчені української діаспори, зокрема С. Томашівський, Б. Лепкий, Д. Дорошенко, Д. Чижевський, Ю. Шерех (Шевельов), Д. Донців, Є. Маланюк. Так, видатний історик Д. Дорошенко у монографії «Пантелеймон Куліш» (1918) зазначив про негативні історичні і політичні впливи на П. Куліша у період 1864–1867 років, коли той перебував на службі у Варшаві й долучився до польських архівів. Відтоді, за словами критика, вчений побачив козаків не захисниками правди, а «руйниками»[61] культурних здобутків. Д. Дорошенко поділяв ставлення П. Куліша до запорожців як до руйнівної сили і вважав, що той присвятив своє життя українській справі, але не оцінений своїми сучасниками. У розвідці «Розвиток етнографічних дослідів і їх зв'язок із історіографією. «Народ» як об'єкт історії» (1923), зробивши історіографічний аналіз праць П. Куліша, відомий дослідник прийшов до висновку, що український діяч відстоював думку, висловлену ним в епілозі до «Чорної ради», про неспроможність українського народу на той час до самостійної державності, тому і вважав за потрібне об'єднання «північної» і «південної» Русі[62].

У передньому слові до першого тому багатотомного видання творів П. Куліша (вийшли лише перший, третій і шостий) О. Дорошкевич побіжно

180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша / За заг. ред. П.П. Кононенка та І.С. Плюща / Леонід Токар. — К., МП Леся, 2000. — С. 80.

[59] *Фігурний Ю.* Пантелеймон Куліш як вчений культури українського козацтва // Творчі та ідейні шукання П.О. Куліша в контексті сьогодення: Зб. наук. праць до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша / За заг. ред. П.П. Кононенка та І.С. Плюща / Юрій Фігурний. — К., МП Леся, 2000. — С. 206.

[60] *Плющ І.* Пантелеймон Куліш і сьогодення // Творчі та ідейні шукання П.О. Куліша в контексті сьогодення: Зб. наук. праць до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша / За заг. ред. П.П. Кононенка та І.С. Плюща / Іван Плющ. — К.: МП Леся, 2000. — С. 4.

[61] *Дорошенко Д.І.* Пантелеймон Куліш / Дорошенко Д.І. — К.; Ляйпциг: Українська накладня, Б. р. — С. 33.

[62] *Дорошенко Д.* Розвиток етнографічних дослідів і їх зв'язок з історіографією. «Народ» як об'єкт історії // Огляд української історіографії / Дмитро Дорошенко. — Прага, 1923. — С. 112.

окреслив значення П. Куліша в історії українського громадівського руху другої половини XIX століття[63].

Засновник державницького напряму в українській історіографії С. Томашівський у статті «Куліш і українська національна ідея» (1922), звернув увагу на осмислення П. Кулішем проблеми значення українського міщанства в обороні віри і національності, але зауважив, що вчений не зумів створити яскравий національно-державницький ідеал[64]. С. Томашівський звернув увагу на таку дорогоцінну прикмету в П. Куліша, яка, на жаль, рідко зустрічається між українцями, це його сміливість прямо висловлювати свою думку і твердо стояти за неї, хоч би вона й не подобалася загалові.

Осмислюючи основи філософії П. Куліша, В. Шурат у праці «Філософічна основа творчості Куліша» (1922) зауважив, що його доробок містить умовні картини і постаті, з символічним характером, у яких закодовані відомості про Україну[65].

У передмові до творів П. Куліша (1922–1923) Б. Лепкий особливу увагу звернув на застереження українського діяча стосовно активного засвоєння українцями досвіду і уроків історії, інакше вони знову втратять власну державу[66].

Професор О. Оглоблин в лекціях по «Історії України» (1929–1930)[67] відзначив, що П. Куліш не був прибічником народоправства, а був державником, хоч і «старого зразка» та намагався по-новому висвітлити минулу українську історію[68] й шукав різні сили, які, або «творили … або руйнували»[69] українську державність. Він звернув увагу на Кулішеві думки про недержавну українську націю[70] та возвеличення російської й польської державності в Україні. Свої судження про наукову діяльність П. Куліша висловив визначний філософ Д. Чижевський у розвідці «Нариси з історії філософії на Україні» (1931). На його переконання, П. Куліш ще на початку своєї наукової діяльності, як член Кирило-Мефодіївського товариства, поєднав «... українську національність з християнством»[71] на романтичному принципі, в якому «внутрішнє» визначало

---

[63] *Дорошкевич О.К.* Переднє слово // Куліш Пантелеймон. Твори в 5 т. / Олександр Дорошкевич. — Х., К.: Література і мистецтво, 1930. — Т. 1. — С. 11.

[64] *Томашівський С.* Куліш і українська національна ідея / Степан Томашівський // Під колесами історії: Нариси і статті. — Львів: Українське слово. — 1922. — С. 64–79.

[65] *Шурат В.* Філософічна основа творчості П. Куліша: в 25-ліття смерті письменника / Шурат В. — Львів: Друк. «Діла», 1922.

[66] *Лепкий Б.* Передмова // Куліш П. Твори в 5 т. / Богдан Лепкий. — Берлін: Українське слово, 1922. — Т. 1. — С. 11.

[67] Ф. 3561. Особистий фонд професора Олександра Петровича Оглоблина, доктора історії української культури, оп. 1, спр. 292. Лекції «Історія України» читаних на II курсі соц.-істор. відділу ф-та парт. освіти 1929/30 акад. р. Том 2. — 135 арк.

[68] Там само. — арк. 35.

[69] Ф. 3561. Особистий фонд професора Олександра Петровича Оглоблина, доктора історії української культури, оп. 1, спр. 292. Лекції «Історія України» читаних на II курсі соц.-істор. відділу ф-та парт. освіти 1929/30 акад. р. том 2. — арк. 36.

[70] Там само. — арк. 36.

[71] *Чижевський Д.І.* Нариси з історії філософії на Україні / Чижевський Д.І. — К.: Орій, 1992. — С. 17.

духовність людини, а для П. Куліша воно порівнювалося з Україною, народом, мовою[72].

Відрізняється своїм критичним підходом до історичної творчості П. Куліша Д. Донцов, який критикував українського діяча за його спроби служити іншим державам і «чужим» ідеям. Він вважав, що П. Куліша не цікавили інтереси українського національного відродження[73].

За визнанням Є. Маланюка, завдяки вживанню «символів», П. Куліш мав на меті ясніше, докладніше показати землякам, що то є державність, розкрити зміст цього давно забутого «українством» поняття». Він зауважував, що «…коли подивимося під цим кутом погляду на велику, досі недооцінену політичну поезію Куліша, то, може, нас не так уже дуже й вражатимуть славословія на адресу «татарина» — Карамзина, «арапа» — Пушкіна, несамовитого імперіяльного деміурга Петра І і, будь-що-будь, незвичайної німкені — Катерини»[74]. Всі ті імена у Кулішевій тодішній творчості були у двох іпостасях — як конкретно-історичні діячі і символи державників, і як образні чинники українського державотворення. Є. Маланюк стверджував, що «загалом, державницькою була вся діяльність Куліша»[75].

На теренах західної діаспори у 1984 році за редакцією Ю. Луцького були видані «Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані» (Нью-Йорк – Торонто), де ним у передмові зауважено про сумніви П. Куліша стосовно власної держави та впевненості стосовно розвитку української культури[76]. Змістовна наукова стаття О. Оглоблина у співавторстві з П. Петренко з'явилася в «Енциклопедії українознавства», де, зокрема, наголошено, що П. Куліш не бачив ні у минулому, ні у сучасному «суспільної верстви» здатної до «будівництва власної держави»[77].

Ю. Шерех (Шевельов) у книзі «Третя сторожа» (1991), аналізуючи листи П. Куліша, звернув увагу на такі його думки, як прихильність до «ідеї політичної єдности»[78] із тим, щоб Україна у цьому єднанні привносила те, що «бракує Росії»[79], бачення вченим історії, насамперед як конфлікту «анархії й порядку»[80].

---

[72] Там само. — С. 120.

[73] *Донцов Д.І.* Дух нашої давнини / Донцов Д.І. — Дрогобич: Відродження, 1991. — С. 84.

[74] *Маланюк Є.* В Кулішеву річницю // Книга спостережень: Статті про літературу / Маланюк Є. — К., 1997. — С. 116.

[75] Там само. — С. 115.

[76] *Луцький Ю.* Пантелеймон Куліш // Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / Юрій Луцький. — Нью-Йорк — Торонто, ВУАН у США, 1984. — С. 18.

[77] Енциклопедія українознавства. Словникова частина: В 10 т. Перевидання в Україні. — Т. 4. — Львів, 1994. — С. 1232.

[78] *Шерех Ю.* (Шевельов) Кулішеві листи і Куліш у листах // Юрій Шерех. Третя сторожа / Юрій Шерех. — Балтимор–Торонто: Смолоскип ім. В. Симоненка, 1991. — С. 59.

[79] Там само. — С. 59.

[80] Там само. — С. 58.

Отже, аналіз історіографії українознавчих державницько-правових ідей творчості Пантелеймона Куліша дає змогу зробити висновок, що у вітчизняній і зарубіжній історіографії проблема не дістала всебічного аналізу. Лише частково проаналізовано державницько-правові ідеї П. Куліша.

УДК (477) «Михайло Драгоманов»

Геннадій Корольов*
(Київ)

СХІДНА ЄВРОПА В УЯВЛЕННЯХ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

У статті проаналізовано формування уявлення Михайла Драгоманова про Східну Європу, які лягли в основу його федералістської ідеї. Висвітлені особливості генеалогії федералізму, що були пов'язані з «неісторичністю» імперського простору.

Ключові слова: *Східна Європа, федералізм, марксизм, проект, «Вільна спілка».*

In the article, forming of presentation of Mykhajlo Dragomanov is analysed about Eastern Europe, which underlay him federalist idea. The considered features are genealogies of federalism, which were related with unhistorical nation of imperial space.

Keywords: *Eastern Europe, federalism, Marxism, project, «Free union».*

Перебування українських земель під владою імперій Романових та Габсбургів формувало в середовищі визвольного руху особливе розуміння території й географічного простору. Нормативна періодизація національних рухів у Східній Європі, запропонована чеським ученим Мірославом Грохом, доводить, що такі ознаки можуть свідчити про генезис національного проекту XIX — початку XX ст.

Факт розколу українських земель в уявленнях інтелектуалів виглядав очевидним. Закономірно, що за таких умов розділення між різними геополітичними та культурно-цивілізаційних просторами сприяло формуванню різних образів «Іншого». Російська імперія — у випадку Наддніпрянщини, і польський чинник — у випадку Галичини. Саме це вплинуло на конструювання українського національного проекту, де вагоме місце відігравало усвідомлення Східної Європи як особливого регіону «між Заходом і Сходом» у вітчизняній та зарубіжній інтелектуальній традиції. А панівний сценарій розвитку «неісторичних» націй Східної і Центральної Європи включав в себе дистанціювання від гомогенних проектів «історичних» націй і національних імперських режимів[1]. Власне на цій позиції буде ґрунтуватися спроба потрактувати сприйняття Східної Європи у творчій спадщині Михайла Драгоманова і виявлення генеалогії ідеї федералізму.

---

* ***Геннадій Корольов*** *— кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України.*

[1] *Глебов С.* Евразийство между империей и модерном. — М., 2010. — С. 37.

Історія розвитку поняття «Східна Європа» в суспільствознавчому дискурсі має низку особливостей, які пов'язані з формуванням уявлень інтелектуалів стосовно визначення кордонів та ідеологічного смислу цього регіону в територіальних межах. Політичний та ідеологічний зміст понять «Центральна Європа» і «Центрально-Східна Європа» у наукових дискусіях вже не викликає сумніву[2]. Історія Східної Європи інтерпретується постімперськими політичними уявленнями, насичена націоналізмом, етнічними конфліктами й спробами реалізації марксизму. Вона увійшла до нормативної західної й української історіографії як простір, який географічно належить Європі, однак в силу історичних особливостей кардинально різниться від неї[3].

На основі цього погляду Східна Європа в історіографічному дискурсі пізнається як територія конфліктів, ґеноцидів, поширення крайніх ідеологій і церковного партикуляризму[4]. Остання риса відіграє визначальну роль, адже виступає чинником поглиблення ментального та цивілізаційного розколу. Слабкість релігійної ідентичності як напряму генеалогії національного проекту, а також базису для морального примирення в суспільстві стимулювала розвиток міжнаціональних та міжрелігійних суперечностей.

У XIX ст. в середовищі української інтелігенції помітне принципове несприйняття ідеї «Центральної Європи», яка згодом на початку XX ст. розвивалася як імперський проект німецької нації «Серединна Європа» (поняття Фрідріха Науманна). Саме Драгоманов обґрунтував ідею «Великої спілки», якою намагався забезпечити реалізацію права суверенітету для «неісторичних» націй Східної Європи. Одним з шляхів втілення національного проекту могла стати соціалістична/комуністична ідеологія. Її головні постулати визначали й зумовлювали розвиток різних політичних принципів, сприяли ідеологічній гетерогенності Східної Європи, де марксизм мав інше прочитання й реалізацію, аніж на теренах своєї історичної батьківщини[5]. Власне генезис марксизму на Заході та його практика у Східній Європі сприяли формуванню політичних уявлень європейців про останню як «інший» та відсталий світ. Такий погляд дозволив східноєвропейським інтелектуалам визначити західну цивілізацію за взірець суспільного прогресу. Апологетом західних ідей та цінностей в українській історії XIX ст. був М. Драгоманов: «Новіще покоління російських Українців, навпаки, звязавши з ідеями своїх попередників ближче знаннє змагань новітньої

---

[2] *Миллер А.* Тема Центральной Европы: история, современные дискурсы и место в них России // [Електронний ресурс]: Режим доступу — http://magazines.russ.ru/nlo/2001/52/mill.html; *Портнов А.* Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна в просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. — К., 2009. — С. 7.

[3] Див.: *Нойманн И.* Использование «Другого». Образы Востока в формировании европейских идентичностей. — М., 2004. — 336 с.

[4] Виступ проф. Ярослава Грицака «Культура пам'яті у польсько-російсько-українському трикутнику» на конференції «Пам'ять як поле змагань в польсько-російському-українському трикутнику», 03.11.2010, Київ, Україна / Особистий архів автора.

[5] Див.: Україна Модерна: Марксизм на сході Європи. — Київ–Львів, 2008. — № 14 (3). — 360 с.

європейської соціяльної демократії, обєдналося неподільно, без жадних ознак заглядуючого назад патріотизму, з європейським соціялістичним рухом»[6].

М. Драгоманов, якому була притаманна «общерусская» ідентичність, був одним з тих, хто вплинув на переорієнтацію економічного дискурсу марксизму, заклавши підстави для його майбутньої ревізії в бік соціал-демократії. Невипадково, що ідеї Драгоманова згодом лягли в основу більшості положень ревізіонізму і класичної соціал-демократії[7].

Марксизм в Європі XIX ст. був суспільною практикою, спрямованою забезпечити модернізацію суспільства, визначивши нові моделі повсякденності та стилі поведінки людини. Власне, асоціативно ідеї німецького філософа К. Маркса стали певною формою вираження людської сутності, показавши при цьому і негативні, й позитивні його сторони. Популярність ідей прогресу характеризується легкістю і доступністю гасел, які концептуально базуються на ключових постулатах марксизму. Такі сентенції політичного марксизму були простим викладом і оцінкою змін, що відбуваються у розвитку західного суспільства після абсолютизму та Просвітництва, як антагоністичних явищ одного процесу — становлення капіталістичної цивілізації.

Українська історія «довгого XIX ст.» відображає тенденції розвитку «неісторичних» народу в імперському просторі Східної Європи. У цьому вимірі Драгоманов зробив спробу реконструювати розвиток визвольного руху українців в рамках парадигми «малоруського інтернаціоналізму»[8]. У подальшому він обґрунтував ідею федералізації Російської імперії в основі якої лежав принцип децентралізації. Такі уявлення М. Драгоманова привели його до транснаціонального проекту «Вільна Спілка», як федеративної моделі організації державного життя імперії Романових. Інше прочитання марксизму актуалізувало пошук адекватної системи співіснування народів і націй у рамках загального/спільного (не обов'язково державного) утворення. Тому ідея федералізму стала одним з підходів до осмислення європейського колоніалізму.

Уявлення про колоніалізм формувалися, як очевидні, під впливом поділу німецького філософа Георга В. Гегеля на історичні та неісторичні народи. Це твердження знаходило відображення не тільки в інтелектуальних колах Європи і Росії, а й формувало уявлення істеблішменту про схід Європи, слов'янські народи як відсталий світ. За допомогою цього поділу західні інтелектуали намагалися пояснити інакшість Східної Європи, простору, що лежить поза цивілізаційними кордонами класичного Заходу. Враховуючи це, я ставлю владу в центр генезису ідеологію Драгоманова, що була продуктом її оптимізації та

---

[6] *Драгоманов М.* Малоруський інтернаціоналізм // З починів українського соціялістичного руху. Михайло Драгоманов й Женевський соціялістичний гурток / Зладив М. Грушевський. — Відень, 1922. — С. 166.

[7] *Берштайн Е.* Спомини про Михайла Драгоманова і Сергія Подолинського // З починів українського соціялістичного руху. Михайло Драгоманов й Женевський соціялістичний гурток. Відень, 1922. — С. 153–161.

[8] Див.: *Драгоманов М.* Малоруський інтернаціоналізм // З починів українського соціялістичного руху. Михайло Драгоманов й Женевський соціялістичний гурток. — С. 161–169.

легітимації на інших територіях, а також — принципом організації держави на основі ідеї нації, що в кінцевому підсумку відбулося з Німеччиною, Італією та Іспанією у XIX ст. Згадані історичні нації, тяглість яких зазвичай контрастує з історичною перервністю «неісторичних», у новітню епоху націотворення також переживають глибокі трансформації[9]. Цей погляд не сприймали поляки, для яких втрата Галичини фактично означала розкол нації. Адже за інерцією польські діячі, дякуючи Гегелю і пам'ятаючи розділення Речі Посполитої, сприймали себе домодерною і модерною нацією одночасно. Це дозволило австрійському історику Андреасу Каппелеру зробити висновок, що саме поляки стали руйнівниками Російської імперії[10], де великоруська (великоросійська) нація ще не була остаточно сформована.

Федералізація імперії Романових — одне з ключових питань інтелектуального життя Малоросії, що виражалося у площині дуальної опозиції «централізація–децентралізація». Враховуючи, що у сучасній західній науці Російська імперія трактується як держава, що має на меті формування єдиного політичної спільноти в межах різноманітного етнічного простору[11], можна вести мову про конфлікт усеросійського та великоруського проектів[12]. Український національний проект XIX ст. розумівся у своїй більшості як частина іншої держави або політії, тому дискурс Драгоманова був направлений на подолання національних суперечностей. У постулюванні цієї позиції, як своєрідного «ідеального типу», зіграла величезну роль множинна ідентичність мислителя.

Особливе місце в фокусі Драгоманова займала Галичина, як частина імперії Габсбургів і Східної Європи. Домінуюча думка в сучасній історіографії про те, що умови розвитку українського руху в Австро-Угорській монархії були більш сприятливими для нього ілюструє антиросійський дискурс діаспорної історіографії і практично відірваний від тенденцій розвитку українських земель в XX ст.[13] Відомо, що в той час Малоросія/Україна територіально належала до Західних окраїн Російської імперії, а австрійська Галичина — «се бюрократичний твір, зложений з двох провінцій бувшої польської держави»[14] — до монархії Габсбургів. Американська теорія фронтиру інтерпретована як простір Східного Пограниччя дозволяє пояснити місце малоросійських губерній та

---

[9] *Шпорлюк Р.* Імперія та нації (З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі). — К., 2000. — 354 с. // [Електронний ресурс]: http://litopys.org.ua. Дата відвідування: 05.11.2011.

[10] Див.: *Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія. — Львів, 2005. — 363 с.

[11] *Бейкер С.* Россия и концепт империи // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. статей. Под. ред. И. Герасимова и др. — Казань, 2004. — С. 70.

[12] Див.: *Плохій С.* Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. — К., 2011. — 599 с.

[13] *Касьянов Г.* «Пикник на обочине»: осмысление имперского прошлого в современной украинской историографии // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. статей. Под. ред. И. Герасимова и др. — С. 90–98.

[14] *Драгоманов М.* Нації Східної Європи та інтернаціональний соціялізм // З починів українського соціялістичного руху. Михайло Драгоманов й Женевський соціялістичний гурток. — С. 174.

Королівства Галичини й Людомерії в загальноімперському адміністративній структурі[15].

У статті «Нації Східної Європи та інтернаціональний соціалізм» М. Драгоманов чітко подав своє бачення Східної Європи, появу якої він пов'язував з розвитком «європейської цивілізації» у Середземноморському басейні, коли це поняття почало використовуватися для позначення «Балкан і Туреччини»[16]. Однак після відкриття Америки «назва схід робиться невиразно-сумнівною»[17]. М. Драгоманов конструював своє розуміння східноєвропейського простору: «Нові країни претендують на се ймення — велика Сарматська рівнина, — держави, котрим народи Середземного моря давали назву Північних. Очевидно що до сеї рівнини з найбільшою рацією, повинно примінятися ймення Східньої Європи»[18].

В історіографії склалося уявлення, що Східна Європа була простором розвитку різних модерних ідеологій. Така позиція обґрунтовується зародженням визвольних рухів т.зв. «неісторичних» народів, які існували в межах імперій Романових, Гогенцолернів, Габсбургів. Навіть поляки, яких Г. Гегель відносив до історичних народів, мали аналогічні тенденції. Драгоманов стверджував, що на сході Європи «держави цілком не відповідають народам, націям»[19]. При цьому мислитель виводив певний органічний зв'язок між «неісторичними» та «історичними» націями, наголошуючи на різних моделях суспільного розвитку: «Велика Східня Рівнина належить нині до Росії, Австрії та Румунії. Але ж сей політичний поділ недавньої дати. На розсвіті Нової Історії, в XVI в., ми знаходимо інше політичне созвіздє: Польща обєднана з Литвою в західній частині, Московія далі на схід, румунсько-славянські і татарські княжества, васали Туреччини — на південний захід, в Криму й на Дунаї. Як що поширити досліди про сі країни, то помітимо, що сі поділи ще не згубили цілком свого практичного значіння; вони залишили не тільки певні наслідки і певні симпатії, але й деякі національні і соціяльні елементи, котрі не можна нехтувати»[20].

Первинно для Драгоманова Східна Європа визначалася географічними критеріями, що дозволяло виокремлювати її як окремий територіальний регіон. Показово, що мислитель дає чіткі уявні кордони «іншої» Європи — це величезний простір між Карпатами й Уральськими горами[21]. Однак заглибленість в історію Заходу та його практики побудови капіталізму, розвитку демократії й парламентаризму сприяли утвердженню уявлення про Східну Європу як простір для якого характерна соціально-економічна відсталість. Такі думки Драгоманова

---

[15] Див.: *Чорновол І.* Теорія компаративних фронтирів // Регіональна історія України. — Вип. 3. — 2009. — С. 41–66.

[16] *Драгоманов М.* Нації Східної Європи та інтернаціональний соціялізм // З починів українського соціялістичного руху. Михайло Драгоманов й Женевський соціялістичний гурток. — С. 169.

[17] Там само.

[18] Там само. — С. 169.

[19] *Драгоманов М.* Нації Східної Європи та інтернаціональний соціалізм. — С. 173.

[20] Там само. — С. 170.

[21] Там само.

були спрямовані на обґрунтування доцільності соціалістичних перетворень серед народів Східної Європи, які б мали забезпечити їхню наближеність до рівня Заходу. Апологетикою класичної Європи позначені політичні інтерпретації М. Драгоманова, котрий вагоме місце при цьому виділяв французькій і британській практиці політичної боротьби. Пошук в українській історії підстав для реалізації швидкої «вестернізації» стали базовими точками інтелектуального дискурсу Драгоманова в контексті епохи соціалізму і націоналізму.

У сучасному розумінні процеси модернізації, що в той час охопили Захід, мали відгомін і на теренах Східної Європи. Однак сутність модернізаційних процесів полягала в інтелектуальному імпорті нових ідей, спрямованих на кардинальну зміну суспільної ситуації в будь-якій країні. Імперська дійсність мала особливий вектор модернізації, ґрунтований на забезпечені традиціоналізму влади і вибірковому шляху здійснення реформ у визначених сферах (реформи Франца-Йосифа в Австрійській імперії та Алєксандра II в Російській імперії)[22].

Зміст більшості праць М. Драгоманова доводить, що він відстоював західну версію української й слов'янської історії. Але мислитель був не типовим «західником» імперії середини XIX ст., при цьому він у своїх наукових дискурсах дотримувався європоцентричної візії[23]. Однак остання важлива, бо може слугувати прикладом моделі суспільного розвитку для націй Східної Європи. Закономірно, що його висновки в своїй більшості суперечили уявленням і поглядам українських інтелектуалів, які шукали короткострокових розв'язань національного й соціального питань, впадаючи у «державницькі» чи «націоналістичні» крайнощі[24].

Аналізуючи українську історію в контексті західних парадигм, Драгоманов виробив модель співжиття народів Східної Європи — це федералізація. При цьому він не наголошував на винятковій ролі українського народу в цьому процесі, розуміючи внутрішню конфліктність різних імперських суспільства: «Драгоманов з усіх тодішніх зігзагів українського хуторянства й галицького рутенства набрався пересвідчення, наскільки кирило-мефодіївські ідеї зістаються жизненними і для його покоління, і для тих молодших, котрих він хотів справити на добру дорогу»[25].

Власне деякі «прогресивні» ідеї XIX ст. викликали заперечення у Драгоманова. Закономірно, що націоналізм був для нього неприйнятною політичною концепцію. М. Грушевський писав, що «два основні пункти можна й зазначити, як програму діяльності Драгоманова: боротьбу против аполітизму й опорту-

---

[22] Див.: *Каппелер А.* Россия — многонациональная империя. — Москва, 2000. — 344 с.

[23] *Круглашов А.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. — Чернівці, 2000. — С. 460.

[24] *Зашкільняк Л.* Драма вченого чи драма нації? Рец.: *А. Круглашов*. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. — Чернівці, 2000. — 486 с. // [Електронний ресурс]: Режим доступу — http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um6/Retsenziji/5-ZASHKILNIAK%20Leonid.htm

[25] *Грушевський М.* Драгоманов в політичнім і національнім розвитку українства // Борітеся — поборете! — Відень, 1920. — № 5. — С. 2.

нізму, з одного боку, і против національної ексклюзивности й ізоляції, з другого, — против замикання українського руху в вузьких націоналістичних рамках, а навпаки — за його європеїзацію, за координуваннє з поспуповим, соціялістичним рухом у близших сусідів і світового людства взагалі»[26]. Тому він намагався структурувати простір Східної Європи, виділивши центри впорядкування державотворчих процесів. Драгоманов бачив майбутню Європу в тісній взаємодії її обох частин, а також передбачав поступове входження Східної Європи до орбіти Заходу, котрий інтерпретувався ним як «європейська цивілізація». Ці уявлення привели мислителя до всеросійського конституційного проекту «Вільної Спілки», що в повній мірі відповідало його уявленням про роль соціалізму та інтернаціоналізму[27].

Той же М. Грушевський вважав, що ця ідея Драгоманова мала історичну перспективу й відповідала об'єктивним тенденціям розвитку «неісторичних» народів на сході Європи: «…Виробляє свою «Вільну спілку» Східньої Європи, оперту на принципах широкої громадянської автономії, федерального ладу і націоналізації економічних засобів. Се було для того часу дійсно «словом на часі» для поступового громадянства всіх народів Східньої Європи…»[28]. У кінцевому підсумку, інтерпретації Східної Європи Драгомановим базувалися на потребі вироблення програми «інтернаціонального» визвольного руху, яку він зводив до принципів соціалізму, автономізму і федералізму в сфері соціальних відносин, раціоналізму і позитивізму в сфері культурній[29].

Східноєвропейську програму М. Драгоманова завершили його ідеї про відносини між імперіями Гогенцолернів та Романових. Мислитель вважав, що ці монархії контролюють політичні й соціокультурні процеси у Східній Європі[30]. Замість цього Драгоманов обґрунтовував ідеологічну позицію, що російський і німецький імперіалізми підтримують один одного. Він передбачав, що тривалий мир у Східній Європі, як гетерогенному регіоні, відбудеться лише за умови національного та соціального визволення, що має виразитися у створенні федеративного союзу народів, «які живуть між росіянами і німецькими етнічними блоками»[31]. Федерація східноєвропейських націй, що знаходяться між імперіями принесла б стабільність регіону. З цього приводу канадський історик Іван Лисяк-Рудницький стверджував, що «врешті-решт, федерація народів, що живуть між двома цими блоками, принесла б користь не лише цим малим народам, але і самим німцям і російським»[32].

---

[26] *Грушевський М.* Драгоманов в політичнім і національнім розвитку українства. — С. 6.

[27] Вольный Союз — Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. Свод и объяснения *М. Драгоманова*. — Женева, 1884. — 233 с.

[28] *Грушевський М.* Драгоманов в політичнім і національнім розвитку українства. — С. 7.

[29] *Драгоманов М.* Передне слово «Громади». — С. 84; *ГрушевськийМ.* Драгоманов в політичнім і національнім розвитку українства. — С. 7.

[30] *Лисяк-Рудницкий И.* Драгоманов как политический теоретик // [Електронний ресурс]: Режим доступу — http://www.dragomanov.info/rudnickij-politteoretik.html#6

[31] Там само.

[32] Там само.

Прогнози та передбачення М. Драгоманова в геополітичних реаліях «довгого XIX ст.» виявилися ілюзіями. Однак мали великий інтелектуальний вплив на російську та німецьку суспільно-політичну думку, особливо в контексті вирішення «національного питання». Для прикладу, стосовно європейських володінь імперії Романових, німецький соціолог та послідовник Драгоманова М. Вебер вважав, що вони «мають свою власну й частково дуже давню культуру, порівняно з Росією, принаймні, значно вищу культуру»[33]. При цьому його транснаціональні ідеї, як шлях долання етнічних конфліктів, можуть «мати нормативну цінність і для майбутнього»[34]. Крім того, уявлення Драгомановим Східної Європи переконувало наступні покоління українського визвольного руху в історичній перспективі федералізму, який став ідеологічною платформою більшості партій та політичних організацій.

[33] Цит.: Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз. — К., 1996; Оригінал: *Weber M.* Deutschland unter den europäischen Weltmächten. Gesammelte politische Schriften. — München. — 1921. — S. 90.

[34] *Лисяк-Рудницкий И.* Драгоманов как политический теоретик.

ДК 930.1:303.446.4

Валерій Саєнко*
(Херсон)

АРХЕОЛОГІЧНО-КРАЄЗНАВЧА І МУЗЕЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ О.І. ТЕРЕНОЖКІНА у 1920-ті роки

Тереножкін Олексій Іванович — археолог, працював в Росії, Середній Азії, Україні. З 15 років почав активно займатися археолого-краєзнавчими дослідженнями в Поволжжі, а потім в Центральній Азії. Одним із перших відкрив цивілізацію Хорезму. 1948 р. переїхав до України, де вивчав передскіфську та скіфську добу.

Ключові слова: *археолог О.І. Тереножкін, наукова робота, бібліографія.*

Тереножкин Алексей Иванович — археолог, работал в России, Средней Азии, Украине. С 15 лет начал активно заниматься археолого-краеведческими исследованиями в Поволжье, а потом в Центральной Азии. Одним из первых открыл цивилизацию Хорезма. В 1948 г. переехал в Украину, где изучал предскифскую и скифскую этохи.

Ключевые слова: *археолог О.И. Тереножкин, научная работа, библиография.*

Terenozhkin Alexey Ivanovich — the archeologist, worked in Russia, Central Asia, Ukraine. From the age 15 began actively to be engaged in researches of arheologo regional studies in the Volga region, then in the Central Asia. He was one of the first who opened a civilization of Khoresm. In 1948 moved to Ukraine where studied the Prescythian and Scythian periods.

Keywords: *archeologist A. Terenozhkin, research work, bibliography.*

Дуже вдало зазначено, що видатний дослідник стародавньої історії Євразії, Олексій Іванович Тереножкін, прожив в науці «ніби-то два життя», перше з яких пов'язано з неабияким внеском у вивчення археології Середньої Азії, а друге — з дослідженнями широкого кола питань розвитку культур епохи пізньої бронзи та скіфського часу в Надчорномор'ї і Подніпровському Лісостепі, на основі чого були зроблені концептуальні висновки про хід історичних процесів, які відбувалися вздовж поясу Євразійських степів[1].

---

* ***Валерій Саєнко*** *— здобувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Інституту психології, історії та соціології Херсонського державного університету.*

[1] *Мурзін В.Ю.* Засновник київської школи скіфознавства О.І. Тереножкін // Музейні читання. Матеріали конф., присв. 90-літтю О.І. Тереножкіна. Музей іст. коштовностей

Треба зауважити, що в центральноазійському періоді його діяльності також виразно виокремлюються кілька великих тем — дослідження в Приураллі, створення археолого-історичної періодизації Семиріччя, зацікавлення Хорезмом, Чачем і Согдом. Склалося так, що безумовного визнання дістали лише досягнення у вивченні проблематики останнього, головним чином завдяки подовженню минулого Самарканду[2]. Але і в дослідженнях, присвячених Киргизстану, і в хорезмській історіографії праці О.І. Тереножніна займають помітне місце, і майже кожна публікація містить посилання на його статті.

Є й інші малодосліджені сторінки в інтелектуальній біографії вченого, наприклад, та, що пов'язана з участю в написанні історії 24-ї армії (з 1943 р. — 4 гвардійська)[3] під час служби в РККА в роки Великої Вітчизняної війни. Ще один досить великий науковий період в його житті, здобутки якого самі по собі вже були б гідні того, щоб увічнити ім'я Олексія Івановича в археологічній регіоналістиці — це роки, коли він ще підлітком та юнаком займався краєзнавчою та музейною діяльністю у рідному Поволжжі. Показово, що в уявленнях сучасних музейних працівників на батьківщині О.І. Тереножкіна, він таки на все життя і залишився великим краєзнавцем, не зважаючи на своє професорство, роботу в академічних установах, енциклопедизм знань, широту досліджень та написання узагальнюючих праць; не вельми сумніваючись, вони вважають, що ювілейні конференції, присвячені вченому, є саме «краєзнавчими читаннями»[4], хоча ті мають виразний євразійський контекст — для матері дорослий син завжди дитина.

Невеличка історіографія теми, окрім коротких пасажів в біографічних нарисах, нараховує лише дві публікації: тези доповіді Н.П. Шевченко[5] на конференції в м. Чигирині, присвяченій 100-річчю з дня народження О.І. Тереножкіна та віддану нещодавно до друку статтю М.В. Гречишкіної, з якою автор люб'язно дозволила мені ознайомитися.

Джерела по цьому питанню складаються з матеріалів, які містяться у сімейному архіві родини Тереножкіних (фотографії, документи, спогади та особисті щоденники Олексія Івановича)[6], та експозиційних і фондових матеріалів краєзнавчого музею у місті, де пройшли його дитячі та юнацькі роки

України. — К., 1998. — С. 5–8; *Скорый С.А.* Алексей Иванович Тереножкин — выдающийся археолог современности // Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від народження О.І. Тереножкіна. — К., 2007. — С. 10–12.

[2] *Иневаткина О.Н.* Алексей Иванович Тереножкин в Средней Азии. Труд и интуиция // Ранній залізний вік Євразії ... — С. 15–16; *Гречишкіна М.В.* Археологічні дослідження О.І. Тереножкіна в Середній Азії (1929–1941 рр.) // Археологія. — К., 2010. — № 2. — С. 102–107.

[3] *Маневич Е.Л., Бенедиктов И.И., Тереножкин А.И.* От Сталинграда до Вены. Боевой путь Н-ской гвардейской армии. — Действующая армия. 1945.

[4] *Сулейманова Н.* — Електронний ресурс. — nv.pugachev-reklama.ru/p0356.htm.

[5] *Шевченко Н.П.* Краєзнавча та музеєзнавча діяльність О.І. Тереножкіна // Ранній залізний вік Євразії ... — С. 19–20.

[6] Див: Из жизни Алексея Тереножкина (написано его рукой, собрано его сыном). — К., 2006. — 112 с.

(польових щоденників, звітів за проведені експедиції та історичних і археологічних експонатів, здобутих ним власноруч)[7]. У великому масиві документів, що склали особистий фонд Тереножкіна-Іллінської, що зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України, найдавніші матеріали відносяться лише до 1929 р., коли О.І. Тереножкін вже полишив роботи в Поволжі, і в його наукових інтересах все більше місце почали займати центральноазійські теми[8].

Народився майбутній вчений 26 листопада 1907 року в місті Ніколаєвську, назва якого під час громадянської війни з ініціативи В.І. Чапаєва була змінена на Пугачов, Самарскої губернії (зараз Саратовської області).

Олексій починав своє знайомство з пам'ятками археології, підлітком проводячи розвідки на довколишніх поселеннях вздовж р. Великий Іргіз — лівої притоки Волги. Ще в шкільні роки він відкрив кілька поселень доби бронзи[9]. Треба зазначити, що в майбутньому саме епоха пізньої бронзи була відправною точкою в наукових пошуках вченого після переїзду до України.

За свідченням самого О.І. Тереножкіна, свої перші археологічні відкриття він зробив у 1919 та 1920 рр., тобто початок зародження наукових зацікавлень відбувався тоді, коли йому не виповнилося і дванадцяти років[10].

Хлопчаче захоплення старовиною отримало подальший серйозний розвиток на загальному фоні створення в перші ж післяреволюційні роки мережі периферійних музеїв та орієнтації держави на організацію і активну підтримку краєзнавства.

В м. Пугачові ще 1918 р. створений «Гурток любителів світознавства» з метою об'єднати наукові студії та задля популяризації краєзнавства в широких колах населення.

Повітовий Позашкільний Відділ Народної освіти 1919 р. відкрив три заклади під загальним керівництвом такої установи, як «Центральний музей»: «Педагогічний музей», «Музей місцевого краю» та «Відділ товариства археології, історії і етнографії при Самарському державному університеті». Останній і увійшов, як археологічна секція, до «Гуртка любителів світознавства». 1919 року в ній перебувало 19 чоловік. На одному з засідань секції Ф.Т. Яковлєв зробив доповідь «Кургани Самарської губернії»[11]. Як не дивно, збереглися жваві подробиці цього виступу: вкрай кумедну десятихвилинну «лекцію» з великим гумором описав у своїх спогадах М.Н. Тихомиров[12].

---

[7] *Саєнко В.М.* Короткий звіт про поїздку на батьківщину О.І. Тереножкіна. — (віддано до друку).

[8] НА ІА НАН України, ф. 27, спр. 2, 4.

[9] *Лесков А.М.* К 60-летию А.И. Тереножкина // СА. — М., 1967. — № 4. — С. 191.

[10] *Тереножкин А.* Автобиография [Після 1979 р.] / Из жизни Алексея Тереножкина... — С. 97.

[11] *Сулейманова Н.И.* Заволжская сокровищница. История Пугачевского краеведческого музея (к 90-летию музея). — Пугачев, 2009. — С. 3.

[12] *Тихомиров М.Н.* Самара в моей жизни (1919–1923). — Самара: «Самарский университет», 1994. — С. 53.

Втім, заклик доповідача до слухачів «приступити до масових розкопок курганів», можливо, й спонукав Олексія (вірогідно, що він був присутній, бо лекція була подією) до пошуків, і того ж року він знаходить кілька фрагментів кераміки в околицях міста на поселенні, яке потім у звітах постійно згадується під символічною назвою «селище № 1». Схематичний план цього поселення пізньої бронзи можна побачити серед паперів В.А. Городцова, через кілька років О.І. Тереножкін передав його видатному археологу[13].

Таким чином, ніяких спеціалістів, які хоча б трохи були обізнані з археологією та найдавнішою історією Поволжя, в Пугачові не було зовсім. Робота секції поки ще спрямовувалася лише на створення музею місцевого краю та архіву при ньому.

1920 р. місцеві ентузіасти вперше в повіті займаються розкопками курганів на околиці міста в зв'язку зі спробою їх пограбування школярами[14].

В грудні 1921 р. у Москві була проведена 1-ша Всеросійська краєзнавча конференція. На ній виступив нарком освіти А.В. Луначарський з закликом по всій країні до вивчення народом регіональної історії. Мабуть, у зв'язку з цією подією в м. Пугачові Музей місцевого краю був відокремлений від Центрального музею і став самостійною установою. В страшну годину, коли розпочався голод, директором музею з грудня був призначений 20-річний К.І. Журавльов, майбутній старший товариш і науковий однодумець Олексія Тереножкіна.

В цей голодний 1921 рік сім'я Тереножкіних виїхала з Поволжжя та жила в Україні — в селі Пеньківка Жмеринського повіту Кам'янець-Подільської губернії і лише навесні 1923 року повернулася до рідного Пугачова[15].

Олексій згадував, що коли згодом він працював у місцевому краєзнавчому музеї, то там серед експонатів були виставлені заспиртовані в банках частини людських тіл, заготовлені на продаж. І зараз в експозиції Пугачовського міського краєзнавчого музею можна побачити дві круглі пласкі «хлібини» того часу, зліплені з лушпиння та відходів насіння «семи злаків».

При Російській Академії наук 1922 р. було створено Центральне бюро краєзнавства, його діяльність привела до швидкого зростання краєзнавчого руху, на весну 1923 р. в Росії, окрім Москви і Петрограду, було зареєстровано 231 товариство та 285 місцевих музеїв[16].

Олексій працював в пугачовському музеї між 1923 та 1928 роками, проводячи за музейними справами весь свій час і згадував, що до третини експонатів було зібрано особисто ним або за його участю. Він проводить археологічні розвідки навколо свого міста, передаючи матеріали до музею.

---

[13] НА ГИМ, ф. В.А. Городцова, спр. 4.

[14] Архів ПКМ. (*Журавлев К.* Отчет о раскопках курганов, произведенных в западной окрестности гор. Пугачева в 1921 г.).

[15] Из жизни Алексея Терножкина ... — С. 8–10.

[16] *Соболев В.С.* Академия Наук и краеведческое движение // Вестник РАН. — М., 2000. — Т. 70. — № 6 — С. 535–541.

Разом з Олексієм археологічними розвідками та розкопками займалися два його старші брати — Іван, який якраз повернувся зі служби в лавах Червоної армії, а в майбутньому стане відомим ботаніком, та Олександр.

З початку весни 1923 р. К.І. Журавльов часто виїздить в села, розташовані по р. Великий Іргиз. Під час цих розвідок пощастило знайти багато свідоцтв про археологічні та палеонтологічні місцезнаходження, були зібрані експонати, відкрито кілька пам'яток. За результатами розвідок написаний звіт. Описуються 35 пунктів місцезнаходження археологічних матеріалів і маршрутів розвідок. Хронологія знахідок — від неоліту до періоду Золотої Орди. Майже в усіх «археологічних екскурсіях» та розкопках брав участь Олексій Тереножкін, про що К.І. Журавльов постійно, майже на кожній сторінці, згадує в тексті, причому значна частина матеріалів, які увійшли до звіту, були відкриті ним під час самостійних розвідок. Звіт підготовлений вельми професійно, мабуть завдяки консультації археологів самарського історичного Товариства; туди відправлений один екземпляр звіту[17].

Цього ж року була надрукована брошура «Про збирання історико-археологічних експонатів для Пугачовського музею місцевого краю». З ініціативи музею повітовий виконком видав наказ про охорону пам'яток старовини, а також про здачу до музею усіх знахідок старожитностей.

При музеї 2 лютого 1924 р. створено «Товариство по вивченню місцевого краю». До кінця року в нього прийнято 20 чоловік, серед них був і Олексій Тереножкін.

В польовий сезон 1924 р. вони разом з К.І. Журавльовим продовжують проводити розвідки, про що був підготовлений детальний звіт на 52 сторінки машинопису[18].

1925 року Олексій дізнався, що в одного мешканця з «розкольників» знаходиться велике зібрання книг, які той, згідно записаним спогадам ніби-то «поцупив» зі Спасо-Преображенського монастиря (насправді, скоріше за все, ця людина намагалася таким чином зберегти книги після закриття радянською владою монастирів 1919 року). Ці стародруки, треба розуміти, були конфісковані та поступили до музею.

Влітку 1925 р. К.І. Журавльов з О.І. Тереножкіним обстежують верхів'я Великого Іргізу[19].

Зимові канікули 1926 рр. Олексій цілком витратив на доставку до музею возом ікон, інших предметів культу, рукописних та друкованих книг з бібліотеки старообрядського Нижнього Вокресенського монастиря. Усього було привезено 451 предмет: ікони, книги, речі богослужіння, зокрема дерев'яна похідна церква.

---

[17] Архів ПКМ. (*Журавлев К.И.* Отчет об археологических разведках и раскопках, произведенных в Пугачевском уезде Сам. губ. в 1923 г.).

[18] Архів ПКМ. (*Журавлев К.И.* Отчет об археологических исследованиях в Пугачевском уезде Сам. губ. в 1924 г.).

[19] Архів ПКМ. (*Журавлев К.И.* Археологическе разведки по верхнему течению р. Б. Иргиза в июне 1925 г.).

У лютому 1926 року вночі у музеї з незрозумілих причин, можливо через погано влаштоване пічне опалення, виникла пожежа. Завідуючий К.І. Журавльов в цей час був у від'їзді, і Олексій, ризикуючи життям, організував спасіння монастирських архівів та документів з історії громадянської війни, цінної бібліотеки (понад 1000 рукописних книг і стародруків), колекцій. В результаті загинуло небагато, тільки те, що зайнялося до початку його прибуття. І хоча музейні цінності частково постраждали від води, вдалося привести їх до ладу, і вони були збережені[20].

В сучасних публікаціях церковних предметів заволжських монастирів можна знайти посилання на те, що деякі привезені О.І. Тереножкіним[21].

1926 року Олексій закінчує дев'ятикласну (тобто 2 ступеня) школу.

В.В. Отрощенко згадує розповідь О.І. Тереножкіна про те, як той пішки, з заплічником на спині, добирався до Саратова, щоб показати професору П.С. Рикову назбирані зразки кераміки зрубної культури[22].

Олексій займається самоосвітою, разом з К.І. Журавльовим уважно вивчає літературу з історії місцевого краю, церковного розколу, археології, зокрема «Бытовую археологию» В.А. Городцова[23].

Першим, по справжньому суттєвим практичним досвідом вченого, як він сам вважав, була участь влітку 1926 р. в археологічній експедиції Самарських курсів краєзнавства, що мала на меті проведення розвідок на схід від р. Самари та по р. Кінешмо. Відправився туди Олексій пішки, проводячи на своєму шляху розвідки старожитностей.

Керувала загоном Віра Володимирівна Гольмстен, яка стала першим професійним наставником молодого краєзнавця в археології. Н.П. Шевченко повідомляє, що в цій експедиції брала участь К.В. Тревер[24], і знайомство з видатним у майбутньому сходознавцем повинно було вплинути на коло зацікавлень молодого археолога. Загін, як згадував О.І. Тереножкін, виглядав досить своєрідно, пересувалися на возі[25].

В.В. Гольмстен, як і багато інших науковців, 1919 р. залишила голодну Москву і перебралася до Самари. Тут при університеті (заснований 1918 р.) було створено Товариство історії, археології, етнографії та природознавства за прикладом сусіднього старого Казанського університету, де таке товариство плідно працювало здавна, систематично видаючи збірки наукових праць.

---

[20] *Тереножкин А.* Автобиография. [Після 1979 р.] ... — С. 14; *Сулейманова Н.И.* Заволжская сокровищница. — 48 с.

[21] *Сулейманова Н.И.* Крест-мощевик и три подпрестольных креста из Иргизских монастырей // Ставрографический сборник. — Кн. 3. Крест как личная святыня. — М., 2005. — С. 271.

[22] *Отрощенко В.В.* О.І. Тереножкін як дослідник бронзової доби в Степовій Україні // Ранній залізний вік Євразії … — С. 13.

[23] Архів ПКМ. — № 74.

[24] *Шевченко Н.П.* Краєзнавча та музеєзнавча діяльність ... — С. 20.

[25] *Кузьминых С.В., Сафонов И.Е., Сташенков Д.А.* Вера Владимировна Гольмстен: материалы к биографии. — Самара, 2007. — С. 23, 33.

Саме Товариство споряджало експедиції, які очолювала В.В. Гольмстен. Метою було обстеження губернії, запропоноване В.А. Городцовим під час його приїзду 1920 р.

Не пізніше 1919 р. при Самарському університеті були започатковані Вищі етнолого-археологічні курси краєзнавства. «Товариство поступово обростало підсобними закладами. До їх числа належали і археологічні курси, невідомо для кого і навіщо в той час створені. Однак археологія була у великій пошані в багатьох містах Російської Республіки, так як була свого роду виходом для інтелігенції, яка намагалася зайняти себе цікавою для неї історичною справою». Число слухачів на курсах доходило до 170 чоловік. Серед них були різні люди, інколи вельми колоритні, як згадує М.Н. Тихомиров, який працював бібліотекарем Товариства та викладав палеографію на курсах[26].

1923 р. університет в Самарі був ліквідований через нестачу фінансування та через те, що професура почала повертатися до Москви і Петрограду, але курси продовжували працювати.

Восени 1926 р. О.І. Тереножкін вступає на археологічне відділення цих Вищих етнолого-археологічних курсів краєзнавства в Самарі. На таке рішення остаточно, мабуть, вплинула участь в літній експедиції.

Цього ж року вони разом із членом самарського Товариства М.Г. Маткіним відкривають стоянку верхнього палеоліту «Воскресенський спуск» в центрі Самари[27].

Знання, що отримувалися на курсах, були достатніми для вступу до Московського університету. Окрім Тереножкіна, в МГУ та інші вузи пішли вчитися ще кілька чоловік (А.А. Марущенко, К.В. Сальніков, В.І. Марков), більшість з них потім стали відомими археологами. Вони групувалися навколо експедиції В.В. Гольмстен, яка беззмінно працювала вченим секретарем Товариства та секретарем Ради Курсів.

Під час війни, дізнавшись про трагічну загибель своєї наставниці в блокадному Ленінграді, О.І. Тереножкін написав в листі від 12.07.1942 р. до В.А. Городцова: «... безцінний мій вчитель і краща з Ваших учениць Віра Володимирівна Гольмстен померла; перша, хто своєю вмілою рукою підвела мене до істинної науки, до справжніх знань основ. Вона, спираючись на Ваш величезний досвід, навчила й познайомила з правильною постановкою польових досліджень, вмінням їх обробляти та доводити до відповідного кінця. Прощавай, моя захисниця і покровителька!»[28].

Розраховану на три роки навчання програму курсів Олексій пройшов за два роки, працюючи щоб заробити на життя одну зиму двірником, а іншу — робітником на пристані. Платити доводилося і за навчання.

Під час канікул, влітку 1927 р., він проводить розкопки на селищах зрубної культури Успенському та Клопихинському, разом з іншими пугачовськими

---

[26] *Тихомиров М.Н.* Самара в моей жизни ... — С. 59.

[27] История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Каменный век. — Самара: Изд. Сам. науч. центра РАН, 2000.

[28] НА ГИМ, ф. В.А. Городцова, спр. 439.

краєзнавцями досліджує кілька курганів в групах вздовж правого берега р. Мокра Клопиха[29]. Також він бере участь у складі експедиції А.Ю. Якубовського в розкопках Пянджикенту у Таджикистані.

Цього року в зв'язку з 10-річним ювілеєм революції відбувся черговий переїзд краєзнавчого музею м. Пугачова в інше приміщення (з 1919 р. в дев'ятий раз), але, на щастя, надовго — він і зараз знаходиться там. Завдяки тому, що Заволжя не було окуповане (хоча в роки війни музей і перемістили в інше приміщення, що не пішло на користь колекціям), в сучасній експозиції можна бачити багато експонатів, здобутих Олексієм Тереножкіним вісімдесят років тому.

Достроково закінчивши курси, влітку 1928 року О.І. Тереножкін ще проводить розкопки та археологічні розвідки разом з завідувачем Пугачовського музею К.І. Журавльовим. Досліджена землянка з цікавим похованням епохи бронзи в ній, кілька невеликих курганів доби бронзи та середньовіччя поблизу с. Давидівка. Кургани копалися площею 4х4 м[30]. Особливо цікавими виявилися золотоординські матеріали, вони знаходяться в широкому науковому вжитку й зараз[31].

Головним результатом багаторічних сумісних досліджень О.І. Тереножкін вважав створення карти поселень зрубної культури Пугачовського повіту[32]. Можна сказати, що після його від'їзду археологічні роботи в музеї сходять нанівець, що збігається з тогочасною політикою, спрямованою на розгром усього краєзнавчого руху в країні.

Зазначимо, що матеріали, здобуті під час досліджень в Пугачовському повіті з 1920 по 1928 роки використовувалися науковцями в подальшому. Відкриті О.І. Тереножкіним і К.І. Журавльовим пам'ятки обстежувались у 1938–1939 рр. археологом І.В. Сініциним. Матеріали пізньої бронзи опрацьовувалися багатьма археологами, починаючи від В.В. Гольмстен. Але в повному обсязі вони не введені в науковий обіг і їх вистачило б на публікацію монографічного характеру, яка б суттєво розширила джерелознавчу базу регіональних археологічних старожитностей Самарського Заволжя від неоліту до середньовіччя. Зважаючи на те, що звіти виконані ретельно і більшість знахідок збереглася, доцільно було б видати результати досліджень співробітників Пугачовського музею у 1920-ті роки з додержанням сучасних вимог до публікацій.

---

[29] Архів ПКМ. (Отчет. О археологических работах, произведенных летом 1927 г. в Пугачевском уезде Самарск. губ. студентом Высших курсов Краеведения при СГУ Алекс. Тереножкиным).

[30] Архів ПКМ. (*Тереножнин А.И.* Дневник археологических работ в Пугачевском уезде летом 1928 года).

[31] *Ямилова Р.Р.* Убранство женского костюма кочевников Урало-Поволжья в контексте «имперской культуры» Золотой Орды // Формирование и взаимодействие уральских народов в изменяющейся этнокультурной среде Евразии: проблемы изучения и историография. Чтения памяти К.В. Сальникова (1900–1966). Матер. конф. — Уфа, 2007. — С. 307.

[32] *Тереножкин А.* Автобиография. [Після 1979 р.] ... — С. 97.

Діяльність О.І. Тереножкіна і пізніше неодноразово пов'язувалася з музейною справою та краєзнавством.

Восени 1928 р. він переходить на третій курс історико-археологічного відділення етнологічного факультету 1 Московського державного університету (МГУ мав таку назву з 1917 по 1930 рр.). Вчителем молодого вченого тепер стає насамперед В.А. Городцов. Починається новий етап у житті, перед ним відкриваються значно ширші можливості для здобуття освіти — бібліотеки, музеї, саме середовище столичної наукової спільноти, з якого з'являються талановиті наставники, розгортаються нові обрії в науковій діяльності.

З кінця 1929 р. почався розгром краєзнавчого руху, значення якого в минуле десятиліття було дуже великим. Саме в його руслі зародився і сформувався інтерес О.І. Тереножкіна до археології. Рішенням IV Всеросійської конференції 1930 р. були ліквідовані обласні краєзнавчі організації. В Самарі, Саратові, як і по всій країні, почалися репресії[33].

З 15 жовтня 1929 р., ще під час навчання у Москві, О.І. Тереножкін влаштовується на роботу до Історичного музею співробітником 1 розряду в археологічний відділ (за іншими свідченнями, він працював також у відділі східної нумізматики). За отриманою нами усною відповіддю з архіву відділу кадрів ГІМу, особова справа О.І. Тереножкіна там зараз не зберігається, довоєнна документація була ніби-то знищена, коли виникла загроза захоплення міста німецькими військами.

Але життєві негаразди несподівано стали на заваді науковій кар'єрі, яка так щасливо почала складатися. Через безглуздий донос однокурсника про приховане соціальне положення Олексія у лютому виключили з числа студентів Московського університету. Це автоматично потягнуло за собою і звільнення з музею. В суспільстві поступово накопичувалася тривога — на початку 1930 р. якраз продовжувала розкручуватися «академічна справа» — перший масштабний репресивний захід проти істориків. Через півроку у цій справі буде заарештований, а потім висланий в Самару займатися краєзнавством і один з вчителів Тереножкіна з історії та археології — Ю.В. Готьє.

Восени 1930 р. О.І. Тереножкін за «путівкою» Наркомосвіти вимушений був поїхати у Середнє Зауралля працювати завідувачем краєзнавчого музею в м. Алапаєвську Свердловської області. Це «заслання» тривало до серпня 1931 р. і його довелося уникнути лише завдяки посиланням на сімейні обставини.

Повернувшись до Москви, він чомусь лише протягом одного місяця, з середини серпня по середину вересня, працював науковим співробітником Московського обласного музею, відомого своїми багатими археологічними колекціями. Можливо, що звільнення відбулося у зв'язку з наміченим згортанням роботи музею.

---

[33] *Малов Н.М.* Советская государственая музейная сеть в Саратове (1917–1930 гг.): организационное становление, страницы истории и музейные деятели // Народы Саратовского Поволжья: этнология, этнография, духовная и материальная культура: Мат. конф. — Саратов, 2006. — С. 265; *Формозов А.А.* Русские археологи в период тоталитаризма: Историографические очерки. — М., 2006. — С. 49–51.

Восени 1931 р. О.І. Тереножкін закінчує університет, отримавши спеціальність «музейний працівник — археолог».

З січня 1932 р. молодий науковець був залучений до роботи Центральної Ради «Всесоюзного добровільного товариства пролетарського туризму і екскурсій». Там він працював інструктором-педагогом до кінця 1934 р. Тоді ж ним була написана брошура «Основы пролетарского туризма», яка на довгий час стала основним методичним посібником для навчання краєзнавців[34].

Ми коротко окреслили шлях вченого після «пугачовського» періоду, щоб показати, як він поступово розширював і масштаби археологічних досліджень, і їх географію, переходячи від регіональних обстежень до «академічної» науки. З іншого боку, знайома і звична музейна справа та краєзнавство продовжувала займати значне місце в його житті на початку 1930-х років. На це вплинули і перипетії долі — виключення з університету, звільнення з Історичного музею, тимчасовий виїзд зі столиці загальмували на чотири роки науковий розвиток та кар'єрне зростання. Один випадок змінив хід життя, яке могло складатися інакше, але тут, наприклад, треба взяти до уваги те, що якби Тереножкін залишився працювати в «не досить пролетарських» музейних установах, то вірогідно, що він зазнав би більш жорстких репресій, як багато його колег...

За свідченнями людей, які добре знали О.І. Тереножкіна, він і протягом усього наступного життя постійно спілкувався з музейними працівниками, надавав консультації, допомагав з підготовкою публікацій, постачав наукову літературу[35].

В роки війни, користуючись кожною нагодою, вчений заходить до музеїв, нудьгує по улюбленій справі, навіть по траншеях виглядає стародавню кераміку. Восени 1944 р. у звільненому Луцьку він знайомиться з археологом Засадчуком — учнем Я.І. Пастернака, вивчає в місцевому музеї археологічні колекції, матеріали недостатньо відомих йому культур (навіть якось ночує в пустому музеї), читає студентам лекції з археології Середньої Азії. В голодному Відні він знаходить відомого австрійського археолога Франца Ханчара, буває у нього вдома, допомагає продуктами.

Пізніше, після переїзду на Україну, він підтримував археологічні захоплення запорізького краєзнавця Олександра Бодянського, листувався з ним, запрошував працювати до себе в експедицію.

Вчений під час польових досліджень висвітлював у місцевій пресі стародавнє минуле, часто писав про цікаві здобутки, популяризував археологічне знання та закликав до збереження пам'яток.

Не забував О.І. Тереножкін і рідний Пугачовський музей, де розпочалася його наукова діяльність. Ще під час війни писав з фронту до директора музею К.І. Журавльова, цікавився новими знахідками, мріяв про зустріч.

Щоб показати чим був цей музей в повітовому місті серед заволзьких степів, треба зробити наголос і на досягненнях Костянтина Івановича Журавльова, старшого за О.І. Тереножкіна на шість років, з яким вони разом ходили в

---

[34] *Шевченко Н.П.* Краєзнавча та музеєзнавча діяльність... — С. 20.

[35] Там само. — С. 20.

археологічні розвідки та займалися розкопками. Проведені Журавльовим польові палеонтологічні дослідження, яким він почав приділяти посилену увагу з 1926 р., викликали зацікавлення спеціалістів, а наукові публікації отримали визнання і знаходяться в активному вжитку й зараз.

Проста статистика говорить, що за якихось десять років в периферійному Пугачові виросли широковідомі науковці різного фаху: астроном М.Є. Набоков, ботанік І.І. Тереножкін, археолог О.І. Тереножкін, палеонтолог К.І. Журавльов. На цьому окремому прикладі можна простежити, як розвиток справжньої науки в той час досить чітко корелюється з періодом підтримки краєзнавства.

Хоча краєзнавство і розвивали після революції, почасти на противагу старій науці як можливу конкурентоспроможну альтернативу, досягнення цієї течії беззаперечні. І немає ніяких підстав закидати краєзнавству те, що академічна наука зазнавала в той час утисків. Тим паче необ'єктивними виглядають дещо занижені оцінки досягнень краєзнавчого руху в історіографії[36].

М.Н. Тихомиров 1919 р. пророче написав у «Доповіді про поїздку в іргизькі монастирі з 31 травня по 17 червня 1919 р.»: «Яке величезне значення мають місцеві музеї, вони викликають любов до рідної старовини, привчають її цінувати, охороняти та любити. І це перша сходинка до втілення моєї фантазії щодо появи місцевих істориків, які б любили і знали рідну старовину». Мрійливе бажання майбутнього академіка (який тоді не підозрював недалекий обвал усього краєзнавчого руху та репресії серед науковців, коли в тенетах ГПУ загине і його рідний брат, теж історик), втім, встигло таки виповнитися, а Олексій Тереножкін став не лише знавцем місцевої історії — його відкриття мають світове значення.

Список скорочень

ГИМ — Государственный исторический музей
ПКМ — Пугачевский краеведческий музей

[36] *Генинг В.Ф.* Очерки по истории советской археологии. — К., 1982. — С. 47; *Пряхин А.Д.* История советской археологии. — Воронеж, 1986. — С. 23.

УДК 94 (477) «1921/1929»: 338.1(1– 21) – 058.7

Павло Ямполець*
(Чернігів)

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НЕПу: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано трансформацію поглядів науковців на процеси, пов'язані з добробутом різних верств міського населення України доби НЕПу, починаючи з праць 1920-х рр. і завершуючи дослідженнями сьогодення. Виявлені пріоритетні напрямки наукового пошуку при вивченні певних аспектів повсякденного життя трудящих та наголошено на тих проблемах, які ще підлягають висвітленню дослідниками в майбутньому.

Ключові слова: *історіографія; міське населення; матеріальне становище; нова економічна політика.*

Проанализировано трансформацию взглядов ученых на процессы, связанные с благосостоянием различных слоев городского населения Украины эпохи НЭПа, начиная с 1920-х гг. и завершая современностью. Выявлены приоритетные направления научного поиска при изучении определенных аспектов повседневной жизни трудящихся и акцентировано на тех проблемах, которые еще надлежит осветить исследователям в будущем.

Ключевые слова: *историография; городское население; материальное положение; новая экономическая политика.*

The transformation of historians' views on the processes connected with welfare of the urban populations different levels in Ukraine in the NEP period since the 1920s works till the modern researches have been analysed. The researches priority directions in the process of studying of aspects of the workers everyday life have been found out and the problems which are subject to studying in the future have been pointed out.

Keywords: *historiography, urban populations, economic conditions, New Economic Policy.*

Історіографічний огляд необхідний для системного та комплексного висвітлення досліджуваної проблеми, тобто вивчення її в аспекті соціально-економічних процесів доби НЕПу, які формували соціальні стандарти життєвого рівня

---

* ***Павло Ямполець*** *— кандидат історичних наук, доцент кафедри природничих і гуманітарних дисциплін Чернігівської філії Рівненського інституту слов'янознавства КСУ, заступник директора з навчальної роботи.*

громадян та знайшли відображення в історичних розробках. Замовчування реальних політичних цілей компартійного режиму створило проблему «білих і темних» плям у питаннях соціального забезпечення громадян республіки в 20-х рр. XX століття. Створення об'єктивної картини рівня життя населення республіки доби НЕПу має також велике значення для пояснення негараздів сучасного українського суспільно-політичного життя.

Аналіз радянської, російської та вітчизняної історичної літератури, спрямований на загальні праці, які представляють інтерес в методологічному плані, та в основному ті, що мають безпосереднє відношення до проблеми рівня життя громадян.

У межах загальноприйнятої вітчизняної періодизації, та узгоджуючись з предметом наукового пошуку, історичну наукову літературу відносно матеріального становища громадян можна поділити на кілька етапів. Перший охоплює 1920-ті роки; другий 1930–1940-ві роки; третій припадає на 1950–1960-ті роки; четвертий — на 1970–1980-ті роки; а п'ятий засвідчує специфіку сучасного історичного дискурсу — 1990-ті роки XX — початок XXI ст.

Періодизація вітчизняної історії, яка панувала довгий час в дослідженнях істориків, не позначала НЕП як певний історичний період.

Для нашого історичного дослідження стали в пригоді наукові праці, присвячені двом хронологічним періодам, а саме: відбудовному (1921–1925 рр.) та періоду так званої соціалістичної реконструкції (1926–1929 рр.).

Серед робіт, виданих в 1920-ті роки, особливу увагу заслуговують роботи Е. Кабо, де розглянуто теми річного балансу робітничого господарства та річні норми споживання робітників української промисловості, а також наведені дані про бюджет робітників у 1925–1926рр[1].

У науковій праці З. Твердової зроблено критичний огляд бюджетних досліджень щодо добробуту робітників за 6 років (1918–1923 рр.). При цьому вона підкреслила, що бюджетні дослідження українського вченого Г. Полляка характеризуються порівняно кращою репрезентативністю на тлі робіт російських авторів[2].

Значний інтерес для дослідника обраної теми представляють наукові праці 1920-х рр., опубліковані лише в 1991 р. в збірнику «НЭП и хозрасчет». Зокрема,

---

[1] *Кабо Е.О.* Годовой баланс рабочего хазяйства и годовые нормы рабочего потребления / Е. Кабо // Статистика труда. — 1927. — № 8. — С. 1–10.; *Кабо Е.О.* Рабочий бюджет в 1925 году и первой половине 1926 года / Е.О. Кабо // Статистика труда. — 1926. — № 9. — С. 1–8.

[2] *Полляк Г.С.* Бюджет рабочего в 1922–1926 гг. / Г.С. Полляк // Экономическое обозрение. — 1927. — № 10. — С. 169–186; *Полляк Г.С.* Динамика рабочего бюджета / Г.С. Полляк // Экономическое обозрение. — 1925. — № 8. — С. 44–46; *Полляк Г.С.* Бюджеты робочих и служащих. Бюджет рабочей семьи в 1922–1927 гг. / Г.С. Полляк. — вып.1. — М.: ЦСУ СССР, 1929. — 100 с.; *Полляк Г.С.* К вопросу об уровне жизни рабочего класса СССР / Г.С. Полляк // Плановое хозяйство. — 1931. — № 5–6. — С. 62–119; *Твердова З.* Критический обзор материалов бюджетных исследований о положении рабочих за 5 лет (1918–1923) / З. Твердова // Экономическое обозрение. — 1924. — № 17–18. — С. 134–147.

Л. Юровський розглядав проблему «поиска мерила ценности», тобто встановлення еквівалента грошей, який захищав заробітну плату від постійного коливання ринкових цін. Такою грошовою одиницею став набір продуктів, який був покладений в основу бюджетного індексу статистики праці, що складався по губерніях[3].

Н. Кондратьєв присвятив свої роботи факторам, які впливали на динаміку роздрібних цін в 1921–1922 рр. в розрізі продовольчих товарів та фабрикатів[4]. Автор зробив висновки, що шалене і постійне зростання цін, обумовлене падінням виробництва, швидким зростанням емісії і відповідно інфляції.

Науковий інтерес для дослідників доби НЕПу представляє робота В. Новожилова, який розглядав проблеми економіки періоду НЕПу і був одним із ведучих теоретиків оптимального планування. Зокрема, в статті «Недостаток товаров» автор роз'яснив чітко причини «товарного голоду» в 1925–1926 рр., а саме, що це явище в умовах приватногосподарської організації ринку являється винятком[5].

З 1921 р. з'являються перші статті, де автори намагаються узагальнити дані про заробітки робітничого класу республіки. Так, відомий економіст І. Дубинська вперше провела аналіз реальної вартості заробітної плати промислових робітників міста Харкова (1920–1921 рр.) і зробила оцінку натуральної та грошової її частини по відношенню до вартості продовольчого рівня[6]. Реальну вартість заробітної плати робітників у натуральному вираженні характеризує також у своїй праці Ю. Юрьєв[7].

Для дослідника проблеми представляє значний інтерес робота І. Гореліка, в якій наводилися матеріали, що були використані для побудови контрольних цифр народного господарства УСРР на 1923–1925 рр. Крім цього, вдалим є також зроблений автором екстраполятивний аналіз заробітків за першу поло-

---

[3] *Юровский Л.Н.* На путях к денежной реформе / Л.Н. Юровский // НЭП и хозрасчет. — М.: Экономика, 1991. — С. 198–224.

[4] *Кондратьев Н.Д.* Условия образования и движения товарных цен / Н.Д. Кондратьев // НЭП и хозрасчет. — М.: Экономика, 1991. — С. 308–318; *Кондратьев Н.* Хлебные цены и хлебный рынок до революции и сей час / Н. Кондратьев. — М., 1926. — 123 с.

[5] *Новожилов В.В.* Недостаток товаров / В.В. Новожилов // НЭП и хозрасчет. — М.: Экономика, 1991. — С. 319–339.

[6] *Дубинская И.* Натуральная заработная плата рабочих Харькова с июня 1920 г. по июль 1921 г. / И. Дубинская // Мат. по статистике труда на Украине. — Х., 1921. — Вып. 2. — С. 77–82.

[7] *Юрьев Ю.* Заработная плата, производительность труда и рационализация производства в промышленности Украины / Ю. Юрьев // Хозяйство Украины. — 1925. — № 11–12. — С. 65–75*; Юрьев Ю.* Производительность труда и заработная плата в промышленности Украины / Ю. Юрьев // Хозяйство Украины. — 1926. — № 2–3. — С. 93–100; *Юрьев Ю.* Рабочее снабжение и заработная плата в условиях новой экономической политики / Ю. Юрьев // Народное хозяйство Украины. — 1922. — № 4–6. — С. 49–62.

вину 1920-х років із довоєнними даними 1913 р.[8] Багато нового, в плані методики та принципів підходу до розв'язання проблеми внесли роботи В. Гуревича, М. Буяновера та Є. Фридзеля. Зокрема, В. Гуревич приділив увагу колективним договорам та заробітній платі робітників України в 1923 р. М. Буяновер, враховуючи особливу вагу Донбаського регіону у промисловості України, більш детально охарактеризував зростання заробітків робітників саме цього району, чим надав можливість більш скрупульозно, вузькорегіонально провести динамічний аналіз заробітків трудящих. Є. Фридзель проаналізував заробітну плату робітників і службовців України за період 1924–1925 рр[9].

Беручи до уваги велике значення для вивчення проблеми матеріального становища робітничого класу республіки даних бюджетних обстежень, відомі економісти 1920-х рр. І. Дубинська, Г. Полляк, О. Кабо, І. Горелик, І. Липкес, Я. Танагоз на основі цих матеріалів, які містять в собі унікальну інформацію, проаналізували основні сфери матеріального рівня життя різних верств населення України в розрізі адміністративно-територіальних регіонів та головних промислових центрів[10].

Цікаві дані подані в роботі Л. Фреймана, які висвітлюють проблему індексів вартості життя і методи їх розрахунків в різних країнах, але дуже мало відомостей навіть в розрізі Союзу, не говорячи про Україну[11].

---

[8] *Горелик И.Г.* Заработная плата и доходы пролетариата Украины в 1923–1924 и 1924–1925 гг. / И.Г. Горелик // Хозяйство Украины. — 1926. — № 7. — С. 151–170.

[9] *Буяновер М.* Материальное положение донецких рабочих в 1923–1924 гг. / М. Буяновер // Статистика труда в Донбассе. — 1924. — № 1. — С. 14–34; *Гуревич В.* Коллективные договора и заработная плата рабочих Украины в 1923 г. / В. Гуревич // Статистика труда на Украине. — 1924. — № 3. — С. 20–32; *Фридзель Э.* Заработная плата рабочих и служащих украинской промышленности и железнодорожного транспорта в 1924 г. / Э. Фридзель // Статистика труда на Украине. — 1924. — № 4. — С. 19–27; *Фридзель Э.* Заработная плата рабочих и служащих Украины в 1924–25 году / Э. Фридзель // Статистика труда на Украине. — 1926. — № 6. — С. 31–49.

[10] *Горелик И., Липкес И.* Киевский рабочий в 1923 г. Бюджеты, питание, жилищные условия, быт / И. Горелик, И. Липкес. — К.: Киевский губпрофсовет, 1924. — 98 с.; *Дубинская И.* Бюджет семьи украинского рабочего и служащего в ноябре 1923 г. / И. Дубинская // Статистика труда на Украине. –1924. — № 3. — С. 32–40; *Дубинская И.* Бюджеты рабочей семьи в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования / И. Дубинская. — Х.: Украинский рабочий, 1928. — 95 с.; *Дубинская И.* Бюджеты рабочих Донбасса зимой 1922 г. / И. Дубинская // Мат. по статистике труда на Украине. — Х., 1923. — Вып. 4. — С. 123–150; *Дубинская И.* Бюджеты рабочих семей Донбасса и Харькова в 1925 году / И. Дубинская // Статистика труда на Украине. — 1926. — № 6. — С. 59–75.; *Дубинская И.* Материальные условия жизни рабочих Донбасса летом 1922 г. / И. Дубинская // Мат. по статистике труда на Украине. — Х., 1922. — Вып. 3. — С. 51–69; *Кабо Е.О.* Рабочий бюджет в 1925 году...; *Полляк Г.С.* Бюджет рабочего в 1922–1926 гг...; *Полляк Г.С.* Динамика рабочего бюджета...; *Полляк Г.С.* Бюджеты робочих и служащих...; *Полляк Г.С.* К вопросу об уровне жизни...; *Танагоз Я.* Бюджет крымских рабочих и советских служащих / Я. Танагоз // Бюл-нь Крымского ЦСУ. — 1924. — № 3. — С. 37–43.

[11] *Фрейман Л.И.* Индексы стоимости жизни и методы их исчисления в разных странах (1914–1924 гг.) / Л.И. Фрейман. — М.: Книгоиздательство ВЦСПС, 1925. — 152 с.

Загальним недоліком усіх без винятку вище згаданих публікацій було те, що в них проводився аналіз заробітків тільки за один, рідше два роки, а не за весь період НЕПу, що значно ускладнює можливість широкого динамічного аналізу.

Окремо треба відзначити змістовні роботи з питань заробітної плати, що належать А. Рашину[12]. Так, в монографії автор провів грунтовний аналіз номінальних заробітків робітників СРСР з другого кварталу 1923/24 року в червінцевому обрахунку і реальних заробітків у бюджетних карбованцях, починаючи з першого кварталу 1923 р. На жаль, динаміка заробітної плати по промисловості УСРР в цій роботі не знайшла належного висвітлення.

Більша частина видань 1920-х рр., в яких у тій чи іншій мірі висвітлювалися питання матеріального становища взагалі та заробітної плати зокрема, відносяться у переважній більшості до категорії джерел, а не дослідницьких авторських робіт, що залишило проблему практично нерозв'язаною.

Щодо іншого важливого фактору добробуту — цін, то історіографічний аналіз свідчить, що ця проблема неодноразово зачіпалась в працях істориків та економістів. Так, у 1922 р. вийшла друком стаття Н. Філіпової, де безпосередньо проаналізований темп зростання цін по країні за 1921–1922 рр. Автор детально дослідила вартість харчового пайка в найбільш потерпілих від голоду губерніях Півдня республіки[13]. У вже згадуваних роботах І. Дубинської, Г. Поляка та М. Буяновера розглядалась динаміка роздрібних цін та їх вплив на прибутки та видатки робітників республіки.

Проблемі енергетичного рівня та якості харчування самостійно від інших факторів рівня життя присвячено дуже мало наукових робіт. Тому, звичайно, ця важлива соціальна проблема вимагає більш ґрунтовного вивчення. Питання вартості харчування, його питомої ваги у видатковому бюджеті робітників, відношення цього показника до прибутків взагалі та заробітної плати, зокрема, майже не знайшли висвітлення в працях науковців. У вже згадуваній нами роботі І. Дубинської вперше в українській історіографії було здійснено спробу проаналізувати енергетичний рівень харчування і порівняти його з рівнем заробітків трудящих[14].

Значний інтерес представляють також робота Г. Полляка, де поданий динамічний аналіз бюджету робітників за період з 1922 до 1927 років[15]. Автор

---

[12] *Рашин А.* Заработная плата в крупной промышленности в 1927/1928 г. / А. Рашин // Статистика труда. — 1928. — № 11–12. — С. 8–11; *Рашин А.Г.* Заработная плата за восстановительный период хозяйства СССР 1922/23–1926/27 гг. / А.Г. Рашин. — М.: Книгоизд-во ВЦСПС, 1928. — С. 328.

[13] *Филиппова Н.А.* Движение цен за 1921 г. и первую четверть 1922 г. / Н.А. Филлипова // Материалы по статистике труда. — 1922. — Вып. 13. — С. 25–42.

[14] *Дубинская И.* Материальные условия жизни рабочих Донбасса летом 1922 г. / И. Дубинская // Мат. по статистике труда на Украине. — Х., 1922. — Вып. 3. — С. 51–69; *Дубинская И.* Натуральная заработная плата рабочих Харькова с июня 1920 г. по июль 1921 г. / И. Дубинская // Мат. по статистике труда на Украине. — Х., 1921. — Вып. 2. — С. 77–82.

[15] *Полляк Г.С.* Бюджеты робочих и служащих. Бюджет рабочей семьи в 1922–1927 гг. / Г.С. Полляк. — Вып. 1. — М.: ЦСУ СССР, 1929. — 100 с.

охарактеризував динаміку цін та вплив їх на видаткову частину бюджету і зокрема головну його частину — харчування. Що не єдиною роботою, яка цілком присвячена питанню харчування робітників республіки, була ґрунтовна праця В. Нифонтова. Автор детально висвітлив рівень та обсяги споживання продуктів харчування, його якісний склад як по СРСР, так і по Україні[16].

У 1930-ті — 1940-ві роки не вийшло жодної фундаментальної праці з питанням матеріального становища у 1921–1929 рр. Цей факт пояснюється тогочасною ситуацією в країні, політичними пріоритетами та зміною економічного курсу уряду.

У 1950–60-ті роки інтерес істориків та економістів до питань заробітної плати в період НЕПу активізується. Науковий рівень робіт цього часу був значно вищий, бо він будувався на широкому використанні статистичних джерел, а також на застосуванні більш досконалих нових методик дослідження.

В цьому зв'язку заслуговує на певну увагу стаття В. Кряжева, в якій наголошувалося на необхідності нового підходу до розрахунків екзістенц-мінімуму, тобто прожиткового мінімуму для визначення рівня реальної заробітної плати робітників у першій половині 1920-х років[17].

У монографії А. Вайнштейна проведена характеристика і порівняння марксистської та буржуазної концепції розподілу національного доходу та окреслені проблеми, пов'язані з ціноутворенням[18]. Підкреслена необхідність проведення статистичних робіт по побудові балансу народного господарства, який був заборонений особисто Сталіним у кінці 1920-х років, щоб таким чином приховати антинародну політику вождя відносно розподілу національного доходу, а саме збільшення фонду нагромадження за рахунок значного зниження ресурсів споживання, які обумовлювали життєвий рівень громадян.

Взагалі, треба зазначити, якщо у першому повоєнному десятиріччі проходив процес відновлення та накопичення наукового потенціалу і історики того часу обмежувались в головному статтями, то у 1960-ті роки вивчення основних проблем історії 1920-х років виходить на монографічний рівень. Грунтовний аналіз монографії К. Шияна, Г. Діденко, А. Матюгіна, свідчить про те, що автори вибрали майже однакові об'єкти для дослідження, тому ці роботи мають значну кількість однотипового матеріалу[19]. Крім цього загальним недоліком

---

[16] *Нифонтов В.П.* Состояние питания городского населения с 1919 по 1923–1924 сельскохозяйственный год / В.П. Нифонтов // Состояние питания городского населения СССР в 1919–1924 гг. — Т. XXX. — 1926. — Вып. 1. — С. 27–54.

[17] *Кряжев В.Г.* Методы расчёта прожиточного минимума для определения уровня заработной платы в 1918–1926 гг. В.Г. Кряжев // Вопросы труда. — 1958. — Вып. 1. — С. 153–165.

[18] *Вайнштейн А.Л.* Народный доход России и СССР. История. Методология исчисления. Динамика / А.Л. Вайнштейн. — М., 1969. — 214 с.

[19] *Диденко Г.* Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства 1921–1925 гг. / Г. Диденко. — К.: Акад. наук УССР, 1962. — 374 с.; *Матюгин А.А.* Рабочий класс СССР в годы восстановления народного хозяйства / А.А. Матюгин. — М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1962. — 364 с.; *Шиян К.* Боротьба робітничого класу України

вище вказаних робіт є також досить побіжний порівняльний аналіз процесів, пов'язаний з поліпшенням матеріального добробуту трудящих і це, не дивлячись на те, що цій проблемі автори присвятили цілі розділи. Однак, при цьому зовсім відсутній динамічний аналіз номінальної заробітної плати за період 1921–1922 рр., який до речі, використовувався авторами як базисний. Безперечним плюсом робіт є методичний прийом аналізу змін в рівні оплати праці, побудований на характеристиці динаміки ставок першого розряду. Суттєвим недоліком згаданих праць було також те, що в них навіть нема згадки (не говорячи вже про динамічний аналіз) про вартість бюджетного кошику, бюджетний індекс, як суттєвий покажчик реального змісту зароблено. До того ж ці праці переобтяжені різноплановими, погано згрупованими статистичними даними, що ускладнює можливість їх співставлення.

Чітке роз'яснення необхідності використання бюджетного індексу, як універсального покажчика рівня реальної заробітної плати, внесла своєю роботою відомий економіст О. Кабо[20].

Щодо проблеми цін, то до кінця 1950-х вона розглядалися авторами здебільше в контексті інших, в головному фінансово-економічних проблем, а звідси неминучість епізодично-ілюстративного використання цінових даних і відсутність їх ґрунтовного аналізу. У 1964 році вийшла друком монографія А. Малафеєва, де автор вперше у вітчизняній історіографії висвітлює питання ціноутворення в 1920-ті роки як самостійну проблему. Однак, динамічний аналіз цін, який подається в цій роботі і котрий є, безперечно, вдалим з точки зору економіста, не може задовольнити в повному обсязі представника історичної науки, бо не пов'язується з суспільно-політичними процесами, що відбувалися в УСРР на той час[21].

У 1950–60-х роках не вийшло жодної статті, не говорячи вже про монографії, де б проблема харчування робітників УСРР у 1920-ті роки отримала більш менш повне висвітлення. В загальних працях по історії народного господарства та історії робітничого класу існують тільки епізодичні згадки про харчування, і це при тому, що в них були цілі розділи, присвячені матеріальному становищу трудящих.

Історичні дослідження 1970–80-х рр. зібрали та узагальнили значний обсяг історичних матеріалів, які відносяться до історії робітничого класу в періоди відбудови народного господарства та довоєнних п'ятирічок.

Зокрема, результати цих історичних досліджень стосуються в основному історії створення соціалістичного суспільства і народного господарства. При цьому головна роль у цих процесах відводиться комуністичній партії, відображаються в пропагандистському аспекті всі соціально-економічні події в житті

за відбудову промисловості (1921–1925 рр.) / К. Шиян. — К.: Держполітвидав, 1959. — 304 с.

[20] *Кабо Е.* Бюджетный индекс (Исторический очерк) / Е. Кабо // Советская статистика за полвека (1917–1967 гг.). — М.: Наука, 1970. — 317 с.

[21] *Малафеев А.Н.* История ценообразования в СССР (1917–1963 гг.) / А.Н. Малафеев. — М.: Мысль, 1964. — 439 с.

республіки. До таких робіт належить безпосередньо монографія В. Довгопола, В. Дмитренка, В. Лельчука, Ю. Полякова[22].

Значний науковий інтерес для дослідника проблем добробуту мають роботи С. Кульчицького[23]. Вони відрізняються новизною в аспекті висвітлення матеріального становища промислових робітників республіки, а саме розгляд цієї важливої соціальної категорії автор здійснив через аналіз динаміки національного доходу та його складових — фонду нагромадження та споживання, які перебувають у тісному взаємообмежуючому зв'язку.

У цілому, не зважаючи на деякі позитивні результати в дослідженнях рівня життя робітничого класу України, проблема ця відноситься до категорії найменш досліджених та вивчених. Про цей факт свідчать безпосередньо роботи по радянській історіографії В. Сидоренка та М. Резницької, із яких видно, що тематично більшість досліджень дуже схожі, бо відображають майже однакові аспекти історії робітників республіки, а саме: підвищення культурно-технічного, загальноосвітнього рівня, підготовці кваліфікованих кадрів, покращення житлових умов та медичного обслуговування, ліквідацію безробіття. Дані ж стосовно заробітної плати, цін, бюджетних ресурсів, харчування в цих роботах відсутні[24].

Наукове дослідження В. Маневича представляє собою огляд теоретичних розробок відносно грошової реформи, становлення радянської фінансової системи, ролі грошової одиниці в радянській економіці та безпосередній вплив цих факторів на життєвий рівень громадян[25].

Нове бачення соціально-політичних перетворень суспільства періоду 1920-х рр. притаманне багатьом історичним дослідженням 1990–2000-х рр. Зокрема, проблемам робітничої політики українських урядів та регулюванню

---

[22] *Дмитренко В.П.* Торговая политика советского государства после перехода к НЕПу 1921–1924 гг. / В.П. Дмитренко. — М.: Наука, 1971. — 271 с.; *Довгопол В.М.* Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.) / В.М. Довгопол. — Х.: Харківський ун-т, 1971. — 144 с.; *Лельчук В.С.* Индустриализация СССР: история, опыт, проблемы / В.С. Лельчук. — М.: Изд-во политич. л-ры, 1984. — 304 с.; *Поляков Ю.А.* Новая экономическая политика: разработка и осуществление / Ю.А. Поляков, В.П. Дмитренко, Н.В. Щербань. — М. Изд-во политич. лит-ры, 1982. — 234 с.

[23] *Кульчицький С.В.* Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації / С.В. Кульчицький. — К.: Наукова думка, 1975. — 175 с.; *Кульчицький С.В., Ткачова Л. І.* Матеріальний добробут робітничого класу України в роки першої п'ятирічки / С.В. Кульчицький, Л.І. Ткачова // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — 1977. — Вип. 3. — С. 33–43.

[24] *Резницкая М.В.* Рабочий класс Украины в период социалистической реконструкции народного хозяйства (1926–1937). Очерк историографии проблемы / М.В. Резницкая. — К.: Вища школа, 1977. — 165 с.; *Сидоренко В.П.* Історія робітничого класу України періоду будівництва соціалізму (1921–1941) у радянській історіографії 30–60 років / В.П. Сидоренко // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — 1977. — Вип. 3. — С. 73–82.

[25] *Маневич В.Е.* Экономические дискуссии 20-х годов / В.Е. Маневич. — М.: Экономика, 1989. — 142 с.

заробітної плати присвячені роботи А. Ставницького та І. Шехета[26]. На протязі багатьох років у радянській науковій літературі всі проблеми міжгалузевої диференціації та регулювання заробітної плати пояснювалися як недоліки ринкового регулювання.

Значний інтерес для історичного дослідження доби НЕПу мають монографії С. Кульчицького, видані у 1990-х рр.[27] Зокрема в монографії «Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919–1928)». автор, використавши не доступні раніш архівні джерела, докорінно переглянув традиційні уявлення радянської історіографії, які базувалися на сталінській концепції історичного процесу, що залишалася офіційною аж до серпня 1991 р.

Нові принципи вивчення проблеми представлені в наступних колективних працях: В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького; В. Рутгайзера, С. Шпилько[28]. Зокрема, в роботі В. Рутгайзера, С. Шпилько, на основі вітчизняного та зарубіжного досвіду розглядається широке коло проблем, пов'язаних з методологією та методикою розрахунків індексу вартості життя, та використання цього важливого соціального стандарту для розрахунків реальних прибутків трудящих.

Питанням соціально-економічного розвитку України, державного управління торгівлею і промисловістю та соціального забезпечення в роки НЕПу присвячені праці наступних авторів: В. Бондаренко, О. Бут, О. Доценко, О. Сушко, В. Шарпатий[29].

---

[26] *Ставницкий А.В., Шехет И.Н.* Невостребованный опыт: регулирование заработной платы в годы НЭПа / А.В. Ставницкий, И.Н. Шехет // Вестник АН СССР. — 1991. — № 2. — С. 18–28.

[27] *Кульчицький С.В.* Комунізм на Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С.В. Кульчицький. — К.: Основи, 1996. — 396 с.; *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С.В. Кульчицький. — К.: Видав. дім «Альтернативи», 1999. — 335 с.; *Кульчицький С.В.* УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). Спроба побуддови концептуальних засад реальної історії / С.В. Кульчицький. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. — 201 с.

[28] *Даниленко В.М.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький — К.: Либідь, 1991. — 344 с; *Рутгайзер В.* Стоимость жизни и её измерение / Редакция В. Рутгайзера и С.П. Шпилько. — М.: Финансы и статистика, 1991. — 173 с.

[29] *Бондаренко В.І.* Організація і управління промисловістю в роки нової економічної політики / В.І. Бондаренко, В.І. Борисов, В.І. Гринчуцький. — Луганськ; Г., 1995. — 59 с.; *Бут О.М.* «Економічна контрреволюція» в Україні в 20–30-і роки XX ст.: від нових джерел до нового осмислення / О.М. Бут, П.В. Добров, О.М. Бут (ред.). — 2 вид., випр. і доп. — Донецьк: Укр НТЕК, 2001. — 315 ст.: 1 л.; *Бут О.М.* Проблеми управління промисловістю. На матеріалах парторганізацій України. 1921–1941 рр./ О.М. Бут. — К.: Либідь, 1990. — 228 с.; *Доценко О.Г.* Соціально-економічний і політичний розвиток України в 20–80-х роках XX ст.: навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / О.Г. Доценко. — К.: Правові джерела, 2002. — 223 с.; *Сушко О.О.* Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928): Історико-теоретичний аспект / О.О. Сушко. — К.: Преса України, 2003. — 252 с.: табл.; *Сушко О.О.* Формування системи приватної торгівлі в Україні 1920-х років / О.О. Сушко

Для висвітлення досліджуваної нами проблеми матеріального становища робітників промисловості України значний інтерес представляють монографічні роботи В.В. Лантуха, які присвячені аналізу торгівлі та проблемам інфраструктури ринку[30]

У 2003 р. була опублікована «Політична історія України XX століття» у 6-ти томах під редакцією І. Кураса[31]. Ця фундаментальна наукова робота була підготовлена науковцями Інституту історії України (С. Кульчицький, В. Гриценко, Ю. Шаповал, Л. Гриневич, С. Кокін, О. Мовчан), які започаткували нову концепцію бачення соціально-економічних процесів доби НЕПу, що докорінно відрізнялась від сталінської.

У колективній роботі В. Колесника, В. Коцура, Г. Коцура дається детальна історіографічна характеристика праць стосовно багатьох соціально-економічних і політичних аспектів НЕПу. В цьому контексті також можна навести монографію О. Пирога та дисертаційне дослідження Г. Коцура[32].

Проблема рівня життя робітників досліджувалась в дисертації О. Трубенок[33]. На жаль, з цього дослідження випав аналіз основних параметрів рівня життя, а хронологічні межі праці охоплюють лише другу половину 1920-х рр.

У низці статей П. Ямпольця здійснено аналіз наступних основних складових рівня життя трудящих: номінальна та реальна заробітна плата, роздрібні ціни приватного ринку, бюджетні ресурси, прожитковий мінімум, якість та раціон харчування[34].

// Пам'ять століть. — 2003. — № 5. — С. 120–130; *Шарпатий В.Г.* Соціальне забезпечення в УРСР(20–30-ті роки XX ст.). / В.Г. Шарпатий. — К.: Наукова думка, 2006. — 268 с.

[30] *Лантух В.В.* Місце приватної торгівлі в сімейному бюджеті населення України в роки НЕПу / В.В. Лантух // Вісник Харків. держ. акад. культури. Зб. наук. пр. — Х., 2002. — Вип. 9. — С. 33–39; *Лантух В.В.* Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. / В.В. Лантух. — Х.: Основа, 1992. — 190 с.

[31] Політична історія України XX століття. В 6 т. — К.: Ґенеза, 2003. — Т. 3. — 448 с.

[32] *Колесник В.Ф.* Історіографія нової економічної політики в Українській СРР / В.Ф. Колесник, В.Л. Коцур, Г.Г. Коцур. — К.: Хрещатик, 2002. — 176 с; *Коцур Г.Г.* Нова економічна політика в Україні: Історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Г.Г. Коцур. — Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. — К., 2001. — 18 с.; *Пиріг О.А.* НЕП: більшовицька політика імпровізації / О.А. Пиріг / Київський національний торгово-економічний ун-т. — К., 2001. — 274 с.

[33] *Трубенок О.М.* Матеріально-економічне становище та умови праці робітників України (друга половина 1920-х- початок 1930-х рр.): автореф. дис.на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.М. Трубенок — К., 2001. — 18 с.

[34] *Ямполець П.В., Калініченко В.В.* Бюджетні обстеження 20-х років 20-го століття як джерело до вивчення матеріального становища міського населення УСРР / П.В. Ямполець, В.В. Калініченко // Вісник Харківського державного університету № 396. Історія. вип. 29 — Х., 1997. — С. 139–144; *Ямполець П.В.* Роздрібні ціни приватного ринку України в роки НЕПу / П.В. Ямполець // Сіверянський літопис. — Чернігів, 2007. — № 5. — С. 187–193; *Ямполець П.В.* Застосування бюджетного індексу для розрахунків вартості життя міського населення України в період НЕПу / П.В. Ямполець //

Останнім часом активізувався інтерес істориків до проблеми повсякденності трудящих мас 1920-х рр. (в тому числі і матеріального становища). Зокрема, цей факт підтверджує стаття О. Коляструк та О. Коляструк, де здійснено історіографічний аналіз сучасних досліджень науковців присвячених означеній темі[35]. В цьому зв'язку вдалою спробою узагальнити попередні наукові напрацювання стосовно різних аспектів проблеми повсякденності за часів НЕПу стали: колективна робота «Нариси повсякденного життя Радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.)», монографія О. Мовчан та дисертаційне дослідження П. Ямпольця[36].

Таким чином, історіографічний аналіз проблеми переконливо свідчить, що питання добробуту трудящих 1920-х рр. привертали і продовжують привертати увагу дослідників. Водночас процеси, пов'язані з матеріальним становищем окремих категорій міського населення в роки НЕПу, не стали предметом спеціального дослідження. Багато аспектів проблеми залишилися поза увагою науковців або висвітлювалися суб'єктивно і навіть тенденційно.

Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. — Випуск 5. — К., 2008. — С. 133–138; *Ямполець П.В.* Реальна заробітна плата промислових робітників України в роки НЕПу / П.В. Ямполець // Культура народов Причерноморья. — Симферополь, 2008. — № 129. — С. 132–136; *Ямполець П.В.* Рівень та склад харчування робітників державної промисловості України в період НЕПу: історичні аспекти проблеми / П.В. Ямполець // Сіверянський літопис. — Чернігів, 2010. — № 1. — С. 87–93; *ЯмполецьП.В.* Стандарти рівня життя міського населення УСРР доби НЕПу: історико-статистичний аналіз / П.В. Ямполець // Українознавство. — Київ, 2012. — № 1(42). — С. 55–61; *Ямполець П.В.* Система оплати праці міського населення України на початку 1920 рр. / П.В. Ямполець // Сіверянський літопис. — Чернігів, 2012. — № 1–2 (103–104). — С. 134–143; Бюджети міського населення України в період НЕПу / П.В. Ямполець // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В.М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України, 2012. — Вип. 17. — С. 251–263.

[35] *Коляструк О., Коляструк О.* Проблематика історії повсякденності в сучасній українській історіографії // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упор. Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. — Переяслав-Хмельницький, 2010. — С. 23–33.

[36] *Мовчан О.М.* Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України, 2011. — 312 с.; Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. — [Кн. 1], ч. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 445 с.; *Ямполець П.В.* Матеріальне становище робітників державної промисловості України в період НЕПу (історико-статистичний аналіз): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 /Ямполець Павло Віталійович. — К., 2009. — 251 с.

УДК 930:1(.001.110[(470+571)+(477)]:008

***Марина Парахіна**[*]*
(Київ)

ТЕОРІЯ «БОРОТЬБИ ДВОХ КУЛЬТУР» — У ПОШУКАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРІОГРАФІЧНОГО КОНСЕНСУСУ (МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ ОДНІЄЇ КОНЦЕПЦІЇ)

У статті йдеться про одну з найзапекліших дискусій — дискусії теорії «боротьби двох культур», що виникла на початку й точилась впродовж 1920-х рр. і яка наклала свій відбиток на весь культуротворчий процес даного періоду.

***Ключові слова:** Україна, теорія «боротьби двох культур», культура, мова, національність.*

В статье речь идет об одной из самых ожесточенных дискуссий — дискуссиии теории «борьбы двух культур», которая возникла в начале и продолжалась на протяжении 1920-х гг. и которая наложила свой отпечаток на весь культуротворческий процесс данного периода.

***Ключевые слова:** Украина, теория «борьбы двух культур», культура, язык, национальность.*

The article refers to one of the fiercest debate - a discussion of the theory of «the struggle between the two cultures», which originated at the beginning and fought during the 1920's and which has left its mark on the whole process of culture of the period.

***Keywords:** Ukraine, the theory of «the struggle between two cultures», culture, language and nationality.*

Неоднорідність національного складу українського суспільства, диспропорції між культурними рівнями сільських та міських жителів, низький рівень грамотності населення, обмаль культурницьких кадрів, слабкість матеріальної бази культури, недостатність її фінансування, конкуренція з боку російської культури, а також необхідність вести боротьбу з проявами великодержавного російського шовінізму — все це створювало значні перешкоди на шляху творення української культури.

Ускладнювало цю ситуацію й те, що внаслідок проведення царизмом впродовж кількох століть асиміляторської політики на Україні, її міста були

---

[*] ***Марина Парахіна** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

здебільшого зрусифіковані. Села зберегли своє національне обличчя: мову, традиції — все те, що значною мірою визначає ментальність народу.

Всі ці чинники треба було врахувати керівництву республіки для вироблення обґрунтованої національно-культурної політики. В пошуках виходу із складного становища в партії, а пізніше серед широких інтелігентських кіл точились дискусії, на яких розглядався широкий спектр питань: від проблем, що обмежувались виключно сферою культури, до суто політичних питань.

Учасники цих дискусій висловлювали різні погляди на хід культуротворчого процесу на Україні. Частина з них відстоювала необхідність дійсно вільного розвитку української культури, інші й далі прагнули повернути її в старе русло русифікації, прикриваючи свої дії інтернаціоналістськими гаслами та положеннями із надуманих «теорій» суспільного розвитку. Саме під час подібних дискусій, в ході яких порушувалися й обговорювалися проблеми культурного життя республіки, вирішувалась доля майбутнього української культури.

Однією з найзапекліших дискусій, по виникла на початку і точилась впродовж 1920-х рр. і яка наклала свій відбиток на весь культуротворчий процес даного періоду, була дискусія навколо теорії «боротьби двох культур».

Витоки цієї «теорії» слід шукати у висловлюваннях відомого російського «прогресиста» П. Струве, який у ряді статей, надрукованих впродовж 1911–1912 рр., сформулював свої головні положення щодо української культури[1]. Основою його поглядів було тверде переконання в тому, що Росія повинна бути і не може не бути національно-російською державою. Вважаючи українців і білорусів не окремими народами, а «російськими племенами» (це переконання Струве зберіг до кінця свого життя), він твердив, що в Російській імперії існує лише одна єдина російська культура в тому розумінні, в якому ми можемо говорити про національну культуру. Звідси він повністю заперечував сам факт існування української та білоруської культур, наголошуючи, що постановка «великоруської» культури в один ряд з «малоруською» і «білоруською» означає, що поряд з російською культурою на всьому, так би мовити, проміжку культурної творчості повинні бути утворені паралельні культури — «малоруська» і «білоруська»; отже, ці культури будуть навмисне створювані.

Як своєчасно підмітив один із опонентів П. Струве, В. Жаботинський, саме питання: куди дорахувати малоросів та білорусів (чи вони є частинами однієї російської нації, чи окремими народностями) було стрижневим пунктом у державницькій і культурній концепції останнього. Якщо росіяни, українці та білоруси одне «руське плем'я», то російська нація серед населення імперії складала понад 85%, тоді можна було б твердити про національний характер культури Росії (жодних поступок на користь окремих діалектів тут не може

---

[1] Див., напр.: *Струве П.* На разные темы / П.Б. Струве // Русская мысль. — 1911. — № 1–2. — С. 175–187; *Струве П.* Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ Украинцу / П.Б. Струве // Русская мысль. — М., 1912. — Кн. I. — С. 65–86; *Pipes R.* Peter Struve and Ukrainian Nationalism / R. Pipes // Harvard Ukrainian Studies. — Cambridge. — 1979–1980. — Vol. 3–4. — P. 675.

бути). А якщо українці та білоруси окремі народності, то панівна нація опинялася в меншості (43 %) стосовно решти населення країни, то й мови не могло б бути про «національну державу» і «всеросійську культуру»[2].

Добре усвідомлюючи, що мова народу є становим хребтом національної культури, П. Струве проголошував російську мову мовою «спільноросійською» (на зразок грецької «койне»). Звідси його твердження про те, що росіянин («великорос») може бути культурним учасником національного життя й освіченою людиною, не розуміючи зовсім малоросійської мови, але «малорос», який не володіє російською мовою, просто ще неосвічений у національному і державному відношенні, ще не прочитав, мовляв, національно-державного букваря.

Ці погляди П. Струве набули значного поширення серед російських інтелігентських кіл, особливо в Україні. Помітну роль тут відіграв меркантильний бік піднятої проблеми, на що справедливо вказав М. Грушевський, який в своїй статті до Струве, підписаній псевдонімом «Українець», констатував: «Ви відчуваєте, що розвиток самостійної української культури певною мірою невигідний «російським» інтелігентам, і тому ця перспектива вам так неприємна»[3].

Подібні твердження «українофіла» Струве, хоча він і претендував на роль «прогресиста», відбивали позицію офіційних консервативних промонархічних великодержавницьких кіл. Але живучість цих поглядів і їх подальший вплив на хід українського культуротворчого процесу зумовило те, що подібне нігілістичне ставлення до української культури набуло поширення й серед значної частини соціал-демократів. Наслідком цього поширення стало виникнення такого культурно-політичного явища в революційно-демократичному русі як люксембургіянство, початок якому поклала дискусія, що розгорнулася напередодні Першої світової війни між В. Леніним та Р. Люксембург щодо права націй на самовизначення. Звинувативши опонента у потуранні українському націоналізмові, Люксембург безапеляційно заперечувала наявність будь-яких засад для українського національно-визвольного руху, вважаючи його звичайною вигадкою, забавкою буржуазних інтелігентів, без найменшого коріння в господарчих, політичних або духовних стосунках країни, без будь-яких історичних традицій, бо Україна ніколи не була нацією або державою, без будь-якої національної культури, крім реакційно-романтичних віршів [4].

Причинами такого явища, що люксембургіянські погляди так міцно прижилися саме на українському ґрунті, були не лише особисті амбіції певних партійних функціонерів — ці негативні моменти були спричинені конкретною ситуацією, яка склалася в суспільному житті України на початку XX ст., в першу чергу існуванням глибоких суперечностей між автохтонним за своїм

---

[2] *Жаботинський В.* Струве і українське питання / В. Жаботинський // Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. — К.: Республіканська асоціація українознавців, 1991. — С. 89–99.

[3] *Грушевський М.* На порозі Нової України / М.С. Грушевський. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 39.

[4] Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 160. Стенографічний звіт пленуму ЦК КП(б)У, 5–7 квітня 1925 р. — Арк. 45–45 зв. (далі — ЦДАГО України).

характером селом та асимільованим містом, між українським селянством та російським і зрусифікованим пролетаріатом. В. Затонський мав рацію, коли справедливо пов'язував поширення люксембургіянських тенденцій у більшовицькому середовищі в Україні з переважанням ідентичних поглядів серед її робітничого класу. В своїх спогадах про українську революцію він констатував: «Для «советів», отже і для партій міського пролетаріату, як більшовиків, так і меньшовиків, Україна, як така, не існувала, бо не існувало її для міського робітника»[5].

Наростання національно-визвольного руху в Україні в ході громадянської війни, який всупереч сподіванням більшовицького керівництва, не затухав, а навпаки набував нових організаційних форм (чому сприяло виникнення нових українських політичних партій, які відстоювали ідею створення самостійної Української держави), призвело до першого серйозного перегляду більшовиками своєї політики в Україні. Свідченням цих змін стало прийняття в листопаді 1919 р. пленумом ЦК РКП(б) ленінської резолюції «Про Радянську владу на Україні», в якій ставилося в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури[6].

Хоча ця постанова певною мірою внесла пожвавлення в національно-культурне життя республіки, та в цілому партійні та радянські функціонери у своїй практичній діяльності продовжували проводити великодержавницьку політику. В підтвердження цієї думки можна навести лист Подільського губпарткому в ЦК КПУ від 28 травня 1920 р., в якому зазначалося, що постанова ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні, де, поряд з іншими пунктами суто економічного характеру щодо будівництва нової держави, містилося й положення, що українська мова повинна стати зброєю комуністичної освіти народних мас, часто ігнорувалася й навіть більше того, деякі політичні діячі намагалися довести, що на Україні українська мова незрозуміла[7].

В свідомості багатьох представників нової влади міцно укорінилися застереження П. Струве, що якщо українській мові надати суспільне і державне значення, вивести її з тихих закутків сільського побуту, зробивши організуючим знаряддям у соціальній та політичній боротьбі, то це може створити із «місцевого побуту» і «діалекту» нову національну й всеохоплюючу культури, яка суперничатиме з культурою загальноросійською, витісняючи її з території «етнічної» України.

Позитивні зрушення, що намітилися в політичному та культурному житті в Україні, не могли не викликати опору тих, хто намагався проводити на Україні

---

[5] *Затонський В.* Уривки з спогадів про українську революцію / В.П. Затонський // Літопис революції. — 1929. — № 4. — С. 140.

[6] *Ленін В.І.* Резолюція ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» / В.І. Ленін // Ленін В.І. Повне зібр. тв. [пер. з 5-го рос. вид.]. — К.: Політвидав України, 1974. — Т. 39. — С. 313–316.

[7] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 258. Доповіді, звіти, доповідні, статистичні зведення Подільського губкому КП(б)У, відділів губкому щодо своєї діяльності, партійної роботи у губернії та ін. — Арк. 27.

стару імперську політику. 17 березня 1923 р. на шпальтах газети «Коммунист» (орган КП(б)У зі статтею «Деякі питання партійного з'їзду» виступив другий секретар ЦК КП(б)У Д. Лебедь[8]. Саме у нього люксембургіянство дістало назву теорії «боротьби двох культур». Провідною думкою публікації була теза, що «для комуністів-інтернаціоналістів національне питання в принципі не існує», одначе йому варто приділяти увагу, оскільки в Росії є велика кількість відсталих націй й вони потребують допомоги радянської влади. Перетворення їх на передові нації позитивно впливатиме на побудову нового суспільства.

У своєму виступі Д. Лебедь так характеризував становище в культурному житті на Україні: «Ми знаємо теоретично, що неминуча боротьба двох культур. У нас на Україні, в силу історичних обставин культура міста — це російська культура, а культура села — українська. Жоден комуніст і справжній марксист не може сказати, що «я стою на точці зору перемоги культури української», якщо тільки ця культура буде стримувати наш поступальний розвиток»[9].

Авторство концепції «боротьби двох культур» переважною більшістю дослідників, як вітчизняних, так і зарубіжних, визнається за Д. Лебедем. Водночас у науковій літературі можна знайти твердження, що у Д. Лебедя і його теорії «боротьби двох культур» були попередники, до яких, крім Р. Люксембург, зараховують зокрема Г. Зінов'єва, Л. Каменєва та А. Луначарського[10].

Першим з різким запереченням теоретичної побудови Д. Лебедя виступив О. Шумський. Його стаття «По поводу одной формулы» і відповідь на неї його опонента «Поменьше поспешности» були надруковані «Коммунистом» 10 квітня 1923 р.

У полеміці на сторінках газети «Коммунист» Д. Лебедь докоряв О. Шумському, що той не знає, звідки Лебедь «викопав таку теорію «неминучої боротьби двох культур». Вона ж бо «випливає від азбучної марксистської істини, що уся історія боротьби класів, уся історія розвитку продуктивних сил — є історія боротьби двох культур». Далі секретар ЦК КП(б)У радив звернутися безпосередньо до праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна[11].

У своїх працях В. І. Ленін й справді виклав власне бачення цієї проблеми. Зауважимо, що він послідовно відстоював ідею інтернаціональної культури, яка, на його думку, тільки й може бути прогресивною. Натомість, у резолюції VIII Всеросійської партійної конференції (грудень 1919 р.) підхід до цього

---

[8] *Лебедь Д.З.* Некоторые вопросы партийного съезда / Д.З. Лебедь // Коммунист. — 1923. — 17 марта.

[9] Цит. за: *Комаренко Т.О.* «Теорія боротьби двох культур» і шляхи розв'язання національного питання в Україні (березень–квітень 1923 р.) / Т.О. Комаренко // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наук. праць. — К.: Наук. думка, 1994. — Вип. 3. — С. 85.

[10] *Комаренко Т.О.* «Теорія боротьби двох культур» і шляхи розв'язання національного питання в Україні (березень–квітень 1923 р.). — С. 86.

[11] Там само. — С. 86; *Гончарова Н.П.* Теорія «боротьби двох культур»: дискусія та її наслідки у контексті взаємин міста і села УСРР у 1920-х роках / Н.П. Гончарова // Вісник Черкаського університету: серія: Історичні науки: [Збірник наукових праць]. — Черкаси, 2010. — Вип. 182. — С. 132–134.

питання був інший. Наголос ставився на необхідності широкого впровадження української мови, розвитку національної культури[12]. Безперечно, що такі взаємовиключні положення мали свій вплив на невизначеність у мовному питанні, на поляризацію позицій керівництва Республіки з національного моменту.

Новий курс своєї національної політики ЦК РКП(б) підтвердив рішеннями X з'їзду партії (8–16 березня 1921 р.). Так, у резолюції з'їзду «Про чергові завдання партії у національному питанні» підкреслювалося, що своє завдання партія бачить у тому, щоб допомогти «трудящим масам невеликоросійських народів»[13] розвинути і зміцнити у себе радянську державність у формах, які відповідають національно-побутовим умовам цих народів; розвинути й зміцнити у себе діючі рідною мовою суд, адміністрацію, господарські органи, урядові органи, укомплектовані місцевими кадрами, які знають побут й психологію місцевого населення; розвинути в себе пресу, школу, театр, клубну справу й взагалі культурно-освітні заклади рідною мовою; тощо[14].

Резолюція VIII конференції РКП(б) «Про радянську владу на Україні» та рішення X з'їзду РКП(б) з національного питання були обговорені на першій Всеукраїнській нараді КП(б)У (травень 1921 р.). У резолюції наради «Національне питання» було записано, що радянська влада і наша партія є на Україні справжніми противниками методів примусового нав'язування українським масам російської культур. Підкреслювалось, що в питанні про відношення до української культури і мови партія на VIII Всеросійській конференції намітила ясну, певну лінію, яку повинні проводити усі її члени, що працюють на Україні.

Погляди керівників радянського уряду в Україні на національне питання також змінювалися. Наприклад, В. П. Затонський ще 1919 р. написав невелику книжку «Тези з національного питання». Тоді для нього була ясна і зрозуміла національна політика партії. А в березні 1921 р. В. Затонський на X з'їзді РКП(б), виступаючи в обговоренні доповіді Й. Сталіна «Національне питання», змушений був визнати: «Мені доводилося весь час жити і працювати на Україні, спостерігати, що там відбувається […]. У нас національний рух далеко не зжито. Національний рух зараз набуває дуже серйозного значення. Національний рух, мабуть, був пробуджений революцією. Це ми прогледіли, найвиразнішим чином проґавили, це необхідно прямо сказати. В цьому була найколосальніша помилка Комуністичної партії, що працювала на Україні […]. Ми проґавили той момент, коли піднялося цілком природне почуття власної гідності в масах, і той селянин, який звик раніше дивитися на себе з презирством, дивитися з презирством на свою мужицьку мову і т. д., почав підводити голову й вимагати значно більше того, що він вимагав раніше, за царату. Революція пробудила культурний рух, розбудила широкий національний рух, а ми не зуміли спрямувати у наше річище цей національний рух, ми проґавили його, і він пішов цілковито шляхом, по

---

[12] *Ленін В.І.* Резолюція ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» // Ленін В.І. Повне зібр. тв. — Т. 39. — С. 313–316.

[13] Десятый съезд РКП(б), март 1921 г.: Стенографический отчет / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. — М.: Госполитиздат, 1963. — С. 603.

[14] Там само. — С. 603–604.

якому повели його місцева дрібнобуржуазна інтелігенція і куркульство. Це слід прямо сказати!»[15].

Дмитро Лебедь та Володимир Затонський у своїх сумнівах щодо шляхів розв'язання національного питання в Україні були не самотні. Це підтвердила VII Всеукраїнська партійна конференція КП(б)У (4–10 квітня 1923 р.). В доповіді з національного питання М.В. Фрунзе відзначив, що в Україні культура і мова мають першорядне значення, бо може настати момент, коли робітники й селяне не розумітимуть одне одного. Перед партією першочергове завдання полягає в опануванні мови, підготовці працівників з людей корінної національності для проведення пропаганди ідей партії серед селянства, втілення зв'язку робітничого класу з селянством і комуністичною партією, без чого неможлива в майбутньому змичка робітничого класу і селянства. Доповідача підтримав Д.З. Лебедь, вбачаючи в його виступі деякі положення з теорії «боротьби двох культур». В.П. Затонський висловив думку про недоцільність мовної поступки селянству, бо це поглиблюватиме різницю між культурою російською, яка увібрала багато пролетарських елементів, й культурою українського селянина, дрібної буржуазії. М.О. Скрипник назвав теорію «боротьби двох культур» абсолютно помилковою. Він відстоював положення, що «змикання» пролетаріату і селянства можливе не через культуру, а лише шляхом гегемонії пролетаріату. Партія, радянська влада, державні органи повинні надавати підтримку в розвитку української культури, в запровадженні української мови як засобу спілкування радянських службовців. Х.Г. Раковський поділяв погляди М.О. Скрипника й наголошував шкідливість очікування природної українізації, бо, на його думку, чекати доведеться довго й можна опинитися за бортом керівництва українським селянством[16].

За тим станом речей, що склався на Україні на початку 1920-х рр., принцип нейтралітету партії у боротьбі двох культур привів би до вилучення з цієї боротьби тих українських комуністів, які стояли на позиціях розбудови своєї національної держави й утвердження української культури. А це була одна з найдієвіших сил, що могла б тоді певною мірою протистояти натиску русифікаторських елементів. Отже, справа становлення української культури мала б залишитися приватною справою окремих осіб, що в кінцевому результаті привело б до її поразки. Загрозу подібного «нейтралітету» ясно усвідомлювала та частина українських комуністів, які стояли на державницьких позиціях. Саме під їх тиском було прийнято ряд партійних постанов про підтримку української культури на зразок постанови про мови комісії ЦК по національному питанню від 23 травня 1923 р., в якій було зафіксовано привілейоване становище української мови для досягнення фактичної, а не формальної рівності культур.

Проголосивши гасло боротьби двох культур, Д. Лебедь, хотів він того чи ні, цим самим прояснив багатьом на Україні, що ця боротьба вже давно триває. Тому виступ Лебедя і підтримка його частиною бюрократичного державного

---

[15] Десятый съезд РКП(б), март 1921 г.: Стенографический отчет. — С. 202–203.

[16] РКП(б). Съезд, 12-й. Москва, 1923: Стенографический отчет. — М.: Политиздат, 1968. — С. 576–579.

апарату привели до зовсім інших наслідків, на які й і не сподівався автор «теорії». Як противага активізації русифікаторських елементів (одним із проявів якої став виступ Д. Лебедя) відбувається консолідація усіх національно свідомих сил українства, про що дещо пізніше у своїй доповіді у ЦК ВКП(б) констатувала комісія ЦКК ВКП(б), яка займалась вивченням питань практики проведення національної політики на Україні. В доповіді йшлося, що комуністам і безпартійній інтелігенції упродовж кількох років доводиться поборювати посягання великодержавного російського шовінізму й відстоювати формування української (радянської) культури. В процесі цієї боротьби між комуністами і безпартійною інтелігенцією відбулось зближання, яке в окремих випадках виливається в братське єднання, і навіть у підкорення комуністів безпартійній інтелігенції.

Українізація, яка до 1923 р. була здебільшого лише предметом для розмов, почала активно впроваджуватися в життя.

Цей український спротив призвів до того, що центральна влада у Москві, насамперед керівництво РКП(б), усвідомила, що підтримка Д. Лебедя та його однодумців загрожує втратою всіх позицій в Україні. XII з'їзд РКП(б), який відбувся у квітні 1923 р., в своїй резолюції «З національного питання» засудив прояви великоруського шовінізму. У ній наголошувалося, що «розмови про переваги російської культури й висування положення щодо неминучості перемоги більш високої російської культури над культурами більш відсталих народів (українською, азербайджанською, узбецькою, киргизькою та ін.) є не що інше, як спроби закріпити панування великоруської національності. Тому рішуча боротьба з пережитками великоруського шовінізму є першочерговим завданням нашої партії»[17].

Причому Й. Сталін, вірний своїй тактиці крутійства, заклики до боротьби з великоруським шовінізмом не забував обумовити необхідністю викриття проявів місцевого націоналізму, що дало привід М. Скрипнику звинуватити його у «подвійній бухгалтерії»[18]. У своїй промові на XII з'їзді РКП(б) М. Скрипник прямо поставив у вину генсеку те, що рішучу боротьбу з великодержавницькими пережитками він намагається компенсувати зауваженням протилежним — наголошуванням на шовінізмі народностей недержавних, звідки випливала перманентна «подвійна бухгалтерія».

Що ж стосується Лебедя та його поглядів, то в дусі постанов XII з'їзду РКП(б) він був усунений від керівництва КП(б)У, а лебедівщина принаймні офіційно засуджена. Та слід відмітити, що ще впродовж кількох років Д. Лебідь продовжував займати ключові посади в українському партійно-державному апараті (голова ЦКК республіки, нарком РСІ), а його апокрифічна «теорія» наклала відбиток на весь культурний процес 1920-х рр.[19]

---

[17] Там само. — С. 691–697.

[18] *Скрипник М.* Статті й промови з національного питання / М.О. Скрипник; [упоряд. І. Кошелівець]. — [Мюнхен]: Сучасність, 1974. — С. 23–28.

[19] Див., напр.: *Марчуков А.В.* Когда реальность слабее догмы: судьба «теории борьбы двух культур» Дмитрия Лебедя / А.В. Марчуков // Между Москвой, Варшавой и

Дійсно, основна боротьба з лебединщиною розгорнулась не в кремлівських кабінетах, а в Україні. Найзапекліші баталії відбувались на «літературному фронті». Починаючи з 1925 р. в Україні розгорнулась так звана «літературна дискусія», що тривала протягом кількох років — до 1928 р.[20]

В ході цієї дискусії в процесі боротьби проти Д. Лебедя та його послідовників сформулювалися нові погляди на шляхи розвитку української культури, які не зовсім правильно в історичній літературі трактуються як теорія «боротьби двох культур» в її «українському варіанті». Теоретичні розробки їх містяться у творах М. Хвильового, статтях та виступах О. Шумського, а економічне обґрунтування у працях М. Волобуєва.

В ряді своїх праць, де Хвильовий звертається до цієї теми, він виділяє дві основні сили, які, на його думку, ведуть боротьбу на культурному терені в умовах НЕПу: це культура «столипінського отруба» — культура куркуля, та культура міського непмана. Причому, з цих двох найнебезпечнішою Хвильовий вважав першу. Тією ж силою, яка єдина б могла протидіяти їхньому негативному впливові на робітничий клас, М. Хвильовий вважав передову інтелігенцію міста. На відміну від тих, хто вважав пролетаріат головною силою в культурному процесі, М. Хвильовий робив висновок: «Робітничий клас на Україні був до цього часу остільки відірваний від української культури, що на сьогодні він не може дати безпосередньо від себе своїх діячів для цієї ж таки культури»[21]. Звідси і його теза про «олімпійство» в літературі, боротьба проти примітивщини, масовості, намагання будувати в Україні «повновартісну кількаповерхову культуру»[22].

М. Хвильовий заговорив про конкуренцію (не боротьбу) української та російської культур, він виступив проти «російського диригента», закликав орієнтуватися на Європу і висунув теорію «відродження нації». Цього було досить, щоб ідейні опоненти назвали його погляди «українською шовіністичною модифікацією націоналістичної теорії Лебедя». Заклик Хвильового «стати на боці активного молодого українського суспільства, що репрезентує не тільки селя-

---

Киевом: К 50-летию проф. М.В. Дмитриева / [Центр украинистики и белорусистики МГУ; сост. и автор вступительной статьи О.Б. Неменский]. — М.: Центр украинистики и белорусистики МГУ, 2008. — С. 225–242; та ін.

[20] Див., напр.: Шляхи розвитку української пролетарської літератури. Літературна дискусія 1925–1928 рр.: Збірник матеріалів (Статті, літературні маніфести, постанови партії в справах художньої літератури) / Упоряд.: С. Федчишин; за ред. В. Коряка; передм. Б. Коваленка, В. Коряка, І. Кулика, М. Мотузки. — Харків: Український робітник, 1928. — 382 с.; *Шкандрій М.* Модерністи, марксисти і нація / М. Шкандрій; [пер. з англ.]. — К.: Ніка — Центр, 2006. — 367 с.; та ін.

[21] *Хвильовий М.* Думки проти течії / М.Г. Хвильовий // Хвильовий М. Новели, оповідання «Повість про санаторійну зону». «Вальдшнепи». Роман. Поетичні твори. Памфлети / М.Г. Хвильовий; [вступ. ст., упоряд. і приміт. В.П. Агєєвої; ред. тому М.Г. Жулинський]. — К.: Наук. думка, 1995. — С. 659–661, 668.

[22] *Хвильовий М.* Україна чи Малоросія? / М. Г. Хвильовий // Хвильовий М. Новели, оповідання «Повість про санаторійну зону». «Вальдшнепи». Роман. Поетичні твори. Памфлети. — С. 753–754.

нина, але вже й робітника, і тим назавжди покінчити з контрреволюційною (по суті) думкою будувати на Україні російську культуру»[23], було витлумачено, як штовхання партії на шлях її націоналістичного переродження.

Трагізм становища М. Хвильового полягав і в тому, що його погляди викликали осуд і таврування з боку не лише його ідейних противників, тих, хто в Україні вбачав лише «милу Малоросію» — не завжди поділяла, а часто відкрито засуджували ряд положень М. Хвильового й частина української меншості ЦК КП(б)У. Так, одним із опонентів письменника в цей період став О. Шумський. Критикуючи М. Хвильового за те, що ним відживилася теорія «боротьби двох культур» з наголосом на гегемонію української культури, О. Шумський спробував дати об'єктивну оцінку поглядам письменника і тим обставинам, в яких розвивалась українська культура. Це привело до того, що його самого було занесено в ряди українських прихильників «боротьби двох культур».

Попри те, що у своїх виступах О. Шумський відкрито відмежовувався від Хвильового, керівна група ЦК КП(б)У під проводом Л. Кагановича, звинувативши його у намаганні провести насильницьку українізацію російського пролетаріату і в ломці старих партійних кадрів, затаврувавши його діяльність як «рецидив минулого», причепила О. Шумському ярлик «націонал-ухильника». А у партійних документах та виступах «вождів» терміни «хвильовізм» та «шумськізм» починають вживатися поруч як однорідні (а часом і як тотожні) поняття[24].

Погляди М. Хвильового і О. Шумського викликали занепокоєння і осуд серед частини більшовицьких лідерів як у Харкові, так і в центрі, критику в українській та російській більшовицькій пресі, що часто зводилася до нав'язування своїх позицій у національно-культурному будівництві. Викривання «українського націоналізму» переростали у пропаганду ідей великоруського шовінізму, який настирливо подавався як своєрідний інтернаціоналізм.

Московськими опонентами М. Хвильового та його послідовників були, перш за все, В. Ваганян та Ю. Ларін. Так, В. Ваганян, цілком поділяючи погляди Д. Лебедя щодо «боротьби двох культур», подав Лебедеву «теорію» в новій інтерпретації, яка констатувала, що боротьба за комунізм увійшла в таку стадію, коли національна культура править для неї сильне гальмо. Боротьба за комунізм не мислима без найрішучішої боротьби з національною культурою. Є. Гірчак так викрив істинний зміст тверджень цього «борця за комунізм»: «Всі свої практичні висновки він намагається прикрити знову невинним гаслом «інтернаціональна культура національною мовою». Але, якщо «інтернаціональна культура не безнаціональна», то у Ваганяна цією інтернаціональною культурою якимось чудом виходить російська культура»[25].

---

[23] Там само. — С. 728.

[24] *Шаповал Ю.І.* Україна 1920–1950-х рр.: Сторінки ненаписаної історії / Ю.І. Шаповал. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 35.

[25] *Гірчак Є.* На два фронти в боротьбі проти націоналізму. Збірник статей. 1926–1931 рр. / Є.Ф. Гірчак. — Харків: Пролетар,1932. — С. 59.

Варто зауважити, що думки, висловлені В. Ваганяном, українці вже чули не раз у не такому вже далекому минулому. Досить хоча б згадати П. Струве, який неодноразово стверджував, що поставити поруч з російською культурою інші, рівноцінні їй й численні культури неросійських народів (штучно створювані, на його думку) дорівнювало б витраті величезних засобів і сил, які «ощадливіше» було б спрямувати не на національне розмножування культур, а на піднесення культури взагалі. Під «культурою взагалі» малася на увазі, зрозуміло, російська культура. Але пан П. Струве не був більшовиком, тому термін «російська культура» вживав без епітета «інтернаціональна», хоча зміст його концепції був майже ідентичним позиції «товариша» В. Ваганяна.

Виступаючи проти форсованих, на його думку, темпів українізації міського життя і, насамперед, проти українізації робітничого прошарку населення, Ю. Ларін тим самим свідомо відстоював збереження і навіть загострення протиріч між селом та містом, між робітничими масами і селянством. Як своєчасно підмітив В. Чубар, якби зауваження Ларіна були перенесені із теоретичної площини у практичну, то це могло б призвести до того, що пролетаріат будував б свою державу у межах України окремо від селянства[26].

Вищезгадані застереження Ю. Ларіна не могли залишитися непоміченими. В Москві й раніше зрозуміли, що виступи М. Хвильового, О. Шумського та їх послідовників ведуть до дискредитації центральної влади і до повної незалежності України. Але доки в центрі точилася боротьба за так звану «спадщину Леніна», в ході якої кожна з протиборчих сторін намагалася заручитися підтримкою національних республік, московська влада змушена була якийсь час не лише проявляти певний лібералізм у відношенні до останніх. Та з перемогою «сталінської генеральної лінії» ситуація змінилася. Ці зміни помітно відбилися у сумновідомому листі Й. Сталіна Л. Кагановичу від 26 квітня 1926 р., що не лише був поважним владним втручанням у перебіг «літературної дискусії», а й притлумленим сигналом до згортання політики українізації чи принаймні спрямування її у жорсткі рамки настанов Кремля[27].

Як негативний приклад боротьби з російською культурою в Україні Й. Сталін подавав заклики М. Хвильового щодо «негайної дерусифікації пролетаріату» УСРР та потреби взорування української «молодої» інтелігенції на західну культуру й мистецтво. Позалітературний характер «літературної дискусії» ставав зрозумілим.

Л. Каганович правильно зрозумів настанови свого патрона. Спілку українських письменників «ВАПЛІТЕ» було примушено до «самоліквідації», піддано публічному остракізму погляди М. Хвильового, О. Шумського, М. Волобуєва та їхніх послідовників, які були проголошені «націоналістичними ухилами», а «творців-ухильників» примушено до публічного каяття й зречення своїх поглядів.

---

[26] *Ларин Ю.* Об извращениях при проведении национальной политики / Ю. Ларин // Большевик. — 1926. — № 23/24. — С. 50–58; 1927. — № 1. — С. 59–69.

[27] *Сталін Й.В.* Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У / Й.В. Сталин // Сталін Й.В. Твори [пер. з рос. вид.]. — К.: Держполітвидав УРСР, 1949. — Т. 8: Січень–листопад 1926 р. — С. 149–154.

Парадокс ситуації полягав у тому, що одним з тих, хто послідовно вів боротьбу з «хвильовізмом», «шумськізмом» та «волобуєвщиною» був М. Скрипник — один з найрішучіших прибічників й провідників політики українізації. Його діяльність в процесі становлення української державності та української (радянської) культури отримала різні (часом діаметрально протилежні) оцінки в історичній літературі.

Слід зазначити, що погляди М. Скрипника на дану проблему сформувалися в боротьбі як з Д. Лебедем, Ю. Ларіним й іншими провідниками ідей російського («інтернаціонально-пролетарського») шовінізму, так і з М. Хвильовим, О. Шумським та їхніми послідовниками. М. Скрипник — один із небагатьох більшовицьких лідерів в Україні, який беззастережно повірив в демагогічні ленінські твердження, що стосувалися національної політики, і (на відміну від вождя) прагнув проводити їх у життя.

Можна по-різному оцінювати погляди М. Скрипника (особливо з позицій сьогодення), але не можна заперечити його внеску в боротьбу з російським шовінізмом, у відстоювання інтересів України в той нелегкий час. Він, зокрема, наполегливо й перманентно спростовував і викривав теорію «боротьби двох культур», згадуючи про неї упродовж кількох років, зокрема у статтях й виступах: «Мусить настати зворот» (1923), «Ленін та національна справа» (1924), «Про укапізм» (1925), «Зліквідувати люксембургіянство» (1925), «Десять років національної політики на Україні» (1926), «До теорії боротьби двох культур» (1928), «Лист до тов. Лебедя» (1928) та ін.

Новим поштовхом до розгортання дискусії навколо теорії «боротьби двох культур» стало друкування в журналі «Большевик» № 7 за 1928 р. статті Д. Лебедя «Внимание идеологическому фронту»[28]. В цій статті Лебедь, звинувативши українців в тому, що саме вони витягають із архіва п'ятилітньої давності «теорію боротьби двох культур» (колись висунутої автором даної статті, який неодноразово від неї відмовився, як від явно помилкової) і обговорюють цю тему. Публікування цієї статті не було випадком. Фортецею українського націоналізму завжди вважалося село, а середовищем, яке його живило — куркульство. Саме в цей час розгортається колективізація села і боротьба за ліквідацію куркульства. Тому подібна публікація ідейно виправдовувала політику нищення українського села, прикриваючи її гаслами боротьби з українським націоналізмом.

Хоча М. Скрипник у своїх виступах та статтях продовжував викривати обидва ухили, стверджуючи, що ці явища в однаковій мірі небезпечні для соціалістичного будівництва, та в цілому в позиції керівництва КП(б)У (за виразним сигналом з Москви) на той час вже сталася зміна акцентів: головним ворогом було проголошено місцевий «буржуазний націоналізм». В країні розгорнулася кампанія по викриттю та знешкодженню «ворогів народу», «націоналістів», «шкідників». Закінчився час дискусій — партійних і «літературних».

---

[28] *Лебедь Д.* Внимание идеологическому фронту: [Критика взглядов М. Волобуева] / Д.З. Лебедь // Большевик. — 1928. — № 7. — С. 79–88.

Їм на зміну прийшли показові процеси й масові репресії, під час яких було знищено більшість активістів українізації (урядової й неформальної).

Отже, з урахуванням вищенаведеного, можна стверджувати, що Д. Лебедь був лише одним з речників теорії «боротьби двох культур», маючи непоодиноких попередників серед відомих діячів міжнародного соціалістичного руху лівого спрямування, а також лідерів більшовицької партії, як рівночасно й численних прихильників у середовищі неукраїнської більшості КП(б)У.

Формально засуджена й відкинута у середині 1920-х рр., теорія «боротьби двох культур» зусиллями сталінського режиму взяла реванш наприкінці 1930-х рр. У постанові Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» від 20 квітня 1938 р. й постанові РНК УРСР «Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту і особливих національних відділів і класів у школах, технікумах і вузах УРСР» (29 червня 1938 р.) не згадувалося ні прізвище Д. Лебедя (він також був репресований)[29], ні (умовно) «його» теорія «боротьби двох культур». Але по суті національна політика ВКП(б) другої половини й подальших років зафіксувала на партійно-державному рівні перемогу у цій боротьбі російської мови і культури[30].

Про те, що погляди П. Струве, Ю. Ларіна, Д. Лебедя, Й. Сталіна та численних інших прибічників «вищості російської культури» не є архаїчними, свідчать й деякі новітні публікації деяких російських істориків з академічних установ Російської Федерації. Зокрема, московський історик А. Марчуков, застосовуючи популярну нині «теорію модернізації», стверджує щодо підсумків політики українізації й альтернативного їй проекту Д. Лебедя: «Попытка создать культуру и язык, равнозначные и альтернативные русским, которые оказались бы способными взять на себя те же цивилизационные, модернизационные, культурные функции, позволили выражать отвлеченные и высшие понятия, удовлетворять культурные потребности, оказалась колоссальной задачей, в целом, неподъемной украинизаторам тех лет и последующего времени. О масштабах такой работы говорит хотя бы тот факт, что для украинизации одной лишь сферы железнодорожного транспорта в те годы требовалось создать (т. е. придумать или заимствовать из других языков) свыше 5 000 терминов […] Достаточно реальные и прогрессивные, с модернизационной точки зрения, объективно отражающие истинное положение вещей предложения [Д. Лебедя] оказались большевикам не нужны и уступили место идеологизированным и политизированным установкам. В партии возобладала другая точка зрения на проблему взаимоотношения украинского и русского национального начал, и решение националь-

---

[29] *Марчуков А.В.* Когда реальность слабее догмы: судьба «теории борьбы двух культур» Дмитрия Лебедя / А.В. Марчуков // Между Москвой, Варшавой и Киевом: К 50-летию проф. М.В. Дмитриева. — М.: Центр украинистики и белорусистики МГУ, 2008. — С. 242.

[30] *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус / Ю.В. Шевельов. — Мюнхен: Сучасність, 1987. — С. 189–190.

ного вопроса пошло по пути повсеместного утверждения украинскости в виде политики украинизации»[31].

Тим не менше, в ході проведення дискусії із загостренням питань місця і ролі національної культури в становленні та розвитку нації, участі різних соціальних груп суспільства в творенні національної культури та ін. серед широких кіл передової української інтелігенції відбулося формування модерністських поглядів на шляхи розвитку української культури. Для них характерне прагнення по духовної свободи, звернення до загальнолюдських цінностей, сприйняття внутрішньої сутності європейської культури, обґрунтування необхідності творення висококваліфікованої культури як умов життєздатності та відродження нації.

Одним із найважливіших наслідків дискусії навколо теорії «боротьби двох культур» було те, що саме у ході неї досліджувалися й дебатувалися проблеми культурного життя, проголошувалися й проходили певну апробацію нові цілі та завдання культурного будівництва, які знаходили своє практичне втілення в процесі проведення політики українізації. Іншими словами, українізація, яка розроблялася у партійних кабінетах й починалася відверто декларативно, у перебігу цієї дискусії стала справою всього свідомого українства, дозволяла виразніше формулювати його дезидерати. В цьому, зокрема, й полягає історичне значення дискусії, на що навряд чи сподівалися автори теорії «боротьби двох культур».

---

[31] *Марчуков А.В.* Когда реальность слабее догмы: судьба «теории борьбы двух культур» Дмитрия Лебедя. — С. 238, 241.

УДК 94(477):930’06:342 «1990–2000»

Вадим Бондар*
(Київ)

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ НАЦІЄТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ 1990–2000-х рр.

У статті проаналізовано сучасні концепції українського націєтворення 1990–2000-х рр., погляди вчених стосовно того, яку роль у цьому процесі відіграють регіоналізм, мова, ідентичність, релігія та ін.

Ключові слова: *історіографія, нація, Україна.*

В статье проанализированы современные концепции строительства украинской нации 1990–2000-х гг., взгляды ученых относительно того, какую роль в этом процессе играют регионализм, язык, идентичность, религия и пр.

Ключевые слова: *историография, нация, Украина.*

The article analyzes the modern conceptions of Ukrainian nation-building in the 1990’s — 2000’s, the views of scientists as to what role in this process play regionalism, language, identity, religion etc.

Keywords: *historiography, nation, Ukraine.*

«Перед українською інтелігенцією відкривається тепер, при свобідніших формах життя в Росії, величезна дійова задача — витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя» (І. Франко, 1905 р.).

Слова великого українця, сказані більше ста років тому, актуальні й сьогодні. Минуло двадцять років після всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., на якому 90,32% населення висловились за підтримку незалежності України. Питання творення української нації стало одним із найважливіших. Воно викликало рефлексії та дискусії серед істориків, політологів, соціологів, публіцистів, у мережі Internet. На думку одних, українці стали політичною чи громадянською нацією, інших — лише знаходяться на початковому етапі цього процесу, треті наводять аргументи на користь тез про «дві України», «дві нації» і т.п. Різняться погляди на те, навколо яких символів мають гуртуватися мешканці України. У даній статті проаналізуємо сучасні концепції українського націєтворення 1990–2000-х рр., погляди вчених стосовно того, яку роль у цьому

* ***Вадим Бондар*** *— кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.*

процесі відіграють фактор регіоналізму, мова, ідентичність, історична пам'ять, релігія та інші.

Ознаки нації

Загалом мова науки, політики, економіки і ЗМІ не завжди відрізняє етнічну націю від політичної, що виглядає не зовсім доречним. Тривають дискусії про те, на які чинники громадянської держави повинна орієнтуватися українська нація: на етнічні та мовні, чи на політичні. Вітчизняні дослідники при обстоюванні своїх поглядів на націєтворення інколи використовують ознаки лише етнічної або політичної нації, хоча тут важливо застосувати комплексний підхід. Вважаємо за доцільне торкнутись теоретичної складової проблеми, зокрема поняття «нація», ознак етнічної та політичної нації в ракурсі українського націєтворення.

Сьогодні існує багато визначень поняття «нація». Воно вживається переважно у двох значеннях: 1) політична (громадянська) нація — суверенна спільнота громадян певної держави, незалежно від етнічного походження; синонім «держава-нація»; 2) етнічна нація — усталена спільнота людей, об'єднана етнокультурним походженням[1]. Теоретик націй і націоналізму Е. Ґелнер вважав, що двоє людей належать до однієї нації тоді, коли вони визнають одне одного як таких, що належать до однієї нації. Іншими словами, нації створює людина, нації є продуктом певних переконань, прихильностей та взаємного визнання[2]. Це схоже з ідеями Б. Андерсона, який відзначав, що нації — це уявлена політична спільнота. Це відбувається тому, що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості зі своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і не чутимуть нічого про них, і все ж в уяві кожного з них житиме образ їх співпричетності[3].

На захист нації виступає Е. Сміт. Він зауважив, що без етнічного родоводу нація розпадеться. Автор доводить, що націоналізм черпає силу зі своєї вкоріненості в історичній минувшині. «Націоналістична ідеологія може пустити корені в конкретний ґрунт, тільки якщо вона зачіпає народну струну, її підхоплюють, а вона надихає певні соціальні групи й верстви»[4].

В Конституції України поняття «українська нація» не визначене. Натомість, у ст. 11 вказано, що «держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної,

---

[1] Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К., 2010. — Т. 7.: Мл–О. — 2010. — С. 348–349.

[2] *Ґелнер Е.* Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. — К., 2003. // Інтернет ресурс. Режим доступу: http://litopys.org.ua/gellner/gel02.htm

[3] *Андерсон, Бенедикт.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер. В. Морозов. — 2-ге вид., перероб. — К, 2001. — С. 22.

[4] *Сміт Е.* Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала. — К., 2006. — С. 12.

культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України»[5].

Г. Касьянов розглядає «націю» через сукупність її об'єктивних і суб'єктивних ознак. На його думку, вирішальними для існування нації є суб'єктивні ознаки, наявність яких чітко вказує на факт реального існування певної, конкретної нації як такої. Насамперед, це колективна солідарність, почуття спільності, щоденний плебісцит, національна свідомість[6]. Загалом у літературі відзначаються такі суб'єктивні ознаки нації: національна ідея, національна самосвідомість, національна свідомість (усвідомлення національної ідентичності, соціальної, культурної окремішності, поліетнічної, як правило, спільноти), комплекс духовно-культурних і політичних цінностей, національні інтереси, історична пам'ять і міфологія, історія, з якою люди себе ідентифікують та ін.

Дослідники відзначають унікальність «українського варіанту» становлення нації і націоналізму, який має свої специфічні ознаки. Г. Касьянов стверджує, що «етнічний» компонент нерідко переважає у розумінні «нації» в Україні через тривалу бездержавність українців, вплив народницьких традицій в сучасному суспільствознавстві, інерцію радянських часів, коли панувала етнологічна концепція нації тощо[7]. М. Рябчук унікальність українського націєтворення вбачає у рідкісному поєднанні певних процесів і явищ, зумовлених регіональними, етнічними та історичними особливостями[8].

На думку М. Поповича, національна ідея відображає суперечність між етнічним та політичним поняттями «нація». Він обґрунтовує положення, що «нація-культура» історично передує «нації-державі», а сама «нація-держава» політично виправдана тоді, коли за нею стоїть специфічна і самостійна «нація-культура». Тому політична національна спільнота є неминуче полікультурною, а в Україні — багатонаціональною[9].

Г. Зімон, аналізуючи європейський досвід націоналізму стверджує, що лише етнічних чи політичних націй практично немає. Такі чинники, як мова, культура, історія, завжди повинні взаємодіяти та здійснювати спільний вплив з такими, як громадянське суспільство, конституційний патріотизм, суб'єктивне усвідомлення належності. Що ж стосується України, автор переконаний, що тут національна свідомість зможе розкрити свій ліберальний потенціал лише за умови, що інклюзивним громадянським чинникам надаватимуть пріоритет порівняно з етнічними ексклюзивними чинниками без втрати українською мовою та культурою політичного значення[10].

---

[5] Інтернет ресурс. Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр

[6] *Касьянов Г.В.* Теорії нації та націоналізму. — К., 1999. — С. 55.

[7] Там само. — С. 260.

[8] *Рябчук М.* Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави». — К., 2000. — С. 5.

[9] Національна ідея і соціальні трансформації в Україні / М.В. Попович та ін. — К., 2005. — С. 10–11.

[10] *Зімон Герґард.* Демократія та нація: демократія та загрози. // Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. — К., 2011. — С. 341.

Загалом в історіографії переважає думка, що саме створення політичної (державної, громадянської) нації, а також спільна взаємодія елементів етнічної і політичної націй мають стати пріоритетом в Україні.

Концепції українського націєтворення

Окремі питання українського державо- і націєтворення стали об'єктом вивчення багатьох дослідників. Серед інших, ґрунтовністю й комплексним характером вирізняються концепції українських вчених Я. Грицака, Г. Касьянова, М. Рябчука та зарубіжного дослідника Е. Вілсона. Тому ми проаналізуємо їх праці, акцентуючи увагу на таких чинниках творення нації:

1. Чинники, які сприяють і заважають формуванню в Україні політичної нації і громадянського суспільства.
2. Регіоналізм, зокрема якою мірою він впливає на націєтворення в Україні.
3. Роль мови у процесі творення нації.
4. Національна свідомість (ідентичність), історична пам'ять.
5. Релігійний фактор та ін.

Національне відродження, або початковий період становлення державної нації (Георгій Касьянов)

У своїх працях Г. Касьянов проаналізував теоретичні аспекти становлення української нації і націоналізму, а також здійснив глибокий аналіз історії України останніх двадцяти років, в тому числі й з погляду націогенези[11]. Він доводить, що на процесі формування громадянської нації в Україні на початку 1990-х рр. негативно позначились соціально-економічна криза, складна історія попередніх років, занизький рівень національної самосвідомості самих етнічних українців і їхня здатність до мобілізації під національними гаслами. Низьким залишався соціальний статус української мови і культури, української преси, книговидання і телебачення — у цих сферах домінувала російська мова. Г. Касьянов вважає, що на референдумі 1991 р. голосували не так за незалежну Україну, як проти союзного центру і швидку перспективу економічного добробуту[12].

На думку дослідника, націєтворенню заважало те, що для бюрократичної еліти побудова нації була справою їх власної легітимації та самозбереження. Політики використовували етнокультурні та мовні відмінності й їх регіональну специфіку у своїх ситуативних політичних інтересах й на виборах. Не останню роль відіграло й конфесійне розмаїття.

Але чи не головною перепоною у творенні нації, як доводить Г.Касьянов, був економічний фактор, а саме «великий переділ» у економіці, існування останньої між ринком і державним капіталізмом, «прихватизація». Наслідком цього стало різке збагачення меншості й збідніння основної частини населення.

---

[11] *Касьянов Г.В.* Теорії нації та націоналізму. — К., 1999. *Його ж*. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. — К., 2007.

[12] *Касьянов Г.В.* Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. — С. 120.

Зросла реальна влада груп інтересу/впливу. Відтоді спостерігається щораз більше відчуження держави від суспільства та особи й відсутність реальної демократії. В Україні склалася ситуація, коли переважна більшість населення сповідувала принцип невтручання, який порушувався лише в періоди виборчих кампаній.

Г. Касьянов проаналізував процес зрощення бюрократії з фінансово-промисловою та аграрною олігархією, зокрема те, як зазначені суспільні групи з різним ступенем інтенсивності використовують зовнішні атрибути національної державності (символіку, мову, ідеологеми) для власної легітимації, яка дає їм право нібито представляти інтереси нації. «Насправді апеляція цих груп до гасел і символів громадянського націоналізму дозволяє їм не лише узаконювати свій статус, а й використовувати його для власного збагачення і політичного прикриття масштабного перерозподілу власності»[13].

Можна погодитися з твердженням Г. Касьянова про те, що розбудова нації відбувалася більше в шкільних класах, у редакціях газет і видавництв, у вищих навчальних закладах і кабінетах учених, ніж на політичних трибунах чи коридорах влади. Важливу роль відіграли шкільні підручники і посібники, українізація історії, подання історії України як етнічних українців. Формально освіта стала україномовною, і в цьому сенсі вона трансформувалася на потужний чинник перетворення української на мову держави та нації. Неформально ж зберігалася ситуація двомовності. Важливою особливістю України стало те, що місцеві еліти зробили вибір на користь політичної концепції нації.

Дослідник підважує тезу, що територія є важливою складовою у формуванні української нації, акцентуючи на тому, що її етнічні землі постійно були поділені між різними державами. Також існує досить значна група людей, котрі втратили свою національну ідентичність, і для котрих зараз базовою є ідентичність територіальна («ми-місцеві»), донаціональна за своєю суттю. Вагому роль у цьому процесі відіграв конфлікт етнічних українців, етнічних росіян і російськомовних українців, коли національна ідентичність останніх була ситуативною.

Г. Касьянов доводить, що виник не так розкол країни за уявними кордонами «Схід–Захід», «російськомовні–україномовні», як цілком реальне провалля між правлячими владними елітами й більшістю населення, між багатими й бідними, між бюрократією й громадянами[14]. На його думку, на характер формування української нації вплинуло наступне культурно-мовне розмаїття: російськомовний індустріальний схід України, промислово-аграрний південь, де переважала мішана мовна (і культурна ідентичність), здебільшого аграрний україномовний та «суржиковий» центр (області, що розташовувалися по периметру довкола Києва) та аграрно-промисловий україномовний захід[15].

Мовну самоідентифікацію українців Г. Касьянов не ототожнює з національною: «Скільки праць, написаних літературною українською мовою, спрямовува-

---

[13] Там само. — С. 401.
[14] Там само. — С. 403.
[15] Там само. — С. 123.

лись на обґрунтування тези про «злиття націй», скільки «україномовних» були водночас «україножерами» або взагалі не знали своєї національної приналежності, скільки людей, що не розмовляли і не знали української мови, вважали себе українцями за національністю?[16]

Загалом, Г. Касьянов доходить висновку, що принаймні на рівні декларацій і частково на рівні суспільної практики відбувається формування української нації. Найбільшим успіхом 1990-х він вважає українізацію самих етнічних українців, про що свідчили як офіційні результати українізації школи, так і збільшення питомої ваги громадян країни, котрі ідентифікували себе як українців. «По-суті, 1990-ті роки і початок 2000-х — це переважно реалізація проекту відновлення культурних і мовних прав українського етносу, що можна вважати одним з найважливіших елементів розбудови громадянської нації»[17].

На його думку, Україна перебуває на початковому періоді становлення державної нації, де важливе значення має легітимізація її вимог історичними аргументами, показ давніх історичних коренів тощо. Проект творення громадянської нації завмер на стадії політичних декларацій, перманентних дискусій та законодавчих форм, які непослідовно втілювалися у фактичному житті.

Г. Касьянов має рацію, коли перепоною у творенні української політичної нації називає важку спадщину радянського ладу, занепад і розвал якого відбувається й до сьогодні. Про це свідчить діяльність породжених цим ладом суспільних інститутів та структур, моделей соціальної поведінки і культурних типів з відповідними наслідками, що ускладнює формування громадянської згоди[18].

Аргументом на користь цієї тези є те, що правляча еліта не мала своєї власної ідеології державного будівництва, а запозичила й адаптувала до свого рівня готові ідеологічні форми, які використовувала для своєї легітимації, а не задля масштабної трансляції у суспільство з метою перетворення населення на націю. Деідеологізація суспільства обернулася не лише втратою ціннісних і нормативних орієнтирів, а й повальним цинізмом влади й самого суспільства, взаємним відчуженням та фрагментацією суспільних груп, соціальною поляризацією еліт та більшості громадян й тотальною недовірою до влади та державних інститутів[19].

Дві України, дві нації (Микола Рябчук)

Якщо застосувати схему чеського соціолога М. Гроха щодо етапів національного розвитку то, на думку М. Рябчука, Україна знаходиться на другому (культурно-освітньому) етапі націєтворення.

Дослідник виокремлює три головні перешкоди на шляху формування повноцінного громадянського суспільства в Україні. По-перше — це етатистська спадщина радянських часів, звичка населення до державного патерналізму, його

---

[16] *Касьянов Г.В.* Теорії нації та націоналізму. — С. 263.

[17] *Касьянов Г.В.* Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. — С. 139.

[18] Там само. — С. 395–396.

[19] Там само. — С. 402.

громадянська пасивність та відчуженість. По-друге — це мовно-культурна різнорідність населення, яка великою мірою розділяє інституції громадянського суспільства за мовно-етнічним принципом, замість робити їх загальнонаціональними. І по-третє — це відсутність справжніх економічних реформ, а отже, й відсутність економічних підстав для емансипації громадян від держави[20]. М. Рябчук вживає поняття «зона відчуження» при означенні недовіри населення до влади, яка має кілька вимірів — етнокультурний, політичний та економічний[21].

Роки державної незалежності, як доводить М. Рябчук, не принесли сподіваної консолідації української політичної нації, а унаочнили драматичний процес формування двох різних українських націй з істотно відмінними мовно-культурними ідентичностями, історичними наративами, системами політичних цінностей та діаметрально протилежними політичними й геополітичними орієнтаціями. Перша — це нація, ідентичність якої в основному оформилася у XIX столітті шляхом мовно-культурної, а згодом і політичної емансипації від панівного імперського «Іншого». Друга — українська нація, яка почала формуватись після 1991 року, завдяки політичній емансипації від московського Центру — але без ефективної емансипації мовно-культурної[22].

Аналізуючи політичні процеси, насамперед із культурно-антропологічного погляду, автор намагається з'ясувати причини сумнозвісної української амбівалентності, акцентуючи на посиленні авторитарних тенденцій в Україні та дедалі гострішій боротьбі слабкої авторитарної держави із молодим громадянським суспільством. Методологічним ключем до аналізу цього протистояння М. Рябчук обрав концепцію «моментократії», тобто уявлення про пострадянські олігархічні режими як про утворення, позбавлені будь-яких ідеальних візій національного майбутнього і, відповідно, стратегії його досягнення, які заклопотані головно вирішенням поточних («моментальних») проблем, пов'язаних насамперед з утриманням і зміцненням своєї авторитарної влади та особистим збагаченням.

М. Рябчук обстоює концепцію «двох Україн», реінтерпретуючи її як вияв радше внутрішньої (світоглядної), ніж зовнішньої (суто географічної) роздвоєності. На конкретних прикладах він показав як суспільна амбівалентність, успадкована від комунізму, виявляється у чотирьох різних сферах: мовній політиці, політиці символічних (зокрема, історичних) репрезентацій у міжнародній політиці та політиці інтра- й інтеррегіональній. Дослідник доводить, що суспільна амбівалентність істотно ускладнює процеси позитивної трансформації в країні, її ефективно плекають і використовують посткомуністичні еліти для утримання суспільства в негромадянському, легкоманіпульованому стані.

На думку М. Рябчука, на території України виник доволі унікальний феномен синхронного співіснування двох націй. З одного боку, у західній частині

---

[20] *Рябчук М.* Дилеми українського Фауста. — С. 16.

[21] *Рябчук М.* Зона відчуження: українська олігархія між Сходом і Заходом. — К., 2004. — С. 7.

[22] *Рябчук М.* Постколоніальний синдром: спостереження. — К., 2011. — С. 209.

України сформувалася новочасна українська нація з цілком модерною національною самосвідомістю. З іншого боку, у східній Україні перетворення домодерного «малоросійського» етносу в українську націю так і не набуло масового характеру, внаслідок чого наприкінці XX століття протоукраїнський етнічний субстрат має тут радше «місцеву», ніж модерну національну ідентичність. Така ідентичність є вкрай аморфною і нестійкою перед натиском модернізаційних чинників[23]. Ці міркування спонукали М. Рябчука назвати «далекий схід» і «далекий захід» України різними країнами, світами, цивілізаціями[24].

Дослідник виокремлює й характеризує різноманітні ідентичності в Україні: російську, українську, «малоросійську», радянську, «тутешню». Зокрема, він прослідкував існування в Україні взаємовиключних ідентичностей — радянської і антирадянської, українобофської і українофільської, антизахідної і проєвропейської. За оцінками М. Рябчука, лише третина населення України має чітку національну самосвідомість і однозначно ідентифікує себе з українською політичною нацією. «Дві третини — це не росіяни, й не українці, це «мєстні», «тутешні», люди, які перебувають в донаціональному рівні розвитку[25]».

М. Рябчук вводить поняття «креольський націоналізм», який пов'язує з багатьма російськомовними українцями. В політичному плані — він цілком «український», тобто підтримує державну незалежність, територіальну цілісність, а також багато історичних міфів і символів, що поділяються з україномовними. Однак у плані культурному та мовному він радше «російський» за своєю природою, тобто неприхильний до українофонів та сповнений упереджень щодо української мови та культури, яку й досі вважає нижчою, селянською культурою[26].

Шляхи для покращення національної справи М. Рябчук вбачає у пошуку суспільного консенсусу та нової політичної коректності. Зокрема, носії традиційно-української ідентичності повинні визнати російськомовну і російськокультурну ідентичність як цілком повноцінну й повноправну складову ідентичності політичної. Натомість представники російськомовного табору мусили б підтримати дерадянізацію краю заради суспільної легалізації і легітимізації своєї російської мовно-культурної ідентичності[27].

Чинник мови у націєтворенні М. Рябчук вважає одним з пріоритетних, однак констатує великий вплив на цей процей мовно-культурних поділів, які істотно посилили загальну амбівалентність суспільства й ускладнили процес посткомуністичної трансформації. Вони ослабили суспільну довіру, згуртованість, солідарність[28]. Це стало наслідком того, що в Україні не витворюється

---

[23] *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. — К., 2000. — С. 7.

[24] *Рябчук М.* Дві України: реальні межі, віртуальні війни. — К., 2003. — С. 19.

[25] *Рябчук М.* Від Малоросії до України. — С. 201.

[26] Там само. — С. 7–8.

[27] *Рябчук М.* Постколоніальний синдром. — С. 211.

[28] *Рябчук М.* «Сяк-так, абияк»: двадцять років посткомуністичної трансформації в Україні // Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. — К., 2011. — С. 381–397.

почуття мовної єдності, солідарності. Вона розбита на три основні мовні підспільноти: україномовну, російськомовну, суржикомовну.

Втім, як уважає М. Рябчук, формування модерної української нації є загалом типовим процесом, характерним для всього новочасного світу і практично нічим не відрізняється від аналогічних процесів у Східній Європі. Розвиток українського етносу на більшій частині його території (в Російській, а згодом Радянській імперії) був загальмований або й силоміць зупинений, і його перетворення в модерну націю за «стандартною» східноєвропейською моделлю, так і не відбулося[29]. Дослідник закликає здійснити послідовну дерадянізацію і вестернізацію краю, подолати радянську тоталітарну та російську колоніальну спадщини, щоб збудувати українську політичну націю, правову демократичну державу й вирішити мовно-культурний конфлікт.

Українці як громадянська нація (Ярослав Грицак)

Підставове положення дослідника полягає в тому, що Україна як держава відбулася, українська нація створена, а українці мають стільки націоналізму, скільки потрібно, щоб утримувати відносну політичну стабільність і будувати демократію.

Аргументи Я. Грицака наступні:

1) Україна постала із компромісу національно-демократичних сил Заходу, Центру й робітничого руху Донбасу. Усупереч прогнозам громадянської війни (типу Югославії), цього не відбулося, знайшлись шляхи порозуміння.

2) Помаранчева революція стала прикладом згуртованості нації. У ній проявилися такі риси як відносна політична стабільність України, наявність досить сильної та змобілізованої опозиції, здатність українських політичних еліт у критичний момент протистояння досягати компромісу[30]. На думку дослідника, здобутками революції стали свобода вибору, нова історична пам'ять українського суспільства й усвідомлення того, що Україна не Росія[31]. Однак помаранчевій еліті не вдалося спрямувати українське націєтворення в русло будування громадянської нації.

3) Попри очевидний розкол українського суспільства, по всій Україні й у кожному регіоні зростає частина населення, яка добровільно й охоче а) ідентифікує себе з країною, в якій живе; б) вважає себе українцями; в) підтримує політичну самостійність Україні та г) пов'язує свої інтереси з її майбутнім. Довкола цих питань сформувалась переважна (50% і більше) або відносна (найбільша кількість голосів серед решти) більшість[32]. Тому потреба українсько-українського примирення є особливо актуальною.

Однією з ключових проблем українського націєтворення, як стверджує Я. Грицак, є домінування в Україні цінностей закритого суспільства, не надто

---

[29] *Рябчук М.* Від Малоросії до України. — С. 6.

[30] *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. — К., 2011. — С. 151.

[31] Там само. — С. 299–300.

[32] Там само. — С. 171.

готового до змін, які сповідують еліта і громадяни. Але оскільки ідентичність і безпека є базовими цінностями українців, вони об'єднують останніх у напрямку досягнення рівня забезпеченості й соціального захисту.

Я. Грицак доводить, що в сучасній Україні головне протистояння відбувається не між українською та російською ідеями, а між різними варіантами українського проекту — україномовного (українського етнічного), російськомовного (малоросійського), радянського тощо. З одного боку, це ускладнює відносини між населенням, а з іншого — змушує шукати шляхи компромісу, взаєморозуміння, єдності[33].

Роль регіоналізму у процесі націєтворення Я. Грицак проаналізував зокрема досліджуючи лояльність та ідентичність у Львові та Донецьку[34]. Він доводить, що регіональний сепаратизм не є антиукраїнським або сепаратистським, а Львів і Донецьк є не символами поділу України на дві частини. Це швидше свідчення розмаїття країни, яка різними шляхами рухається у новий час, позаяк вона вийшла з різного минулого. До характеристики ідентичностей мешканців Львова і Донецька Я. Грицак застосовує поняття «множинної модерності». Промовистим є той факт, що Київ розмовляє як Донецьк, а голосує як Львів. Отже, різниця між Львовом та Донецьком може бути драматичною, але не трагічною, яку їм приписують окремі аналітики і політики.

Я. Грицак не вважає мову мірилом ідентичності в Україні. Це пов'язано з тим, що більшість мешканців України, згідно соціологічних даних, ідентифікують себе з титулярною нацією, навіть якщо вони не розмовляють українською мовою. З іншого боку, конфліктогенність мовної ситуації в Україні зростає, коли захист свого права вживати рідну мову переходить із площини щоденних інтересів у площину цінностей, тобто коли мову сприймають як підставу ідентичності[35].

Важливим чинником націєтворення, на який звертає увагу Я. Грицак, є історична пам'ять, історичні міфи, національні символи. Вони можуть посприяти як розколу, так і консенсусу в суспільстві. Прикладом останнього став консенсус в Україні щодо голоду 1932–1933 років у тому сенсі, що він мав не природній характер і був геноцидом. На державному рівні відбулося відзначення 75 роковин трагедії й створено «Книгу пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні». Крім давніх історичних коренів, історії козацтва, історичним аргументом стала боротьба за державність у 1917–1921 рр., у часи Другої світової війни. З іншого боку, національна та радянська версії української історії вносять елементи розколу в суспільство. Особливу увагу Я. Грицак звертає на те, як саме історичні міфи, національні символи тощо поширюються через комунікативну мережу і як їх сприймають в суспільстві[36].

---

[33] Там само. — С. 60.

[34] *Грицак Я.* Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі // Україна модерна. Спеціальний випуск. Львів — Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні. — Львів — Київ, 2007. — С. 27–60.

[35] *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом. — С. 174, 177.

[36] Там само. — С. 60.

Українці — неочікувана нація (Ендрю Вілсон)

Е. Вілсон — один із небагатьох зарубіжних вчених, який вивчає українське сучасне націєтворення як складне та багатолике явище. Він загалом вдало показав найважливіші фази та елементи уяви й конструювання української нації, досліджуючи різні аспекти життя сучасної України: політику, економіку, релігійне життя, культуру, національну справу. Проаналізований великий фактологічний матеріал дозволив автору зробити висновки, що Україна — важлива частина нової Європи. Він стверджує, що позитивний погляд на Україну як на певну геополітичну й історико-культурну реальність поступово утверджується на Заході, особливо після Помаранчевої революції. Вілсонова книга певною мірою є ілюстрацією того, якою бачать Україну західні інтелектуали.

Е. Вілсон називає українців несподіваною нацією, тому що постання незалежної української держави 1991 р. стало великою несподіванкою для західних урядовців, науковців і промисловців. Україна розглядалася як малоймовірний кандидат на нову національну державу, з огляду на притаманні їй етнічне, мовне, релігійне та регіональне різноманіття. Та попри це, на думку Е. Вілсона, несподівана нація все ж є нацією — не більшою й не меншою мірою, ніж багато інших. Нова Україна може бути неоднорідним суспільством, однак спроби вибудувати з цієї неоднорідності єдність є цілком нормальним процесом.

Е. Вілсон намагається представити «Україну» як продукт різноманітних уявлень, і власне українських, і чужих. «Нині українці на наших очах стають нацією, однак це не означає, що вони завжди були українцями»[37]. Він доводить, що сила імпульсу, здатного рухати країну вперед після 1991 р., була невелика, не існувало потужного руху за незалежність, здатного створити нову державу за власним проектом. «Стара гвардія» залишалася при владі, трохи налякана, але все ще здатна подбати про власні інтереси»[38]. Дослідник стверджує, що процес націєтворення відбувається загалом нормально, проте якому особливо заважає «жахлива» економіка.

Проблеми у творенні політичної нації, на думку Е. Вілсона, лежать у площині існування радянської спадщини, яка зберігається у політичній та економічній сферах. Дослідник вважає, що зміцнення української демократії, формування дієвого громадянського суспільства та верховенства права наражатимуться на чималі труднощі доти, доки українські еліти мислитимуть і діятимуть згідно з радянськими традиціями блату, кумівства та компромату. Окрім того, політичні та економічні проблеми тісно пов'язані з національним питанням. Вихід з економічної кризи покращиться через об'єднання переважної більшості населення навколо національної ідеї.

За переконаннями Е. Вілсона, у східних районах України місцеві росіяни здебільшого мають радянську ідентичність. У XX ст. радянський «плавильний котел» національностей знайшов для себе у Східній Україні дуже вдячний

---

[37] *Вілсон Ендрю.* Українці: несподівана нація / пер. з англ. Н. Гончаренко, О. Гриценко. — К., 2004. — С. 10.

[38] Там само. — С. 280.

матеріал[39]. Оскільки в цілому українська ідентичність донедавна мусила розвиватися в межах держав інших народів, тому Україна не є неєвропейською, ані цілком європейською; вона завжди стояла на роздоріжжі культурних впливів. Дослідник доводить, що всередині країни між україномовними та русофонами панує приблизна кількісна рівновага при триваючій конкуренції між антиросійським та панслов'янським варіантами української національної ідентичності. У громадській думці немає єдності ані щодо проблем зовнішньої політики, ані щодо внутрішньої.

Е. Вілсон доходить висновку, що українська нація все ще не є цілком «збудованою» в сенсі сформованості чітких ексклюзивних ідентичностей. Точніше, українську ідентичність іще треба «перебудувати», відокремивши її від інших національних історій, із якими пов'язувалося життя українців протягом століть — російської, радянської, польської тощо[40]. Головний висновок Вілсона полягає в тому, що хоча українське суспільство є двомовним і двоетнічним, воно не є біполярним, бо лінії мовного та етнічного поділу не збігаються за рахунок високого ступеня русифікації серед українців. Україна має серйозні проблеми з формуванням національної єдності на основі свого минулого. Українці не завжди існували як нація, вони були «створені» або «винайдені», подібно до будь-якої іншої нації, однак це націєтворення розпочалося досить пізно і досі не завершилося.

Дослідник проводить паралелі з творенням націй у інших народів, зокрема, словаками, яким доводилося «виходити з тіні» сусідів, аби створити свою власну, окрему ідентичність у середині XX століття. Одначе нову національну ідентичність слід будувати на міцних підвалинах, даючи раду власному минулому, зокрема із радянською спадщиною.

Е. Вілсон розглядає мовно-культурний чинник націєтворення з двох сторін. По-перше, сучасна Україна успадкувала низку внутрішніх етнічних, мовних, релігійних і регіональних відмінностей, що є складнішими, ніж у більшості країн, і багато з відмінностей ділять українців між собою не меншою мірою, ніж відокремлюють їх від інших народів. По-друге, ці поділи не обов'язково накладаються одні на інші й Україна може жити з таким різноманіттям — чи пристосовуючись до нього, чи слідуючи американській засаді «e pluribus unum» («єдність із множинності»)[41].

Характеризуючи роль релігійного фактора в націєтворенні, Е. Вілсон звертає увагу на розкол православної спільноти на три частини, який відображає і навіть посилює інші поділи в українському суспільстві. Саме тому ті, хто прагне бачити Україну згуртованішою, намагаються збудувати якусь форму загальної релігійної єдності. Але кожна з трьох різних «національних» церков пропонує інший різновид національної ідеї. «Те, наскільки виразними залишатимуться релігійні відмінності, може бути добрим індикатором того, чи Україна виявить

---

[39] Там само. — С. 349, 355.
[40] Там само. — С. 378.
[41] Там само. — С. 334.

здатність до гнучкішого розвитку, чи їй судилося і далі існувати з нинішніми внутрішніми поділами і розколами[42].

Сценарії подальшого процесу націєтворення в Україні Е. Вілсон вбачає такими. Перший можливий сценарій полягає в повільній українізації, яка поступово перетворить локальні або невизначені ідентичності, усе ще поширені між двома полюсами (Галичиною та Кримом). Ще одна можлива перспектива полягає в тому, що ця імовірна майбутня українськість згуртовуватиметься на основі наддніпрянського українського націоналізму. Третій варіант полягає в тому, що Україна розвиватиметься як «постмодерна» нація, з поліфонією ідентичностей, міфів та символів замість культурної уніфікації, яка була характерною швидше для націоналізму XIX ст.»[43] Загалом, Е. Вілсон висуває на перший план успіхи та досягнення «неочікуваної нації» і прагне показати, що Україна — це важлива частина нової Європи і вона має турбувати світ.

Підсумовуючи існуючі концепції і погляди на «український варіант» націєтворення, слід зазначити про домінування положення, що українці знаходяться на початковому етапі творення політичної (державної нації). Аналіз її ознак (дієздатне громадянське суспільство, правовий характер держави, свобода економічного життя, діяльність політичних і неполітичних інституцій тощо) призводить до висновку, що процес формування української нації ще не завершився, хоч розпочався, як і формування інших східноєвропейських націй, кілька століть тому. Проблемні моменти стосуються мови, існуючого регіоналізму, національної економіки, національної свідомості (ідентичності), цінностей українців, національної ідеї тощо. Після 1991 р. громадянське суспільство перебуває на стадії становлення, час від часу з'являється національний консенсус, натомість замість них спостерігається роздрібненість країни, подальше панування радянської ментальності та ностальгія за радянськими часами.

З іншого боку, дослідники апелюють до різних прикладів існування громадянської нації: «живий ланцюг» від Львова до Києва 1990 р., референдум 1991 р., політичний консенсус під час прийняття Конституції 1996 р., Помаранчева революція та ін. Зокрема, остання показала, що український політичний патріотизм говорить і російською мовою, оскільки Майдан був двомовний. Для багатьох людей мовне питання не пріоритетне, бо вони можуть спілкуватися обома мовами. В принципі, офіційна двомовність є нормальною практикою у багатьох правових ліберально-демократичних державах. Проте цей факт не повинен применшувати конфліктний потенціал, який містить у собі мовне питання в Україні. Загалом, мова як підґрунтя або важливий чинник націєтворення виходить на передній план тоді, коли бракує інших ознак нації.

Побутують твердження, що яскраво виражений регіоналізм в Україні становить великий виклик для стабільності та утворення нації. Різний історичний досвід, регіональні відмінності уповільнюють процес консолідації нації. З іншого боку, це спонукає до переговорів та пошуку компромісів. Лунають заклики використати досвід європейських країн, які мають федеративний устрій.

---

[42] Там само. — С. 408.
[43] Там само. — С. 346.

В історичній літературі доводиться, що шанси на те, що ліберальний, інклюзивний націоналізм матиме успіх в Україні, є непоганими. В Україні та за її межами наявний широкий консенсус, що творення нації так само не завершене, як і консолідація демократії. Але в жодному суспільстві вони не завершені раз і назавжди.

Етнічна, мовна, конфесійна й інша різнорідність українського населення, безумовно, ускладнює процес націєтворення, залишаючись потенційним чинником політичної дестабілізації, а проте ця ж таки різнорідність парадоксальним чином сприяє стабільності, спонукаючи практично всі політичні сили в сьогоднішній Україні до поміркованості, розсудливості, постійного врахування інтересів протилежної сторони, себто пошуку своєрідного консенсусу. Більшість прогнозів є оптимістичними в тому сенсі, що процес націєтворення в Україні відбуватиметься без надмірних конфліктів, себто матиме м'який, еволюційний, цивілізований характер. Таким чином, український варіант становлення нації має свої специфічні риси і особливості, де, крім інших, важливу роль відіграє геополітичний чинник. Тому дискусія про творення української нації життєво необхідна.

IV. ДО ДЖЕРЕЛ

УДК (477)«15» «Януш Гольшанський»

Владислав Безпалько
(Київ)

ПОСОЛЬСЬКІ ТА АДМІНІСТРАТИВНІ СПРАВИ У КИЇВСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ 1540-х рр. (за листами кн. Януша Гольшанського)

У публікації автор розглядає ситуацію, яка склалася в управлінні Київським воєводством у 1540-х роках. Введення до наукового обігу листів кн. Януша Гольшанського розширює уявлення про повноваження справці воєводства, представляє нову інформацію про дипломатичні місії литовських і татарських послів.

Ключові слова: *воєвода, справця воєводства, посольство, упоминки.*

В публикации автор рассматривает ситуацию, которая сложилась в управлении Киевским воеводством в 1540-х годах. Введение в научный оборот писем кн. Януша Гольшанского расширяет представления о полномочиях справцы воеводства, представляет новую информацию о дипломатических миссиях литовских и татарских послов.

Ключевые слова: *воевода, справца воеводства, посольство, упоминки.*

The article reviews the situation that has developed in the managing of Kiev Voivodeship in 1540's. An introduction of knyaz Yanosh Holshansky's letters to the scientific use expands the notions of voivodship spravca's authority and provides the new information on the Lithuanian and Tatar ambassadors' diplomatic missions.

Keywords: *voivode, voivodship spravca, embassy, gifts.*

Початок 40-х рр. XVI ст., після тривалого управління воєводством Андрія Немировича з 1514 по 1540 р.[1], характеризується для Києва частою зміною адміністрації. По його смерті 1540 р. воєводством керує справця кн. Андрій Сангушко Кошерський. Його змінює призначений 1542 р. кн. Януш Юрійович Гольшанський. На уряді київського воєводи він пробув близько двох років. Маючи володіння на півночі держави, він досить довго був відсутній у Києві, через владнання своїх особистих справ. Зазвичай, прикордонні воєводи нечасто залишали ввірену їм територію, з огляду на постійну небезпеку від сусідів Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ)[2]. Перебуваючи у Вільно,

---

[1] Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Opracowali E. Janas I W. Kłaczewski. — Kórnik, 2002. — S. 66.

[2] *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). — К., 2006. — С. 56.

воєвода продовжував впливати на вирішення справ у Києві, де залишив справцею свого брата кн. Володимира, через переписку даючи вказівки до дій (збереглися два такі листи, написані у відповідь листам кн. Володимира)[3].

Такий випадок, коли за відсутності київського воєводи на його місці залишався його брат, не є поодиноким. Наприклад, 1521 р. великий князь рекомендував Панам-Раді послати на місце київського воєводи Андрія Немировича його брата Юрія, у випадку, якщо воєводі потрібно буде взяти участь у поході кримців на московські землі[4].

Листи Януша Гольшанського[5] до свого брата, хоч і несуть офіційний характер (на одному з них зазначено «у справах земских»), проте їх автор не уникнув рівня особистісного спілкування. Відчувається дещо винуватий та підлещувальний тон — воєвода звертається до брата «господине княже» не тільки на початку листа, а й у середині тексту, хоча пише до молодшого за віком та нижчого за статусом, а також в означення до дій брата часто пише «рачишь, рачил» (тобто «зволиш, побажаєш»[6]). Наприкінці одного з листів кн. Януш вже відверто просить про послугу, за яку вважатиме себе боржником. Пояснення цьому потрібно шукати у ряді причин — затримка з власним поверненням, невизначеність з грошовою винагородою та ін.

Одже, 1543 р. кн. Володимир Гольшанський, будучи справцею воєводства, також ще очолював найману роту, яка «лежала» у київському замку. За попередніми домовленостями з братом його обов'язки заступника воєводи мали закінчитися на день св. Миколая (6 грудня) — строк, до якого отримали платню його військові товариші. Справця, однак, мав ще залишатися у Києві до Різдва (25 січня) або й довше, аж до повернення воєводи. Нам невідомо, коли саме кн. Януш прибув до Києва, але кн. Володимир продовжував перебувати у воєводстві і після повернення старшого брата. Не виключено, що йому знову було доручено навербувати військовий загін (великий князь згадує його як «чоловека знакомитого»). У 1545 р. він згадується у кримсько-литовській дипломатичній переписці як убитий татарами під Києвом під час полювання[7]. Однак обставини його загибелі досить неоднозначні. Татарська сторона інтерпретує ситуацію по

---

[3] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Sygn. 8464.

[4] Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1506–1539): Užrašymų knyga 7 / Parengė I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius. — Vilnius, 2011 (далі — LM. Užrašymų knyga 7). — P. 399.

[5] Князі Януш та Володимир Юрійовичі в різних документах згадуються і як Гольшанські, і як Дубровицькі. Ми називаємо їх Гольшанськими, за їх самоназвою у документах, наведених у цій публікації (див. також: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. — Київ, 2008. — С. 360–361).

[6] Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. — Т .II. — К, 1978. — С. 290.

[7] Книга посольская Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в годы государствования Сигизмунда Августа (с 1545 по 1572 год) / Издана М.А. Оболенским и И. Даниловичем. — М., 1843. — С. 21–22, 28.

іншому: з литовського боку відбувся напад на татарський загін Смаїла на дніпровській переправі, і лише тоді татари завдали удар у відповідь[8].

Листи князя Януша Гольшанського дають цінні дані про функції київського воєводи (а також і його заступника-справці). В його обов'язки входило не тільки сповіщати Панів-Раду про посольські справи та пересування дипломатичних місій, але і слідкувати за діяльністю канівського та черкаського старост. Останні мали бути під особливим наглядом, у зв'язку з їх причетністю до нападів козаків на татар[9]. Погром посольства та пограбування улусів дошкульно вдаряли по намаганням Сигізмунда I Старого спрямувати сили Кримського ханату на активну боротьбу з Москвою. Як бачимо, ще у 1543 р. розшукувалися винуватці цього інциденту, щоб стратити їх у присутності ханського посла.

Цікавим є свідчення самого воєводи про заготівлю м'яса (окремо приділяється увага «зубрині», як приорітетному продукту) з упольованих у його київських угіддях звірів, для відправлення його засоленим у бочках до Вільна.

Також бачимо і труднощі, з якими зіткнувся кн. Володимир у повноваженнях справці воєводства. За відсутності воєводи у його лови вступаються стрільці пана Івана Немирича, а у Мозирі гінцям справці не надають підвод. Останнє можна повязати з приданням мозирської медової данини кн. Янушу Гольшанському при отриманні уряду київського воєводи (з цільовим призначенням на утримання послів)[10], що могло викликати невдоволення мозирського державці Миколая Нарбута. У всіх випадках проблеми вирішуються з Вільно втручаннями кн. Януша, не без підтримки Панів-Ради.

З приводу грошового забезпечення самого справці дізнаємося, що він двічі отримав по 50 кіп грошів[11], а додаткову видачу коштів «на страву» мав розглянути та затвердити безпосередньо монарх. Ймовірно, вже отримані 100 кіп мали піти на утримання послів та гінців.[12] Бачимо, що статус справці при тимчасовому від'їзді воєводи дещо відрізнявся від статусу справці воєводства,

---

[8] Борис Черкас відніс цей напад до подій 1539 р. (див.: *Черкас Б.* Політичні відносини Великого князівства Литовського з Кримським ханатом у 1533–1540 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 3. — Київ, 2003. — С. 126–127.). Однак, у документах вказується, що Яблонський, слуга кн. Володимира, був взятий татарами в полон саме при вбивстві кн. Володимира Гольшанського, який безперечно був живий принаймні на кінець 1543 р.

[9] Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552). — Кніга запісаў 28 / Падрыхтавалі В. Мянжынскі і У. Свяжынскі. — Менск, 2000. (далі — Метрыка ВКЛ. КЗ. 28) — С. 53–54, 70–71,92–93, 100–102.

[10] Архив Юго-Западной России. — Ч. VIII. — Т. V. — С. 37–38; Метрыка ВКЛ. КЗ. 28 — С. 147.

[11] Пан Юрій Немирович 1521 р. як справця воєводства також мав би отримати 100 кіп грошів (LM. Užrašymų knyga 7. — P. 399).

[12] Із звільненням київських міщан від давання підвод і стацій під гінців та посольства обов'язки із їх забезпечення були покладені на київських воєвод. Для цього спеціально виділялися певні державні прибутки, або надходила пряма дотація із скарбу (див.: *Безпалько В.* Забезпечення підводами і стаціями посольської служби в обов'язках адміністрації Київської землі (до 1569 р.) // Український історичний збірник (2008). — Вип. 11. — К., 2008. — С. 26–31).

який отримав кн. Андрій Сангушко Коширський 1540 р.[13] при вакантному місці воєводи.

Один з листів також дає додаткові дані про обмін посольствами між ВКЛ і Кримським ханатом на початку 1540-х років. Князь Януш пише про татарського посла, який повертається до Криму, а також про литовського посла (на жаль, не згадуючи імен учасників посольств), який з «упоминками» має проїхати через Київ самостійно чи вже супроводжуючи татар.

За 1543 р. в інших джерелах нам невідомі прямі свідчення про литовські посольства до Криму[14] (за 1543-44 рр. є певні записи про витрати на «Татарську Орду»[15], без точних пояснень про цільове використання), хоча, згідно угоди 1540 р. між Сигізмундом I Старим та Сахіб-Гіреєм I, «великі» посольства мали посилатися щороку, для допровадження «упоминків» — сукна на суму 15 тисяч золотих[16]. Половина «упоминків» мала надходити до Криму на день св. Яна (24 червня), інша на день Всіх Святих (1 листопада). Так як лист воєводи датований 4 листопада, то литовський посол, про якого мав сповістити Панів-Раду справця воєводства князь Володимир, напевне не встигав вкластися у визначені строки подорожі. Ймовірно, на практиці терміни доставки «упоминків» були лише орієнтиром, і з різних причин не завжди чітко дотримувались. Наприклад, попереднього 1542 р. литовський монарх сповіщає кримського хана (лист датований 30 листопада), що посол через погану погоду та розлиття річок не встигає вчасно прибути, бо остерігається зіпсувати сукно[17]. По прибуттю до Києва він також мав послати гінця до Криму, щоб хан вислав озброєний загін для супроводу через степ, тому що «лихие люди... з немалым почтом по реце Днепру лежать...» Такі обставини ще більше затримували посольство. А 1561 р. посол пан Скумин Львович Тишкевич взагалі більш як півроку перебував у Києві, очікуючи сприятливої нагоди проїхати через Дике Поле[18].

---

[13] Кн. Андрію Коширському окремим королівським листом також було віддано «… пенязей капщизных и мыта, кром аргиша, с места Киевского… чтобы он с того послов и гонцов поднимал и сам с слугами своими выховане и поживене мел» (Архив Юго-Западной России. — Ч. VIII. — Т. V. — С. 22–23).

[14] *Banionis E.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinybių tarnyba XV–XVI amžiasis. — Vilnius, 1998. — S. 200.

[15] *Любая А.А.* Татарские «поминки» в контексте взаимоотношений Польского королевства и Великого княжества Литовского с Крымским ханством в XVI в. // Studia Historica Evropae orientalis. — Вып. 1. — Минск, 2008. — С. 243.

[16] Акты, относящиеся к истории Западной России. — Том II. — С. 364; Русская историческая библиотека. — Т. XXX. — Стб. 80; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVII вв. — М., 1984. — С. 169.

[17] Там же. — Стб. 88.

[18] Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов. — Ч. VIII. — Т. V. Акты об украинской администрации XVI–XVII вв. — К., 1907. — С. 136–138.

У записах книг видатків на посольства, які прибували до Польської Корони, за 1543 р. відсутня фіксація прибуття послів чи гінців від Сахіб-Гірея I[19]. Ймовірно, посол був прийнятий лише у Вільно, а його візит носив формальний характер.

Та обставина, що татарський посол вибув з Вільно, не очікуючи литовського посольства, цілком вкладається в рамки дипломатичних прийомів. Поки йде затримка зі спорядженням власного посольства, литовській стороні не вигідно додатковий час утримувати татарських послів[20]. Зрештою, обидва посольства мали б вирушити через Дике поле разом, у супроводі татарського загону[21].

Одже, публікація джерел дає нові свідчення про діяльність адміністрації Київського воєводства, а також заповнює пробіли у знаннях про обмін посольствами між ВКЛ та Кримським ханатом.

Публікація документів здійснюється згідно з дипломатично-критичним методом, розробленим В. Німчуком[22], із деякими змінами.

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

№ 1. 1543 р., листопада 4 (Вільно). Лист кн. Яшуша Гольшанського, київського воєводи, своєму брату кн. Володимиру Гольшанському, справці київського воєводства, з вказівками, про які прикордонні справи інформувати Панів-Раду, а також поясненнями своєї затримки з поверненням до Києва.

Вел*м*ожны*и* кн(я)же г(о)*с*(по)д(и)не и брате мо*и* милы*и* мнѣ лас*к*аве спри*к*азливы*и*, о здоров*и* твое*и* м(и)л(о)*с*ти ра*д* бы*х* слыша*л* ко*ж*дого часу, которого твоє*и* м(и)л(о)*с*ти вѣрне взычамъ як самъ собе.

При томъ, г(о)*с*(по)д(и)не кн(я)же, тыми разы росказа*ли* мнѣ панове рада и*х* м(и)*л*(ости) до т(воей) м(илости) писати, абы т(воя) м(илость) до и*х* м(и)*л*(ости) ѡ*т*писа*л* ѡ то*м* после тата*р*ско*м*, если ѳже ѡ*н* есть ѳ Киеве а*л*бо ѳже-*л* буде*т* Кие*в* прошо*л*, и ѡ н(а)шо*м* те*ж* по*с*ле абы т(воя) м(илость) ѡ*т*писа*л*, єсли всполо*к* с цара перекопс*к*о*г*(о) послo*м* и съка*р*бо*м* пошо*л* а*л*бо нѣ? ѠѠ то*м* ѡ *в*семъ абы т(воя) м(илость) достато*ч*ную спра*в*у и*х* м(и)*л*(о)сти ѡ*т*писа*л*,

---

[19] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. — Archiwum Skarbu Koronnego. — Rachunki poselstw. — Sygn. 1 (mkf. 30903) — K. 98–105; Archiwum Skarbu Koronnego. Rachunki poselstw. Sumariusz / Opracowala A. Wajs. — Warszawa, 1999. — S. 17–18.

[20] Литовський господар взагалі бажав уникати частого приїзду до ВКЛ посланців від хана, у зв'язку з витратами на їх утримання: «А не маеть цар многих гонцов до корля его милости слати, бо господару его милости шкода великая у скарбу его милости ся дееть…» (Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. — Том II. (1506–1544). — Спб., 1848. — С. 364; Русская историческая библиотека. — Т. XXX. — Юрьев, 1914. — Стб. 80).

[21] Практика військового супроводу посольств йшла ще з XV ст. Наприклад, про це згадує А. Контаріні у 1474 р. (Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XVI в. — Ленинград, 1971. — С. 211–213).

[22] *Німчук В.* Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. — Частина 1. Проект. — Київ, 1995. — С. 24–30.

довѣдавшисѧ в Каневе, єсли панъ Бобоедъ водлѧ росказанїа пановъ радъ ихъ м(и)л(ости) ѡтыискалъ бѫдетъ козаковъ тыхъ, которыи шкоды царѫ перекопскомѫ чинили и гонцовъ и пословъ єго побили, которыхъ єму казано имати и ѣкихъ будетъ передъ тымъ посломъ царовымъ карано албо такъ доситъ ѫчинено, ѡ томъ ѡ всемъ абы т(воя) м(илость) паномъ радамъ ихъ м(и)л(ости) знати далъ. Иж, што сѧ дотычет кн(я)зѧ Андреа Пронского старосты черкаскогъ(о), єсли бы ѡ немъ ѣкаѧ слава была, ѡ которои вже первеи помова походила, ѡ чомъ и твоа м(и)л(ость) вѣдати рачиш, абы т(воя) м(илость), ѡ томъ поведаючи, писалъ не до всихъ пановъ радъ, кромъ толко до двухъ, до кн(я)зѧ бискупа виленскогъ(о) и до п(а)на воеводы виленского. И што бы певного в тои речи было слышно, абы т(воя) м(илость) днемъ и ночю тымъ паномъ вѣдати давалъ, конечно, а в томъ бы т(воя) м(илость) жадного сплошенства не мелъ.

К тому, г(о)с(по)д(и)не кн(я)же, што-м т(вою) м(илость) брата моегъ(о) милогъ(о) заставилъ на ѫрѧде местцы моемъ мешкати до приеханѧ своего, а такъ поведамъ т(воей) м(илости) иж ѣа жадным ѡбычаемъ къ томѫ року къ светомѫ Николе, до которогъ(о) в(аша) м(илость) гроши на ротѫ брали, быти не могу. А то в тую причинѫ иж, єсми, жадного дѣлу съ кн(я)г(и)нею Вуцкою и з ынъшими приѣателми своими еще не вчинилъ, ѡледве сѧ с тымъ ѡтправлю къ Божомѫ нарожению. Длѧ чого-ж ѣа т(вою) м(илость), г(о)с(по)д(и)на и брата моегъ(о) милогъ(о), прошѫ и чоломъ бью абы т(воя) м(илость) не рачилъ ѡтстолъ зыжчать и тамъ мене ѫ Киеве ждати поки ѣа тамъ самъ бѫдѫ. А што сѧ дотычет роты т(воей) м(илости) кгды рок приидеть денъ св(я)т(о)го Николы, и твоа м(и)л(ость) рач(ил) всю роту и служебниковъ своихъ роспустити а самъ толко влегце, сколко слугъ своихъ длѧ потребы свои заставивши, тамъ ѫ Киеве застат и мене ждати, веджеже слугъ т(воей) м(илости) тамъ мало потребимо, же-ш т(воя) м(илость) и моими служебники наробѧт бо ихъ тамъ немало гдѣ чого потреба. А што сѧ дотычеть на страву т(воей) м(илости), панове ихъ м(и)л(ости) писали ѡ томъ до короля его м(и)л(ости), нижли єще жадного ѡтпису нет. А веджо еще ихъ м(и)л(ости) маютъ т(воей) м(илости) послат на страву пѧтдесѧт копъ грош(ей) дрѫгую, а первеи т(воей) м(илости) черезъ хлопца в(а)ш(о)го послано, черезъ Федора, пѧтдесѧт копъ грош(ей), т(воя) м(илость) рач(ил) ѡ томъ вѣдати и тамъ змешкати поки ѣа приедѫ. А то бы т(воя) м(илость) рачилъ ѫчинитъ длѧ прозбы и чоломбитѧ моего, а ѣа то т(воей) м(илости) бѫду приѣазньми моими и всимъ добрымъ ѡтдават ѣако г(о)с(по)д(и)нѫ и братуу моему миломѫ, которого ж сѧ ѣа за тыми ласкавои приѣазни т(воей) м(илости) братскои залецам.

П(и)санъ ѫ Вилни, ноябр 4 д(е)н(ь) индикт 2.

Ѣанушъ Юревичъ Голшанскии, воевод(а) киевскии, т(воей) м(илости) ч(о)л(ом) бьеть.

Велможномѫ кн(я)зю г(о)с(по)д(и)нѫ и братуу моемѫ миломѫ кн(я)зю Володимирѫ Юревичу Голшанскомѫ, справцы воеводства киевского.

В речах земских.

№ 2. 1543 р., листопада 6 (Вільно). Лист кн. Яшуша Гольшанського своєму брату кн. Володимиру Гольшанському, в якому він інформує про вирішення проблемних питань, пов'язаних з управлінням воєводством.

Велможныи кн(я)же г(о)с(по)д(и)не и брате мои милыи ку мнѣ ласкаве приꙗзливыи, ѡ здоровои т(воей) м(илости) рад быхъ слышал кождого часу, которого т(воей) м(илости) вѣрне приꙗли ꙗк властне самъ собѣ.

Што т(воя) м(илость) рачил писат до мене ѡ Нарбꙋта, иж ѡн под посланцы твоеи м(и)л(ости) подвод давать не кажет и хочет их бити, ино панове их м(и)л(ости) грозно писали ѡ том до Нарбута и тот лист послали через хлопца т(воей) м(и)л(ости) Федка, т(воя) м(илость) рач(ил) о том вѣдати. А што писал твоꙗ м(и)л(ость) ѡ стрелцы п(а)на Ивана Немиричевы, иж ѡн ихъ ꙋ ловы мои ꙋсылает, ино мы и ѡ том до п(а)на Немирича писали, абы того понехал, и твоꙗ бы м(и)л(ость) тым листом п(а)на Немирича ѡбослал без мешканꙗ. И стрелцомъ бы тем н(а)шимъ росказал, абы на нас звер били, а ѡн нехаи их въ бочки солит, бо маем тую зверинꙋ зимою никоторым паном здѣ казат везти, а зъвлаща зꙋбринꙋ. А што писал т(воя) м(илость) ѡ товарыши свои, абы вже могли ѡтол зыхати, ино панове их м(и)л(ости) не дали ни слова речи, повѣдили, нехаи, деи, року долежат покол имъ замерено, т(воя) м(илость) рач(ил) ѡ том вѣдати. А с тым сѧ приязни тѧ залецали.

П(и)сан ꙋ Вил(ни), ноꙗбр 6.

Ꙗнушъ Юр(евич) Гол(шанский), воев(ода) киев(ский), ч(е)л(ом) б(ье)т.

Велможному кн(я)зю, г(о)с(по)д(и)нꙋ и брату моему, кн(я)зю Володимирꙋ Юревичу Голшанскомꙋ, справцы воеводства ки(е)вского.

ARCHIWUM GŁÓWNE AKT DAWNYCH W WARSZAWIE. —
Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Sygn. 8464.

УДК 005:791.44(477)«1920/1930»

Роман Росляк*
(Київ)

«ВСЯ ГОСПОДАРЧА Й ХУДОЖНЯ СИСТЕМА ВУФКУ СТОЇТЬ ТЕПЕР ДОГОРИ НОГАМИ»

На основі архівних документів аналізуються причини негативних явищ у національній кінематографії наприкінці 1930-х рр. Публікується лист українських письменників з означеного питання.

Ключові слова: *кінематограф, державна політика, централізація.*

На основании архивных документов анализируются причины негативных явлений в национальной кинематографии в конце 1930-х гг. Публикуется письмо украинских писателей по означенному вопросу.

Ключевые слова: *кинематограф, государственная политика, централизация.*

On the basis of the archived documents in article are analized the reasons of the negative phenomens in national cinematography at the end of 1930 th. Also there is publishing of a letter from the Ukrainian writers on the noted question.

Keywords: *cinema, public policy, centralization.*

Серед маловивчених сторінок історії українського кіно й надалі залишаються персоналії організаторів кіновиробництва (зокрема, керівників української кінематографії) та їхній внесок в розвиток кінопроцесу. Особливо ж відчутні значні «білі плями» відносно періоду до 1920–1930-х рр. Відзначимо дві головні, на наш погляд, причини такого стану речей. Перша: більшість з тогочасного українського кінокерівництва репресована. Друга: величезний масив архівних документів з історії українського кінематографа (особливо 1930-х рр.) був знищений ще в 1941 р. Тож, доводиться буквально по крихтам збирати відомості про людей, які відігравали далеко не останню роль у національній кінематографії. Це неминуче позначилося й на історіографії проблеми. Загалом вона доволі незначна.

Довідник про репресованих організаторів кіновиробництва готує російський кінознавець О. Дерябін. Значна увага у виданні буде відведена й українським персоналіям. Водночас, автору доводиться постійно зустрічатися з труднощами, про які згадувалося вище. Серед вітчизняних кінознавців означена проблематика

---

* ***Роман Росляк*** *— кандидат мистецтвознавства, докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України.*

перебуває в полі наукових інтересів О. Мусієнко, яка, зокрема, є автором наукової розвідки про П. Нечеса[1]. Окремі відомості про організатора кіновиробництва С. Ореловича знаходимо в публікації В. Золотарьова[2]. Тож, актуальність дослідження цієї проблематики не викликає заперечень.

Пропонована публікація має на меті з'ясувати деякі аспекти, пов'язані з діяльністю на посаді голови Правління Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ) О. Шуба. Власне документ, що публікується, це лист українських письменників з означеного питання на адресу Народного комісаріату освіти УСРР — відомства, в чиєму підпорядкуванні й перебував кінематограф.

Та перш, ніж приступити безпосередньо до згаданого листа, необхідно з'ясувати причини його появи. Як відомо, початок 1930-х рр. для української кінематографії позначився втратою автономії. Таким поворотним моментом стала постанова союзного Раднаркому від 13 лютого 1930 р. «Про утворення загальносоюзного об'єднання кінофотопромисловості». ВУФКУ, що раніше перебувало в підпорядкуванні республіканського Наркомосу, переходило до новоутвореного Державного всесоюзного кінофотооб'єднання «Союзкіно» — разом з усіма своїми активами й пасивами.

Створення союзного управлінського центру кінематографією стало наслідком процесів централізації, що відбувалися в багатьох галузях народного господарства. І навряд чи в СРСР, де з кожним роком тоталітарні тенденції набирали все більших обертів, існував інший, альтернативний, шлях розвитку кіно. Тож, об'єднання національних кінематографій було неминуче.

Спроби створити єдиний загальносоюзний управлінський центр робилися й раніше. Але вони наштовхувалися на опір, з боку ВУФКУ зокрема. А значні здобутки української кінематографії були вагомими аргументами, що до певної міри стримували процеси централізації.

Утім, з призначенням у 1927 р. головою Правління ВУФКУ Олександра Шуба ситуація в українському кінематографі зазнала чималих змін, причому не в кращий бік. Про це і йдеться в листі відомих українських письменників Дмитра Бузька, Ґео Шкурупія, Григорія Косинки, Василя Атаманюка та Миколи Ятка. Достовірність викладених фактів сумнівів не викликає: майже кожен з них доволі активно працював в українській кінематографії, то ж був добре ознайомлений з реальним станом речей.

Документ[3] виявлено у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у фонді 166 (Народний комісаріат освіти УСРР). Окрім Наркомосу, аналогічні листи було направлено до ЦК КП(б)У, Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції, газет «Комуніст» і «Пролетарська правда». Пошуки в згаданих газетах результатів не дали. Воно й не дивно —

---

[1] *Мусієнко О.* «Майстер корабля» українського кіно / Оксана Мусієнко // Кіно-Театр. — 2010. — № 3. — С. 26–28.

[2] *Золотарьов В.* Випробування совістю. Сторінки біографії комісара держбезпеки 3 рангу С. Мазо / В. Золотарьов // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 374–389.

[3] Тогочасний правопис документа збережено максимально.

навряд чи такий критичний лист міг бути опублікований в одному з центральних видань: занадто багато гострих проблем порушували його автори.

У процесі подальших досліджень з означеної проблематики, думається, не слід обмежуватися лише ЦДАВО України. Доцільно більш докладно опрацювати фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань України (колишнього партархіву), Галузевого державного архіву Служби безпеки України, чимало з яких останніми роками стали доступними для науковців.

Лист українських письменників Д.І. Бузька, Г.Д. Шкурупія, Г.М. Косинки, В.І. Атаманюка, М.М. Ятка до Народного комісаріату освіти УСРР про стан української кінематографії між 21 березня і 11 травня 1928 р.*

ВИМАГАЄМО УВАГИ ДО НАШОГО КІНО

Небезпека, що загрожує цілковитою руїною нашій кінематографії внаслідок невдалого господарювання попереднього Правління [ВУФКУ] на чолі з т. Шубом[4], змушує нас, відповідальних робітників ВУФКУ і письменників, що тісно зв'язані з нашою радянською громадськістю, звернутися з цим листом до преси й до відповідних керівничих органів.

Коли ВУФКУ на Всесоюзній кінопартнараді[5] зуміло подолати радкіновську тенденцію до утворення всесоюзного кіносиндикату, цебто, фактично — до анулювання ВУФКУ та инших національних кіноорганізацій як чинників національної культури, звільнених Жовтнем народів, то цьому чимало сприяли безперечні досягнення ВУФКУ, так виробничо-художні, як і фінансово-господарчі.

Ми, працюючи вже кілька років у ВУФКУ, знаємо досконало і цю давню боротьбу ВУФКУ за свою самостійність, і його власну історію, і стан ВУФКУ на сьогодні, знаємо, що Радкіно[6] й надалі буде вперто домагатися не тільки гегемонії, а і знищення ВУФКУ як самостійної кіноорганізації, обґрунтовуючи свої безпідставні тенденції міркуваннями лише господарчого порядку.

---

* Датується за змістом і службовими помітками на документі.

[4] *Шуб Олександр Ісакович* (1890–?) — 11 грудня 1926 р. призначений заступником голови ВУФКУ та членом Правління; з 28 травня 1927 р. — голова Правління ВУФКУ (замість З.С. Хелмно). Менше ніж через рік на цій посаді його змінив І.О. Воробйов.

[5] Перша Всесоюзна кінонарада проходила в Москві 15–21 березня 1928 р. З колективним листом про відсутність ідеологічного керівництва в кінематографії та необхідності створення керівного органу до партнаради звернулися кінорежисери С. Ейзенштейн, Г. Александров, Г. Козинцев, Л. Трауберг та ін. Тоді вдалося відстояти автономію українського кіно.

[6] *«Радкіно»* — Всеросійське фотокінематографічне акц. т-во «Радянське кіно» («Радкіно») створено 12.11.1924. Покликане замінити Фотокінопромисловий трест «Держкіно» (АТ «Держкіно»). Після ліквідації «Держкіно» до «Радкіно» влилися всі підприємства «Держкіно». Фактично «Радкіно» функціонувало з 1.03.1926 до 5.06.1930; мало відділення в різних містах і володіло монополією прокату на території РСФРР. 13.02.1930 створено Всесоюзне кінофотооб'єднання «Союзкіно», до складу якого ввійшло і «Радкіно».

З другого боку, ми, як ніхто, бачимо всі ті величезні помилки, що їх зроблено в керівництві ВУФКУ за останній рік під час головування т. Шуба, помилки, що розхитали фінансово-господарчу базу ВУФКУ, занапастили його виробництво, призвели його до такого становища, що навряд чи зуміє воно на наступній кінопартнараді стояти за себе так твердо й непохитно, як це було на минулій.

Ми повинні одверто признатися, що через невдале річне господарювання т. Шуба та його прокатні й комерційні експерименти ВУФКУ зазнало такої поразки, що тепер невпинно котиться вниз.

Припинилося будування Київської кінофабрики, що почалося було таким жвавим, енергійним темпом.

Фінанси ВУФКУ в такому стані, що тяжко знайти члена Правління на посаду комерційного директора: ніхто не хоче брати на себе тяжкої відповідальности. На виробництві невчасна виплата зарплатні кваліфікованому персоналові стала звичайним явищем. В центрі[7] над бухгалтерією ввесь час висить загроза опротестування векселів.

Виробництво скорочено. Через це на [Одеській] кінофабриці величезні накладні видатки. Режисери, оператори, художники, одержуючи високі ставки, внаслідок розхитаної системи по кілька місяців сидять без праці.

Те, що виробила [Одеська] фабрика за останній час, уявляє собою малу прокатну вартість. Не рахуючи лише один високохудожній фільм «Звенигора», всі останні і комерційно збиткові, і малохудожні, або зовсім безпорадні потуги початкуючих, невдало добраних режисерів, що, звичайно, теж прибутків не дадуть і, крім того, являються безнадійними як з художнього, так і ідеологічного боку.

Зовсім здезорганізовано самий прокат, що вже перестав бути тим золотим дном, звідки раніш ВУФКУ черпало свої фонди.

Чому ж така сумна зміна?

Коротка характеристика господарювання т. Шуба дає матеріял для відповіди на це запитання.

До того, як т. Шуб став на чолі Правління, ВУФКУ мало міцну господарчу систему, що, під надзвичайно твердим керівництвом, декому здавалося — деспотичним, — переводилася в життя і давала такі блискучі наслідки, що дозволила навіть розпочати будування нової кінофабрики.

Колишній голова Правління т. Хелмно[8] раз-по-раз виходив зі свого кабінету, як добрий хазяїн придивляючись до найменших дрібниць праці апарату й виробництва, добре розуміючись на кінематографії й вивчаючи її.

Кожна пропозиція обмірковувалася і кожний був певний, що його думка зустріне найпильнішу увагу.

---

[7] Вочевидь, ідеться про вищі державні органи.

[8] *Хелмно Захар Семенович* (1891–1938) — очолював ВУФКУ в 1925–1927 рр. Одна з останніх посад — керуючий трестом «Сєвєролєс». Мешкав в Архангельску. Розстріляний. Реабілітований 1959.

Зовсім иншим було поводження нового голови [Правління ВУФКУ] т. Шуба. Його кабінет став «святая святых», куди відповідальному робітникові потрапити можна було лише записавшися в довжелезну чергу. А коли він потрапляв, його зустрічало попередження: «Тільки якнайкоротше: немає часу…».

Всі операції нового голови трималися в тайні, й лише тепер з дня на день викриваються дивовижні заходи та вчинки, що поплутали та зруйнували роботу ВУФКУ.

Тов. Шуб, зовсім не зознайомлений з кіно, не потрібував ніяких порад. Він цілком покладався у всьому на власну думку, робив усе «самостійно», ні на кого й ні на що не зважаючи. Все його господарювання здебільшого полягало в роз'їздах і в перекручуванні того, що було досі. Наслідки такої «самостійности» були дуже сумні. Він скрізь, у всьому вбачав прихильників т. Хелмна й, вважаючи всю попередню систему лише хелмнівською, а не продиктованою реальними вимогами економіки та політики, безпідставно руйнував її. Дуже скоро він зробився жертвою безсоромних авантурників, що вміли підлабузнюватися, і, користуючись з відірваности нового голови [ВУФКУ] від свого власного апарату, добивалися своїх вигод.

Через це кожне розумне, по суті, починання т. Шуба оберталося в пародію.

Безперечно, треба було збільшити й омолодити режисерський персонал. І от на фабриці з'являються режисери й асистенти, молоді люди з величезними претензіями й з цілковитим необізнанням у кінематографії й у мистецтві взагалі. Справа, що до неї з величезною обережністю раніш підходило ВУФКУ, викликаючи нарікання надто гарячих претендентів, розв'язувалася тепер «рішучо й радикально».

Ставлючись дуже підозріло до культурних українських сил, т. Шуб їде до Москви й там набирає низку режисерів, що з них лише один Шпиковський[9] мав сумнівний стаж із своєю «Чашкою чая», решта — нікому невідомі імена.

З них двоє — Дзиган[10] і Бенуардов[11] — починають спільно в Ялті ставить фільм. Витрачають на це 7262 крб, але, налякані землетрусом, тікають. Витрачені гроші списують в пасив.

Кравченко там же починає самостійно картину. Витрачає теж кілька тисяч карбованців, знімання припиняється. Не знаючи, що з ним робити, адміністрація Одеської кінофабрики сполучує його з молодим режисером т. Перегудою[12] для нової картини[13].

---

[9] *Шпиковський Микола Григорович* (1897–1977) — сценарист, режисер. Зняв ф-ми: «Шахова гарячка» (1925), «Чашка чаю» (1927, авт. сцен.), «Три кімнати з кухнею (1928), «Шкурник» (1929, співавт. сцен.), «Хліб» (1930), «Гегемон» (1931, авт. сцен.) та ін.

[10] *Дзиган Юхим Львович* (1898–1981) — кінорежисер, сценарист. В кіно з 1924 р. Зняв ф-ми: «Перший корнет Стрєшньов» (1928), «Ми з Кронштадту» (1936), «Якщо завтра війна...» (1938), «Перша кінна» (1941) та ін.

[11] *Бенуардов* — режисер Ялтинської кінофабрики.

[12] *Перегуда Олександр Йосипович* (1893–1969) — режисер, сценарист, редактор. В кіно з 1924 р. Працював на Одеській і Київській кінофабриках. Поставив ф-ми: «Червона

Шпиковський привозить з собою цілу групу, перероблює авторські сценарії, робить з нього нісенітницю, лише б змогли грати його актори. Адміністрація фабрики, її художній відділ категорично вимагають припинити знімання, розігнати групу, забракувати сценарій. Нічого не допомагає, в т. Шуба свої міркування.

Початкуючий реж[исер] Ердман[14] просто відкидає авторський сценарій, затверджений худвідділом ВУФКУ й ВКРК[15], і робить свій власний. Худвідділ протестує, ВКРК протестує, тов. Шуб самочинно затверджує цей сценарій. Внаслідок цього ми маємо фільм «Безпритульні», який не має абсолютно ніякої цінности.

Треба додати, що такі фільми ставляться по 8-9 місяців.

Внаслідок такого підбору художніх сил тепер на 1-й Одеській кінофабриці є група режисерів, які абсолютно некваліфіковані. Ці реж[исерські] групи[16] дають найхалтурнішу продукцію, що ведуть ВУФКУ до провалу. Ці групи забирають величезні кошти й посідають місце, що його могли б з більшим поспіхом[17] посідати інші художні сили, вміло підібрані.

Смаки цих режисерів остільки стали вередливі, що всі вони вимагають лише геніяльних сценаріїв.

Ті 50 сценаріїв, що завжди фігурують у нашій пресі як факт поганого господарювання ВУФКУ, є наслідок лише такого вередування.

Редакторат ВУФКУ, маючи на увазі, що Київську кінофабрику за планом буде закінчено 1928 р., у свій час творив певний сценарний фонд, який би дозволив фабриці працювати. Сценарії ухвалював редакторат, Правління ВУФКУ й ВКРК, який, як відомо, дуже суворо підходить до кожного сценарія, а з господарюванням т. Шуба всякий режисер, який ще не створив ні одного порядного фільма, вередує цими сценаріями. Внаслідок цього ці сценарії фігурують у пресі як ідеологічно невитримані і вони лежать в архіві фабрики як забраковані, але ж хто забракував їх? Невже ВКРК і редакторат не розуміються остільки на ідеології, що могли пропустити 50 ідеологічно невитриманих сценаріїв?

Пресня» (1926, у співавт.), «Дівчина з палуби» (1928, у співавт.), «За стіною» (1928, співреж.) та ін., автор двох сценаріїв.

[13] Ідеться про стрічку «Дівчина з палуби» (1928), режисерами якої були О. Перегуда й Г. Кравченко.

[14] *Ердман Дмитро Іванович* (1894–1978) — актор, режисер. На Одеській кінофабриці з 1924 р., де знявся у ф-мах «Лісовий звір», «Остап Бандура» (1924), «Укразія» (1925), «Арсенал» (1929) та ін.; режисер ф-мів: «Безпритульні» (1928, у співавт.), «Болотяні вогні» (1930). В подальшому працював на студіях кінохроніки Харкова, Ростова-на-Дону, Алма-Ати, Фрунзе.

[15] *ВКРК* — Вищий кінорепертуарний комітет. Орган Народного комісаріату освіти УСРР, що здійснював цензурний контроль у кіно.

[16] Можливо, треба: «Ці режисери».

[17] Напевно, успіхом.

Це все походить від тієї склочної атмосфери, що панує на фабриці, це походить од розбещених смаків невдах-режисерів, а все це разом є наслідок господарювання т. Шуба.

Режисери Ердман, Шор[18], Шпиковський, Капчинський[19], Соловйов[20], Смирнов[21], Кравченко, Дзиган, Бенуардов і ще — люди, що ставлять або ставили фільми під час господарювання т. Шуба, лишились в більшій частині на фабриці ще й досі й, звичайно, що виробничий план ВУФКУ на 1928 р. буде блискучо провалений.

Тим часом, у Москві т. Шуб провадить далі сам, не повідомляючи нікого, ні Правління, ні художній відділ ВУФКУ, набір «культурних сил».

Там з'являється якийсь «відповідальний редактор» Болтянський[22], що підписується «головний». Не задовольняючись зарплатнею, він вимагає ще кошти «на вивчення умов праці робітників мистецтва в Москві».

На кінофабрику приїздить «Потьомкінський герой» Фельдман[23] і пробує примусити укр[аїнських] режисерів говорити російською мовою, заводить шовіністичну склоку[24]. Тов. ШУБ, приклинаючи[25] «петлюрівство» своїх співробіт-

---

[18] *Шор Михайло Львович* (1891–?) — в 1923–1937 рр. — актор, ассистент режисера, режисер-постановник на Одеській кінофабриці. З 1937 р. — на адміністративній роботі. Зняв ф-ми: «Гонорея» (1927), «Червінці» (1930, у співавт.).

[19] *Капчинський Михайло Якович* (1889–1981) — кінорежисер, організатор кіновиробництва. 1919 р. очолював кіновідділ в Одесі, 1921–1925 рр. — директор Об'єднаних (Одеської та Ялтинської) кінофабрики ВУФКУ, в 1925–1926 рр. — директор 1-ї кінофабрики «Держкіно» в Москві. Зняв ф-ми: «Від темряви до світла» (1922), «Потоки» (1923, авт. сцен.), «Кафе Фанконі» (1927), «Греблю прорвало» (1928) та ін. Репресований.

[20] *Соловйов Олександр Леонідович* (1898–1973) — режисер, сценарист. Працював на Ялтинській і Одеській кінофабриках, «Мосфільмі», викладав у ВДІКу. Зняв ф-ми: «Троє» (1927), «Закони шторму», «Бенефіс клоуна Жоржа» (1928), «П'ять наречених» (1929) та ін.

[21] *Смирнов Олексій Максимович* (1890–1942) — режисер театру і кіно. На Одеській кінофабриці поставив ф-м «Октябрюхов і Декабрюхов» (1928, разом з О. Іскандер).

[22] Можливо, йдеться про *Болтянського Григорія Мойсеєвича* (1885–1953) — радянського кінодіяча й історика кіно.

[23] *Фельдман Костянтин Ісидорович* (1881–1967) — письменник, критик. З 1924 р. — співробітник «Пролеткіно», потім «Радкіно». На Одеській кінофабриці брав участь у створенні ф-мів «Лісова людина», «Звенигора» та ін. Іронія щодо «потьомкінського героя» — невипадкова: скоріш за все, інформація про участь Фельдмана в повстанні на панцернику «Потьомкін» виходила від нього самого. Принаймні, жодних документальних підтверджень не знайдено.

[24] К.І. Фельдман взагалі відрізнявся ненавистю до всього українського. Ф. Лопатинський свідчив: «Коли я доповідав т. Фельдману про сценарій, він криком заборонив мені розмовляти з ним українською». А ось свідчення О. Калюжного: «Фельдман, коли приїхав до нас (на Одеську кінофабрику. — *Р.Р.*), почав вимагати від усіх розмовляти лише російською мовою. На нашу фабрику прийшла людина, котра не знає наших нахилів». Докл. про скандал на Одеській кінофабриці, одним з ініціаторів якого був Фельдман, див.: *Росляк Р.* Матеріали до історії Одеської кінофабрики ВУФКУ (друга

ників, примушений його звільнити, компенсує його умовою на сценарії, що за нею Фельдман ще й досі акуратно одержує щомісячно по 200 крб, хоч його писання бракується.

Цією умовою з Фельдманом починається кампанія т. Шуба за «притягнення письменницьких сил» до сценарної праці.

Він їде до Харкова й знову таки без Правління, без художнього відділу, де сидять українські письменники, що знають весь культурний ринок, складає низку угод такого характеру, що лише зобов'язують ВУФКУ ретельно виплачувати щомісяця сотні карбованців, [але] ніякої сценарної продукції не гарантують. Та й не могло бути такої гарантії, бо угоди складалися не з письменниками, а з тими, хто мав терпіння і нахабство чекати по кілька годин коло дверей номера в готелі, де мешкав т. Шуб. Як факт можна навести угоду з якимись гром[адянами] Мухою і Луковим[26], що одержують щомісяця 300 крб… Кампанія постійних умов безнадійно компрометується і ВУФКУ сценаріїв не має, хоч гроші й досі мусить платити напівграмотним людям. Справжніми ж художніми силами нехтується, всі вони починають уникати ВУФКУ, й воно залишається в оточенні кіноманів, рвачів та халтурників.

Не лишає т. Шуб без своїх реформ і прокат, заводить режим ощадности, скорочуючи по великих театрах касирш, від чого за один вечір збитків більше за місячне утримання скорочених.

Очевидно, розсердившись на публіку за те, що вона влітку не хоче йти до задушних кінотеатрів, він найкращі картини, що «вивозили» в зимовий сезон ВУФКУ, лишає для прокату на літо. Прокат, звичайно, плаче. Проте у нас тепер цілком оригінальна система прокату, зовсім не подібна до всесвітньої практики. Робити експерименти в мистецтві ще можна, а в комерції дуже небезпечна справа, вони дають, як ми бачимо, дуже сумні наслідки. Одночасно т. Шуб звільняє старих спеців прокату за те, що вони не згоджувалися з його реформами. Взагалі, досить службовцю висловити усно чи в пресі свою незгоду з заходами т. Шуба, як у нього вже готово: «Треба звільнити». Проте ті, хто вміє підтакувати, роблять собі кар'єру.

Нежданов[27] — авантурник, надсилається «ідеологічним директором» на кінофабрику до Ялти, де є директор комуніст Орелович[28]. Там він робить низку

половина 1920-х років) з фондів Державного архіву Одеської області // Пам'ять століть. — К., 2010. — № 4/5. — С. 133–158.

[25] Так у тексті. Можливо, проклинаючи.

[26] Ідеться про *Дмитра Муху* та *Леоніда Лукова* — авторів сценарію ф-му «Ванька і месник» (1928) — першої стрічки Київської кінофабрики.

[27] У 1927 р. *Нежданов* заборгував ВУФКУ майже 450 крб. Однак місце його перебування, як зазначалося в архівних документах, невідоме (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 801, арк.40 зв.–41).

[28] *Орелович Соломон Лазаревич* (1902–1937) — організатор кіновиробництва, працівник органів ДПУ–НКВС. Очолював Ялтинську, Одеську, Київську, Московську кінофабрики (1924–1937 рр. з перервами). 17.07.1937 заарештований. 7.09.1937 засуджений до ВМП, розстріляний. Реабілітований в 1956 р.

вчинків карного характеру. Справа про нього, замість прокуратури, глохне в архівах ВУФКУ, а його лише звільняють, давши йому місячну відпустку.

Комерційний директор ВУФКУ т. Кертес, самовільно набравши авансів до 4 тисяч карбованців, раптом десь теж таємничо зникає[29].

Така само Гуревич[30] — найяскравіший представник тих самих молодих сил, що мали «омолодити» режисуру, випхнутий з кінофабрики адміністрацією, підписує особисто з т. Шубом угоду, дістає гроші й плівку на якусь експериментальну постановку «Стрибок у невідоме»[31] у Харкові. Гуревич, нічого не мавши спільного з кінорежисерською працею, відразу стає самостійним режисером та ще поза межами фабрики, без усякого контролю, бо він умів «ублагати» голову Правління.

Нарешті, зовсім недавно виявилося, що т. Шуб втягнув ВУФКУ, так би мовити, у міжнародню політику. Нам невідомо, де піймав його якийсь гр[омадянин] Замковий[32]. Він хотів бути тільки, здається, режисером. Проте він спізнився, вже знялися рішучі протести проти такого набору з боку фабрики й худвідділу. Тоді Шуб, нікого про те не повідомляючи, призначає Замкового не більше не менше, як представником ВУФКУ в Америці.

Звичайно, Наркомторг[33] цього представника позбавляє широких повноважень, що давали йому змогу продати все ВУФКУ, як то кажуть, з молотка. Але Замковий вже одержав 1000 карб. і тепер пред'являє ВУФКУ рахунок на 1700 карб. на підставі умови з т. Шубом.

11/X-1927 року тов. Шуб склав договір з Теакінопечаттю[34], явно невигідний і шкідливий для інтересів ВУФКУ, що ним передав Теакінопечаті монополію поширення літератури в кінотеатрах України. За цим договором ВУФКУ передає Теакінопечаті не тільки монопольне право, а й право користування приміщеннями кінотеатрів, і взаміну за це не одержує нічого. Договір цей дійсний і досі.

---

[29] Як свідчать архівні документи, колишній комерційний директор ВУФКУ *Кертес*, принаймні в 1927 р., за різними статтями заборгував майже 2300 крб. Проти нього було порушено судовий позов, «але боржник зараз одержує 80 крб на місяць, а тому борг вважати за сумнівний» (ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.801, арк.40 зв. –41).

[30] Можливо, йдеться про російського режисера науково-популярних і навчальних ф-мів *Левіта-Гуревича Соломона Марковича*, котрий згодом працював на «Центрнаукфільмі».

[31] Розшукати дані про цей фільм не вдалося.

[32] *Замковий Лев Семенович* (1887 — після липня 1961-го) — організатор кіновиробництва, кінорежисер. У 1919 р. був заступником голови Всеукраїнського кінокомітету. Записано з його слів: «Працював в Америці, відкрив ринок для наших фільмів (1925–1927)» (Архів відділу кіномистецтва й телебачення Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильского НАНУ). Зняв ф-ми: «Той, що прозрів» (1919, роль комісара), «Розлом» (1929), «Багато шуму з нічого» <?> (1956).

[33] *Наркомторг* — Народний комісаріат торгівлі.

[34] *Теакинопечать* — російське видавництво, що спеціалізувалося на виданнях театрального та кінематографічного спрямування.

Одночасово з набором таких художніх, культурних і адміністративних сил, як т. Фельдман, т. Шуб звільняє з фабрики т. Яновського[35], якого вважає за крамольника, й т. Семенка[36] — фактично за те, що він почав у Харкові викривати безгосподарність і самодурство, що панують у ВУФКУ.

На цьому ми припиняємо ілюстрацію своєрідного абсолютизму голови Правління ВУФКУ.

Наші завдання — лише звернути увагу на цілу систему, що поставила тепер нас, відповідальних співробітників, у тяжке становище поправляти помилки, що їх зроблено проти нашої волі.

Вся господарча й художня система ВУФКУ стоїть тепер догори ногами. Все поплутано, зруйновано, здекваліфіковано, й ґрунтується лише на експериментах або примхах, які нічого спільного ні з економікою, ні з художньою політикою не мають.

Щодня ВУФКУ одержує нові дивовижні новини, що примушують лише розводити руками. Безгосподарчі вчинки, що їх т. Шуб тримав у секреті від художнього відділу, лише тепер поволі викриваються. Все нові й нові прикрі факти господарювання т. Шуба примусили нас нарешті звернутися з цим листом до нашої революційної громадськости. Ми вимагаємо ревізії діяльности т. Шуба. Вона вияснить становище ВУФКУ, вона покаже, якої лінії триматися надалі, яких заходів уживати, щоб уникнути кризи, що її переживає наша кінематографія. Ми вимагаємо уваги до нашого кіно.

[Підписи]: Дмитро Бузько[37], Ґео Шкурупій[38], Григорій Косинка[39], Василь Атаманюк[40], Микола Яткo[41].

---

[35] *Яновський Юрій Іванович* (1902–1954) — український письменник, кінодраматург. Наказом голови Правління ВУФКУ О. Шуба від 20 серпня 1927 р. звільнений з посади редактора Одеської кінофабрики з доволі необґрунтованою мотивацією — «за абсолютне незнання кінематографії і за порчу картин своїм монтажем, а також складання юмористичних написів, чужих радянському духу» (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1494 ,арк. 115).

[36] *Семенко Михайль (Семенко Михайло Васильович)* (1892–1937) — поет, теоретик мистецтва, літературний критик, редактор. Засновник і теоретик українського футуризму. В 1920-х рр. очолював сценарний відділ ВУФКУ. Розстріляний.

[37] *Бузько Дмитро Іванович* (1890–1937) — український письменник, сценарист, кінокритик. Працював редактором ВУФКУ в Харкові і Києві. Був членом літературного об'єднання українських футуристів «Нова генерація». Автор сценаріїв ф-мів, знятих на Одеській кінофабриці: «Лісовий звір», «Макдональд», «Сон Товстопузенка» (1924), «Тарас Шевченко» (1926, у співавт.) та ін. 16 липня 1937 р. на загальних зборах Одеської організації Спілки письменників у своєму виступі про ідейну боротьбу заявив, що помилятися можуть усі, в т.ч. навіть сам «великий Сталін»; у той же день виключений зі Спілки письменників. Заарештований 20 жовтня; 1 листопада 1937 р. «трійкою» НКВС по Одеській області засуджений до ВМП; розстріляний 14 листопада 1937 р. Реабілітований 1957 р.

[38] *Шкурупій Ґео (Георгій (Юрій)) Данилович* (1903–1937) — український письменник, сценарист. Належав до літорганізацій та угруповань «Комкосмос», «Асоціація панфутуристів», «Асоціація комуністичної культури», ВАПЛІТЕ, «Нова генерація».

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, спр. 252, арк. 1–7. Машинопис. Оригінал

На першій сторінці документа службові помітки: «Таємно. Тов. Приходькові на ознайомлення і прохаю повернути. 11/V».

Працював редактором і сценаристом на кінофабриках Одеси й Києва. Автор сцен. ф-мів: «Синій пакет», «Спартак» (обидва 1926, у співавт.). Заарештований 1934 р. за звинуваченням у приналежності до «київської терористичної організації ОУН». 1935 р. засуджений на 10 років виправно-трудових таборів. 1937 р. «особлива трійка» засудила його до смертної кари. Розстріляний.

[39] *Косинка (Стрілець) Григорій Михайлович* (1899–1934) — український письменник. Належав до літературних об'єднань «Ланка», «МАРС». Працював редактором у різних журналах, відповідальним секретарем ВУФКУ, в сценарному відділі Київської кінофабрики. Заарештований 1934 р., звинувачений у приналежності до контреволюційної терористичної організації, розстріляний. Реабілітований 1957 р.

[40] *Атаманюк Василь Іванович* (1897–1937) — український письменник, поет, перекладач. Входив до літорганізації «Західна Україна». Заарештований 1933 р. в Києві, засуджений на п'ять років ув'язнення. 1937 р. «особливою трійкою» засуджений до розстрілу. Реабілітований 1965 р.

[41] *Ятко (Ятченко) Микола Михайлович* (1903–1968) — український письменник, сценарист. За його сценаріями поставлені ф-ми: «За монастирською стіною» (1928, у співавт.), «Вогняна помста» (1930), «Вовчий хутір» (1931), «Свято Унірі» (1932) та ін. Друкувався в кінематографічній періодиці.

V. ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Андрій Блануца
(Київ)

Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVI ст. — К.: Темпора, 2012. — xxii + 450 с., іл.

Оригінальна назва монографії Віталія Михайловського відразу зацікавлює не лише фахівців з проблематики ґенези української шляхти, а й широке коло читачів. Автор обґрунтовує першу частину назви тим, що подільська шляхта «внаслідок специфіки проживання на Кордоні стала спільнотою еластичною, чим вирізнялася з-поміж інших шляхетських корпорацій того часу» — відмічено в анотації до видання. З цим можна цілком погодитися з огляду на те, що на сьогодні існують лише більш-менш задовільні напрацювання з історії волинської шляхти, шляхти центральної України та Галичини, натомість мало висвітлені проблеми розвитку шляхетських корпорацій Київщини та Сіверщини (ці регіони здебільшого досліджувалися сучасними істориками в територіальному плані, зокрема, у працях О. Русиної та П. Кулаковського). Тож як можна буде класифікувати київську та сіверську шляхту, котра також розвивалася на Кордоні — питання відкрите.

Структурна книга презентована зі вступу, шести розділів, висновків, післямови, додатків та двома анотаціями (англійською та польською мовами). У вступному слові Автор повідомляє читачів, що книга написана в антропологічному ключі й має донести всю повноту інформації про подільську шляхту періоду пізнього середньовіччя — раннього Нового часу, від найраніших писемних згадок про перших володарів Західного Поділля й до часу смерті останнього монарха з династії Ягеллонів — Сигізмунда II Августа.

Перший розділ традиційно присвячений аналізу історіографії та джерел дослідження, останні детально охарактеризовано по типах. Далі йдуть основні розділи книги, які іменовано за хронологічним принципам. Так, у другому розділі про Подільське князівство за часів володарювання братів Коріатовичів кінця 40-х років XIV ст. — 1394 р. Автор робить спробу окреслення князівського оточення, адже книга, передусім, переслідує мету — висвітлити діяльність подільської шляхти. Окремий параграф цього розділу присвячено краківському воєводі і старості Спитка з Мельштина, як нового князя на Поділлі упродовж 1395–1399 рр.

Далі йде розділ про часи інкорпорації Поділля у першій третині XV ст. до складу Польського королівства, коли починається процес укорінення шляхти у місцеву шляхетську корпорацію. Четвертий розділ про подільську шляхту у другій чверті XV ст., коли робить успішну кар’єру родина панів з Бучача. Тут указано персональний склад їхніх слуг і клієнтів.

П’ятий розділ охоплює період другої половини XV — першої половини XVI ст., період масового припливу службової шляхти, котра органічно вливалась у місцеву подільську шляхетську корпорацію. Тут показано на конкретних прикладах кар’єри шляхетських родів, урядників різних статусів та рангів. Останній же розділ монографії є своєрідним акордом, підсумком у дослідженні подільської шляхти, означеної як еластична спільнота. В останньому підрозділі подано структуру подільської шляхетської спільноти (вищі урядники, середня і дрібна шляхта та їхні слуги) за матеріалами поборових реєстрів Подільського воєводства у 1563 та 1565 рр.

У висновках дослідник коротко узагальнює свої напрацювання, після чого йде післямова Наталії Яковенко із символічною назвою «Іменити й безіменні на околиці Європи».

У додатках Автор подає ітінерарії вищих подільських урядників (воєвод, каштелянів і старост) означеного часу, а також 44 світлини, котрі переважно зроблені самим В. Михайловським.

Узагальнюючи, можна назвати книгу Віталія Михайловського вичерпним джерелом з історії подільської шляхти двох складних століть української історії.

Віталій Скальський[*]
(Київ)

Разиграєв О.В. Польська державна поліція на Волині у 1919–1926 роках / О.В. Разиграєв. — Луцьк: ДП «Волинські старожитності», 2011. — 432 с.

Однією із тенденцій у сучасній історичній науці в Україні є історія державних інституцій. Історики активно звертаються до історії установ, закладів, організацій, вписуючи її у загальноісторичний контекст. Важливою складовою державного апарату завжди є органи охорони правопорядку та боротьби із злочинністю.

Історія правоохоронних органів в Україні є доволі дослідженою. Проте, історики щоразу віднаходять ще не досліджені моменти. Одним із них є період 1920–1930 рр. У міжвоєнне двадцятиліття території, що входять до сучасної України, належали до чотирьох держав — СРСР, Польщі, Чехо-Словаччини та Румунії. Відносно задовільно істориками досліджено лише українську радянську міліцію. Натомість органи правопорядку на Буковині, Південній Бессарабії, Закарпатті, Волині та Галичині залишилися поза дослідницькою увагою. Монографія Олега Разиграєва «Польська державна поліція на Волині у 1919–1926 роках» дозволяє частково заповнити цю прогалину.

У своєму дослідженні О. Разиграєв комплексно розглянув процеси і явища, пов'язані зі становленням, організацією та головними напрямами роботи польської державної поліції на Волині у 1919–1926 рр. У монографії дуже детально, із позитивістською прискіпливістю, охарактеризовано структуру, фінансове та матеріальне забезпечення, кількісні й етнодемографічні характеристики особового складу різних силових відомств, що діяли на Волині у 1919–1926 рр. При цьому не факти підбиралися під заздалегідь визначену концепцію, а сама концепція вибудовувалася на сукупності віднайденої у джерелах інформації. Відтак польська поліція не має однозначної оцінки, не виглядає як герой чи антигерой історичної оповіді, а постає у всій багатогранності.

Водночас тема охоплює й інші проблеми. Сам автор зазначає, що дослідження діяльності поліцейських структур дозволяє розкрити чимало аспектів суспільно-політичного, соціально-економічного, культурного життя Другої Речіпосполитої. Дослідник при висвітленні історичного тла діяльності поліції використав цілком традиційну тріаду «політика — економіка — культура».

Автор не обмежився викладом історії польської державної поліції від її заснування, а зробив екскурси в минуле міліційних утворень попередніх років, які власне й стали основою для формування поліції. Із дослідницького контексту

---

[*] ***Віталій Скальський*** *— кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України.*

діяльності польської поліції на теренах Волині не випали польсько-українська (1918–1919 рр.) та радянсько-польська (1919–1920 рр.) війни. Зрозуміло, що 1918–1920 рр. — це період початку становлення поліцейських органів відновленої Польщі, стабілізації кордонів держави. У цей час, як видно із монографії, діяли місцеві польські загони самооборони, комунальна поліція (міліція) пропольського характеру, поліція Цивільного управління східних земель та Цивільного управління Волинської землі й Подільського фронту. Значення цих інституцій було досить вагомим, адже саме на них лягло завдання охорони правопорядку на теренах, що ввійшли до складу Польщі, саме вони значною мірою були «обличчям» нової влади, утверджували польську державність на територіях, де етнічні поляки становили меншість. Єдиною прогалиною у цьому питанні стала недостатня увага О. Разиграєва до утворених на Волині українською, єврейською, можливо чеською, німецькою та білоруською етнічними громадами воєнізованих і парамілітарних структур, які діяли у тісному контакті та взаємопоборюванні з щойно зародженою польською поліцією. Цьому моменту присвячено лише кілька невеличких сюжетів.

Вагомим досягненням автора став аналіз криміногенної ситуації на Волині у 1919–1926 рр. та відповідні заходи поліції. На підставі широких статистичних відомостей автор доходить висновків про високий рівень злочинності (с. 249) й недостатню протидію їй компетентних органів (с. 256). При цьому О. Разиграєв влучно відзначив, що кримінальні злочини подекуди мали політичний підтекст. Так, «злочинні» (у поліцейському трактуванні) угруповання під орудою О. Стешенка, Г. Кноля та Д. Бобика насправді були прокомуністичними або проукраїнськими збройними формуваннями (с. 253).

Значну увагу автор приділив діяльності політичної поліції (с. 257–312). Ситуація на Волині в перші роки її перебування у складі відновленої Польщі була непростою. Переважну більшість населення становили етнічні українці, які протягом 1917–1921 рр. пережили потужний підйом національної самосвідомості та державотворчих прагнень і не завжди погоджувалися визнати владу варшавського уряду. Цей чинник посилювався й зосередженням тут значної кількості колишніх діячів УНР. Окрім того, Волинське воєводство межувало із радянською Україною, ставши місцем скупчення мігрантів та потенційною базою для діяльності комуністичних диверсійних груп. Тож нагляд за суспільно-політичною ситуацією та її коригування, у тому числі й репресивними методами, відповідно до загальнодержавного курсу, було надзвичайно важливим напрямком діяльності польської державної поліції.

Неодмінним позитивом є те, що за історією інституції не губляться її співробітники — люди зі своїми потребами та проблемами. Так, О. Разиграєв ретельно опрацював питання дисципліни, самогубств, правопорушень та зловживань владою співробітників поліції, соціального захисту поліцейських і членів їхніх родин. Читач зможе віднайти й чимало деталей повсякдення та побуту міжвоєнної Волині. Автор звернув увагу на обмундирування, озброєння, транспорт, зв'язок, професійну освіту тощо. Становлять інтерес відомості про поліцейські оркестри та футбольні команди, а також залучення тодішніх силовиків до антиалкогольної кампанії. Таким чином, рецензована праця — яскравий приклад відходу від суто політизованих установок при викладі подій.

Окремої уваги вимагає науковий апарат монографії. Текст супроводжують 28 таблиць (значну їх частину укладено автором), де згруповано інформацію щодо кількісних та якісних характеристик, рівня заробітної плати співробітників волинської поліції, подано статистику злочинів та списки загиблих при виконанні службових обов'язків. У розділі 4 уміщено короткі біографічні відомості про керівників поліції воєводства, а у примітках — про цілий ряд чільних службовців відповідних органів. Цінними також є додатки до монографії, у тому числі адміністративна мапа Волині, витяги із законів та інших нормативно-правових актів, що стосувалися діяльності поліції, схема територіальної організації структурних підрозділів державної поліції Другої Речіпосполитої, фотографії поліцейських. Водночас, у праці відсутні географічний та іменний покажчики, наявність яких додала б монографії наукової цінності.

Авторові притаманна досить легка форма викладу. Текст чітко структурований, логічний, із вдалими мовними та літературними конструкціями, що надає монографії неповторного авторського стилю. Поодинокі граматичні та стилістичні помилки, а також використання полонізмів не псують загального доброго враження. Єдина заувага — надмірне захоплення канцеляризмами, особливо у вступній частині монографії.

Поряд із зазначеними позитивними рисами монографія має певні недоліки, окремі з яких потребують ширшої дискусії. Так, викликає заперечення поділ історіографії теми за державною належністю на польську та вітчизняну. Набагато важливішими, аніж мова чи держава, де було написане історичне дослідження, видаються його концептуальні та методологічні засади. До того ж монографія викличе інтерес і в польських читачів, для яких «вітчизняною літературою» є польськомовні видання.

Загалом О.Разиграєв залучив досить широку та диференційовану джерельну базу, яка достатньо репрезентативна для того, щоби вповні висвітлити та проаналізувати діяльність польської державної поліції на Волині. З огляду на розпорошеність документального масиву авторові довелося залучити фонди не тільки українських архівосховищ, але й архівних установ Республіки Польща. Водночас у монографії не використано, або ж не охарактеризовано, матеріали краєзнавчих та відомчих музеїв, що безумовно містять цікаві й промовисті історичні джерела. Дослідження безперечно виграло б і від залучення джерел усної історії — різного роду спогадів та інтерв'ю із колишніми поліцейськими та членами їхніх родин.

Монографія спонукає до роздумів навколо термінології, що використовується у студіях з історії Волині міжвоєнного часу. Наукове сумління вимагає від дослідника використовувати оригінальну термінологію в назвах органів влади, посад та звань. Однак це призвело б до зайвого перевантаження тексту іншомовною лексикою, значно ускладнивши читання. Тож наразі дане питання залишається відкритим. Олег Разиграєв у своїй монографії на позначення рангів державної поліції Другої Речіпосполитої вживає терміни, транскрибовані з польської мови, однак пояснює їх лише в одному із додатків (с. 385) наприкінці книжки. Доцільно було би навести відповідні роз'яснення таких понять у вступі.

Інша дискусійна проблема, що постає після прочитання рецензованої книжки: чи є інституції неукраїнських держав (Австро-Угорщини, Російської

імперії, Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини, СРСР) «своїми» для українців. З одного боку — усе, що відбувалося у межах сучасної української держави є історією України. З іншого — надто антиукраїнською виглядає діяльність польської поліції на Волині, щоби українцям визнати її частиною «своєї» історії. Книга О. Разиграєва не дає відповіді на це концептуальне питання, однак спонукає до подальших студій та роздумів.

Незважаючи на згадані зауваження рецензоване видання є оригінальним та вартісним дослідженням, яке суттєво доповнює фактографічну складову вивчення історії України міжвоєнного двадцятиріччя та має перспективи для продовження у часовому й територіальному вимірах. Переконані, що монографію О. Разиграєва «Польська державна поліція на Волині у 1919–1926 роках» належним чином поцінують дослідники, а також усі, хто цікавиться питаннями історичного минулого.

***Александр Пономарёв**[*]*
(Киев)

ДВУХСОТЛЕТИЕ БУХАРЕСТСКОГО ТРАКТАТА И ФОРМЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭКСПЛУАТАЦИИ ДУНАЙСКИХ КНЯЖЕСТВ

(размышления над книгой доктора хабилитат истории Алексея Агаки «Румынские Княжества под русской военной оккупацией 1806–1812 гг.»)[1]

Парадигма исторической науки постоянно меняется, в связи с новыми концепциями, построенными на умозаключениях, которые подтверждаются археологическими, архивными и нарративными источниками. Всякому историку свойственно свое видение проблем, что и делает его сторонником конкретной исторической школы.

Приверженцам «советской школы» остается не замечать появления новых исследований, проливающих свет на истинное положение дел в прошлом, даже если работа построена исключительно на архивных материалах, которые по известным причинам до 1991 г. не были введены в научный оборот надлежащим образом[2]. Речь пойдет о русско-турецкой войне 1806–1812 гг. и ее экономической составляющей. Именно этой проблеме посвящена монография известного ученого из Республики Молдова Алексея Софроновича Агаки.

Приближающаяся юбилейная дата — 200-летие подписания Бухарестского мирного договора (16/28 мая 1812 г.) в не столь далекие времена праздновалась бы с небывалой помпой. Теперь уже возможно без фальшивого славословия, но и без преднамеренного очернения дать справедливую оценку событиям, разделившим цельный материк румынской культуры на две неравные части, одна из которых на правах «бедного родственника» все же пытается добиться восстановления своего попранного имени. Оставив в стороне проблемы самоидентификации, названия государственного языка и связанных с этим комплексов проблем, отметим следующее.

Прогрессивное значение решений Бухарестского трактата для восточных романцев, населяющих Бессарабию все же имело место, но лишь до 1859–1861 гг., когда Дунайские княжества слились в Объединенные Принципаты, впоследствии, отстаивая перед Оттоманской Портой право, чтобы именоваться

---

[*] ***Олександр Пономарьов*** *— кандидат історичних наук, провідний архівіст відділу давніх актів ЦДІАК України.*

[1] *Agachi A.* Țara Moldovei şi Țara Românească sub ocupația militară rusă (1806–1812). / Ediția a 2-a revăzută şi completată. — Chişinău: Pontos, 2008. — 338 p.

[2] Автор монографии отмечает, что Фонд № 1 Национального архива Республики Молдова (далее: НАРМ) содержит 4.286 дел, многие из которых он скрупулезно обработал. Некоторые дела этого фонда будем использовать и мы.

Румынией. С провозглашением независимости 9(21) мая 1877 г., а после октября 1878 г. — тем более, Княжество не могло спокойно смотреть на нахождение бессарабских земель в составе России. Этнические румынские земли, выйдя из состава одной империи, оказались в границах другой. О прогрессивности перехода Бессарабии под российскую юрисдикцию говорилось теми, кто рассматривал доминирование турок на Балканах как 100% зло.

С другой стороны, кроме обязанности выплачивать харадж и выставлять войска, в случае военных действий, Порта не вторгалась в экономическую жизнь Княжеств, предоставляя это право господарям. Статус неинкорпорированной территории в составе Османской империи выгодно отличался от предполагаемого статуса обычной губернии. Так, фельдмаршал А. Прозоровский составил проект разделения Княжеств на четыре русских губернии: Бессарабия, Молдова, Большая Валахия (Мунтения) и Малая Валахия (Олтения). Уже вскоре после начала войны населению Княжеств «в сравнении с установленным игом порядки времен турецкого господства начали казаться более мягкими»[3].

Попытки решения официальным Петербургом «восточного вопроса» в ходе русско-турецкой войны 1806–1812 гг. породили «бессарабскую проблему», нерешенную и до сегодняшнего дня. Эта проблема больше известна как советско-румынский конфликт 1918–1940 гг., но, так или иначе, она обострялась во времена всех русско-турецких войн после 1812 г.

Военной истории 1806–1812 гг. было посвящено немало трудов, но при этом совершенно замалчивалась другая — экономическая сторона пребывания русской армии на территории Княжеств, а также связанная с этим деятельность Диванов Валахии и Молдовы, полностью подконтрольных Петербургу. Длительные и непосильные повинности в ходе этой и других русско-турецких войн на протяжении XVIII–XIX вв. приведут к тому, что позже, накануне войны 1877–1878 гг. Румыния выдвинет условие — русские войска войдут в княжество только после подписания и ратификации военно-политической конвенции. Согласно ее Петербург предоставит Бухаресту займ в размере 2 млн. рублей золотом для переоснащения армии, который будет погашаться Румынией путем учета стоимости предоставленных услуг за пользование имперской армией коммуникациями, складами, телеграфом, а также за предоставление фуража и провианта. Урок предыдущих войн был учтен Румынией в полной мере.

Автор монографии А. Агаки при создании работы руководствовался квинтэссенцией выраженной В.А. Урекя, который еще в 1896 г. отмечал что «мы понимаем иначе написание истории румын и думаем, что для любого румына составляет больший интерес знание о том, как управлялась его страна, как вершилось правосудие, какие существовали церковные учреждения, в каком состоянии были финансы, гигиена, школы, общественная культура, нежели знания о том, сколько москалей было убито под Туртукаем, и сколько турок пало под Брэилой»[4].

---

[3] Цит по: *Agachi A.* Ţara Moldovei şi Ţara Românească… — P. 44, 30.
[4] Цит по: *Agachi A.* Ţara Moldovei şi Ţara Românească… — P. 12.

Не имея возможности рассматривать все проблемы затронутые в книге, отметим лишь некоторые из них, касающиеся начального периода. Смещение господарей-русофилов в августе 1806 г. привело к войне, объявленной Порте в октябре того же года. Но на престол, из-за лояльного отношения А. Морузи к туркам, вернулся господарем Молдовы и Валахии лишь Константин Ипсиланти, прибывший с русской армией в Бухарест, который заверил в своей присяге царю (8 января 1807 г.), что сделает все для обеспечения войск продовольствием. Оба Княжества были объединены под руководством господаря, но эффективно он правил только до 16 августа 1807 г., когда спешно покинул Бухарест и уехал в Киев, где ему была приготовлена резиденция. А 17 февраля 1808 г. князь лишился господарского титула в результате назначения сенатора С. Кушникова председателем Диванов.

Смещение К. Ипсиланти произошло из-за отсутствия реальной власти и неспособности князя положить конец беззакониям и злоупотреблениям, совершаемых боярами; отсутствием учреждений осуществляющих контроль за деятельностью Дивана и местных властей, а также из-за невозможности снабжения русской армии все большим количеством провизии и фуража; дровами для обогрева и приготовления еды; военными квартирами, госпиталями, транспортными средствами и дорогами, что должно было осуществляться через налогообложение жителей.

С другой стороны, были не столь очевидные для стороннего глаза причины для смещения и вызова господаря в Киев. Князь инициировал секретные переговоры с османским правительством для сепаратного урегулирования проблемы правления в Княжестве и настойчиво работал для создания «земского войска». Через несколько месяцев ему удалось создать армию численностью в 10 тыс. воинов, экипировка и финансирование которой вынудили К.Ипсиланти ввести новый чрезвычайный налог, чем было спровоцировано недовольство народа.

Одновременно ухудшались и отношения князя с русскими генералами, господарь обвинял их, что они уделяют внимание «только балам и разговорам» и, что хотели отдать его в руки турок. К. Ипсиланти осмелился требовать смещения М. Милорадовича, который пользовался поддержкой Петербурга. Более того, князь отказался «отблагодарить» И. Михельсона и М. Милорадовича, которые «пожелали» 35–40 тыс. пиастров «за труды, как отблагодарили их и бояре Молдовы». В период ноября 1806 — марта 1808 гг. все административные органы Княжеств функционировали непрерывно без каких-либо изменений.

После этого в Княжествах воцарилась русская администрация, во главе с сенатором С. Кушниковым (февраль 1808 г. — март 1810 г.) и В. Красно-Милошевичем (март 1810 г. — октябрь 1812 г.), которые были назначены Александром I председателями Диванов, будучи прямо подчинены главнокомандующим русской армией. За шесть лет войны их было восемь: И. Михельсон (ноябрь 1806 г. — август 1807 г.), К. Мейендорф (август 1807 г. — сентябрь 1807 г.), А. Прозоровский (октябрь 1807 г. — август 1809 г.), П. Багратион (август 1809 г. — март 1810 г.), Н. Каменский (март 1810 г. — март 1811 г.),

А. Ланжерон, (фехраль — март 1811 г.), М. Кутузов (март 1811 г. — май 1812 г.), П. Чичагов (май — октябрь 1812 г.)[5].

Совершенно ясно, что при такой ротации руководства армией какого-то порядка в ведении дел ждать не приходилось. Сама война получила названия «странной», поскольку успешные военные действия сменялись месяцами затишья. Отношения с Диванами Княжеств не могли быть одинаковыми у всех главнокомандующих, но одно присутствовало неизменно — выполнение воли царя относительно скорейшего изучения и использования природных ресурсов Княжеств.

В январе 1810 г. главнокомандующий армией П. Багратион обращаясь к боярам Валахии акцентировал внимание на том, что «православная вера грекокафолическая, единомыслие и единообразныя расположения из давних времен положили основание связи между россиянами и обывателями Княжеств Молдавии и Валахии»[6].

В действительности Княжества рассматривались как сырьевой придаток, и финансово-экономическая связь России с этими землями значительно превышала связи духовные. В годы войны шли интенсивные изыскательские работы относительно наличия полезных ископаемых в недрах Княжеств. В 1808–1809 гг. фельдмаршал А. Прозоровский вел переписку с Диваном Молдовы о добыче золота в валашских реках Бузео, Дымбовице, Ольте и Яломице. Председатель Диванов С. Кушников ссылаясь на фельдмаршала, который «предписывал дабы собираемый… в реках… золотосодержащий песок, с которого доход обращался прежде в пользу супруги господаря, доставляем был» к царскому двору, вследствие этого уже предлагал Дивану[7], чтобы «все то золото, какое с отбытия последнего господаря из Валахии получено или получится… прислать немедленно ко мне»[8]. Однако объемы уже разведанных месторождений не смогли удовлетворить Петербург.

Позже, по случаю присылки г. Бэнулеску-Бодони в Петербург образцов руды, содержащих цветные металлы, в ноябре 1809 г. Горному департаменту было поручено отправить инженера, 2–3 чиновников и от 15 до 20 мастеровых для «надлежащего минералогического обозрения и разведок в горах Карпатских, коих часть принадлежит Молдавии и Валахии»[9].

Уже в сентябре 1811 г. инженер Эйхфельд доносил Горному департаменту, «что при самой вершине реки Рымник он открыл свинцовую руду состоящую из свинцевого блеска, блеклой серебрянной руды и серного колчедана», уточняя при этом возможности построения завода для выплавки свинца и серебра[10].

В другом рапорте более подробно излагались результаты геологических экспедиций. «Кроме золотоносных мест, о коих упоминал я, — писал Эйхфельд —

---

[5] *Agachi A.* Ţara Moldovei şi Ţara Românească... — P. 10–11.

[6] НАРМ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 1403. — Л. 2.

[7] Дословно: «предлагаю почтенному Дивану». Будто у членов Дивана, состоящего из румын-русофилов, был выбор в этом вопросе.

[8] НАРМ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 303. — Л. 1.

[9] НАРМ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 1246. — Л. 1.

[10] НАРМ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 1246. — Л. 120–120 об.

лучшие еще найдены около вершины рек Арджиша, около Ольта и в нижней части реки Рымника… при городе Питешти найдена чистая самородная ртуть… что по не достатку металла сего в России тем более заслуживает внимания… в Горжинском уезде при реке Гальбине хорошая железная руда… медная руда в Мегедниском уезде… обретены в разных местах земли селитрянные и купоросныя»[11].

Несмотря на заключение Бухарестского договора изыскательские работы и добыча золотоносной руды продолжались до конца ноября 1812 г. Тот же Эйхфельд писал из Ясс в Петербург, что «внимания стоют золотоносные пески в горах при речке Богатой близ города Фальтичени в Сучавском уезде». При этом эффективность добычи золота и производительность труда на этом прииске по подсчетам инженера были достаточно высокими. Один человек мог извлечь из горы до 50 пудов золотоносной руды, а промыть до 250 пудов в день (!)[12].

Всего русская администрация вывезла из Княжеств 18 кг. золота, что было немало, учитывая примитивные способы добычи металла в то время[13].

Не слишком приглядными выглядели и церковные дела. В мае 1808 г., в связи с «отречением» молдавского митрополита В.Костаке духовным пастырем Бессарабии, Молдавии и Валахии был определен г.Бэнулеску-Бодони, который столкнулся с тем, что не все настоятели греческих монастырей признали юрисдикцию Священного Синода[14]. Монастыри приклоненные Святой Горе и Гробу Господнему, чьи доходы были неподконтрольны новым (как, впрочем, и прежним) властям были втянуты в конфликт, в основе которого были экономические, а не религиозные мотивы. Новый экзарх и митрополит принял решительные меры. Главный зачинщик непослушания иегумен Галатского монастыря в Яссах Паисий был выслан весной 1811 г. во Владимир. Еще шесть священнослужителей содержались под арестом в монастырях Галата и Четецуя, пока их также не отправили в дальние российские губернии[15]. Правда, после мая 1812 г. всех их за ненадобностью выслали обратно в Княжества.

Г. Бэнулеску-Бодони, чей образ выписан в царской историографии достаточно светлыми красками, был послушным орудием в руках Петербурга, о чем свидетельствует его запоздалая докладная записка о тяготах населения Княжеств. Так, в феврале 1812 г. митрополит писал М. Сперанскому, что «беднейшая часть народа угнетается до безконечности и не имеют даже способа» пожаловаться; «главнокомандующие армией, имея верховную во всем власть, распоряжаются часто и в гражданских делах… побуждены будучи единственно собственными интересами»; «военные обстоятельства преподали чиновникам… большие средства к угнетению народа и к разорению земли», отмечая также, что

---

[11] НАРМ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 1246. — Л. 120–120 об., 123–123 об., 124. Рапорт от 19 декабря 1811 г.

[12] НАРМ. Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 1246. — Л. 143 об.–144. Рапорт от 26 августа 1812 г.

[13] *Agachi A.* Ţara Moldovei şi Ţara Românească... — P. 353.

[14] НАРМ. Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 2090. — Л. 31–31 об. Начало конфликта относится к октябрю 1810 г.

[15] НАРМ. Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 2090. — Л. 61–61 об.

к Диванам причислено «чрезвычайно великое число ненужных и бесполезных лиц, которым производится жалованье, а другим… пенсии»[16].

Закрепить военный успех дипломатическим путем России удалось лишь частично и с очень большим трудом. Активная внешняя политика Наполеона, который сумел вовлечь Порту в сферу своего влияния путем обещаний вернуть ей Крым, побережье Черного моря и Дунайские княжества давала свои плоды. Поверив Франции, Порта выдвинула в 1810 г. условие, что граница с Россией должна проходить по Днестру. В связи с этим, Александр I писал, что неужели турки «могут думать, что мы согласимся на такое предложение, когда Бессарабия, Молдавия и Валахия давно уже покорны российскому оружию, когда мы имеем в нашей власти все крепости на Дунае...?»[17] Император считал, что нет «не потребности, ни пристойности удовольствоваться другой границей, нежели как Дунай»[18] .Самонадеянность монарха легко развеялась в октябре 1811 — мае 1812 гг., когда русско-османские переговоры приняли затяжной характер, причем явно не в пользу России[19]. Поэтому, с точки зрения российских государственных интересов проведение границы по Пруту в 1812 г. было «золотой серединой» для Петербурга.

Отметим, что в русскоязычной историографии даже никогда не поднимался вопрос на уровне постановки проблематики, о последствиях того, что Прут стал водоразделом единого массива румынской культуры. Во всех работах царского и советского периодов присоединение Бессарабии представлялось исключительно как благо для населения края.

В связи с этим, книга А. Агаки приобретет еще большую ценность, когда будет переведена с румынского языка, поскольку по комплексу рассматриваемых проблем, всеохватности финансово-экономической жизни Княжеств в годы войны, их административного устройства она не имеет аналогов даже в молдавской и румынской историографиях.

Война стала катастрофой для экономического развития Княжеств. Это видно из выводов (приводим частично), сделанных автором:

- потерянную выгоду от прекращения торговли Княжеств с Портой;
- потери по причине принудительных и неоплачиваемых работ, произведенных жителями Княжеств;
- изменение валютного курса в ущерб Княжествам и внедрение на валютный рынок русского рубля;
- стоимость проживания расквартированных военных;
- стоимость строительных материалов;
- потери из-за заниженных цен на хлеб, закупаемого для армии;

---

[16] Сборник исторических материалов извлеченных из архивов Е.И.В. канцелярии / под ред. Н.Дубровина. — Вып. 3. — СПб., 1890. — С. 237.

[17] *Попов А.Н.* Сношения России с европейскими державами перед войною 1812 г. — СПб., 1876. — С.254.

[18] Там же. — С.255.

[19] Подробнее об этом смотрите: Сведения о войне России с Оттоманскою Портою с 1806-го по 1812-ой год. Собранные из достоверных источников генерал-майором Пущиным // Институт Рукописи НБУВ. — Ф.V. — Ед. хр. №838. — Л. 132–180.

– стоимость фуража и провизии, взятых у населения под расписку;
– стоимость 80 тысяч быков для транспортировки грузов;
– потери вследствие бесплатной транспортировки фуража и провизии.

Нельзя не отметить, что со временем, акт 1812 г. станет отправной точкой в оценке и последующих событий, для тех бессарабских румын, которые осознали все «прелести» хозяйствования русской администрации в крае. Так, корреспондент либеральной бухарестской газеты «Телеграф», описывая последствия царской экономической политики за последние десятилетия, приведшие крестьян к поиску свободных земель, писал летом 1880 г.: «Румынский язык звучит среди Кавказских гор, в Самарской губернии, на полях южной Сибири; везде бедный румын ищет себе защиту против его захватчиков. Плодородная земля древней Бессарабии принадлежит русской военной аристократии и бюрократии, русским и греческим монастырям… и молдавским боярам-ренегатам, которые после того как отказались от своего происхождения, обобрали и предали народ, который забыл свой язык»[20].

В декабре того же года журналист, возвращаясь к тревожащей его теме утраты национального самосознания частью правящей элиты отмечал, что «наше боярство не потеряло ничего от того, что уступило Бессарабию в 1812 г.; его привилегии остались почти нетронутыми, оно ничего не потеряло из-за этой исторической несправедливости; оно отказалось от наследства, очень скоро освоившись со своим новым положением и, отрекшись от своего происхождения, объявило себя *русскими*»[21].

Нация, теряющая своих поводырей в безудержном потоке запретов, русифицировавших бессарабскую школу, церковь, печатное слово уже не могла сама противостоять соблазнам называться русскими. Если боярство спешило превратиться в русских дворян, то обедневшие землевладельцы видели возможность продвижения наверх путем поступления на военную службу. Румыны диаспоры, сделавшие карьеру в России, идентифицировали себя как россияне. Замечательный историк Д.Н. Бантыш-Каменский также не избежал этой участи. Пребывая на исторической родине, он описывал валахов и молдаван совершенно отстраненно, даже с некоторым оттенком пренебрежения[22]. Сын первого бессарабского губернатора Александр Скарлатович Стурдза, не терявший связей с Молдавией, был не только известным филантропом, но и консерватором, отстаивающим право России влиять на религиозную жизнь Княжества[23].

Социальная мимикрия правящих кругов, вынужденных приспосабливаться к новым условиям, чтобы не потерять власть сменилась осознанием принадлежности к подданству Российской короне, что являло в то время модифицированный образчик «римского гражданства» отделявшего его носителя от

---

[20] Basarab. Scrisori din Basarabia. — Vol. 1. 1880–1883. — Chişinău-Bucureşti, 1996. — P. 3.

[21] Ibid. — P. 27.

[22] *Бантыш-Каменский Д.* Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию. — М., 1810.

[23] Государственный архив Одесской области. — Ф. 141. — Оп. 1. — Д. 11. — Л. 3–4; Там же. — Д. 14. — Л. 1–2.

варваров, читай своих сородичей, которые еще не были накрыты тенью двуглавого орла.

Потеря реперных точек для сопротивления постепенной и неумолимой русификации путем ликвидации культурных институтов и проведения административных реформ, лишивших Бессарабию автономии — с одной стороны, с другой — сопровождалась численным увеличением русскоязычного населения.

Нобилитет Бессарабии в 1812 г. на 95% состоял из румынских бояр, а уже в 1912 г. их удельный вес составлял около трети (31%) из-за нахлынувшего потока русских чиновников и военных, которым была обещаны подъемные и быстрое продвижение по службе. Денационализация элиты и русификация всех сфер жизни привела к размытости национального самосознания коренного населения в последующие периоды, но это уже тема для другого размышления.

Дмитро Ващук
(Київ)

[Огляд] На пути к самоопределению народов Беларуси и Украины в 1917–1918 гг. / А.Н. Кукса. — Минск: БНТУ, 2012. — 341 с.

2012 року в Білорусі з'явилося нове видання, присвячене історії Білорусі та України, упорядником якого став білоруський дослідник, доцент Білоруського національного технічного університету Олександр Миколайович Кукса. У цьому збірнику представлені документи, які розкривають особливості реалізації національно-демократичної моделі державності білоруськими і українськими політичними структурами. Опубліковані архівні матеріали висвітлюють національно-державні процеси в Україні з точки зору як білоруських, так і українських сучасників подій 1917□1918 рр.

Збірку відкриває передмова, де подано характеристику використаних архівних фондів. В першу чергу, це матеріали Національного архіву Республіки Білорусь і Центрального державного архіву вищих органів влади України. Цікавими виявились фонди Національного історичного архіву Білорусі. Незважаючи на те, що окремі документи вже друкувалися в інших виданнях, у них не акцентувалась увага на українсько-білоруському аспекті. Відтак, історико-порівняльний аналіз подій 1917–1918 рр. в обох державах дозволяє розкрити нову грань національно-державного будівництва.

У першій главі «**Позиция белорусских и украинских национальных структур к преобразованиям России в демократическую федеративную республику**» розкриваються об'єктивні умови еволюції програмних установок і тактики білоруських та українських організацій, характеру їх спільних дій, взаємної підтримки, напередодні і в ході жовтневого перевороту, в питаннях будівництва національної державності. Автором підкреслюється той факт, що боротьба лідерів Української Центральної ради за реалізацію ідеї національно-територіальної автономії України у межах Російської демократичної федеральної республіки сприяла переходу значної частини білоруських діячів на позиції широкого тлумачення поняття національної автономії. Необхідно відмітити наведені автором документи з Центрального державного архіву вищих органів влади України, які доповнюють матеріали білоруських архівів і по-новому освітлюють події на території Білорусі.

У збірці, за рахунок аналізу представленого архівного матеріалу, простежується взаємодія політичних структур Білорусі і України, визначається їх роль в ході реалізації національно-демократичної моделі державності. Велика увага приділяється аналізу впливу лютневої революції та жовтневого перевороту в Росії на білоруське та українське суспільство, а також взаємовпливи національних процесів у Білорусі й Україні.

Лютнева революція сприяла становленню/зміцнінню демократичного духу політичного життя не лише центральних органів влади, але і в організації влади на місцях. Найбільш дієвими і популярними стали органи місцевого самоврядування (міські думи і земства) та Ради робітничих і солдатських депутатів. Органи місцевого самоврядування Білорусі підтримували Тимчасовий уряд і виступали за правове перетворення Росії шляхом скликання Всеросійських Установчих зборів.

Важливим поштовхом до ухвалення цього рішення став підрахунок співвідношення сил між прибічниками єдиної і неділимої Росії та прибічниками федерації у листопаді 1917 р. українським публіцистом І. Маєвським. Коментуючи їх в місцевій пресі, білоруські діячі дійшли висновку, що федеральне перетворення Росії знаходиться під загрозою, оскільки ⅔ учасників Установчих зборів були антифедералістами. У кінці листопада Білоруський обласний комітет (БОК) і Велика Білоруська рада (ВБР) виступили з ідеєю проведення Загальнобілоруського з'їзду. Однак, український варіант подібних подій в грудні 1917 р., коли поразка більшовиків у Києві сприяла підвищенню авторитету УЦР, змінив хід подій в Мінську. Більшовики остерігаючись українського сценарію розігнали Загальнобілоруський з'їзд у Мінську, який проходив 5–17 грудня 1917 р.

У другій главі **«Налаживание контактов белорусских организаций с УЦР (декабрь 1917 г. — 29 апреля 1918 г.)»** особлива увага приділяється виявленню основних напрямків, змісту і форм взаємодії, а також співпраці білоруських та українських політичних структур після проголошення Української Народної Республіки (УНР) і Білоруської Народної Республіки (БНР), що прагнули встановити між собою та іншими державами добросусідські відносини, отримати міжнародне визнання. Про це засвідчили переговори між київською місією БНР і керівниками УНР, у т.ч. стосовно перспектив створення білорусько-української федерації. В ході цих переговорів українські лідери проявили розуміння стосовно дипломатичних, політичних і торгових ініціатив білоруських діячів, але офіційно так і не визнали незалежність БНР, що відповідало інтересам німецької окупаційної влади.

Розгону Загальнобілоруського з'їзду передували арешти українців у Мінську, проведені Обласним виконавчим комітетом західної області і фронту («Облвиконзахоб»). Делегати Загальнобілоруського з'їзду підтримали заарештованих українців, закликавши до їх негайного звільнення. Органи місцевого самоврядування, в умовах можливої втрати єдиного продуктового ринку, заявили про те, що більшовики не зуміють організувати постачання хліба і звернулись до Ради з проханням не припиняти постачань у білоруські губернії. З протоколів допитів заарештованих членів Української ради у Мінську видно, що з Орші українські частини (дев'ять ешелонів) рухалися в напрямку Мінська. У цих умовах «Облвиконзахоб» оголошує, що члени Центральної Білоруської військової ради (ЦБВР) за підтримки Української ради готують державний переворот. Відповідно проводяться арешти членів ЦБВР, розігнані органи місцевого самоврядування.

У зв'язку з цим, звістка про прихід німецьких військ була зустрінута спокійно і з надією на краще. За короткий час, а точніше упродовж місяця,

білоруський рух проходить все те, що українці пройшли з моменту Лютневої революції, прийнявши три універсали. Велику допомогу при цьому надали громадські об'єднання: українців у Мінську і білорусів у Києві, Одесі, Катеринославі та інших містах. До Києва вирушила білоруська дипломатична місія, відкрилася Білоруська торгова палата, було виділено грошову позику, але офіційного визнання БНР так і не отримала.

У момент ухвалення рішення про тимчасове припинення переговорів між делегацією Ради БНР і УНР до початку російсько-українських переговорів, у Києві відбулась зміна влади. Внаслідок державного перевороту до влади прийшов гетьман П. Скоропадський, а це, своєю чергою, призвело до початку нового етапу білорусько-українських відносин.

У третій главі **«Попытка добиться признания независимости БНР со стороны правительства гетмана П. Скоропадского»** йде мова про низку важливих заходів зроблених Радою БНР по відношенню до уряду П. Скоропадського з метою добитися визнання незалежності, встановити ділові стосунки у дипломатичній, військовій та економічній сферах. Органи місцевого самоврядування у період окупації спочатку підтримали Раду БНР, але після прийняття акту про державну незалежність вийшли з її складу, виступаючи за автономію у складі Росії. У другій половині листопада — на початку грудня 1918 р. А. Луцкевич, реалізовуючи ці завдання, залучив до спільної роботи представників органів самоврядування, але у зв'язку з невиконанням їх умов останні вийшли із складу Ради БНР. Оскільки реальних сил не було ні у Ради БНР, ні у органів самоврядування, міська дума і земства з приходом більшовиків у грудні 1918 р. були розпущені.

Чимале місце відведене матеріалам, які висвітлюють діяльність українських політичних партій, громадських і військових організацій на території Білорусі; уперше широко висвітлено питання створення і діяльності Українського консульського агентства в Мінську. 3 травня 1918 р. уряд Скоропадського приймає рішення заснувати українське консульське агентство першого розряду в Мінську на чолі з А. М. Квасницьким. Діяльність його почалася 19 травня і мала проходити у тісному контакті з БНР.

У зв'язку з цим київська місія БНР звернулася 11 травня до уряду України з пропозицією призначити білоруського консула в Києві. Кандидатом пропонували доктора П. В. Тремповича, який і був призначений 29 травня консулом БНР у Києві (з 16 червня 1918 р. генеральним консулом став Г. Ф. Базаревич). До цього обов'язки консула виконувала Білоруська торгова палата. У зв'язку з цими подіями А. І. Цвикевич заявив, що у факті вступу політичних структур України у переговори з представниками Ради БНР останні побачили прихований акт визнання БНР.

Варто відзначити, що представлена збірка документів виконана на високому науковому рівні. Упорядник провів ґрунтовну роботу по збору і систематизації архівних документів, що зберігаються у Білорусі й Україні та мають цінність для української історичної науки. Вона стане у пригоді не лише фахівцям-історикам, а й усім, хто цікавиться історією України періоду Української національно-демократичної революції.

Андрей Блануца
(Киев)

Советская модель государственности в истории Беларуси и Украины в 1919–1922 гг. // А.Н. Кукса — Мн.: БНТУ, 2012. — 351 с.

Сборник документов «Советская модель государственности в истории Беларуси и Украины в 1919–1922 гг.», подготовленный кандидатом исторических наук, доцентом А. Н. Куксой раскрываются проблемы и успехи в реализации советской модели государственности. Материалы посвящены характеристике взаимодействия общественных объединений в годы борьбы за реализацию советской модели белорусской и украинской государственности, укрепления военно-политического союза советских республик (совместная борьба против иностранных интервентов и внутренних антисоветских сил, организация партизанских отрядов в тылу противника, продовольственного обеспечения Красной Армии и гражданского населения, взаимовыгодного товарообмена между республиками и др.).

Первая глава издания «*Советская модель белорусской государственности: предистория вопроса*» особое внимание уделяется Советам рабочих и солдатских депутатов Беларуси, которые в ноябре 1917 г. создали Облискомзап, просуществовавший до января 1919 г. Во время оккупации он переместился в Смоленск, где стремился расширить влияние и на другие территории, посредством создания Западной коммуны (эти идеи были актуальны в белорусских кругах до момента создания СССР).

Во время российско-украинского конфликта в декабре 1917 г. Облискомзап стал на сторону большевиков. Украинская рада попыталась непосредственно повлиять на позицию Облискомзапа. В состоявшемся телефонном разговоре Кедровского с Калмановичем и Вавером, на обвинения в насилии по отношению к украинцам они заявили, что поддерживают СНК и не признают УЦР.

Освещается возможность создания в 1918 г. на территории Беларуси Западной коммуны, Западной области или по аналогии с УССР белорусской советской республики. Под влиянием как внутренних, так и внешних факторов реализовался третий вариант. Хотя и недолгое существование, но первая попытка реализации национального советского проекта ССРБ оставила свой след в истории белорусско-украинских отношений.

С июля 1918 г. прослеживается желание центра объединить национальные силы и большевистскую идею посредством создания региональных партийных центров РКП (б). Представители Облискомзапа считали себя выразителями идей мировой пролетарской революции и все свои действия сводили к подчинению региональных особенностей большевистской идеологии. Ярким примером этого являлась компания, проведенная представителями Облискомзапа от имени РКП (б), направленная против присоединения белорусских земель к Украин-

скому государству во главе, которого стоял помещик П. Скоропадский. Основным моментом в этой кампании являлся классовый интерес (угнетение крестьян и рабочих «помещичьей» властью и оккупантами), а не национальный (т.е. стремление объединить этнически белорусские земли). Проведение компании по поддержке восстания украинских железнодорожников против процессов украинизации, как проявления борьбы против помещиков и оккупантов.

Вторая глава сборника «*Провозглашение ССРБ*» посвящена характеристике взаимодействия общественных объединений в годы борьбы за реализацию советской модели белорусской и украинской государственности, укреплению военно-политического союза советских республик (совместная борьба против иностранных интервентов и внутренних антисоветских сил, организация партизанских отрядов в тылу противника, продовольственного обеспечения Красной Армии и гражданского населения, взаимовыгодного товарообмена между республиками и др.).

ССРБ, не успев окрепнуть, под влиянием польско-советской войны была преобразована в ССРЛиБ. Эта форма белорусско-литовской государственности могла положить начало принципиально новому подходу к идеи Белорусского государства, способной выбить из рук национальной Рады лозунг конфедеративного ВКЛ, но, также долго не просуществовала и была отвергнута всеми сторонами поддерживавшими советский проект.

Раскрытию торгово-продовольственных вопросов в период становления ССРБ (позже ССРЛиБ) и Советской Украины посвящены материалы 806 фонда НАРБ. В представленных автором документах, введенных в научный оборот впервые, полностью раскрываются все этапы белорусско-украинских торговых отношений в ходе решения насущных продовольственных вопросов. Документы в основном носят характер отчетов о проделанной работе, поэтому провести анализ материалов возможно только после комплексного использования всех представленных в сборнике документов.

Широко представлены материалы 4 партийного фонда НАРБ, в которых раскрывается тактика и взаимодействие белорусских и украинских общественно политических организаций периода становления советской власти. В фонде хранятся материалы по организации партизанского и подпольного движения, в отдельности на территории Полесья, организации борьбы с вооруженными выступлениями против советской власти в БССР и УССР.

Большой интерес представляет личный фонд 311 НАРБ белорусского общественно-политического деятеля Е. С. Канчера, который посвящен его творчеству. Особое место в работах Е. С. Канчера отводится Украине, автором дается оценка влиянию украинских революционных событий в Киеве на политические перипетии в Беларуси. Материалы зачастую имеют субъективный оттенок, что ощущается при трактовке им ряда событий.

В третьей главе «*Второе провозглашение ССРБ*» подчеркивается тот момент, что уже в июле 1920 г., со вторым провозглашением ССРБ, начался новый этап в истории белорусско-украинских отношений. С этого времени и до создания СССР республики шли рука об руку в дружеской связи при решении всех проблем: на возрождение Донбасса направлялись рабочие-белорусы, про-

водились субботники, Украина поставляла продовольствие, передавала протоколы собраний своих исполнительных органов в помощь организации управленческого аппарата в ССРБ, мирно решался территориальный вопрос. Среди руководителей ССРБ опять возродилась идея создания области, но ее отвергли в Москве, как не соответствующую данному историческому моменту.

В четвертой главе «*В составе СССР: проблемы и закономерности развития*» большой материал посвящен обоснованию роли партийных комитетов и руководства Советской Белоруссии в ходе разработки федеративного проекта советских республик в 1922 г. и поддержки ими проекта, предложенного правительством Советской Украины, что послужило правовой основой образования СССР. Но документы уже более поздней датировки, указывают на то, что союзный договор не был достаточно проработан, что вызвало небольшие трения между союзными наркоматами.

Большой аналитический материал оппонентов советской модели представлен в четвертой главе «*Взаимоотношения БНР с Директорией в период эмиграции*». Среди представленных документов большой интерес представляют материалы освещающие отношение еврейских партий к белорусскому и украинскому государственному строительству, хроники в белорусской печати о ходе событий на Украине, аналитические записки министерства иностранных дел Украины о белорусско-украинских отношениях и др.

Итак, сборник документов, подготовленный А. Н. Куксой, на мой взгляд займет важное место в использовании его материалом в исследованиях историков на многие года и десятилентия. В этом плане следует отметить труд А. Н. Куксы по его подготовке к изданию и пожелать составителю дальнейших успехов.

Наукове видання

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК 2012

(Випуск 15)

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 24.12.2012 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 30,23. Обл. вид. арк. 23,63.
Тираж 300. Зам. 33. 2012.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4